

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ TERİMLER

**Hazırlayan
Yazgı Tuğçe KURT**

**Danışman
Doç. Dr. Galip GÜNER**

Yüksek Lisans Tezi

**Haziran 2018
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ TERİMLER

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Yazgı Tuğçe KURT**

**Danışman
Doç. Dr. Galip GÜNER**

**Haziran 2018
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Yazgı Tuğçe KURT

YÖNERGEYE UYGUNLUK

“Harezmi Türkçesi Metinlerinde Dinî Terimler” adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Yazgı Tuğçe KURT

Danışman

Doç. Dr. Galip GÜNER

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH

KABUL ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Galip GÜNER'in danışmanlığında Yazgı Tuğçe KURT tarafından hazırlanan **“Harezmi Türkçesi Metinlerinde Dinî Terimler”** adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü **Türk Dili ve Edebiyatı** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

22/06/2018

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Galip GÜNER

Üye : Dr. Öğr. Ü. Gökçe Yükselen PELER

Üye : Dr. Öğr. Ü. Erdinç DEMİRAY

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 27/06/2018 tarih ve 25 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

İslam dininin Arap yarımadasında ortaya çıkışı VI. yüzyıla denk gelmektedir; Türkler arasında resmî devlet dini olarak kabulü ise X. yüzyıldır. Türkler, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han döneminde kitleler hâlinde İslam dinini kabul etmişlerdir. Bu yeni inanç sistemi Türk dili ve kültüründe önemli gelişmelere neden olmuştur. Türklerin İslam dinini kabulünden sonra, yeni dinin kurallarını kendi dilleriyle öğrenebilmeleri ve yaşantılarına uygulayabilmeleri için Kur'an-ı Kerim'in ve İslam dinine ait çeşitli hususların anlatıldığı eserlerin Türkçeye tercümesi çalışmaları bir mecburiyet olarak karşılırlarına çıkmıştır.

Harezm, XII. yüzyıldan itibaren kültür merkezi olarak dikkat çeken bir bölge olmuştur. Çeşitli siyasi olaylara şahitlik eden bölgeye Türkçe ile verilen eserler damgasını vurmuştur. Öyle ki bu bölgede Türkçe, edebî açıdan, Harzemşahlar devletinin yıkılışından sonra bile XV. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak yer alan Harezm Türkçesi dönemi eserlerinde çoğunlukla Arap alfabesi kullanılmıştır.

Harezm Türkçesi Metinlerinde Dinî Terimler adını taşıyan bu tezde, Harezm Türkçesi dönemi kaynak eserlerinden olan *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Hüsrev ü Şirin*, *İbni Mühennâ Lûgati*, *Muhâbbet-nâme* ve *Altın Ordu*, *Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler*'den yola çıkılarak metinlerde geçen dinî terimler tespit edilmiştir. Daha sonra bu sözcüklerin doğru bir şekilde anlaşılması için dinî kavramlar sözlüklerinden ve Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlüğü*'nden faydalanılmıştır. Fakat bu sözlüklerde Arapça ve Farsçaya ait bir çok dinî terimin karşılığı bulunmasına rağmen Türkçe dinî terminolojiye dair sözcükler daha sınırlı kalmıştır. Bu sebepten terimlerin anlamlandırılmasında çoğunlukla Suat Ünlü'nün *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nden istifade edilmiştir.

Çalışmanın giriş kısmında Harezm tarihi ve dili hakkında bilgi verildikten sonra yukarıda adı geçen dönem eserleri tanıtılmıştır. İnceleme kısmında ise anlamsal olarak değerlendirilmiş olan terimler tematik bir şekilde sınıflandırılıp alfabetik bir düzende sıralanmıştır. Her bir terim için açıklama yapıldıktan sonra terimlerin morfolojik yapıları parantez içinde gösterilmiştir. Altına ise terimlerin geçtiği eserlerden örnekler satır numaralarıyla eklenmiştir. Bazı terimler iki farklı anlama gelebilmektedir. Bunlarla

ilgili de farklı anlamları yazılıp her anlamın yanında numaralandırma yapılmıştır ve farklı anlamların örnekleri yanlarındaki sayılarla belirtilmiştir. Verilen örneklerden bazıları ise oldukça uzun olmasına rağmen anlam bütünlüğünün bozulması istenmediği için kesilmemiştir. Terimlerin yazımı sırasında transkripsiyona uyulmuştur ve bazı terimlerin çeşitli yazım şekilleri belirtilip *krş.* 'karşılaştırınız' şeklinde not düşülmüştür. Sonuç kısmından önce ise terimler üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Son olarak çalışmayı titizlikle inceleyen, karşılaştığımız her sorunda bizi sabır ve hoşgörü ile karşılayıp yol gösteren hocam Doç. Dr. Galip Güner'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Hayatımın her safhasında yanımda olup desteklerini esirgemeyen aileme ise minnettarlığımı bildirmek isterim.

Yazgı Tuğçe KURT

Haziran 2018

KAYSERİ

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNİ TERİMLER

Yazgı Tuğçe KURT

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2018

Danışman: Doç. Dr. Galip GÜNER

ÖZET

Bu alışmada Harezmi Türkçesi eserlerinden olan *Kısasü'ı-l-Enbiyâ*, *Nehcü'ı-l-Ferâdis*, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*, *Mu'in'ı-l-Mürîd*, *Mukaddimetü'ı-l-Edeb*, *Hüsrev  Şirin*, *İbni Mühennâ Lgati*, *Muhâbbet-nâme* ve *Altın Ordu*, *Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler* kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın giriş kısmında dönemin dili ve tarihi ile ilgili bilgi verildikten sonra tezde kullanılan kaynak eserler tanıtılmıştır. Asıl alışma kısmı ise inceleme bölümünde yer almıştır. Dinî terminoloji, konularına göre sınıflandırılarak alt başlıklar hâlinde tematik bir şekilde verilmiştir. Başta Türkçe olmak üzere Arapça, Farsça ve çeşitli dillere ait dinî terimler hakkında açıklama yapıldıktan sonra köken ve ekleri parantez içinde gösterilmiştir. Ayrıca terimlerin metinlerde geçen örneklerine de yer verilerek alfabetik olarak sıralanmıştır.

Sonuç bölümünde ise Harezmi dönemi eserlerinde geçen dinî terimler hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Harezmi Türkçesi, dinî terim, tematik sınıflandırma.

RELIGIOUS TERMINOLOGY IN HAREZM TURKISH TEXTS

Yazgı Tuğçe KURT

Erciyes University Institute of Social Sciences

Postgraduate Thesis, June 2018

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Galip GÜNER

ABSTRACT

In this study Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Khwarazm Turkish Interlinear Koran Translation, Mu'inü'l-Mürîd, Mukaddimetü'l-Edeb, Hüsrev ü Şirin, İbni Mühennâ Lûgati, Muhâbbet-nâme and Yarlík (firman) and bitik (letter) belonging to the Gorden Horde, Crimean, Kazan Khans were used as references which belonging to Harezmi Turkish.

At the entrance of the study, the source works used in the thesis are introduced after giving information about the language and history of the era. The main part of the study consist of the analysing part. It is classified according to religious terminology subjects and given in subtitles thematically. After having made an explanation about the religious terms in Arabic and Persian and various languages, especially Turkish, their origins and the suffixes are given in brackets. It is also listed in alphabetical order, including the examples of the terms in the texts.

In the conclusion part, a general evaluation was made about the religious terms used in the Harezmi era works.

Key Words: Harezmi Turkish, religious terms, thematic classification.

İÇİNDEKİLER

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ TERİMLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	x

BİRİNCİ BÖLÜM

HARZEMŞAHLAR VE HAREZM TÜRKÇESİ

1. GİRİŞ	2
1. 1. Harezmi ve Tarihi	2
1. 2. Kültürel Çevre ve Harezmi Türkçesi	6
1. 3. Harezmi Türkçesi Dönemi Eserleri	8
1. 3. 1. Kısasü'l-Enbiyâ	8
1. 3. 2. Nehcü'l-Ferâdîs	8
1. 3. 3. Mukaddimetü'l-Edeb	9
1. 3. 4. Mu'înü'l-Mürîd	10
1. 3. 5. Satırarası Kur'an Tercümesi:	10
1. 3. 6. Hüsrev ü Şîrîn	11
1. 3. 7. Muhabbet-nâme.....	11
1. 3. 8. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler	12
1. 3. 9. İbni Mühennâ Lugati	12

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

2 .1. Konularına Göre Terimler	15
2. 1. 1. Yaratıcı Üzerine Terimler	15
2. 1. 1. 1. Allah'ın İsimleri ve Sıfatları İle İlgili Terimler (Esmayı Hüsna)	15
2. 1. 1. 2. Allah'a Hitap Üzerine Terimler.....	52

2. 1. 1. 3. Allah Üzerine Diğer Terimler	55
2. 1. 2. Hz. Muhammed (s.a.v) ve Diğer Peygamberler Üzerine Terimler	66
2. 1. 2. 1. Peygamberlerin İsimleri ve Sıfatları İle İlgili Terimler	66
2. 1. 2. 2. Peygamberlerin Faziletleri İle İlgili Terimler	85
2. 1. 2. 3. Halifelik ve Peygamberliğe Dair Diğer Terimler	87
2. 1. 3. Ayet ve Sure Üzerine Terimler	109
2. 1. 4. İbadet ve İbadet Üzerine Terimler	114
2. 1. 5. İman ve İmanın Şartları Üzerine Terimler	158
2. 1. 5. 1. Allah'a İnanma İle İlgili Terimler	158
2. 1. 5. 2. Meleklerle İlgili Terimler	164
2. 1. 5. 3. Kutsal Kitaplarla İlgili Terimler	171
2. 1. 5. 4. Kader, Hayır, Şer İle İlgili Terimler	175
2. 1. 6. Din, İslam ve İslam'ın Şartları Üzerine Terimler	177
2. 1. 6. 1. İslam ve İslam'ın Şartları İle İlgili Terimler	177
2. 1. 6. 2. Din İle İlgili Terimler	189
2. 1. 7. Cihat Üzerine Terimler	196
2. 1. 8. İslam Dininin Hükümleri, Yasakları ve Ahlakî Terimler	199
2. 1. 9. Ecel, Ölüm, Ahiret, Kıyamet, Hesap Günü, Cennet ve Cehennem Üzerine Terimler	238
2. 1. 9. 1. Cennet ve Cehenemle İlgili Terimler	238
2. 1. 9. 2. Ecel, Ölüm, Ahiret ve Kıyamet Günü İle İlgili Terimler	254
2. 1. 10. Yer, Kabile, Kavim, Mezhep ve Putlarla İlgili Terimler	280
2. 1. 10. 1. Yer isimleri Üzerine Terimler	280
2. 1. 10. 2. Kabilelerle İlgili Terimler	297
2. 1. 10. 3. Kavimlerle İlgili Terimler	300
2.1. 10. 4. Mezhep ve Mezhep Kurucuları İle İlgili Terimler	302
2. 1. 10. 5. Putlarla İlgili Terimler	306
2. 1. 11. Diğer Bazı Dinî Terimler	310
2. 1. 11. 1. Eshab-ı Kehf ile İlgili Terimler	310
2. 1. 11. 2. Özel İsimlerle İlgili Terimler	312
2. 1. 11. 3. Diğer Kategorilere Girmeyen Dinî Terimler	315
2. 1. 12. Terimler Üzerine Değerlendirme	332
SONUÇ	350

KAYNAKÇA	351
ÖZGEÇMİŞ.....	355

KISALTMALAR

A. ESER KISALTMALARI

HKT: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi

HŞ: Hüsrev ü Şirin

İML: İbni Mühennâ Lûgati

KE: Kısasü'l-Enbiyâ

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

MM: Mu'înü'l-Mürîd

MN: Muhabbet-nâme

NF: Nehcü'l-Ferâdis

YB: Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler

A: Altın Ordu Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler

K: Kırım Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler

KA: Kazan Hanlarına Ait Yarlıklar

B. DİL ADLARI

Ar. : Arapça

Çin. : Çince

Far. : Farsça

Rum. : Rumca

Sansk. : Sanskritçe

Soğd. : Soğutça

T. : Türkçe

C. KELİME KISALTMALARI VE İŞARETLER

Ar. ç. : Arapça çokluk

A.s. : ‘Alayhi's-salām

Āvs. : Āmannā wa şaddaqnā

H.z. : Hazreti

Krş. : Karşılaştırınız

Öz. is. : Özel isim

Raḥmhi : Raḥmatu'llāhi ‘alayhi

Raẓhā : Raẓiya'llāhu ‘anhā

Raẓhu : Raẓiya'llāhu ‘anhu

Tvt : Tabāraka wa ta‘ālā

Y.is. : Yer ismi

< > : Eksik yazılmış unsurları gösterir

[] : Düşmüş kısımlardaki onarımları gösterir

+ : İsim tabanına gelen ek

- : Fiil tabanına gelen ek

... : Yazılmayan ayet

BİRİNCİ BÖLÜM

HARZEMŞAHLAR VE HAREZM TÜRKÇESİ

1. GİRİŞ

1. 1. Harezmi ve Tarihi

Harezmi (Harizm), bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde yer alan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral Gölü' nün güneyinde bulunan topraklara verilen addır. Bazı İslâm coğrafyacıları ise Harezmi'yi batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâveraünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevirili bir ülke olarak tanıtır. (Özaydın 1997: 217)

Harezmi bölgesi tarih boyunca sunduğu olanaklardan dolayı bir cazibe merkezi hâline gelmiştir. Doğusundaki Kırgız bozkırları ve Kızılkum Çölü, batısındaki Karakum Çölü' nün ortasında bulunan Ceyhun Irmağı ve deltası bölge halkı için hayat kaynağı olmuştur. Harezmi; İran, Hindistan ve Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını bağlayan yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Coğrafi konumundaki bu avantajdan dolayı Ortaçağ'dan itibaren önemli ticaret yollarından biri olan Baharat Yolu' nun üzerinde yer almıştır ve önemli bir ticaret merkezi hâline de gelmiştir. (Ata 2016: 1-2)

Harezmi'nin Orta Çağ'dan itibaren önemli şehir ve kasabaları olarak Kâs, Gürgeç ve Moğol istilasından sonraki merkezi olarakta Hîve, Hezâresb, Dergân, Berkân, Kerker, Zemahşer, Cigerbend, Sedver, Etehuşmusen, Derhâs, Medminiye kaydedilmiştir. (Özaydın 1997: 217)

Bölgede hüküm süren hanedanlar 995'e kadar İranî kavimlere mensuptur. Harezmi sülalesinin atasının Afrig adlı biri olduğu, halkın ayrı dili ve dini bulunduğu; ayrı takvim, ölçü ve para sistemi kullandıkları, Arapların bölgeyi işgal etmesiyle birlikte ise bu kültürün yok olduğu ifade edilmektedir. (Ata 2016: 3) Ülkede Harzemşahlar olarak hüküm süren belli başlı hanedânlar şu şekilde sıralanabilir: (Yazıcı 2014: 351)

1-Afrig Oğulları (305-995)

2-Me'mun Oğulları (995-1017)

3-Altuntaş Oğulları (1017-1041)

4-Anuştigin Oğulları (1097-1237)

Bölge halkının konuştuğu dil araştırıldığında Avesta, Soğd, Yağnob ve Osset dilleri gibi bir doğu İran dili olduğu ortaya çıkmıştır. (Yüce 2014: 3)

Harzemşah, İslam öncesi dönemden itibaren bölgede vali, emir ve hükümdar olarak görev yapanlara verilen unvan olmuştur. Bu unvanı ilk kullanan Afrigoğulları'dır. 717 yılında Emeviler tarafından ele geçirilen Harezm bölgesinde Afrigoğullarından İskecmük'ün yetkileri kısıtlanmış sadece şahlık unvanı olan bir Harzemşah olarak kalmıştır. 995'te Samanoğulları Ürgenç'i kendilerine bağlayarak idareyi Me'muni Hanedanına bırakmış ve ilerleyen zamalarda sınırlarını daha da genişleterek Kat şehrini ele geçirip Afrigoğulları'nın son temsilcisini ortadan kaldırarak yeni bir hanedanlık kurmuştur. 1017 yılında Gaznelilerin yönetimine giren bölgeye Altuntaş el-Hâcib Harzemşah unvanıyla vali olarak atanmıştır. 1041 yılına gelindiğinde ise Cend emiri Ürgenç'e girerek Gaznelilerin hükümdarı Sultan Mesut ve kendi adına hutbe okutmuştur. Bu tarihten itibaren yönetim, Kıpçak ve Kanglı boylardan olan komutanların eline geçmiştir. Bölgeye yerleşmeye başlayan Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve çeşitli boyların da yerleşmesiyle Harezm'in etnik yapısı Türklerin lehine bir değişim göstermiştir. Çağrı Beyin Harezm'e girmesinden sonra, taş-darı Anuştigin ve Harzemşah unvanını taşıyan Ekinci bin Koçkar'ın yönetimi zamanlarında Türkleşme işi tamamlanmıştır. (Ata 2016: 2-3-4) Böylece Harezm'de Kıpçak, Kanglı, Oğuz lehçeleri karışımı bir Harezm Türkçesi oluşmuştur. (Yüce 2014: 4)

Harezm, 1043 yılından itibaren Selçukluların yönetimine geçmiş ve onlar tarafından görevlendirilen valilerce idare edilmiştir. Sultan Melikşah 1097'de Harzemşah unvanıyla buraya Garcistan asıllı bir Türk olan Anuştigin'in oğlu Kutbuddin Muhammed'i atamıştır. Harzemşahlar, Kutbuddin Muhammed zamanında en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Kudreti ve geniş kitlelere seslenmesinden dolayı adına yazılmış olan bazı eserlerde "Kutbü'd-dîn ve'd-dünyâ, Ebül-feth, Muînü emîri'l-mu'minîn" lakaplarıyla anılmıştır. (Taneri 1997: 229) Ölümü üzerine Sultan Sencer bir menşurla oğlu Atsız'ı Harzemşah tayin etmiştir. Atsız döneminde Cend ve Mangış gibi

stratejik önemi olan bölgeler ele geçirilmiş ve yarı müstakil bir devlet hâline gelinmiştir. Atsız'ın ölümü üzerine de yerine oğlu İl Arslan geçmiştir. İl Arslan kendisine veliaht olarak oğlu Sultanşah'ı seçmiştir. Sultanşah hükümdar olunca ağabeyi Alaeddin Tekiş Karahıtayların desteğini alarak mücadeleye girişip tahtı kolayca ele geçirmiştir. Harzemşahlar İl Arslan ve Alaeddin Tekiş zamanında imparatorluk hâlini almıştır. Tekiş, 1194'te Rey civarındaki savaşta II. Tuğrul'u yenerek Irak Selçuklularına son vermiştir. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi varisi olma yolunda önemli bir başarı elde etmiştir. Tekiş bu tarihten itibaren sultan unvanı kullanmaya başlamıştır. Tekiş'in ardından oğlu Alaeddin Muhammed onun yerine geçmiştir. Alaeddin Muhammed ölümünden birkaç gün önce oğullarını toplayarak oğlu Cellaedin'i veliaht tayin etmiştir. 1230 yılında, Celaleddin Harzemşah Türkiye Selçuklu ve Eyyubi birleşik ordularıyla Erzincan yakınlarındaki Yassı Çemen'de karşılaşmış, savaş Harzemşahların mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Yassı Çemen'den sonra Sultan, Amid dağlarında bir Kürt köylüsü tarafından öldürülmüştür. (Yazıcı 2014: 371) Böylece Harzemşahlar devleti yıkılmıştır.

Harezm, 1227'de Cengiz Han'ın ölümünden sonra dört oğlu arasında paylaşılmıştır. Bölgenin batı kısmı Cuçi'ye düşmüştür. XIV. yüzyılda Cuçi Hanlığı'nın (Altın Ordu) yönetimi, Kongrat Türklerinin eline geçti. Kongratlardan Hüseyin Sûfi'nin Çağatay ulusuna bırakılan Harezm'in doğu taraflarını işgal etmesi ile Timur, Harezm'i işgale başlamıştır. 1405'te Timur'un ölümünden sonra Özbekler, bölgeyi ele geçirmiştir. (Ata 2016: 6)

Harezm, XVI.-XIX. yüzyıllar arasında gerileme dönemine girmiştir. Özbek Beyliğinin yıkılmasıyla Hive Hanlığı kurulmuş ve XVII. yüzyılda Kalmuk saldırılarıyla bölgedeki ticari ve kültürel faaliyetler aksamıştır. Bölge 1873'te Rusların hakimiyetine girmiştir. Bolşevik İhtilalinden sonra bölgede 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1924'te ise Hive Hanlığı ikiye bölünerek doğu kısmı Özbekistan'a, batı kısmı ise Türkmenistan'a bırakılmıştır. (Ata 2016: 6)

Bölgede Türk varlığı ile ilgili çeşitli görüşler kaydedilmiştir. Genel kabul gören görüş X. yüzyılda Harezm'in Türkleşmeye başladığı yönündedir. Bu görüşü destekleyen Yüce; X. yüzyılda Arap coğrafyacılarının kaydettikleri *kılavuz*, *karatigin*, *bagırkan*, *barkan*, *çagıroguz*, *karasu*, *suburnı*, *temirtaş*, *gürlen*, *gürledi* v.b. kelimelerin

Harezmi'de oluşundan, Abbasiler devrinde Basra valisi sübaşı El-Hacib el-Harizmi et-Türk ile Selçuklu beylerinden Suriye fatihi Atsız bin İnak el-Harizmi gibi komutan isimlerinden ve Kaşgarlı Mahmud'un Harezmi'e yerleşmiş Küçet Türk boyundan bahsetmesinden dolayı Türklerin bu bölgede olduğunun ve Türkleşmenin başladığının ilk belgeleri sayılması gerektiğini kaydetmiştir. (Yüce 2014: 4)

Diğer bir görüş ise Aysu Ata'ya aittir. Ata, bölgedeki Türk varlığını I. Köktürk Kağanlığı zamanına kadar dayandırmış ve tespitini şu şekilde ifade etmiştir:

“Sasanî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan; Akhunlar tarafından öldürülen atası Piruz'un intikamını almak amacıyla Göktürklerle yanaştı ve İstemi Kağan'ın kızı ile evlenerek onunla ittifak kurmuş oldu. İstemi Kağan Anuşirvan'a Akhunların müttefiki olan Avarların işini bittirdikten sonra sıranın Akhunlara geleceğinin sözünü verdi. 560 yılında İstemi'nin Akhunları tarih sahnesinden kaldırması ile bu defa Göktürkler Sasaniler'in komşusu oldular. İran tarihi ile ilgili kaynaklarda 531-579 yılları arasında hükümdarlık yapan I. Hüsrev, en çok övülen Sasani kralı olarak belirtilir. Bunun nedeni olarak da eskiyen yönetim yapısını değiştirip orduyu ve bürokrasiyi yerel beylerden ziyade merkezi hükümete yakınlaştırması gösterilir. Yani devletin yapısını değiştirecek güçte bir Sasanî kralı, Akhunları yıkmak amacı ile Batı Köktürklerin başında bulunan İstemi Kağan'ın kızı ile evlenir. Akhunlar yani Heftalitler yıkıldıktan sonra toprakları Türkler ile Sasaniler arasında paylaşılır; Maverâünnehir ve Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Harezmi'in içinde yer aldığı Batı Türkistan'ın önemli yerleri Köktürklerle bağlanır. Harezmi Türkleşmesi burada başlamaktadır.” (Ata 2016: 8-9)

XIII. yüzyılda Harezmi; ekonomik, sosyal ve kültür bakımından gelişen bir bölge ve devlet hâline gelmiştir. Harezmi'nin sınırları Gürcistan'dan Fergana'ya, Hindistan'dan kuzey Arap steplerine kadar genişlemiştir. Bu yüzden Harezmi, doğu yazar ve mütefekkirlerinin de ilgisini çekmiştir. Bu dönemde Ürgenç şehri de refah ve intizamı ile döneminin en önemli merkezi hâlini almıştır. Stratejik konumu ve kültürel olarak gelişmişliğiyle doğu yazar ve düşünürlerinin dikkatini çekerek eserlere konu olmuştur. (Caferoğlu 2015: 85)

Harezmi ve Ürgenç, Moğol istilası döneminde bile refah seviyesini kaybetmemiştir. Hatta bu döneme kadar Uzak Doğuyla ilgilenmemiş olan Batı Avrupa'nın dikkatini

çekmiş, Rusya'dan Avrupa'ya kadar uzanan geçiş yolu olmuş ve kalkınmasına devam etmiştir. (Caferoğlu 2015: 86)

1. 2. Kültürel Çevre ve Harezm Türkçesi

Harezm başlangıçta özerk bir eyalet iken daha sonra Selçuklular'a bağlı bir devletin ve nihâyet çok geniş bir sahaya hükmeden bir imparatorluğun kurulduğu yer olmuştur. (Argunşah -Yüksekkaya 2014: 162) *Harezm ve Tarihi* başlığı altında bahsedildiği gibi bölge VII. yüzyıldan (I. Köktürk Kağanlığı) itibaren Türkleşmeye başlamıştır. 1231'de imparatorluk yıkılmış olmasına rağmen kültürel bakımdan zenginliği Altın Ordu zamanına kadar devam etmiştir.

Harezm bölgesi, Seyhun'un (Sirderya) aşağı kesimiyle birlikte Moğol döneminden önce de Kâşgar'ın yanında ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir yer tutmuştur. Türk dili burada gittikçe önem kazanmıştır. Muhammed b. Kays, son Harzemşah Celâleddin adına *Tıbyân Al-Lugat At-Turki 'Alâ Lisân Al-Kanklı* adlı, henüz ele geçmemiş olan Kıpçakça Kanlı şivesiyle bir lügat yazmıştır. (Eckmann 1996: 184)

Bölge Altın Ordu çağında da önemini korumuş ve 1220'de başlayan Moğol istilasına dahi İslami Türk edebiyatının gelişmesine engel olamamıştır. Aynı zamanda Harzemşahlar, Büyük Selçuklu Devleti'ni askerî-idari teşkilat, saray teşkilatı, lakap ve unvanlar bakımından örnek almıştır. Devletin resmî dili ise Farsçadır. (Taneri 1997: 230)

Herat, Belh, Merv ve Nişabur gibi şehirler kültür ve bilim hayatının merkezleri olmuştur. Bu dönemde Merv'i ziyaret eden Yakut el-Hamavî, şehirde on büyük vakıf kütüphanesinin olduğundan ve Hizânetü'l-Aziziye'de 12.000 cilde yakın kitabın yanı sıra aynı cami bünyesinde Hizânetü'l-Kemaliye adını taşıyan ikinci bir kütüphaneden de bahsetmektedir. Bunlardan başka Ebû Said Muhammed b. Mansur'un Hanefilere mahsus medreseleriyle Nizâmü'l-Mülk'ün Nizâmiye Medresesi'ndeki kütüphaneleri, Samani hanedânına ait iki kütüphane ile Amidiye ve Hatuniye medreselerinin kütüphaneleri, Zâmiriye ve Mecdü'l-Mülk kütüphanelerinden bahsedilmektedir. (Yazıcı 2014: 385-386)

Harzemşahlar döneminde önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Nişabur, ilim ve sanatla uğraşan insanların toplandığı önemli bir medeniyet merkezi olmuştur. Harzemşahların merkezi olan Gürgenç ise bulunduğu coğrafi konuma bağlı olarak ticari alanda devamlı büyüyerek gelişmiştir. Birçok bilim ve kültür adamı Gürgenç'e

gelmiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in yazarı *Zemahşerî*'yi bu vasıta ile anmak gerekir. Gürgeç'te kitap ticaretiyle uğraşan sahaflar için ise özel bir çarşı bulunmaktaydı. (Yazıcı 2014: 386-387)

Ata, Harezmi Türkçesi ile ilgili şunları aktarmıştır: "Harezmi Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ile Orta Türkçe döneminin başlangıç yazı dillerini oluşturur. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde gelişmiş Çağatay Türkçesinin ilk devir Türkçesidir. " (Ata 2016: 17) Harezmi Türkçesinin gelişiminde bölgeye yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boyları etkili olmuştur. Çeşitli Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlar, kelime hazinesi ve şekil bilgisi Harezmi Türkçesinin dil özelliğini oluşturmuştur.

Harezmi Türkçesi teriminin belli bir dönemin Türkçesine ad olarak kullanılması Ali Şîr Nevayî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eserinde Harezmi bilgin Hüseyin Harezmi'nin, *Kasîde-i Bürde*'ye Harezmi Türkçesi ile şerh yazdığını söylemesiyle ortaya çıkmıştır. (Ata 2016: 17)

Harezmi Türkçesi, farklı (Oğuz-Kıpçak gibi) adlandırılmasının yanı sıra bazen Orta Türkçe dönemi içerisinde bazen ise Çağatay Türkçesinin ilk devresinde değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu farklılığın sebebi ise bu dönemde yazılan eserlerin yayımının geç zamanlarda yapılması ve Harezmi Türkçesi gramerinin ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmamasına bağlanmıştır. (Ata 2016: 20)

Fuad Köprülü, XIV. asırda Türkistan, Horasan, Harezmi ve Altın Ordu'da yazılmış eserlerin Çağatay Türkçesi kapsamında ele alır. XIII-XIV. yüzyıl eserlerini "İlk Çağatay Devri" içinde değerlendirir. Meydana gelişini ise Cengiz istilasına bağlar. (Ata 2016: 18)

Harezmi Türkçesini Orta Asya Türk yazı dili içerisinde değerlendiren Türkologlardan biri de Samoyloviç'tir. Samoyloviç, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn* ve Harezmi'nin *Muhabbet-nâme*'sinden hareketle bu yazı dilini üç döneme ayırmış ve Harezmi Türkçesine Oğuz-Kıpçak Türkçesi adını vermiştir. (Ata 2016: 19)

Ahmet Caferoğlu ise *Kutadgu Bilig* ile başlattığı bu dönemi Müşterek Orta Asya Türkçesi olarak tanımlamıştır. Türk boylarının etnik ve diğer birçok özellik tesiriyle bazı devreler geçirmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Bu devreleri ise çeşitli kültür merkezleri ve çeşitli Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından üç döneme ayırmıştır. (Caferoğlu 2015: 62)

1. Karahanlılar devrinden itibaren Kâşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe.
2. Batı Türkistan'ın Seyhun Irmağı' nın aşağı mecrası ile Harezmi'nin muhtelif merkezlerinde gelişen Harezmi (Altın Ordu) Türkçesi.
3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesi.

1. 3. Harezmi Türkçesi Dönemi Eserleri

1. 3. 1. Kısasü'l-Enbiyâ

Kısasü'l-Enbiyâ, peygamber kıssalarını konu alan siyeri nebi türünden bir eserdir. Eserde, başta Hz. Muhammed olmak üzere diğer peygamberlere, Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı kıssalara, sahabenin ve dört halifenin menkıbelerine yer verilir. Eser, Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî tarafından 1310 yılında yazılmış ve Nâsirü'd-dîn Tok Buga'ya sunulmuştur. Kendisi için Ribat Oguzlug yani Oğuzlarla meskun Ribat adlı yerden olduğunu belirten yazar, muhtemelen Rabgûzî mahlasını bu sebepten almıştır. Eser yaratılıştan başlar. Manzum ve mensur parçaları bünyesinde taşıyan karışık yapıda bir eserdir. *Kısasü'l-Enbiyâ*'da toplam 484 mısra tutan 43 şiir vardır. (Ata 2016: 25)

Kısasü'l-Enbiyâ'nın 6 nüshası vardır. Bunlar: (Ata 2016: 28)

- 1- Londra Nüshası
- 2- Leningrad Nüshaları
- 3- İsveç Nüshaları
- 4- Paris Nüshası
- 5- Bakü Nüshası
- 6- Tahran Nüshası

1. 3. 2. Nehcü'l-Ferâdis

Dinî-didaktik nitelikte bir eser olan *Nehcü'l-Ferâdis*, Türk edebiyatındaki kırk hadis çevirilerinin ilk örneğidir. Eser, dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan dinî bilgiler içerir. Yazar, bu bilgileri ortaya koyarken okuyucularının kitaptaki sözler ile amel etmesi için kılavuz niteliğindeki bu eserde sanatlı bir üslûp yerine sade bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Eserin yazarı olarak genellikle Kerderli Mahmut bin Ali,

yazılış yeri olarak ise Harezmi kabul edilmektedir. Eserin tamamlanma tarihiyle ilgili olarak ise İstanbul nüshasındaki hatimedeki kayda göre müstensih'in yazım işini yazarın ölümünden 3 gün sonra, yani 6 Cemaziye'l-Evvel 761 (M. 25 Mart 1360, Çarşamba) tarihinde tamamladığı, buna göre eserin 759 veya 759'dan önce yazılmış olduğu kaydedilmiştir. *Nehcü'l-Ferâdis*, 4 bap'tan her bir bap ise onar fasıldan oluşmuştur: Bu fasıllarda Hz. Peygamberin faziletleri, hulefa-i raşidin, ehl-i beyt ve dört imamın faziletleri, Allah'a yaklaştıran ameller, Allah'tan uzaklaştıran ameller gibi konulardan bahsedilmiştir. Her fasıl bir hadis ile başlamakta, daha sonra bu hadisin Türkçe tercümesi verilir ve tanınmış İslam büyüklerinin söz konusu hadisin manasını daha da derinleştirecek mahiyetteki menkıbeleri, hikâyeleri kayda geçirilmiştir. (Argunşah-Yüksekkaya 2014: 171)

Nehcü'l-Ferâdis'in 6 nüshası vardır. Bunlar: (Ata 2016: 35)

1-İstanbul Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı

2- Mercanî Nüshası

3- Paris Bibliothèque Nationale

4-Yalta Nüshası

5-Kazan Nüshaları

- a. Kazan Üniversitesi Kütüphanesi
- b. Kazan Devlet Üniversitesinin Kütüphanesi
- c. Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü

6-Leningrad Nüshaları

1. 3. 3. Mukaddimetü'l-Edeb

Arapça öğrenmek isteyenler için hazırlanmış bir sözlüktür. Atsız'ın devrin ilim dili olan Arapçaya ilgi duymasıyla lügat yazarı olan 'Ömer ez-Zamahşari'den kendisinin saray kütüphanesi için bir Arapça lügat kitabı yazmasını istemesiyle yazılmıştır ve eser Atsız'a ithaf edilmiştir. (Yüce 2014: 5-6)

Sözlük, "İsimler, Fiiller, Harfler, İsim Çekimi, Fiil Çekimi" olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde yer almayan pek çok kelimenin yer aldığı *Mukaddimetü'l-Edeb, Dîvânü Lügâti't-Türk*'ten sonra Orta Türkçe

döneminin en zengin kelime hazinesini içine alır. (Ata 2016: 39) *Mukaddimetü'l-Edeb*'in 20 nüshası bulunmaktadır.

1. 3. 4. Mu'inü'l-Mürîd

Mu'inü'l-Mürîd, dinî-tasavvufî mahiyette konuları ele alan didaktik bir eserdir. Eser, H. 713 / M. 1313-1314 yılında tamamlanmıştır. Yazar kendi adının İslam olduğunu 402. dörtlükte açıkça söylemektedir. (Argunşah-Toparlı 2014: 15)

*Bu kaç söz ayıtgan atı İslam ol
Tileki ahir vakt imān islam ol
Atam baba islām veliyyü'l-verā
Özi zikri tilde tümen aslam ol 402*

Eser, dinî şiirlerden oluşmaktadır. Göçebe Türkmenlere günlük hayatta kullanılacak basit dinî bilgileri öğretmek için yazılmıştır. 407 dörtlükten oluşmaktadır. Konular Arapça başlıklar kullanılarak çeşitli bölümlere ayrılmıştır.

1-4. dörtlüklerde Allah'a hamd ve sena, 5-12. dörtlüklerde Hz. Âdem'den başlayıp Hz. Muhammed'e kadar devam eden yüz yirmi dört bin peygambere, Hz. Muhammed'e ve dört halifeye, 13-266. dörtlükler arasında dinî konulara, 267-377. dörtlüklerde tasavvufî konulara, 378-407. dörtlükler arasında ise Allah'a şükretme ve iyileri anma, Baba Eren'in vasıflarını anlatma, yazarın ve eserin adını söyleme, hatalardan dolayı Tanrı'dan af dileme konuları vardır. (Argunşah-Toparlı 2014: 32-33)

Bilinen tek nüshası Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesinde dir.

1. 3. 5. Satırarası Kur'an Tercümesi:

X. Yüzyıldan itibaren Türklerin kitleler halinde İslamiyeti kabul etmelerinin ardından, Kur'an'ı anlamak, esaslarını tam anlamıyla öğrenebilmek için Türkçe çeviriye ihtiyaç duyulmuştur. Bugün en eski Kur'an tercümesinin Karahanlı Türkçesiyle olduğu bilinmektedir.

Harezm Türkçesiyle tercüme ise, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 2 numarada muhafaza edilmektedir. Hemen hemen tamamı tamir görmüş olan eserin her sayfasında 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çeviri olmak üzere toplam 18 satır mevcuttur. İlk sayfada Fatiha sûresi, ikinci sayfada da Bakara suresinin ilk üç ayeti ve besmelelerin çevirisi yer almaktadır. Bu iki sure dışındaki diğer surelerde her surenin

başlangıcında yeşil ve kırmızı mürekkeple Arapça olarak surenin adı, Hz. Muhammed'e göre bu sureyi okumanın mükâfatının ne olacağı türünden bilgiler bulunmaktadır. (Yüksekkaya 1993: 38-39)

Tezde yer verdiğimiz bu Kur'an tercümesi hakkında çevirinin dilinin Karahanlı edebî dili ile bağlantılı olan, fakat Harezm'e has şive özelliklerinin yanı sıra Kıpçakça ve bilhassa yer yer Oğuzca hususiyetlerin bulunduğu tipik Harezm Türkçesi olduğu kaydedilmiştir. (Yüksekkaya 1993: 41)

1. 3. 6. Hüsrev ü Şîrîn

Altın Ordu şairi Kutb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg ile eşi Melike Hatun adına yazılmıştır. Nizâmi'nin aynı adı taşıyan eserinden uyarlanmıştır. Eserin 1341 veya 1342 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. (Ata 2016:49)

Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'i 4370 beyitlik hacimli bir eserdir. Eserin girişinde, doğrudan doğruya Kutb'a ait olan *tevhîd, eflâk harekâtı, teñri taâlânın münâcâtı, resul aleyhisselâm na'tı, resul aleyhisselâm dört yâri (dostu) ögdüsi, şâhzâde Tını Bek Han medhi, melîke-i merhume Hanmelek medhi, kitâb nazm kılmağa sebep* başlıklı bölümler 270 beyit tutmaktadır. *Resul aleyhisselâmın dört yâri ögdüsi* başlıklı 17 beyitlik bölüm *Kutadgu Bilig* vezni olan, *feûlün feûlün feûlün feûl* vezninde yazılmıştır. (Ercilasun 2010: 373)

Kutb'un bu eseri, Türk edebiyatında bugüne kadar bilinen 21 *Hüsrev ü Şîrîn* veya *Ferhâd u Şîrîn* mesnevisinin ilki olması bakımından, ayrıca romantik bir mesnevi olması yönüyle saha ve dönemde konusu itibarıyla da dikkat çekmektedir. (Ata 2016: 49)

Bilinen tek nüshası vardır ve Bibliotheque Nationale'de 312 numarada kayıtlıdır.

1. 3. 7. Muhabbet-nâme

1353 yılında Harezmî tarafından Hâce Beg'in Sıgnak'taki sarayında yazılmış manzum bir eserdir. *Muhabbet-nâme*'nin sonundaki Farsça hikâyeden şairin Harezm'den Altın Ordu'ya geldiği, Sıgnak eyaletini yöneten Muhammed Hâce Beg'in isteği üzerine kışının sarayında geçirdiği ve söz konusu eseri yazdığı kaydedilmektedir. (Ata 2016: 52)

Muhabbet-nâme'nin 4 nüshası vardır. Bunlar: (Ata 2016: 52-53)

- 1- British Museum (Uygur Harfli)
- 2- British Museum (Arap Harfli)
- 3- İstanbul Millet Kütüphanesi (Arapça tefsirin haşiyesinde)
- 4- İstanbul Millet Kütüphanesi

1. 3. 8. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler

Altın Ordu hanlarına ait XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış iki yarlık ve bir bitik Harezmi Türkçesinin ürünleri olarak kabul edilebilir. Toktamış Han Yarlığı, Temir Kutluğ Yarlığı, Mahmud Han Bitigi bunlardandır. Yarlık ve Bitikler'e dair 3 nüsha bulunmaktadır. Bunlar: (Argunşah-Yüksekkaya 2014: 174-175)

- 1- Varşova Merkez Arşivi
- 2- Topkapı Sarayı Müzesi
- 3- İstanbul Nüshası

1. 3. 9. İbni Mühennâ Lugati

İbni Mühennâ Lugati olarak tanınmakla birlikte eserin ismi *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*'dır. Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ tarafından kaleme alınan Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür. P. M. Melioranskiy eserin beş Avrupa yazmasına dayanarak metnin Türkçe bölümünün Azerbaycan dili olduğu iddiasında bulunmuştur. Avrupa nüshalarında eserin yazarı belli olmadığı için Melioranskiy çalışmasının adını *Arab filolog o tureckom yazıke* (Türk Dili Üzerine Bir Arap Filolog) koymuştur. Ancak daha sonra Kilisli Rıfat İstanbul'da Müze-i Humayun Kütüphanesinde yazarın adının yazılı olduğu yeni bir nüsha bulmuştur ve 1340 (1923) 'ta İstanbul'da yayımlamıştır. Bu nüshada eserin yazarının adının İbni Mühennâ olarak kaydedilmesi sebebiyle *İbni Mühennâ Lugati* diye anılmıştır. (Ercilasun 2010: 381)

Ercilasun konuyla ilgili şunları kaydetmiştir: *S. Malov, hocası Melioranskiy'nin Avrupa nüshalarını Azerbaycan dili olarak tanımlamasını doğru bulmuş fakat İstanbul nüshasının “Şarkî Türk, Kâşgar ve Uygur lisanı” olduğunu iddia etmiştir. Lügatin farklı Türk lehçelerinde de nüshalarının bulunması Harezmi Türkçesi dönemi içerisinde değerlendirmesinin uygunluğunu göstermiştir. Ayrıca Türkçe kelimeler incelendiğinde y'li örnekler bulunmasına karşılık diğ arası d'lerin devam ettiği, birden fazla heceli*

kelimelerde düşme örneklerine de rastlanmakla birlikte -g'lerin korunması İstanbul nüshasının Harezmi Türkçesi eserleri arasında değerlendirmesini gerekli kılmaktadır. (Ercilasun 2010: 381)

Tezde, Harezmi Türkçesine ait bu eserlerden aşağıdaki çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır:

- 1- Aysu Ata, Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım-II. Dizin, TDK Yay., Ankara, 1997.
- 2- János Eckmann (Hazırlayan), Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu, I. Metin-II. Tıpkı Basım, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) TDK Yay., Ankara, 1995.
- 3- Aysu Ata, Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu, III. Dizin-Sözlük, TDK Yay., Ankara, 1998.
- 4- Nuri Yüce, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Harizmi, Mukaddimetü'l-Edeb: Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yay., Ankara, 2014.
- 5- Mustafa Argunşah- Recep Toparlı, Mu'inü'l-Mürîd, İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkı Basım, TDK Yay., Ankara, 2014.
- 6- Gülden SAĞOL, Old Turkish and Persian Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text), The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, (Hazırlayan: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard University, 1993.
- _____, Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations III An Inter Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary), The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations, (Hazırlayan: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin); Harvard University, 1995.
- 7- Necmettin Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK Yay., Ankara, 2000.
- 8- Osman Fikri Sertkaya, "Harezmi'nin Muhabbet-Nâmesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", Türkiyat Mecmuası, XVII., 1972.

9- A. Melek Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, TDK Yay., Ankara, 1996.

10- Abdullah Battal, İbni Mühenna Lugati, TDK Yay., Ankara, 1988.

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

2 .1. Konularına Göre Terimler

2. 1. 1. Yaratıcı Üzerine Terimler

2. 1. 1. 1. Allah'ın İsimleri ve Sıfatları İle İlgili Terimler (Esmayı Hüsnâ)

Açuk: “zahir, esmayı hüsnadan ez-zahir (< aç- ‘ açmak, açıklamak ’ + -uğ)

ol avval taķı āķır, taķı açuk taķı örtüglüg. (HKT 514a/5 , 514b/1)

‘Afv kılğan: (Ar. + T.) “bağışlayıcı, affedici, esmayı hüsnadan el-afüvv” (< Ar. afv ‘ bağışlama, birinin suçunu görmeme ’ + < T. kıl- ‘ yapmak, etmek, eylemek ’ + -ğan)

eger āşkārā kılsangız ķayrını, yā örtsengiz, yā keçürsengiz yawuzlukdın; ķaķıķat üze Tangrı irdi ‘afv kılğan, yarağlığ. (HKT 99a/3-4)

Aķad: “Ar. bir ve tek olan Allah”

‘Ömer yana butlarğa kirdi Hax ta‘ālā ‘Uzzāğa til bērdi aydı: lā ilahe İlla’llāh Muhammed Resūlu’llāh. ‘Ömer anı işitip aydı : men bu butğa tapınur-men, meniñ ma‘būdum Aķadnıñ birlikinge Aķmedniñ peygamberlıķına tanuķluk bērür. (KE 195v10-11-12)

hedāyā-yı ğufrān ķanādīl-i nūr

ilāhī arığ pāk ruķına tēğür

aķad-sen samed-sēn kerīm-sēn raķīm

ķalīm-sēn ra‘uf-sēn a ğaffār ğafūr (MM 403/ 3)

Aķadlıķ: “teklik, eşi ve benzeri olmazlık” (< Ar. aķad ‘ bir ve tek ’ + -lıķ)

su'āl: Resūl 'aleyhi's-selāmı mi'racğa aşurmakğa hikmet ne erdi? Cevāb ol turur kim Mevlī ta'ālā yarlıkar: biz Muhammedni aşurdük biziñ āyātımızñı kādirlıkımızñı ve aḥadlıkımızñıñ nişānlarını körgüzmek üçün. (KE 209r11-12-13)

Āḥır: “Ar. sonu olmayan, baki, esmayı hüsnadan el-ahir”

ol avval taḳı āḥır, taḳı açuk taḳı örtüglüg. (HKT 514a/5 , 514b/1)

Aḥsenü'l-ḥālikīn: “Ar. yaratanların en güzeli olan Allah”

Ermele aydı: seniñ Teñriñ maña munça cefalar kıldı, men aña tapunmas-men, maña ne kılsa kılsun. İlyās aydı: ey fāsıka lā ilahe illā'llāh ve innī İlyās resūlu'llāh. Ermele özge cevāb bérmedi, İlyās anıñ kavmıñğa dèdi: sizler Ba'alge tapunup Aḥsenü'l-ḥālikīñni koymış siz. (KE 159r19-20-21)

'Alīm: “Ar. her şeyi bilen, Allah, esmayı hüsnadan el-alīm”

resūl 'aleyhi's-selām aydı: oğlanlarğa nafaka kılğay-sen tediñ, ol māl kayda turur? 'Abbās aydı: ... Munı saña kim aytu bérdi. Resūl 'aleyhi's-selām aydı: ... Maña bilgen 'alīm ve ḥabīr iḍim ayt[dı]. (KE 222v10-11)

'Ālimü'l-esrār: “Ar. her şeyin iç yüzünden haberdar olan, Allah, esmayı hüsnadan el-habīr”

melik ḥaṣemi birle atlandılar, sın başığa keldiler, Circīs eki rek'at namāz kıldı du'ā kıldı, aydı: İlāhī 'ālimü'l-esrār-sen, kamuğğa kadir-sen (KE 163r4-5)

'Ālā'l-lah: “Ar. yüce Allah”

*zamāne bu ğuluvdın oğlaḳ irmiş
felek hem kuṭb tig ḥayrān kalmış
işittim tünle ırte ursa yol āh
tiyü çağrur ḥoroslar tip 'āla'llah (HŞ 3120/5-6-7-8)*

Allah: “Ar. Allah”

Allāh lafzın, yā adang Raḥmān lafzın; kayusun adasangız, anga atlar körklügrek. (HKT 281a/8)

*Şālih ewge kirdi, Cebrā'īl 'aleyhi's-selām peygamberlik tegürdi, aydı: bargıl melikge aygıl aytsun **Allāh** bir turur, Sālih anıñ yalawaçı turur.* (KE 33v20-21)

biliñ lā ilāhe tēmek nē bolur

İdidin öñin yoq çığay bay kılur

'azīz hor kılığlı ruzī bērgüçi

*bir **Allah** öñin yoq tēmeklik bolur* (MM 17/4)

*ma 'rūz-ı bendegī oldur ki kemīneñiz hālindin istīfsar olursangız **Allāh** 'ināyeti birle ve sulṭānım devletinde sağ selāmet kulluqda hāzır turupmız ve hem taht tarafından haber şoldur ki hālleri qatı bitigdir alınmışdır ilçi dahı varıp irdi henüz taht ilindedir, ne vaqt mu'ayyen haber bilsek devlet kapusına bildürürmiz* (YB K.V.6-7-8)

Allāhu ta'ālā: “Ar. yüce Allah”

*Tengri 'ināyetinde şükr ol zīndāndın hālāş bolup pādişāhning tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge 'ināyeti tigmişdür bu 'ivażnı pādişāhğa biz niçük kulluq birle kaytarğaymız meger **Allāhu ta'ālā** kaytarğay imdi bizning üçün devlet işikinde merḥamet sem'ingiz vākıf bolup pādişāhğa bizni hayr söz birle yād kılğaysız kim biz pādişāhğa muṭī' münkād* (YB K.IV.4-5-6-7-8-9-10)

Amān bağışlağan: (Ar. + T.) “kāinatın bütün işlerini gözetip yöneten, esmayı hüsnadan el-müheymin” (< Ar. amān ‘korkusuzluk’ + < T. bağış ‘bağışlamak’ + -la + -ğan)

*erklig, key arıg, 'aybdın kutrulğan, kutğargan, **amān bağışlağan**, yinggen, cebr kılğan, yitiz uluğ.* (HKT 525a/8-9)

Avval: “Ar. evvel, bütün varlıklardan evvel olan, esmayı hüsnadan el-evvel”

*ol **avval** taqı āhır, taqı açuq taqı örtüglüg.* (HKT 514a/5 , 514b/1)

'Aybdın kurtulğan: (Ar. + T.) “bütün noksan sıfatlardan münezzeḥ olan, kusursuz, esmayı hüsnadan es-selam” (< Ar. ayb ‘kusur’ + -dın + < T. kurtul- ‘tehlikeli ve kötü bir durumu atlatmak’ + -ğan)

*erklig, key arıg, 'aybdın kutrulğan, kutğargan, **amān bağışlağan**, yinggen, cebr kılğan, yitiz uluğ.* (HKT 525a/8-9)

'Azīz: “Ar. eşsiz, kudretli, esmayı hüsnadan el-aziz”

taķı bilür anlar kim birildiler biligni; ol indürüldi sening tapa İdingdin, ol ھاq, taķı köndürür, ‘azīz taķı ögdülmiş Tangrıning yolınga. (HKT 409a/6-7-8)

Başır : “Ar. her şeyi görüp bilen, Allah, esmayı hüsnadan el-basir”

‘arif ھاqqa bolur ulaşı esır

muṭī’un lehu kudretinga başır

ķazāga rızā hem belāga şabır

ķılur ni ‘metinge şükürler keşır (MM 310/2)

Bay: “kimseye muhtaç olmayan, esmayı hüsnadan el-ganî”

Tangrı bay, ķınamakğa iwmegen. (HKT 41b/7)

Bayat: “Allah”

ķılur cezb anı fazlı birle bayat

añar māsivallah bolur cümle yat

murāt buldı amma yolın bilmedi

munuķ atı meczūb bérildi bu at (MM 310/1)

Berk işlig: “bütün işleri ve emirleri yerli yerinde olan esmayı hüsnadan el-hakîm” (< berk ‘sağlam’ + < iş ‘bir değer yaratan emek’ + -lig)

eger yayınsangız, mundın songra kim keldi sizge açuķ hüccetler; biling ھاķıķat üze Tangrı yinggen, berk işlig. (HKT 30b/4-5)

Bilgen: “her şeyi bilen Allah, esmayı hüsnadan el-alîm ” (< bil- ‘bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak’ + -gen)

ھاķıķat üze Tangrı king, bilgen. Taķı aydılar: "Tutundı Tangrı oğlan." Arıǵlıķ anga. (HKT 16b/9)

Bilgen Tangrı: “her şeyi bilen Allah, esmayı hüsnadan el-alîm” (< bil- ‘bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak’ + -gen + < öz. is. Tanrı ‘Allah’)

ol, ģālib bolgan, yinggen, bilgen Tangrıning taķdīri. (HKT 456a/4)

Bilgüçi: “her şeyi bilen Allah, esmayı hüsnadan el-alîm” (< bil- ‘bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak’ + -güçi)

yana aydı: *Hüdāyā [kız]nı mendin kabûl kılğıl, işitgüçi **bilgüçi** şen-şen.* (KE166v11-12)

Bî-niyâz melik: “hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, Allah” (< Far. bî ‘olumsuzluk edatı’ + < Far. niyâz ‘ihtiyaç, muhtaçlık’ + < Ar. melik ‘hükümdar, Allah’)

*Zeyne aydı: Ya ‘kûb saña bu kün çıkğu teg ermes bu kün Yūsufnıñ kanlıg köñlekin elige aldı, Âdem ridāsın keçdi, Şîr tacın başınga urdı, Nūh ‘aşāsın elige aldı, İbrāhîm köñlekin keçdi, İshāk kurın kurşandı, niyazın **bî-niyâz melikge** ‘arza kıldı, aydı : İlāhî Yūsufnıñ ölügin tirigin maña bildürgil.* (KE 79v6-7-8-9)

Bir: “eşi ve benzeri olmayan Allah”

ayğıl: “Ol Tangrı yalguz, **bir.** ” “Tangrı uğranılmış.” Toğurmadı taķı toğrulmadı. “Taķı bolmadı anga teng, bir.” (HKT 583a/2-3)

biliñ lā ilahe tēmek nē bolur

İdidin öñin yok çığay bay kılur

‘azîz hor kılığlı ruzî bergüçi

bir Allah öñin yok tēmeklik bolur (MM 17/4)

Birgen: “lutfeden, bağışlayan, veren, esmayı hüsnadan er-rezzâk” (< bir- ‘vermek’ + -gen)

aydı: “İdim! Yarlıkağıl manga, taķı birgil manga mülki kim müyesser bolmasun bir kim irsege songumdın. Hāķīkat üze sen, sen **birgen.** ” (HKT 434b9 435a/1)

Cebr kılğan: (Ar. + T.) “iradesini her durumda yürüten, yaratılmışların halini iyileştiren, esmayı hüsnadan el-cebbâr” (< Ar. cebr ‘zor, zorlayış’ + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*erklig, key arıg, ‘aybdın kutrulğan, kutğargan, amān bağışlağan, yinggen, **cebr kılğan,** yitiz uluğ.* (HKT 525a/8-9)

Celîl: “Ar. azamet sahibi, Allah, esmayı hüsnadan el-celîl ”

*mî‘rāc tünide münüt burāk mingen Muḥammed Muştafā yolçısı Cebrē’îl, tapuğçısı Mikā’îl rabbü'l-**celîl** bir tün içinde barıp kelmeki ne ‘aceb bolğay.* (KE 218r18-19-20)

Cevāb ayğan: (Ar. + T.) “icabet eden, karşılık veren, esmayı hüsnadan el-mücîb” (< Ar. cevāb ‘bir soruya, bir isteğe, bir söz, bir davranış veya yazıya verilen karşılık, yanıt’ + < T. ay- ‘söylemek’ + -ğan)

meger Tangrıning kulları hāliş kulları. Taqı kıkırdı bizni Nūh, neme yahşı cevāb ayğanlar. (HKT 428b/1)

Dünyāda yarlıқаған: (Ar + T.) “dünyada merhamet eden, esirgeyen, esmayı hüsnadan er-rahmân” (< Ar. dünya ‘yeryüzü’ + da + < T. yar ‘hüküm, emir, buyruk’ + -lğ + -қа + -ğan)

*āğāz kıldım Tangrı atı birle; **dünyāda yarlıқаған**, ol cihānda yarlıқаған.* (HKT 171a/1)

Dost tutğan: (Far. + T.) “çok seven, çok sevilen, esmayı hüsnadan el-vedūd” (< Far. dost ‘sevilen, güvenilen, yakın arkadaş, gönüldaş’ + < T. tut- ‘elde bulundurmak, ele almak’ + -ğan)

*haqıqat üze İdim rahmet kılğan, **dost tutğan.*** (HKT 223a/2-3)

Êde: “Allah” (krş. êdi, eye, idî)

*kesrî elini suw aldı, harāb kıldı erse, Kesrî eli içinde nè kim müneccim, taqı kâhin taqı sâhir bar erdi, cümlesi yığıldı. Taqı aydı kim: Nazar qılınğ, bu harābluqlar nedin keldi tēp. Cümlesi baqtılar taqı aydılar kim: Hicāzdın kelgen bitigni kim pāra pāra qıldınğ, ol bitig **êdesi** sanga qarğadı, bu harābluqlar cümlesi andın turur tēp aydılar.* (NF 82/5-6-7-8)

Edgülük kılğan: “iyilik eden, lütufkâr, esmayı hüsnadan el-berr” (< T. edgü ‘iyi, iyilik, güzel, hoş’ + -lük + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*"haqıqat üze ol, ol **edgülük kılğan**, uluğ rahmetlig."* (HKT 501b/4)

Êdi: “Allah” (krş. êde, eye, idî)

*şihhat halında taqı Rebbi birle erdi, sōkellik hālında taqı Rebbi birle turur, tēp Haq te'ālā Ayyūb peygāmbarnı öğdi. Ertesi Cebre'îl 'as keldi taqı aydı: Yā Ayyūb, **êding** celle celāluhu sanga salām bērdi taqı bişārāt sanga bolsun* (NF 333/9-10-11)

Erklig: “görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi, esmayı hüsnadan el-melik ” (< erk ‘ kuvvet’ + -lig)

erklig, key arıǵ, ‘Aybdın kutrulǵan, kútǵargan, amān baǵıslagan, yinggen, cebr kılǵan, yitiz uluǵ. (HKT 525a/8-9)

Eşitgen: “her şeyi duyan, her şeyden haberdar olan, esmayı hüsnadan es-semî” (< eşit- ‘ışitmek işi’ + -gen) (krş. ışıngen)

taķı haķıķat üze Tangrı **eşitgen**, bilgen. (HKT 176a/6)

Eye: “Allah” (krş. êde, êdi, idi)

anınǵ üze tevekkül kıldım taķı ol uluǵ ‘arş **eyesi**.” (HKT 199b/5)

Fazllıǵ: “lütuf ve kerem sahibi, Allah” (< Ar. fazıl ‘faziletli, erdemli’ + -lıǵ)

taķı Tangrı haş kılur raķmeti birle, kimni tilese. Taķı Tangrı uluǵ **fazllıǵ** turur. (HKT 15b/1-2)

Ġaffār: “Ar. günahları affeden Allah, esmayı hüsnadan el-gaffar”

hedāyā-yı ġufrān kanādīl-i nūr

ilāhī arıǵ pāk ruķıña tēgūr

aķad-sen samed-sēn kerīm-sēn raķīm

ķalīm-sēn ra’uf-sēn a **ġaffār** ġafūr (MM 403/4)

Ġafūr: “Ar. baǵıslayıcı, yarlıgayan, merhamet eden Allah, esmayı hüsnadan el-gafur”

hedāyā-yı ġufrān kanādīl-i nūr

ilāhī arıǵ pāk ruķıña tēgūr

aķad-sen şamed-sēn kerīm-sēn raķīm

ķalīm-sen ra’uf-sēn a ġaffar **ġafūr** (MM 403/4)

Ġalib: “Ar. yenilmeyen, yegâne galip, esmayı hüsnadan el-aziz”

haķıķat üze sen sen **ġalib**, rāst işlig.” (HKT-18b/6-7)

Ġalib bolǵan: (Ar. + T.) “yenilmeyen, yegâne galip, esmayı hüsnadan el-aziz” (< Ar. ġalīb ‘yenen, üstün gelen’ + < T. bol- ‘olmak’ + -ǵan)

ol, **ġalib bolgan**, yinggen, bilgen Tangrıning taķdīri. (HKT 456a/4)

Ġufrān: “Ar. rahmet, merhamet”

seniñ ümmetleriñni irin tepretgeni birle ol ‘amel kılğay-men kim Mūsī tayaķı Fir‘avn saħaresi birle kıldı bir ‘aşā aymaķı birle kamuğ küfr ü sihr ü tuğyān [y]oķ yoğun boldı. Bu kün sen bir irin tepretgen birle kamuğ ‘aşī ümmetleriñnin defterlerin **ğufrañ** suwı birle yup yoķ yoğun kılğay-men. (KE 238r5-6-7-8)

yana tört muķarreb şahābe üze
tümen miñ bu **ğufrañ** u rızvān seza
Ebū Bekr ü fārūķ bu ‘oşmān alī
olar zıķri birle bulur cān meze (MM 11/2)

gūr içinde vahşatdın bizni sen saqlağıl, ravh ve reyhān ve **ğufrañ** birle bizlerni müşerref qılğıl taqı qıyāmat bolmışta āvş sening bihār-i rahmating içinde bizlerni musyağraq qılğıl taqı atalarımızni taqı analarımızni taqı üstāđlarımızni taqı cümle aqribā ve ‘aşāyirlarımızni sen yarlıqağıl taqı kerem-i be-ğāyating birle cümle ümmet-i Muhammedni şadr-i cinānda sen orun bērgil taqı lutf-i bēnihāyating birle Ādamdın qıyāmatqa tegi kim kim sēni birlediler taqı peygāmbarlarıngnı rāātqa tuttılar, cümlesini sen yarlıqağıl. (NF 443/10-11-12-13-14)

Hakķ: “Ar. fiilen var olan, mevcudiyeti ve ulūhiyyeti gerķek olan, esmayı hüsнадan el-hakk ”

ol munung birle kim Tangrı, ol **hakķ**. (HKT 320a/3)

şerī‘at birle bu ajunni tüzdi
haťalarning kökin **hakķ** sözlep üzdi
anınğ şer‘i öngin dinlerni üzdi
şerī‘atların mensūh kıldı bozdı (HŞ 125/4-5-6-7)

artuķ çıraķlığ sīreti
rabdin ‘atā bolup aña
hakķ bermişi kutluğ liķā (KE 2v9)

kişi bu şıfat birle bolsa kaçan
bolur şāhib-i ihsān u ehl-i amān
karībün mine'l-muħşinīñ tedi **hakķ**
bu kul boldı merħūm biliñ bī-ğümān (MM 26/3)

qaçan Mūsā peygāmbar Haq te‘ālā emri birle deryāqa urmuş erdi, suw **Haq** fermanı birle açıldı taqı yollar peydā boldı erse, Mūsā peygāmbar ‘as yārānları deryādın keçtiler. (NF 73/8-9)

Haqq-ı Alīm: “her şeyi bilen Allah, esmayı hüsnadan el-alīm”

biş altı kâfir körse birinde ‘ilm

nebī tip tapınurlar anga **haqq-ı ‘alīm** (HŞ 4705/9-10)

Haq ta‘ālā: “yüce Allah” (krş. Haq te‘ālā)

El-kavl es-semāvāt ve'l-‘arz haberde keliür: **Haq ta‘ālā** barçadın burun bir gevher yaratdı, ol gevherğa heybet birlen nazar kıldı, ol gevher su boldı. (KE 3r8-9-10)

toğuz kat zer-nigār ayvan-ı vālā

yarattı altı künde **haq ta‘ālā** (MN 4/2)

Haq ta‘ālā ‘ināyetiyle muḥammed peygāmbar mu‘cizātıyla muḥammeddin ġāzī murādka selam burunğı han ağalarımız birle sizning rum vilāyetin bilgen atalarınız ağalarınız birle ilçi kelecı ıyışıp bölek selam alışıp bāzergān ortak yörüşüp yahşı barış keliş kılurlar (YB A.III.1-2-3-4-5)

Haq te‘ālā: “yüce Allah” (krş. Haq ta‘ālā)

İbnü ‘Abbās razhu aytur: Ma ‘nisi ol bolur kim: Yā Muḥammed , teningni yazuqdın arıtğıl, ... yaman işlerni qoğğıl yā taqı şeytān vesvesesini qoğğıl, ... tāt ve ‘ibādat qılsang, Rebbünge minnat qılmağıl, tātatingni üküş körmegil, ... Tangrıqa tāt qılmaq içinde nefsünge şabur bağlağıl yā taqı halqlarğa risālat tegürmek içinde şabur qılğıl, yā taqı kâfirlar āzārınğa Haq sözi fermānını tegürmek içinde şabur qılğıl! tēdi erse, Peygāmbar ‘as derhāl qoptı taqı halāyıqğa **Haq te‘ālā**ning fermanını tegürü başladı, kâfirlarnı tamuğ otındın qorquta başladı. (NF 9/13-14-15-16-17 , 10/1)

Haq Tebāreke ve te‘ālā: “mübarek ve yüce olan Allah”

kâfirlar üküş zahmat ve meşaqat tegürgeyler. Andın song **Haq tebāreke ve te‘ālā** sanga nuşrat bergey. (NF 9/3-4)

Hālik: “Ar. yaratan, yaratıcı, Allah, esmayı hüsnadan el-hālik”

Mevlî ta'ālā 'aynu'l-ḥiṭān atlıḡ balıḡnı ıddı, suw içinde kıwrılıp ḡudruḡın başıḡa keltürüp yatdı. Yūsuf anıḡ üzesiḡe kirdi, başlıḡın yudı. Ol balıḡ **ḡālīḡ** İdige yalwardı, aydı: İlāhî, bu Yūsuf berekātında maḡa kerāmetî bêrgil kim aḡın balıḡ arasında maḡa edḡü at bolsun. (KE- 74v7-8-9-10-11)

ḡülefte altında özüm kizlenip
bu maḡlūḡ işikinde cānım şişlenip
ilāhi ḡurtarḡıl bu işdin mini
ḡālīḡ u rāzıḡ tip bilür men sini (HŞ 4710/5-6-7-8)

Ḥalîm: “Ar. hemen öfkelenmeyen, acele etmeyen, teenni ile hareket eden, Allah, esmayı hüsnadan el-halîm”

hedāyā-yı ḡufran ḡanādîl-i nūr
ilāhî arıḡ pāk ruḡıḡa tēḡür
aḡad-sen samed-sēn kerîm-sēn raḡîm
ḡalîm-sēn ra'uf-sēn a ḡaffār ḡafūr (MM 403/4)

Ḥalk: “halk etme, yaratma, yaratılma”

ḡaḡḡat üze ol başlayur **ḡalk**nı; andın song ḡaytarur anı, munung üçün kim yanut birse anlarḡa kim bittiler taḡı ḡıldılar edḡülükni tüzlük birle. (HKT 200b/3-4)

Ḥallāḡ: “Ar. yaratan, yaratıcı, Allah, esmayı hüsnadan el-hâlik”

yüzi nūrıḡa hîḡ yok baḡḡu imkân
cihan ḡātunları şüret özi cān
niḡāb alsa yüzindin uvtanur kūn
ḡacil bolur saḡındın hemḡara ün
yana ḡüsnige lāyık luḡf u aḡlāḡ
hîḡ eḡsüksüz yaratmış anı **ḡallāḡ** (HŞ 210/3-4-5-6-7-8)

Ḥamîd: “Ar. övülmeye değer, Allah, esmayı hüsnadan el-hamîd”

bu ebyātlar atı Muîmî'l-Mürîd
eşit bil 'amel ḡıl bu tevḡık mezîd
bu küḡ yetmişince yaraḡ ḡılḡu cehd

*hidāyet berür ol **hamīd**ün mecīd* (MM 405/4)

Hazret : “Ar. Allah, cenap”

*İblīs aydı: bu kēçe **hazret**niñ muḳarrebleri Tihāme tapa inerin kördüm* (KE 184r8)

Hikmet birle iş kılğan: (Ar.+ T.) “adaletle hükmeden, son hükmü veren, esmayı hüsnadan el-hakem” (< Ar. hikmet ‘sır, ne olduğu anlaşılmaz sebep ve hakikat’ + < T. bir‘ bir, tek’ + -le + < T. iş‘ bir değer yaratan emek’ + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*tanuḳluḳ birdi Tangrı: Haḳīḳat üze ol, yoḳ Tangrı meger ol; taḳı firışteler; taḳı bilig eyeleri, ḳopuḡlı bolup ‘adl birle. Yoḳ idī meger ol. Yingen, **hikmet birle iş kılğan**. Haḳīḳat üze dīn, Tangrı ḳatında, boyun sümek.* (HKT 49a/7-8-9)

Hikmetlig: “adaletle hükmeden, son hükmü veren, esmayı hüsnadan el-hakem” (< Ar. hikmet ‘sır, ne olduğu anlaşılmaz sebep ve hakikat’ + lig)

*"İdimüz! Ḳılmaḡıl bizni sınaḡ, anlarḡa kim küfr ketürdiler. Taḳı yarlıḳaḡıl bizge, İdimüz! Haḳīḳat üze sen, sen yinggen, **hikmetlig**."* (HKT 526b/4-5)

Hudāy: “Far. Allah” (krş. Hūdāy)

*İbrāhim ḥanımız soyurḡal sözüm **hudāy** rızāsı üçün muḥammed resūlu'llāh ṣeḳā'ati üçün bu öksüz oḡul resūlu'llāh ṣeḳā'ati üçün bu öksüz oḡul tul ḥatunnı āzād tarḥan bolsun tidük bu āzād birgen kim-irselerning atı başlıḡ ḡülbostān ḥatun oḡlı muḥammed ('alī) 'azīz ḥan* (YB KA.I.1-2-3-4)

Huve: “ Ar. Allah ”

***Hüve** ḥazret-i pādiṣāh-ı mükerrerem* (YB K.X.1-2)

Hūdāy: “Far. Allah” (krş. Hūdāy)

*Menā aydı: **Hūdāy**ḡa. Ol ḳoyçılar yētmış er erdiler, barçası īmān ḳeltürdiler. Yūnus ulḡaydı, ṯā'atḡa meṣḡül boldı, ḳamuḡ zāhidlerdin fāzılraḡ erdi.* (KE 152r16-17)

Hüküm kılğan: (Ar. + T.) “hüküm ve karar veren, hükmeden, esmayı hüsnadan el fettāh” (< Ar. hüküm‘ Allah tarafından takdir edilmiş olan karar’ + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*aygıl: Yıgar aramızda İdimüz, andın song hükm kılur aramızda rāstlık birle. Taqı **hükm kılğan**, bilgen.* (HKT 411b/6-7)

İcābet kılğan: (Ar. + T.) “icabet eden, karşılık veren, esmayı hüsnadan el-mücib” (< Ar. icābet ‘bir çağrıyı yerine getirme, bir çağrıya gitme’ + + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*haqıqat üze İdim yawuq, **icābet kılğan**.* (HKT 220a/2)

İdi: “Allah” (krş. êde, êdi, eye)

*taqı **İdingiz** bir **İdi**.* (HKT 23a/8)

*yasavul şaf yasap aytur oking tip
özüngüzdin koğu şafka baqıng tip
burunkı şaf bakıp özdin kuğıga
şükr kıldılar ol sa ‘at **İdi**ka* (HŞ 2910/1-2-3-4)

İdi: 1. sahip, ı 2. aynı manada olarak, Tanrı atlarından biridir. (İML s. 33)

*Cebrā’il ‘aleyhi’s-selām keldi, aydı: Ey ‘azĒ cān, **İdi** ‘azze ve celle atı birle kirgil.* (KE 6v9)

*şāfīlık kılıştılar, süzük dōstluk kılışdılar tēdārük kıldı taqsīrga, kalıqlıķınga tēdārük etdi
suvarıştılar, içkü içrüşdiler satğaştılar uluğ turur Tangı, yükey erür **İdi** saklandı andın,
kendü özin qorudı andın atıştılar, oqlaştılar yırakdın tēgdi anga sav, tēgdi angar yāvuk
tüştiler, yaqnaşdılar kıvanıştılar, küveniştiler* (ME 206/4-5-6-7)

*yana ottuz üç miñ şahābe vū yār
üze bolsu rızvān ulaşu nişār
taqı muştafādın bu künge tēgi
ayutğan resūl haq **İdi** bir ü bar* (MM 12/4)

İgdegen: “Allah” (< igid- ‘beslemek’ + -e + -gen)

İgdegen: Tanrı atlarından olmak üzere "efendi", "sahip" manasında kullanılmıştır. (İML s.33)

İktülegen: “Allah” (< iktüle- ‘beslemek, büyütme’ + -gen)

yaratқан, **iktülegen**, keçürgen İdiniñ atı birle maña boynağulıq kılman, kēlip müsülmān boluñ. (KE 147v 5-6)

tükel bērdi anga haqnı ağırladı hōcānı yobungğa kēmişdi anı, emgekge kēmişti anı ortada koydı anı kün edgü kılıp kitdi andın körüşti anga kitmek katında qoğmadı sēni **iktülegening** üleşü saldı anlar üze mālñı, taqtıttı mālñı kēnglik kıldı anıñ üze nişān baştı bitigē, tamğasın yā adın bitidi (ME 95/4-5-6-7)

İlah: “Ar. Allah ”

... aymışlar: ihtilāf ol ērdi kim ‘İs̄mī ba ‘zılar ibnül’llāh tēdiler, ba ‘zılar **ilāh** tēdiler, ba ‘zılar sūlsün selāse. (KE 170r1-2)

‘İlmi örtüglügge ulanğannı bilgen: “gizli sırlara vakıf olan, her şeyden haberdar olan, esmayı hüsnadan el-lâtif” (< Ar. ‘ilm ‘bilme, biliş, bilim’ + -i + < T. ört- ‘kapanmak, örtülmek’ + -(ü)g + -lüg + -ge + < T. ula- ‘birleştirmek, eklemek’ + -ğan + -nı + < T. bil- ‘bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak’ + -gen)

haqıqat üze Tangrı, **‘ilmi örtüglügge ulanğannı bilgen.** (HKT 393b/2)

‘İlmi örtüglügge yinggen: “gizli sırlara vakıf olan, her şeyden haberdar olan, esmayı hüsnadan el-lâtif” (< Ar. ‘ilm ‘bilme, biliş, bilim’ + -i + < T. ört- ‘kapanmak, örtülmek’ + - (ü)g + -lüg + -ge + < yin- ‘galip gelmek, yenmek’ + -gen)

bilmez mü ol kim irseni kim yarattı? Taqı ol **‘ilmi yinggen örtüglügge**, örtüglügni bilgen. (HKT 540b/1-2)

‘İlmlig: “her şeyi bilen, esmayı hüsnadan el-alîm” (< Ar. ‘ilm ‘bilme, biliş, bilim’ + lig) taqı haqıqat üze sen, birilür sen Qur’ānnı, hikmetligning taqı **‘ilmligning** katındın. (HKT 361a/1-2)

İşitgen: “her şeyi duyan, her şeyden haberdar olan, esmayı hüsnadan es-semî” (< eşit- ‘işitmek işi’ + -gen) (krş. eşitgen)

ay İdimüz! Qabul kılğıl bizdin. Haqıqat üze sen **işitgen**, bilgen. (HKT 18b/1-2)

İşitgüçi: “her şeyi duyan, her şeyden haberdar olan, esmayı hüsnadan es-semî” (< işit- ‘işitmek işi’ + -gü + -çi)

yana aydı: Hüdāyā [kız]nı mendin qabul kılğıl, **işitgüçi** bilgüçi şen-şen. (KE166v11-12)

Qādir: “ Ar. kâdir, malik, kudret sahibi, Allah, esmayı hüsnadan el-kâdir”

irmez mü, ol kim yarattı köklerni taķı yirni, ķudratlıķ munung üze kim yaratsa anlar mengizlig? **Ķādir** turur; taķı ol key yaratģan, bilgen. (HKT 425a/5-6-7)

ķudreti birle Uģan **ķādir** yamurdı barģasın Şālīh bin 'Ased bin Esef bin Fāsih bin Hāz bin Şemūd bin 'Ā'id bin İrem bin Sām bin Nūh 'aleyhi's-salam. (KE 31v2-3)

ey Bār Hudāyā, sen qamuģ neerse üze **qādir** turur-sen. (NF 50/6)

Ķādiru'llāh: "her şeye kâdir olan, kudret sahibi olan Allah, esmayı hüsnadan el-kâdir"
ķeldi kevneynni keziben taptı asıģ ornını
tanlaşıp qaldı ģalāyık **ķādirü'l-lāh** ķudretin (KE 181v11)

Ķabūl kılıp yanut birgen: "kullarını tövbeye sevkeden ve tövbelerini kabul eden esmayı hüsnadan el-tevvâb" (< Ar. ĳabūl ' bir şeye isteyerek veya istemeyerek razı olma ' + < T. kıl- ' yapmak, etmek, eylemek ' + -(ı)p + < yanut ' cevap ' + bir- ' vermek ' + -gen)

ģaķīķat üze ol yarlıķaģan, **ķabūl kılıp yanut birgen**. (HKT 418a/3)

Ķahhār: "Ar. çok kahreden Allah, esmayı hüsnadan el-kahhār"
nē mēnlik saņa yēr bulup yētge-sēn
özūģni unutmayana bitge-sēn
laķīķ tēp imin bolma **ķahhār** idi
eger ķahrı bēlgürtse ol nētge-sēn (MM 51/3)

Ķahr kılģan: (Ar. + T.) "yenilmeyen, yegâne galip, Allah, esmayı hüsnadan el-kahhār" (< Ar. ķahr ' yok etme, ezme, perişan etme, mahvetme ' + < T. kıl- ' yapmak, etmek, eylemek ' + -ģan)

ayģıl: "Berāber bolur mu kōzsüz taķı kōzlūģ, yā berāber bolur mu ķarangķuluķlar taķı yaruķ?" Yā kıldılar mu Tangrıģa ortaķlar, yarattılar anung yaratmıģı mengizlig; oģsaştı yaratıģ anlar üze? Ayģıl: "Tangrı tigme bir nirsening yaratģanı. Taķı ol bir, **ķahr kılģan**." (HKT 242a/1-2-3-4)

Keķürgen: "affeden, baģışlayıcı esmayı hüsnadan el-afüvv" (krş. kiķürgen) (< keķür- ' baģışlamak ' + - gen)

ģaķīķat üze Tangrı irdi **keķürgen**, yarlıķaģan. (HKT 83a/8)

yaratkan, iktülegen, **keçürgen** İdiniñ atı birle maña boynağulıq kılmañ, kelp müslmān boluñ. (KE 147v 5-6)

Kerem: “Ar. bağış olarak verme, iyilik, cömertlik, eli açıklık, lütuf”

niyet ka 'be tapa kıldı bu özüm

eger bādiyede ölsem me rūzum

ni edgü ni yaman kim halk ara bar

kerem kılsang körünmez zerreçe yār (HŞ 100/7-8-9-10)

Keremlüg: “fazilet türlerinin hepsine sahip, esmayı hüsnadan el-kerîm” (< Ar. kerem ‘ bağış olarak verme, iyilik, cömertlik, lütuf’ + -lüg)

taķı kim şükr kılsa, haķıķat üze şükr kıtur özinge. Taķı kim küfr ketürse, haķıķat üze İdīm bay, keremlüg. (HKT 363b/6-7)

Kerîm: “Ar. fazilet türlerinin hepsine sahip, esmayı hüsnadan el kerîm” (< Ar. kerîm ‘ eli açık, cömert’)

ay ādemī! Ne neng arşıkturdı sanga, kerîm İding birle? Ol kim yarattı sanga, tüz kıldı sini taķı azalarıngnı rāst kıldı. (HKT 566b/6-7)

uluğlarğa uluğ tutma başıngnı

yaraşmaz bu kılıksızlıknı koğıl

sitîze kılma koy imdi kerîm kıl (HŞ 3345/10 , 3350/2-3)

hedāyā-yı gufran kanādīl-i nūr

İlāhī arıĝ pāk ruhıña tēgür

aħad-sēn samed-sēn kerîm-sēn rahîm

ħalîm-sēn ra'uf-sēn a ğaffār ğafūr (MM 403/ 3)

içgil, Ħaq te 'ālā kerîm turur taķı rāħîm turur, keçürgey taķı 'afv qılğay, tedi erse, oĝlı aydı: Ey ana, nāĝāh bu qoylar taķı bu bu musulmānlarning mülkinde otlamış bolsalar taķı ol yer edileri rāzî bolmasalar, men bu sütüni içsem taķı manga ecel yetse, Ħaq te 'ālā ħazratinga ma 'şiyat birle ħarām luqma birle mülevveş bolup arıĝsız bolup satğaşmaq

manga hoş kelmez, tedi erse, anası taqı hēç neerse tēmedi taqı sūtñi alıp çıqtı. (NF 298/12-13-14-15-16)

Keşüş: “esmayı hüsnadan el-aziz” (< küse- ‘istemek’ + -ş)

Keşüş: *Tanrı atlarından/ Aziz, kıymetli (İML s. 41)*

Key arıg: “her türlü noksan sıfattan uzak olan, münezzeh, esmayı hüsnadan el-kuddûs” (< key ‘çok, sağlam, güçlü’ + < arı- ‘temiz, arı olmak’ + -ğ)

ol Tangrı, ol kim yok tapunğu meger . Erklig, key arıg, ‘Aybdın kutrulğan, kutğargan, amān bağışlağan, yinggen, cebr kılğan, yitiz uluğ. (HKT 525a/ 8-9)

Key bilgen: “her şeyi bilen, esmayı hüsnadan el-alîm” (< key ‘çok, sağlam, güçlü’ + < bil- ‘anlamak, tanımak, bilgisi olmak’ + -gen)

taqı ne kim harc kılsangız maldın, haqıqat üze Tangrı, anı key bilgen. (HKT 43b/5-6)

Key erklig: “her şeye gücü yeten, esmayı hüsnadan el-melik” (< key ‘çok, sağlam, güçlü’ + < Ar. erk ‘bir işi yapabilme gücü, kudret, iktidar’ + -lig)

tesbîh kıılır Tangrığa, ol nirse kim kökler içinde taqı ol kim yirde; erklig, key erklig, yinggen, hikmetlig. (HKT 530a/4-5)

Key yaratğan: “her şeyi yaratan, esmayı hüsnadan el-hâlik” (< key ‘çok, sağlam, güçlü’ + < ya- ‘parlamak, ışık saçmak’ + -r + -a- + -t- + -ğan)

irmez mü, ol kim yarattı köklerni taqı yirni, kudratlıg munung üze kim yaratsa anlar mengizlig? Qādir turur; taqı ol key yaratğan, bilgen. (HKT 425a/5-6-7)

Kılğan: “her şeyi yaratan, esmayı hüsnadan el-hâlik” (< kıl- ‘yaratmak’ + -ğan)

taqı ol vaktın kim aydı sening İdīng, firıştelerge: "Haqıqat üze men kılğan men yirde halife." (HKT 5b/2-3)

Kınamakğa iwmegen: “cezalandırmakta acele etmeye, sabırlı, esmayı hüsnadan el-halîm” (< kına- ‘yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak’ + -mak + -ğa + iw- ‘çabuk davranmak, acele etmek’ + -me + -gen)

haqıqat üze anlar kim i’rāz kıldılar, sizdin, iki cem ‘satğaştuķı küni; haqıqat üze anlar tayınmak tiledi ablardın iblīs, ol nirsening yarısı birle kim kazğandılar. Taqı kiçürdi Tangrı anlardın; haqıqat üze Tangrı yarlıkağan, kınamakğa iwmegen. (HKT 68a/1-2-3-4)

Kiçürgen: “affeden, bağışlayıcı, esmayı hüsnadan el-afüvv” (krş. keçürgen) (< kiçür- ‘bağışlamak’ + -gen)

ol; taķı kim kınasa ol mengizlig nirse birle kim kınandı anıñ birle, andın song zılm kılındı anın üze: yārī birgey Tangrı anga. Haķikat üze Tangrı kiçürgen, yarlıķağan. (HKT 325b/4-5)

King: “ilmi ve merhameti her şeyi kuşatan, esmayı hüsnadan el-vâsi”

aydı: "Haķikatda Tangrı üdürdi anı sizning <üze>; taķı arturdı anı kinglik taķı uzunluķ yanındın, 'ilm içinde taķı ten içinde. Taķı Tangrı birür mülkini kimge kim tilese. Taķı Tangrı king, bilgen. (HKT 38a/2-3-4)

Koruğ: “koruyan, koruyucu, Allah, esmayı hüsnadan el-hafız” (< T. koru- ‘esirgemek, muhafaza etmek’ + -ğ)

*senā hamd u tesbīh ü tehlīl uruğ
bu ma 'nī üçün til yarattı koruğ
sa 'ādet érür til munun bolsa ol
şakavet eger bolsa mundın kuruğ* (MM 275/2)

Köndürgen: “doğru yolu gösteren, hidayete erdiren esmayı hüsnadan el-hâdî” (< kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -dür- + -gen)

ol, Tangrıning köni yolu, köndürür anıñ birle kimni tilese. Taķı kimni azdursa Tangrı, yok anga köndürgendin. (HKT 404b/4-5)

Köndürgenlik: “doğru yolu gösteren, hidayete erdiren, Allah, esmayı hüsnadan el-hâdî” (< kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -dür- + -gen + -lik)

ol, Qur'ānnıñ āyatları taķı açuķ kitābnıñ. Köndürgenlik taķı müjde birgenlik hālī üze bitgenlerge. (HKT 360b/3-4)

Köndür: “doğru yolu gösterme, hidayete erdirme” (< Far. kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -dür-)

*ni naķşı kim körer men ma 'būdum sen
ni harfī kim oķır men maķşūdum sen
bu sergerdānlıķım uş barça sindin*

birer ebleh birer 'ākıl tilekim

sanga hıdmat kılay tip 'azm kıldım

*yol azdım irse **köndür** men yangıldım*

niyet ka 'be tapa kıldı bu özüm (HŞ 100/1-2-3-4-5-6-7)

Köndürmek: “doğru yolu gösterme, hidayete erdirme” (< Far. kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -dür- + -mek)

*taķı keldük anlarğa kitāb birle. Ayırtladuk anı bilmek üze, **köndürmek** taķı rahmet, ol erenlerge, biterler.* (HKT 152b/1-2)

Köndürügli: “doğru yolu gösteren, hidayete erdiren, Allah, esmayı hüsnadan el-hâdî” (< kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -dür- + -(ü)gli)

*taķı indürdi Teveritni taķı İncilni, aşnudin, **köndürügli** kişilerge.* (HKT 47a/4)

Körge: “her şeyi gören, esmayı hüsnadan el-basîr” (< kör- ‘göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek’ + -gen)

*taķı ol kim vahy ıdduk seniñ tapa Qur'āndın, ol haķ, rāstlağan ol nirse kim ileyinde turur. Haķıķat üze Tangrı, kılların bilgen, **körge**.* (HKT 418a/3-4-5)

Körklüg işlig: “iş güzel olan, iyi muamele eden, esmayı hüsnadan el-lâtif” (< körk ‘güzel’ + -lüg + < iş ‘bir değer yaratan emek’ + -lig)

*körmeding mü, haķıķat üze Tangrı indürdi kökdin suwnı, boldı yir yaşargan? Haķıķat üze Tangrı **körklüg işlig**, bilgen.* (HKT 325b/9 , 326a/1)

Kudratlıg: “her şeye gücü yeten, kudretli, muktedir esmayı hüsnadan el-kâdir” (< Ar. kudrat ‘güç, erk, erke, iktidar’ + -lıg)

*irmez mü, ol kim yarattı köklerni taķı yirni, **kudratlıg** munung üze kim yaratsa anlar mengizlig? .* (HKT 425a/5-6)

Küçlüg: “güçlü, kuvvet ve kudret sahibi, esmayı hüsnadan el-metîn” (< T. küç ‘sınırsız, mutlak nitelik’ + -lüg)

*tilemez men anlardın rüzîdin taķı tilemez men kim yidürsünler manga. Haķıķat üze Tangrı, ol rüzî birgen, katıg küç eyesi **küçlüg**.* (HKT 500a/3-4)

Laîf: “ Ar. Allah’ın sıfatlarından esmayı hüsnadan el-lâtif”

taķı ol laṭṭf, ya 'ni kōz yitmes, bilgen. (HKT 136b/5)

nē mēnlik saṇa yēr bulup yētge-sēn

özünni unutma yana bitge-sēn

laṭṭf tēp imin bolma ḳahhār idī

eger ḳahrı bēlgürtse ol nētge-sēn (MM 51/3)

Ma'būd: “Ar. ibadet edilen, tapınılan, Allah”

siz mü tanuḳluḳ birür siz, ḥaḳīḳat üze Tangrı birle öngin ma'būdlar? Ayḡıl: "Tanuḳluḳ birmes men." Ayḡıl: "Tanuḳluḳ birmes men." (HKT 125b/4-5)

nī naḳşı kim körer men ma'būdum sen

nī ḥarḑi kim oḳır men maḳşūdum sen (HŞ 100/1-2)

'Ömer yana butlarga kirdi Ḥaḳ ta'ālā 'Uzzāğa til bērdi aydı: lā ilahe İlla'llāh Muḥammed Resūlu'llāh. 'Ömer anı işitip aydı: men bu butğa tapınur-men, meniṇ ma'būdum aḥadnıṇ birlikinge Aḥmedniṇ peygamberlıḳına tanuḳluḳ bērür. (KE 195v10-11-12)

Maḡfiret: “Ar. Allah'ın kullarını baḡışlaması”

ḳavluhu ta'ālā:... Resūl 'aleyhi's-selām Ebū Bekrni ündedi, saṇa İdī 'azze ve celle maḡfireti kerek mü? tēdi. (KE 235v9-10)

ey Bār Ḥudāyā, qaçan kim bu ḥāl biz miskīnlerke kelür bolsa, sening raḥmatıng ve maḡfiratıng ferīşteleringni bizke ıda bērgil taḳı 'azāb ferīştelerini bizdin ıraḳ qılḡıl (NF 443/7-8-9)

Mālikü'l-mülūk: “Ar. mülkün sahibi, Allah, esmayı hüsnadan mālikü'l-mülk”

Mālik ayḡay nelük köyürmes-sen? Ot ayḡay; ey [Mālik]. Sen köyür tēyür-sen ammā Mālikü'l-mülūk aytur: köyürmegil. (KE 51v14-15)

Mecid: “Ar. şan ve şeref sahibi yüce Allah, esmayı hüsnadan el-mecid”

bu ebyātlar atı Mu'inül-Mürīd

ēşit bil 'amel ḳıl bu tevḑıḳ mezid

bu küç yētmişinçe yaraḡ ḳılḡu cehd

*hidāyet bérür ol ḥamīdün **mecīd*** (MM 405/4)

Mevlî: “Ar. Allah”

***Mevlî** kudreti birle ol ekegüniñ kuḍruķı kavıştı, tamuğ içinde ne yılan bar erse Ciblî kuḍruķındın taķı çıdan bar erse Tiblî kuḍruķındın turur.* (KE 4r11-12-13)

Mungsuz: “ihtiyacı ve sıkıntısı olmayan, esmayı hüsna’dan el- ganî” (< mung ‘sıkıntı’ + -suz)

*ḥaķīkat üze Tangrı **mungsuz** ‘ālamlardın.* (HKT 378b/3-4)

Muṭî’un lehu: “Ar. Allah”

*‘arif ḥaķķa bolur ulaşu esîr
muṭî’un lehu kudretinga başîr
kazāğa rızā hem belāğa şabır
kılur ni ‘metinge şükürler keşîr* (MM 310/2)

Münezzeh: “ Ar. bir şeye muhtaç olmayan, Allah, esmayı hüsnadan el- ganî”

*... (XVII-1) Ma ‘nîsi ol bolur kim arığ turur eşdin ve koldaşdın **münezzeh** turur cüftin oğul kızdın* (KE 208v3)

*añar mēnzegen yok kamuğdın arığ
maḥall ü mekân u zamāndın fariğ
ne kim vehm ü ḥātır ḥayālğa tüşer
oşol cümledin pāk **münezzeh** arığ* (MM 30/4)

Oğan: “esmayı hüsnadan el-muktedir”

Oğan: 1. kudretli 2. Tanrı adlarından (İML s. 52)

Oğan Tenri: “esmayı hüsnadan el-muktedir”

Oğan Tenri: “kuvvetli Allah” (İML s. 52)

Ol cihānda yarlıķağan: (T. + Far.) “ahirette merhamet eden, esmayı hüsnadan er-rahmân” (< T. ol ‘işaret zamiri’ + < Far. cihān ‘dünya’ + -da + < T. yar ‘hüküm, emir, buyruk’ + -līg + -ka- + -gan)

āğāz kıldım Tangrı atı birle; dünyāda yarlıқаған, ol cihānda yarlıқаған. (HKT 171a /1)

Ol kim mülk anga vācib bolur: “hükümdarlığı gerekli olan, esmayı hüsnadan el-hakk” (< T. ol ‘işaret zamiri’ + kim ‘ilgi zamiri’ + < Ar. mülk ‘vakıf olmayıp doğrudan doğruya birinin malı olan yer veya yapı’ < a ‘3.teklik şahıs’ + -n + -ga + < Ar. vācib ‘İslam dinine göre yapılması gerekli olan’ + < T.bol- ‘olmak’ + -ur)

"Sizindingiz mü, haķıķat üze yarattuķ sizni oynayu taķı siz bizing tapa қaytarılmazlar?"
Yüksek boldı Tangrı erklig, ol kim mülk anga vācib bolur. Yok tapungu meger ol.
‘Arşning erkligi, kerīm. (HKT 335a / 1-2-3)

Ögmekke sezā: (T. + Far.) “övgüye değer, hem de layık, esmayı hüsnadan el-mecîd” (< T. ög- ‘birinin veya bir şeyin iyiliklerini, üstünlüklerini söyleyerek değerini yüceltmek, methetmek’ + -mek + -ge + < Far. sezā ‘uygun, yaraşır’)

haķıķat üze İdingning tutmaķı kaķıg. Haķıķat üze ol, ol yangıla kılur taķı қaytarur. Taķı ol yarlıқаған, dost tutған. ‘Arş eyesi, ögmekke seza. (HKT 570a / 7-8)

Ögdülmiş: “övälen, hamd u sena edilen, esmayı hüsnadan el-hamîd” (< T. ögdül- ‘övälmek’ + -miş)

taķı ‘ayb kılmadılar anlardın, meger kim biterler Tangrıga yinggen, ögdülmiş. (HKT 570a/1-2)

Ögdülmiş Tangrı: “övälen, hamd u sena edilen, esmayı hüsnadan el-hamîd” (< T. ögdül- ‘övälmek’ + -miş + < öz. is. Tangrı ‘Allah’)

taķı bilür anlar kim birildiler biligni; ol indürüldi sening tapa İdingdin, ol haķ, taķı köndürür, ‘azīz taķı ögdülmiş Tangrıning yolınğa. (HKT 409a/6-7-8)

Ögülmiş: “övälen, hamd u sena edilen, esmayı hüsnadan el-hamîd” (< T. ög- ‘övmek, sena etmek’ + -(ü)l- + -miş)

Tangrınuñ raķmeti taķı berekātı sizing üze, iw eyeleri! Haķıķat üze ol ögülmiş, kerīm. (HKT 221a/5-6)

Ögülmiş Tangrı: “övälen, hamd u sena edilen, esmayı hüsnadan el-hamîd” (< T. ög- ‘övmek, sena etmek’ + -(ü)l- + -miş + < öz. is. Tangrı ‘Allah, Mevlâ’)

*kitāb, indürdik anı sening tapa; munung üçün kim çıxarsang kişiləri qarangkuluklardan yaruq tapa, anlarının İdisining destürü birle; bilgen, **ögülmiş Tangrının** yolına.* (HKT 246a/3 , 246b/1-2)

Öldürgen: “öldüren, esmayı hüsnadan el-mümît” (< T. öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -dür- + -gen)

Öldürgen: *Tanrı atlarından, öldüren.* (İML s. 55)

Örtüglüg: “zatının görülmesi ve mahiyetinin bilinmesi açısından gizli olan esmayı hüsnadan el-bâtın” (< T. ört- ‘korumak, görünmez duruma getirmek veya gizlemek için üstüne bir şey koymak’ + -(ü)g + -lüg)

*ol avval tağı āhır, tağı açuq tağı **örtüglüg**. Tağı ol, tigme bir nirseni bilgen. Ol ol kim yarattı kökləri tağı yirni, altı künde.* (HKT 514a/5 , 514b/1-2)

Örtüglügge ‘ilmi ötgen: “gizli olan her şeye vakıf olan, esmayı hüsnadan el-habîr” (< ört- ‘korumak, görünmez duruma getirmek veya gizlemek için üstüne bir şey koymak’ + -(ü)g + -lüg + -ge + < Ar. ‘ilm ‘bilme, biliş, bilim’ + -i + < öt- ‘geçmek, aşmak, sürümlü kılmak’ + -gen)

*hâkıkat üze Tangrı, **örtüglügge ‘ilmi ötgen.*** (HKT 403a/2-3)

Örtüglügni bilgen: “gizli olan her şeye vakıf olan, esmayı hüsnadan el-habîr” (< ört- ‘korumak, görünmez duruma getirmek veya gizlemek için üstüne bir şey koymak’ + -(ü)g + -lüg + -ni + < bil- ‘bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak’ + -gen)

*ay kişiler! Biz yarattuq sizni irkekdin tağı tişidin. Tağı kılduq sizni uluğ kabılalar tağı kab"lalar, munung üçün kim bilişsengiz. Hâkıkat üze kerîmrekingiz Tangrı katında, saḡnuḡraqıngız. Hâkıkat üze Tangrı bilgen, **örtüglügni bilgen.**”* (HKT 494a/2-3-4-5)

Pādişāh: “Far. Allah”

*qatımızda heç kimerse yoq, meger yulduzlar bar, tēdi erse, za‘īfa aydı: Yulduzlarnı yaratḡan **pādişāh** bizim ḡālımızqa muṡṡalı ‘ermez-mü?* (NF 431/11-12)

Perverdigār: (< Far. Perverd + -gār) “Far. rızıklandırıcı, terbiye edici, Allah esmayı hüsnadan er-rezzâk”

*... ey **Perverdigārım**, emdi manga zarar ve meşaqat tēgdi. Sen raḡīm sen, cümleke raḡmat qılḡanlardan artuq raḡmat qılḡan sen turur-sen, manga raḡmat qılḡıl, tēdi erse,*

Haq tebāraka ve te‘ālā du‘āsını icābat qıldı taqı aydı: (XXXVIII:44) ... Ma‘nisi ol bolur kim: Biz bu Ayyūb peygāmbarnı şabur qılğan bulduq. (NF 333/5-6-7-8)

Peyveste örelig: (Far. + T.) “daima koruyan, idare edip ayakta tutan, esmayı hüsnadan el-kayyûm” (< Far. peyveste ‘devamlı, biteviye’ + < T. örelig ‘destek olma hâli, üstünlük)

*Tangrı, yok Tangrı meger ol; tirig, **peyveste örelig** kılğan. (HKT 47a/2)*

Rab(b): “Ar. Allah”

*taqı ant içer men sözi birle, ya‘nī yā **Rab** tiyü aymaķı birle: "Ay İdim! Hākīkat üze munlar erenler bitmezler." (HKT 472b/9)*

*añı işitip tañladılar, Mūsī kağguluğ boldı, aydı: yā **Rabbi** imdige tegi şabr kıl[ldım] adın taķatım kalmadı, sen bilür-sen. (KE 124v21 , 125r1)*

şerī‘at érür yol tarīķat azıķ

*haķīķat suwı bil taķı **rab** razıķ*

bu nefis müngü merkeb têmış haķ resül

öz özinge kötrür munı köp fasıķ (MM 49/2)

*Peygāmbar ‘as munlarnı kördi, taqı yigrendi, taqı aydı kim munlarqa kim: Saqallaringıznu yulup bıyıqlaringıznu qapartmaqqa benim **Rabbüm** manga andağ buyurdı kim bıyıqlarını kessem taqı saqallarını qoğsam tēp. (NF 81/13-14-15)*

Rabbü'l-‘izze: “yüce Allah”

*yetti qat kökni kezdim, teferrüç qıldım andın ‘arşke bardım taqı ‘arşke teferrüç qıldım. Andın song qurbat maqāmınga tegdim erse, **Rabbü'l-‘izze** manga hıķāb qıldı taqı aydı: Sen benim haqīqat qulum turur-sen. (NF 318/1-2-3)*

Rahīm: “Ar. ahirette yalnız müminlere merhamet eden, esmayı hüsnadan er-rahīm”

*Ādem aydı: sen qarındaşıñğa rahm kılmađıñ, ol rahmetdin saña ülüş yok, tēdi. Yana aydı: ... Yēr Kābīlñi boğzıña tegi yutdı, Kābīl Ādemdin ümīd keşti, Kābīl aydı: İlāhī, atamdın işitdim seniñ rahmān **rahīm** eki atıñ bar, ol rahmān atıñ birle meni bu ‘azābdın kutğargıl, kutğarmaz ersen rahmān atıññı öziñdin kitergil, tēdi. (KE 17v9-10-11-12-13)*

hedāyā-yı gufrān kanādīl-i nūr

İlāhī arıǵ pāk ruhıña tégür

*aḥad-sén şamed-sén kerīm-sén **rahīm***

ḥalīm-sén ra'ūf-sén a ḡaffar ḡafūr (MM 403/3)

*ey ana, bu sūt bahāsını qandın ḥāşil qıldingız? tēdi erse, anası aydı: Kesb qıldım, tēdi. Andın song oǵlı aydı: Ey ana, bu qoylar qayu yerde otlayurlar? Tēdi erse, anası aydı: Ey oǵlum, munça üküş sorar-sen. İçgil, Ḥaq te'ālā kerīm turur taqı **rāḥīm** turur, keçürgey taqı 'afv qılǵay, tēdi erse, oǵlı aydı: Ey ana, nāḡāḥ bu qoylar taqı bu bu musulmānlarning mülkinde otlamış bolsalar taqı ol yer ēdileri rāzī bolmasalar, men bu sūtni içsem taqı manga ecel yetse, Ḥaq te'ālā ḥazratıǵa ma'şiyat birle ḥarām luqma birle mülevves bolup arıǵsız bolup satǵaşmaq manga ḥoş kelmez, tēdi erse, anası taqı ḥēç neerse tēmedi taqı sūtni alıp çıqtı. (NF 298/10-11-12-13-14-15-16)*

Rahmān: “Ar. herkese, her canlıya merhamet eden, Allah, esmayı hüsnadan er-rahmān”

*Qābīl Ādemdin ümīd keşti, Qābīl aydı: İlāhī, atamdın işitdim seniñ **rahmān** rahīm ēki atıñ bar, ol rahmān atıñ birle meni bu 'azābdın kütǵargıl, kütǵarmaz ersedñ rahmān atıñnı öziñdin kitergil, tēdi. (KE 17v11)*

*Allāḥ lafzın, yā adang **Rahmān** lafzın; kayusın adasangız, anga atlar körklügrek. Taqı katıǵ kılmaǵıl namāznung oqımakın, taqı akru oqumaǵıl anıñ birle; taqı istegil anıñ arasında yol. (HKT 281a/8-9)*

Rahmet: “Ar. birinin suçunu baǵışlama, yarlıgama, merhamet etme”

*ay kişiler! Keldi sizge öǵüt, İdingizdin taqı şifā ol nirsege kim körgüzler içinde turur taqı köni yol taqı **rahmet**, bitgenlerge. (HKT 207a/1-2-3)*

tümen türlü gufrān u rızvān bu dem

*taqı **rahmetiñ** sansız elvān bu dem*

tégürgil ilāhī arıǵ rūhıña

kılu bér arıǵ rūhı şādmān bu dem (MM 404/2)

*ma'nīsı ol bolur kim: Menim ummatım biri biringe ihtilāf qılmaqı ummatımǵa **rahmet** turur, tēp aytur taqı eger kim ictihād qılsa, Ḥaq te'ālāning Kelāmıdın yā taqı*

Peyğāmbar ‘as ḥadīṣidin Yā taqī ṣaḥāba sözidin bir mes’eleke cevāb aysa eger aning cevābı Haq te’ālāning ḥazratında rāst tüşse, ol müctehidke Haq te’ālā ekki ṣavāb bergey ve eger aning cevabı Haq te’ālā ḥazratında ḥaṭā tüşse, bir ṣavāb bergey i’tiqādı rāstlıqı üçün. (NF 228/9-10-11-12-13)

*.../ yetti angar Tangrı **raḥmet** birle, songındın yetürdi Tangrı anga **raḥmetni** (ME 198/8)*

*Toktamiş ḥan sizning uluğ babangız ġāzī bā-yezīd beg birle burunğı yaḥşı yosunca ilçi kelecı ıyışıp bölek selām alışıp ikisi taqı dostluk yaḥşılık üze Tengri **rahmetinge** bardılar (YB A.III.6-)*

Raḥmeti lazım: (Ar. + Ar.) “rahmeti gerekli olan, rahmetine ihtiyaç duyulan, esmayı hüsnadan er-rahmân”

*Tangrı atı birle başlayur men; üküş raḥmetlig, **raḥmeti lazım**. (HKT 47a/1)*

Raḥmetlig: “merhametli, esirgeyen, rahmet sahibi, esmayı hüsnadan er-rahmân” (krş. raḥmetlig) (< Ar. rahmet ‘esirgeyen, merhamet eden, rahmet sahibi’ + -lığ)

*men miskīn ‘Āmirni Haq te’ālā ḥazratında ḥisāb yerinde turguzğay taqı Haq te’ālā ayğay: Ey ‘āmir, men sanga neteg ḥōca erdim, tēp aysa, men ayğay-men: Yā Rebbī, sen manga ingen şefaqlıq, **raḥmetlig** ḥōca erding, yoqdın bar qılding, cümle a’zālar birle mēni müzeyyen qılding; andın songra ġmān ni ‘metini rūzī qılding, tēp aysam, yana Haq te’ālā ayğay: Sen manga neteg qul erding? tēp aysa, men ayğay men: Yā Rebbī, men sanga yaman qul erdim; buyurgan işleringni qılmadım, yığğan işleringdin yığılmadım; ‘ömrümni ġaflat birle zāyi’ keçürdüm, tēp aysam, Haq te’ālādın ḥiṭāb kelgey: Yā ‘Āmir, ėmdi sening cezāng ne turur? (NF 147/5-6-7-8-9-10-11)*

Raḥmetlig: “iyilere de kötülere de merhamet eden, esmayı hüsnadan er-rahmân” (krş. raḥmetlig) (< Ar. rahmet ‘esirgeyen, merhamet eden, rahmet sahibi’ + -lig)

*ḥaḳīḳat üze anıñ içinde nişan bar, taqı bolmadı üküşrekleri bitgenler. Taqı ḥaḳīḳat üze ol İding, ol yinggen, **raḥmetlig**. (HKT 351b/7-8)*

*bu āyatqa yetmiş erdi kim: (XXXVII:61).... men aydım: Ey babam, Tangrı te’ālā sizing birle ne mu’āmilat qıldı? tēp aydım erse, manga aydı: Ey ‘ayālım şefaqlıq **raḥmetlig***

Tengrike satğaştım, manga rāhat taqı kerāmat birle qarşu aldı, dereceler uçtmaḥ içinde Peyğāambar civarında rūzī qıldı. (NF 131/15-16-17)

Raḥmet qılğan: (Ar. + T.) “ahirette yalnız müminlere merhamet eden, esmayı hüsnadan er-rahîm” (< Ar. raḥmet ‘esirgeyen, merhamet eden, rahmet sahibi’ + < T. qıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

keldi sizge yalawaç, özleringizdin; küçey kelgen turur anıng üze bu kim emgendingiz, ḥarış sizing üze, bitgenler birle raḥmet qılğan, raḥmet qılğan. (HKT 199b/2-3-4)

Raḥmet qılğan Tangrı: “iyilere de kötülere de merhamet eden, esmayı hüsnadan er-rahmân” (< Ar. raḥmet ‘esirgeyen, merhamet eden, rahmet sahibi’ + < T. qıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan + < öz. is. Tangrı ‘Allah’)

köklerning erkliḡi taqı yirning, taqı ol nirse kim aralarında, raḥmet qılğan Tangrı. Erklenmesler andın sözlemekke. (HKT 562b/3-4)

Rāst işlig: (Far. + T.) “bütün işleri ve emirleri yerli yerinde olan esmayı hüsnadan el-hakîm” (< Far. rāst ‘doğru, dürüst’ + < T. iş ‘bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, çalışma’ + -lig)

"ay İdimüz! Taqı ıdḡıl anlarning içinde yalawaçı, anlardın. Okıyur anlar üze nişānlaringnı, taqı ögretür anlarḡa Kur'ānnı taqı şerī'atnı, taqı arıḡ qılur anlarnı. Ḥaḡlḡat üze sen sen ḡālīb, rāst işlig." (HKT 18b/4-5-6-7)

Ra'ūf: “Ar. merhamet eden, esirgeyen, Allah esmayı hüsnadan er-rauf”

hedāyā-yı ḡufrān kanādīl-i nūr

ilāhī arıḡ pāk ruhıḡa tegür

aḡad-sen şamed-sen kerīm-sen raḡīm

ḡalīm-sen ra'ūf-sen a ḡaffar ḡafūr (MM 403/4)

Rāzıḡ: “Ar. rızık veren, nimetlendiren, Allah, esmayı hüsnadan er-rezzāk”

İlāhi qutḡarḡıl bu işdin mini

Ḥālḡ u rāzıḡ tip bilür men sini

rūzī qıl manga bir sehel şanā'at (HŞ 4710/8-9-10)

şerī'at érür yol ḡarīḡat azıḡ

*ḥaḳīḳat suwı bil taḳı rab **rūzıḳ***

bu nefıs müngü merkeb tēmiş ḥaḳ resül

öz özinge kötrür munı köp fasıḳ (MM 49/2)

Rūzı birgen: (Ar. + T.) “rıızık veren esmayı hüsnadan er-rezzâk” (< Far. rūzı ‘rıızık’ + < bir- ‘vermek’ + -gen)

*tilemez men anlardın rūzıdın taḳı tilemez men kim yidürsünler manga. Ḥaḳīḳat üze Tangrı, ol **rūzı birgen**, ḳatıḡ küç eyesi küçlüḡ. (HKT 500a/3-4)*

*Mūsı aydı: Teḡrimiz ol turur ḳamuḡ ḥalāyıkḡa **rūzı bergeḡ**, yol körgüzgen. (KE 112r19)*

Saḳçı: “nezaret eden, koruyan, gözeten, esmayı hüsnadan el-hafız” (< sak ‘uyanık, gözü açık, müteyakkız’ + -çı)

*taḳı bolmadı anga anlar üze ḥüccetdin, meḡer munung üçün kim bilse miz ol kim irse kim biter ḳıyāmatḡa ol kim irsedin kim ol andın gümān içinde. Taḳı İḡing tigme bir nirse üze **saḳçı**. (HKT 411a/4-5-6)*

Saḳış ḳılḡan: “hesap soran, esmayı hüsnadan el-hâsib” (< saḳ- ‘hesaplamak’ +-(ı)ş + < T. ḳıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ḡan)

*taḳı kim bolsa bay, saḳınsun; taḳı kim bolsa derviş, yisün körkülüḡ<lük> birle. Ol vaḳtın kim birsengiz anlarḡa mallarını, tanuḳ tiking anlar üze. Taḳı tap boldı Tangrı, **saḳış ḳılḡan**. (HKT 75b/8-9 , 76a/1-2)*

Saḳlaḡan: “nezaret eden, koruyan, gözeten esmayı hüsnadan el-hafız” (< saḳla- ‘korumak’ + -ḡan)

*"ḥaḳīḳat üze İḡim, tigme bir nirse üze **saḳlaḡan**." (HKT 219b/2-3)*

Samed: “Ar. herkesin yöneldiḡi ulular ulusu bir müstaḡni yüce, esmayı hüsnadan es-samet”

*Yūsuf aydı: ol yapḳanıḡ ne érdi? Zeliḡā aydı: meniḡ tapuna turḡan butum turur, andın uwtanur-men, Yūsuf aydı: sēn şanemdin uwtanur-sēn, men **sameddin** neteg uwtanmaḡay-men. (KE 83r1-2)*

hedāyā-yı ḡufrān ḳanādīl-i nūr

İlāhī arıḡ pāk ruḡıḡa tēḡür

*aḡad-sēn **samed**-sēn kerīm-sēn raḡīm*

ḥalīm-sēn ra'uf-sēn a ḡaffār ḡafūr (MM 403/ 3)

Şānī': “Ar. yaratan, yaratıcı, Allah, esmayı hüsnadan el-hâlik”

bu yir toḡrur özi dāye tilemez

ketürür yil velī yıdḡın yıylamaz

zihī ṣānī' kim ol bir munça şan'at

yaratmış kör zihī kuvvetli kudrat (HŞ 45/1-2-3-4)

Semī': “Ar. her şeyi işiten, duyan, esmayı hüsnadan es-semī”

Mīmḥāḡurḡiyā ol ḡamışnı zāhidler 'ābidlerḡa teḡledi, hīḡ kimerse boyunḡa teḡ kēlmedi,

aydı: Hūdāyā semī' 'alīm-sēn (KE 152r7-8-9)

Şevāb birgen: (Ar. + T.) “sevab veren, mükâfatlandıran, esmayı hüsnadan eş-şekûr” (<

Ar. şevāb ‘hayırlı bir davranış karşısında Allah tarafından verileceğine inanılan ödül’ + < T. bir- ‘vermek’ + -gen)

eger borç birsengiz Tangrıḡa, kör<k>lüg borç; ḡat ḡat ḡılur anı sizge taḡı yarlıḡar sizge. Taḡı Tangrı şevāb birgen, ḡınamaḡḡa iwmegen. (HKT 534b/9 , 535a/1)

Şüret ḡılḡan: (Ar. + T.) “şekil veren, Allah, esmayı hüsnadan el-musavvir” (< Ar. şüret

görünüş, biçim’ + < T. ḡıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ḡan)

arıḡlık Tangrıḡa, ol nirsedin kim ortaḡ ḡoşar<lar>. Ol Tangrı, yaratḡan, taḡdīr ḡılḡan, şüret ḡılḡan. (HKT 525b/1-2)

Şükr ḡılḡan: (Ar. + T.) “şükredenleri mükâfatlarından, esmayı hüsnadan eş-şekûr” (<

Ar. şükr ‘Allah’a duyulan minneti dile getirme’ + < T. ḡıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ḡan)

taḡı kim ḡazḡansa edḡülük, arturḡay miz anga anıḡ içinde edḡülük. Ḥaḡīḡat üze Tangrı yarlıḡaḡan, şükr ḡılḡan. (HKT 463b/4-5)

Süyürgalı: “esmayı hüsnadan el-gaffar” (< soyurka- ‘merhamet etmek’ + -lı)

Süyürgalı: baḡışlayıcı (Tanrı atlarından) (İML s. 66)

Ta 'ālā' llah: “Ar. yüce Allah”

uluḡ tengri kim ajunni yarattı

tutup bik yirni köklerni töretti

tanuq barça halāyık barlıkınga

deliller hem öküş bar birlikinge

Ta'ālā 'llah anga yoq oḡşaşığ bir

yaratur hem yürütür hükmi yürir (HŞ 15/1-2-3-4-5-6)

Taḡdīr kılğan: (Ar. + T.) “şekil veren, takdir eden, esmayı hüsnadan el-hâlik” (< Ar. taḡdīr ‘beğenme, beğenip belirtme, değer verme’ + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

arığlık Tangrığa, ol nirsedin kim ortak қоşar<lar>. Ol Tangrı, yaratğan, taḡdīr kılğan, şüret kılğan. (HKT 525b/1-2)

Tangrı: “Allah” (krş. Tengri, Tiñri)

Tangrı, yoq Tangrı meger ol; tirig, peyveste örelig kılğan. İndürdi sening üze kitābnı, haq birle; rāstlağan ol nirsege kim tileyinde turur. (HKT 47a/2-3)

song kemışdi Tangrı anıng kemlemiş vaktını, ta'hır kıldı Tangrı ecêlini song kemişi bérdi anga borç zāmānın, ta'hır kıldı anga borcnı şı'r aytdı (ME 3/1-2)

İbrāhīm peygāmbar 'as aydı: Bu yerde hēç kimerse yoq, kimke nida qılayın? tēdi erse, Haq te'ālādın ferman keldi: Yā İbrāhīm, sendin nida qılıp ündemek, bizdin taqı ol mu'minlarning cānlarınga tegürmek tēdi erse, İbrāhīm peygāmbar 'as Abū Qubayş tağığa mündi taqı nidā qıldı, aydı: Ey Tangrı qulları, Haq te'ālā fermanı birle ew qopardım. Keling, bu Haq te'ālāning Ėwinge ziyārat qıling! Nida qıldı erse, Haq te'ālā İbrāhīm 'as nidasını ervāḡlarqa eşit[t]ürdi. Ervāḡlarning ba'zısı üküş icābat qıldılar. Bu kün kim ḡacılār lebbeyke Allāhümme tēp tonlarını suçlup, başlarını açıp telbiye aytip icābat qılır, İbrāhīm peygāmbar 'as'nung Haq te'ālā fermanı birle ündegeninge icābat qılmaq turur tēp cevāb aymışlar. (NF 39/1-2-3-4-5-6-7-8)

Taḡrı te'ālā: “her şeyden münezzeḡ olan, yüce Allah” (krş. Teḡrı ta'ālā) (< öz. is. Tanrı ‘Allah’ + < Ar. te'ālā ‘yüksek olsun anlamında bir ululama sözü’)

... bu āyat ma'nīsı ol bolur kim: va-mā Muḡammadun illa rasūlun ermez bu Muḡammed meger Tangrıning elçisi turur, qad ḡalat min qablihi'r-rusulu taqı bu Muḡammeddin oza üküş Peyḡāmbarlar keçti, a-fa-in māta av qutila'nqalabtum 'alā

*a 'qābikum eger bu Muḥammed öler bolsa ya öldürü[lü]r bolsa, siz ĩmāndın yüz ewrüp artqaru qayıtğay-sizler, va-man yanqalib 'alā 'aqibayhi fa-lan yaḍurru'llāha şay'an kim kim ĩmāndın yüz ewrüp artınga qayıtsa, herǵız **Tangrı te'ālā**qa neerse ziyān qailmadı, eger ziyān qıldı erse, özinge qıldı, va-sa-yaczı'llāhu'ş-şākirĩma Haq te'ālā qıyāmatda eǵgü ceza bergey ĩmān ni'metinge şükür qılğuşılarqa. (NF 93/1-2-3-4-5-6)*

Tangrı te'ālā ve tebāreke: “her şeyden münezzeh ve mübarek olan Allah”

*andın song 'arafa kün cümle ḥācılar 'Arafāt taǵında vuqūf qılmuşında Peyǵāambar 'as minberke mündi, taqı **Tangrı tabāraka wa ta'ālā**qa üküş ḥamd u şenā qıldı, taqı ḥalāyıqqa va'z u naşıḥat qıldı, taqı üküş vaşıyyatlar qıldı. (NF 84/5-6-7)*

Tanuq: “her şeye tanık olan Allah, esmayı hüsnadan eş-şehîd” (< tanu- ‘bir kimse veya şeyle ilgili, doğru ve tam bilgisi bulunmak’ + -k)

*velı Tangrı tanuqluq birür ol nirse birle kim indürüldi seniñ üze, indürdi anı 'ilmi birle. Taqı firişteler tanuqluq birürler. Taqı tap Tangrı, **tanuq**. (HKT 101a/9 , 101b/1-2)*

Tengri: “Allah” (krş. Tangrı, Tingri)

*açılğanlar, örtülmes Tangrı üze anlardın nirse. "Bu kün mülk kimge?" " Kahr kılğan, yalguz **Tengrige**." (HKT 447b/8)*

*irür bir tengri yarı ortaķı yox
hem andın özge bir **tengri** taķı yox
cihanķa erķlig ol erķing sining yox
yir ü kök ü cihān ü cān aning oķ (HŞ 4610/1-2-3-4)*

Tengri: Allah (İML s. 71)

*yılan aǵzın açdı İblīs yılanıñ tili altında yaşundı, uçmaḥğa kiwürdi, yılan Ādem ve Ḥavvanıñ taḥtında utru kelip turuqdı, aǵzınıñ tili altında İblīs sözledi, Ādem yılan sözün tinlemedi erse Ḥavvāğa yüzün öwürdi tişi köñli yumşaq bolur tēp Ḥavvāğa sözledi; ḥıç bilür mü-şen buǵday yıǵaçıdın sizni **Tenrı** ne üçün yıǵdı ? Ḥavvā aydı: bilmes-men. (KE 11r18-19-20-21 , 11v1)*

yıǵaķdın yıǵıl tut iķi emrini

yawuz ol keçürse ésiz ‘ömrini
 hiçābsız sēniñ ma‘şiyet kılmakın
 delīl bilmemiş-sēn çın-ok **teñrini** (MM 42/4)

Toqtamış han sizning uluğ babangız ġāzī bāyezīd beg birle burunğı yahşı yosunca ilçi
 kelecı ıyışıp bölek selām alışıp ikisi taķı dostluk yahşılık üze **Tengri** rahmetinge bardılar
 (YB A.III.6-7)

Teñri ‘azze ve celle: “aziz ve celil olan Allah”

bir kün levhū'l-mahfūzda kōrdi, ferishteler birisi mel‘ūn bolğay, tēp ferishteler anı bilip
 kamuğ qorqđılar, ‘Azāzīlğa kelip aydılar: sen üstadımız-sēn biz ġāyet qorqar-biz, du‘ā
 kılğıl **Teñri ‘azze ve celle** bizni la‘netdin küdersün. (KE 8r20-21 , 8v1)

Teñri ta‘ālā: “yüce Allah” (krş. Tanrı te‘ālā)

Ze‘ūm qağğuluğ, ol kuş aydı: bu üñürdin çıkğıl, tēdi. Ze‘ūm çıkdı, ol üñür belğüsiz
 boldı. Yana bu kuş aydı: ey Ze‘ūm süñükiñdeki oğlannı qandın aldın tēp sorsalar tanuğ
 tileseler olarnı bu üñürge keltürgil, **Teñri ta‘ālā** olarnıñ şerrindin küdeşgey. (KE 33r7-
 8-9-10)

bizning ozaķı han babalarımız birle sizning burunğı yahşılarıñızning ilçi kileçisi kilişip
 bāzergān arğısları yörüşüp bölek selamları yetişip isenlig tükelliglerin bilişe ol dostluk
 karındaşlık birle **Tengri Ta‘ālā** rahmetine barmışlar şükr ‘ināyet-i ilāhīge burunğı han
 babalarımızning uluğ ornunı yarlıķap (YB A.IV.8-9-10-11)

Tingri: “Allah” (krş. Tangrı,Tengri)

uluğ **tingrining** atm yād kıldım
 muħabbet-nameni bünyād kıldım (MN 1/1)

Tirgüzgen: “dirilten, canlandıran, el-muhyi” (< tir- ‘yaşamak’ + -güz- + -gen)

bağıl Tangrıning rahmetining nişānlarıñğa, neteg tirgüzür yirni, ölmışindin song!
 Haķıķat üze ol ölüglerning **tirgüzgeni** taķı ol tigme bir nirse üze yarağlığ. (HKT
 390b/4-5-6)

Tirig: “hayat sahibi, Allah, esmayı hüsnadan el-hayy” (< tir- ‘yaşamak’ + -g)

Tangrı, yok Tangrı meger ol; **tirig**, peyveste örelig kılğan. (HKT 47a/2)

Tiritken: “esmayı hüsnadan el-hâlik” (< tirit- ‘halk etmek, yaratmak’ + -ken)

Tiritken: *Tanrı atlarından, diriltlen* (İML s. 73)

Tölek: “eziyet etmeyen, yumuşak huylu, halim, esmayı hüsnadan el-halîm” (< töle- ‘belirli bir yük ödemek’ + -k)

*ḥaḳīḳat üze Tangrı, yıǵar köklerni taḳı yirni kim kışsalar. Taḳı eger kışsalar, tutmaǵay anlarını bir kim ersedin, andın sonra. Ḥaḳīḳat üze ol, irdi **tölek**, yarlıḳaǵan.* (HKT 419a/8-9 , 419b/1)

Tükel at: “Allah’ın isimleri, esmayı hüsnâ”

*bu du‘ā ma‘nîsi ol bolur kim: Sıǵınur-men Tangrı te‘ālāning **tükel** atları birle èndürülmiş kitābları birle qamuǵ şeytāndın taḳı zaḥmat tegürgen aǵuluǵ cānvarlardın taḳı yawuzluq tegürken közdin.* (NF 168/11-12-13)

Türütken: “esmayı hüsnadan el-hâlik” (< türüt- ‘halk etmek, yaratmak’ + -ken)

Türütken: *Tanrı atlarından, yoktan var eden* (İML s. 78)

Uǵan: “Allah, kâdir” (< u- ‘gücü yetmek, muktedir olmak’ + -ǵan)

bitikçi biterde yangılsa ḳolı

oḳuǵlı oḳurda ongarur anı

eger nerse tüşse ḳalem tuǵyanı

oḳuǵlı kiçürsün ḥaḳa vü noḳşānı

eya song kiligli du‘ā ḳıl anga

uǵanım tilekingni birsün sanga (HŞ 4670/1-2-3-4-5-6)

uǵan İdimiz kitāb-ı ḳadīm, Ḳur‘ān-ı ‘azīm, münevvir-i kerim içinde ḥaber bërür, yarlıḳar. (KE 65v18)

bu cümle ḥalāyık müsāfir meñiz

taḳı dünye tüpsüz ḳırıǵsız tēñiz

uǵan zikri birle bulunǵay tilin

eger nūḥ necī teg amān ḳolsañız (MM 40/3)

uǵan Yūsuf cemalin sizge birdi

muḥabbet kīmīyāsım bizge birdi (MN 86/1)

Uğan şun'ı: (T. + Ar.) “Allah’ın kudreti, Allah’ın yaratma kudreti, esmayı hüsnadan el-hâlik” (< u- ‘gücü yetmek, muktedir olmak’ + -ğan + < Ar. sun ‘eser, kudret, yaratma’ + -ı)

yüzi kün tig saçı tün alnı ay ol

közi nerkis ingi gül körkkebay ol

uğan şun’ındın ol bir serv-ü kâmet

kümüş endam irin şekker halâvet (HŞ 435/7-8-9-10)

Uğranılmış: “herkesin yöneldiği ulular ulusu bir müstağni başvuru, esmayı hüsnadan es-samed” (< uğra- ‘yönelmek’ + -n- + -(ı)l- + -mış)

aygıl: "Ol Tangrı yalguz, bir. " "Tangrı uğranılmış." "Toğurmadı taqı toğrulmadı.

"Taqı bolmadı anga teng, bir." (HKT 583a/2-3)

Uluğ: “büyük ve yüce olan, Allah, esmayı hüsnadan el-azîm” (< ul ‘temel’ + -luğ)

yitti anıñ kürsisi köklerge taqı yirge, taqı yok ağruq anga ol ikisinin saqlamaqı. Taqı ol yüksek, uluğ. (HKT 40a/1-2)

Uluğluk eyesi taqı ikram eyesi: “azamet ve ikram sahibi, esmayı hüsnadan zül’-celâli ve’l-ikrâm” (< ul ‘temel’ + -luğ + -luk + < eye ‘sahip’ + -si + taqı ‘daha’ + < Ar. ikram ‘bir şeyi armağan olarak verme, sunma’ + < eye ‘sahip’ + -si)

ıdıngizning ni’metlerinin kayusını yalganga nisbet kılar siz? Yüksek boldı İdıng atı,

uluğluk eyesi taqı ikram eyesi. (HKT 510b/5-6)

Uluğluk İdisi taqı ağırlamak eyesi: “azamet ve ihsan sahibi Allah, esmayı hüsnadan zül’-celâli ve’l-ikrâm” (< ul ‘temel’ + -luğ + luk + < eye ‘sahip’ + si + < idi ‘sahip’ + -si + taqı ‘daha’ + < ağırla- ‘konuğa saygı göstererek onun her türlü rahatını, gereksinimini sağlamak, ikram etmek’ + -mak + < eye ‘sahip’ + -si)

ıdıngning ni’metlerinin kayusını yalganga nisbet kılar siz? Tigme bir kim irse kim bar anıng üze, tükengen. Taqı qalır İdıngning zâtı, uluğluk idisi taqı ağırlamak eyesi. (HKT 509a/1-2)

Uluğ rahmetlig: (T. + Ar.) “çok merhametli, çok esirgeyen, esmayı hüsnadan er-rahmân” (< ul ‘temel’ + -luğ + < Ar. rahmet ‘esirgeme, rahmet’ + -lig)

"biz irdük mundın aşnu kulluk kılur irdük anga. *Haq̃k̃at üze ol, ol edgölük kılğan, **uluğ rahmetlig.***" *Va'z kılğıl; irmez sen, İding ni'meti birle, kamlar sözini sözlegen taqı dīvānā.*" (HKT 501b/4-5-6)

Üküş rahmet kılğan: "çok merhamet eden, çok esirgeyen, Allah, esmayı hüsnadan er-rahmân" (< T. üküş 'çok, pek çok' + < Ar. rahmet 'esirgeme, rahmet' + < T. kıl- 'yapmak, etmek, eylemek' + -ğan)

*ol Tangrı, ol kim yok tapungu meger ol. Örtüglügnüng bilgeni taqı açuķnung. Ol **üküş rahmet kılğan**, rahmeti lazım. .* (HKT 525a/6-7)

Üküş rahmetlig: (T. + Ar.) "çok merhamet eden, çok esirgeyen, Allah, esmayı hüsnadan er-rahmân (< T. üküş 'çok, pek çok' + < Ar. rahmet 'esirgeme, rahmet' + -lig)

*Tangrı atı birle başlayur men; **üküş rahmetlig**, rahmeti lazım.* (HKT 508a/3)

Üküş rahmetlig Tangrı: "çok merhametli ve esirgeyici olan Allah, esmayı hüsnadan er-rahmân" (< üküş 'çok, pek çok' + < Ar. rahmet 'esirgeme, rahmet' + -lig +< öz. is. Tangrı 'Allah')

üküş rahmetlig Tangrı, öğretti. Kur'ānnı. (HKT 508a/4)

Üstüvār işlig: (Far. + T.) "bütün işleri ve emirleri yerli yerinde olan, esmayı hüsnadan el-hakîm" (< Far. üstüvār 'sağlam, güvebilir' + < iş 'bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, çalışma' + -lig)

*hīç bilig yok bizge, meger ol kim öğretting bizge. *Haq̃k̃at üze sen sen bilgen, **üstüvār işlig.**** (HKT 5b/8)

Vekil kılınmış: (Ar. + T.) "koruyup gözeten, nezaret eden, Allah, esmayı hüsnadan el-vekîl" (< Ar. vekil 'birinin işini görmesi için kendi yerine bıraktığı veya yetki verdiği kimse' + < T. kıl- 'etmek, yapmak' + -(ı)n- + -mış)

*anlar kim aydı anlarğa kişiler: "Haq̃k̃at üze kişiler yığıldılar sizge, **korķung anlardın.**" Arturdı anlarğa imānnı, taqı aydılar: "Tap bizge Tangrı, taqı neme yahşı **vekil kılınmış**, ya 'nī saķçı!"* (HKT 70b/1-2-3)

Yalguz: "tek, eşi ve benzeri olmayan, Allah"

aygıl: "Ol Tangrı **yalğuz**, bir. " "Tangrı uğranılmış." "Toğurmadı taqı toğrulmadı."
"Taqı bolmadı anga teng, bir." (HKT 583a/2-3)

Yarağlıg: "her şeye gücü yeten, muktedir, Allah, esmayı hüsnadan el-muktedir" (< yara- 'bir şey yararlı olmak, yarar sağlamak' + -ğ + -līg)

*körmedüler mü, haqīkat üze Tangrı ol kim yarattı köklerni taqı yirni taqı 'āciz bolmadı yaratmaqları birle, yarağlıg munung üze türgüzse ölügni? Qādir turur; ol, tigme bir nerse üze **yarağlıg**.* (HKT 483a/6-7-8-9)

Yaratğan: "yaratan, yaratıcı, Allah, esmayı hüsnadan el-hâlik " (Ya- 'parlamak, ışık saçmak' + -r + -a- + -t- + -ğan)

*arığlık Tangrığa, ol nirsedin kim ortak koşar<lar>. Ol Tangrı, **yaratğan**, taqdīr kılğan, şūret kılğan.* (HKT 525b/1-2)

***yaratğan** yarlıkasun tutşu anı
kim ol bu yirde kılsa hoş du 'anı
kim iy haq lutf kıl ol iki cānnı
soyurgagıl ol iki mihribānnı* (HŞ 4560/1-2-3-4)

Yaratgan: Tanrı atlarından, yaradan (İML s. 86)

***yaratğan**, iktülegen, keçürgen İdiniñ atı birle maña boynağulıq kılman, kēlip müsülmān boluñ.* (KE 147v 5-6)

*sēn-ök-sēn **yaratğan** bu yēr kök kün ay
bu küz kış kerek yaz kerek bolsu yay
bu yokñı kılıp bar kamuğ barnı yok
kılığlı gani sēn kamuğ halk çıgay* (MM 3/1)

*baqar, Necāşī közindin qatarāt ve 'abarāt aqa başladı, meḥāsini tükel ezildi. Andın songra şabır qarārı qalmadı, barmaqını kötürdi taqı aydı: Aşhadu an lā ilāha illā 'llāhu va-aşhadu anna Muḥammadan 'abduhu va-rasūluhu. Taqı aydı: 'İsā Peygāmbar bizlerke bişārat bērip turur kim: Mēndin song Aḥmed atlıg peygāmbar kelgey, zīnhār u zīnhār angar ittibā' qılğay-siz tēp İncīl içinde aydı. Yerni, kökni **yaratğan** Tangrı birle*

and yāḏ qılur-men kim bu ol peygāmbar turur, 'İsā peygāmbar ayğandın hēç ziyada qılmadın turur tēdi. (NF 79/9-10-11-12-13)

Yaratğuçı: “yoktan var eden Allah, esmayı hüsnadan el-hâlik” (Ya- ‘parlamak, ışıksaçmak’ + -r + a- + -t -+ -ğu + -çı)

yaratğuçı ol ol bu ins ü cānnı

yaratğuçı hem ol kayra cihānnı

iḏi atında song başlap sözini

sözüngge 'ışkıdın birip yüzini

ayıt iy körklüler şāhı şīrīm

yüzüng özüng sözüng vallāhi şīrīm (HŞ 2780/5-6-7-8-9-10)

Yaratıḡ: “yaratma, yaratış” (< yarat- ‘Allah, olmayan bir şeyi var etmek’ + -(ı)ḡ)

taḑı aydı anlar kim küfr ketürdiler: "Yöndürür mü biz sizni erī üze kim habar birür sizge; ol vaktın kim taḑıldingız, tükel taḑılmak, ḥaḑīḑat üze siz yaratıḡ içinde yangı?" (HKT 409a8-9 , 409b/1)

ayḡıl: "Berāber bolur mu közsüz taḑı közlüg, yā berāber bolur mu ḡarangḡuluklar taḑı yaruḡ?" Yā kıldılar mu Tangrıḡa ortaklar, yarattılar anung yaratmıḡı mengizlig; oḡşaḡtı yaratıḡ anlar üze? Ayḡıl: "Tangrı tigme bir nirsening yaratḡanı. Taḑı ol bir, ḡahr kılgan." (HKT 242a/1-2-3-4)

Yārī birgen: (Far. + T.) “yardım eden, Allahu teala, esmayı hüsnadan el-velī” (< Far. yārī ‘yardım’ + < bir- ‘vermek’ + -gen)

yok sizge andın bisre yārī birgendin taḑı şefā 'at kılgandın. (HKT 396a/4-5)

Yārī birgüçi: (Far. + T.) “yardım eden, Allahu teala, esmayı hüsnadan el-velī” (< Far. yārī ‘yardım’ + < bir- ‘vermek’ + -güçi)

ol vaktın kim uğradı iki öḡür sizlerdin <kim> yüreksiz bolsalar, taḑı Tangrı yārī birgüçisi ol ikisining. (HKT 63b/5-6)

Yārīçi: “yardım eden Allahu teala, esmayı hüsnadan el-velī” (< Far. yārī ‘yardım’ + -çi)

taḑı neme yawuz yārīçi taḑı neme yawuz ḡoldaḡ! (HKT 320b/6)

Yarlıkağan: “mağfiret eden, bağışlayan, esmayı hüsnadan el-gaffar” (< T. yar‘ hüküm, emir, buyruk’ + -līg + -ka- + -ğan)

haḳīkat üze İdīng, andın song yarlıkağan, raḥmet kılğan. (HKT 269b/3-4)

Yarlıkağan Tangrı: “bağışlayıcı, mağfiret edici Allah, esmayı hüsnadan el-gaffar” (< T. yar‘ hüküm, emir, buyruk’ + -līg + -ka- + -ğan + < öz. is. Tangrı ‘Allah, Mevlâ’)

"ündeyürsüz mini, munung üçün kim küfr ketürsem Tangrığa, taḳı ortaḳ koşsam anga ol nerseni kim yok manga anıng birle bilig. Taḳı men ündeyür men sizni, yinggen, yarlıkağan Tangrığa." (HKT 450b/6-7)

Yarlıkamaḳ: “bağışlama” (< T. yar‘ hüküm, emir, buyruk’ + -līg + -ka- + -mak)

ıkrār kıldılar yazukları<nı>. Yıraḳlık tamuḡ eyeleringe! Haḳīkat üze anlar kim ḳorḳarlar İdilerindin, ḡayb birle; anlarğa yarlıkamaḳ taḳı uluḡ sevāb. (HKT 540a/6-7-8-9)

Yarlıkaw: “lütuf, esirgeme”

kişimiz bara almaḡanı ol sebebdin irdi imdi bir ve bar Tengri Ta‘ālāning yarlıkawı birle bu kündin ilgerü köp burunḡı yaḡşılarımızning dostluḳların arturup aramızda köp yaḡşılıḳlarımız artura (YB A.IV.13-14-15-16)

Yinggen: “hakimiyet sahibi, kudretli Allah, esmayı hüsnadan el-aziz” (< ying-‘ galip gelmek, yenmek’ + -gen)

haḳīkat üze anlar kim küfr ketürdiler Tangrıning açuḳ hüccetleringe, anlarğa ḳın ḳatıḡ. Taḳı Tangrı yinggen, öç eyesi irür. (HKT 47b/1-2)

Yinggen Tangrı: “hakimiyet sahibi ve kudretli olan, Allah, esmayı hüsnadan el-aziz” (< ying-‘ galip gelmek, yenmek’ + -gen + < öz. is. Tangrı ‘Allah’)

hikmetlig Ḳur‘ān birle, haḳīkat üze sen ıdılmışlardın, köni yol üze Yinggen Tangrıñ indürmeki, raḥmet kılğan. (HKT 420a/5-6)

Yitiz uluḡ: “çok yüce, azamet sahibi, Allah, esmayı hüsnadan el-mütekebbir” (< yitiz ‘eksiksiz, mükemmel’ + < ul‘ temel’ + -luḡ)

erklig, key arıg, ‘aybdın kutrulğan, kutğargan, amān bağışlağan, yinggen, cebr kılğan, yitiz uluğ. (HKT 525a/8-9)

Yol körgüzgen: “doğru yolu gösteren, hidayete erdiren, Allah, esmayı hüsnadan el-hâdî” (< yol ‘ bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare, yöntem ’ + < kör- ‘ görmek + -güz + -gen)

Mūsī aydı: Tenrimiz ol turur kamuğ halāyıkğa rüzī bergeñ, yol körgüzgen. (KE 112r19)

Yüksek: “yüce, âli, esmayı hüsnadan el-müte‘ali” (< yük ‘ ağırlık ’ + -se- + -k)

örtüglügniñ bilgeni taqı açuñnung; uluğ, yüksek. (HKT 241a/2)

Yüksek tañrı: “yüce olan Allah, esmayı hüsnadan el-aziz” (< yük ‘ ağırlık ’ + -se- + -k + < öz. is. Tangrı ‘ Allah ’)

peygāmbar ‘as aydı: Neme yawuz qul turur ol qul kim mütekebbir bolğay hem taqı zālīm bolğay, uluğ Tangrını unutğay; taqı neme yawuz qul turur ol kim yörimişte küwenü yörigey taqı könglinde uluğ bolğay taqı yüksek Tangrını unutğay; taqı neme yawuz qul turur ol qul kim ‘ömrini sehv birle taqı gaflat birle keçürgey taqı gūrda çürüp eskirip yatmaqı unutğay; taqı neme yawuz qul turur ol qul kim halāyık üze uluğsingay taqı haddın keçgey taqı ol nutfadın yaratılğanını unutğay taqı āhir gūrda çürigenini hem unutğay, tep aydı. (NF 376/8-9-10-11-12-13)

Zü'l-celāl ve'l-ekrem: “Ar. kerem ve ululuk sahibi, Allah, esmayı hüsnadan zü'l-celāli ve'l-ikrām”

melik aydı: muni tutuñ. Ellig er bir bolup tuttılar, k[end]din çıkardılar öltürgeli teğdiler. Circīs aydı: yā Zu'l-Celāl ve'l-Ekrem öz fañlıñ [birle] maña raħmet kılğıl, bu kāfirni ‘azābıñ birle helāk kılğıl, meni dünyada özge tirgüzmegil. (KE 163v1-2-3)

Zü'l-celāl: “Ar. kerem ve ululuk sahibi, Allah, esmayı hüsnadan zü'l-celāli ve'l-ikrām”

ve-lākin resūlullah oş zü'l-celāl

haber bērdi bizge kelām-ı zülāl

taqı otğa bışmış qozı sözledi

delīl köp ayıtsam bulur-sēn melāl (MM 33/1)

2. 1. 1. 2. Allah’a Hitap Üzerine Terimler

Bār Hudāyā: “Far. Allah’ım”

*Bēhūş bolur erdi, hēç qarğamas erdi, meger aytur erdi: Ey **Bār Hūdāyā**, qavmum meni bilmezler. (NF 13/2-3)*

Hūdāyā: “öz. is. Allah’ım”

*cevāb ol turur kim Mevlī ‘azze ve celle zindānga bir velī kılını kivürmiş erdi, ol kıl köñlinde Yūsuf şevüglügi bar erdi, ol du‘ā kıldı kim **hūdāyā** maña Yūsuf cemālin körgüzgil. (KE 87r7-8)*

İdiyā: (T. + Ar.) “ Allah’ım”

*aydı: İlāhī munuñ yaşı niçe turur? Yarlıg keldi altmış yıl tēp, du‘ā kıldı; **İdiyā** munuñ ‘ömrini arturgıl tēp. Yarlıg keldi taqrīrde andağ qalem ança bitildi, Ādem aydı: İlāhī meniñ ‘ömrüm miñ yıl turur kırk yılını Dāvūdğa bērdim. (KE 19r12-13-14-15)*

İlāhī: “ Ar. Allah’ım ”

Özüm mūm şem ‘ tig niçe yaqılsun

Niçe köysün bir az ārām kılsun

Āhır nefrīn kılı ay men anga men

İlāhī şükr bāri sen bilür sen (HŞ 2290/5-6-7-8)

*ķavluhu ta‘ālā: ... (II-30) Ferişteler bu ģitābnı işitdiler erse ķađguluğ bolup aydılar: işitdiler erse ķađguluğ bolup aydılar: **İlāhī**, yēr yüzinde ortak işligler, ķan tökgüçiler yaratur-sen, biz tesbīh ü tehlīl ü teķaddūs ķılğanlardın alıp yēr mülkini anlarğa mu bērür-sen. (KE 5r5-6-7-8)*

*şükür ģamd **ilāhī** tümen miñ saña*

Müsülmān muvaħħid yaratıñ maña

élig tutğuçı-sen arıg bir ü bar

tutulmuşda ķayu ķatıg bir muña (MM 1/1)

İlāhī yahtu ķılğıl cānımızm

ķallaldin şaķlağın ģmānımıznı (MN 127/1)

*yetmiş ékki yerde başlıg boldı; taqı bir oq ağuluğ erdi kim yürekinge tegdi erse, ģāqatı qalmadı, atıdın yıqıldı taqı bismillah va ‘alā millati Rasuli’llāhi, tēdi taqı aydı: **İlāhī** körer-sen, men mazlūm öler-men, tēdi. (NF 184/9-10-11)*

Rabbe'l-‘ālemīn: “Ar. âlemlerin Rabbi” (krş. Rabbü'l-‘ālemīn)

*haq tvt cümle yazuqlaringni yarlıqağay yaqı tamuğdın seni qurtğargay taqı sanga uçtmağ rüzî qılğay. Āmīn **Rabbe'l-‘ālemīn**.* (NF 229/2-3)

*biz kulunguzni dāyim şadağa ve in‘ām birle yād kılursız Allāh Ta‘ālā dāyim fırsat ve nuşret ve şevketingizni ziyāde kılğay āmīn yā **Rabbe'l-‘ālemīn** pādişāhım biz kulunguz bigin niceler devlet işikinde kulluğ kūrın belinge bağlap tururlar* (YB K.VIII.4-5-6)

Rabbenā: “Ar. Allah’ımız!”

*Ādam peygāmbar ‘as’nung zelleti ol erdi: Qaçan kim Tangrı tvt Ādam peygāmbarını yaratmaq tiledi erse, ferīştelerke aydı: Ey arığ qullarım, men tileyür-men kim yer yüzinde bir hālīfe yaratsam, tēdi erse, ferīşteler aydılar: Yā **Rabbenā**, bu yer yüzinde ol kimerselerni mü yaratur-sen kim yer yüzinde fesād qılğaylar, nāhaq qan tökgeyler, neteg kim Benū'l-cānnı yaratting taqı yer yüzini anlardın toldurdung anlar fisq ve fesād qıldılar, nāhaq qanlar töktiler, anlarını helak qılding.* (NF 276/17 ‘ 277/1-2-3-4)

Rabbī: “Ar. Allah’ım”

*qaçan kim ol atlığ yawuq keldi erse, bildiler kim bizke kelür tēp. Peygāmbar ‘as aydı: Yā **Rabbī**, anı tutğıl! tēmiş erdi.* (NF 201/14-15)

Rabbü'l-‘ālemīn: “Ar. âlemlerin Rabbi” (krş. Rabbe'l-‘ālemīn)

*ümīd ol turur kim bu kitābnı oqığanlar bolğay kim bu kitāb sözleri birle ‘amel qılğaylar taqı bu kitāb anlarqa Haq te‘ālāning uştmahlarına yolçı bolğay ol ‘amel qılğanlar berekātında bolğay kim Haq te‘ālā bu kitabnı cem‘ qılğan ‘āşī ve cāfī qulını yarlıqağay. Āmin **rabbü'l-‘ālemīn**.* (NF 2/16-17 ‘ 3/1-2)

*server-i selātin be-ināyet-i **rabbü'l-‘ālemīn** sulţān-ı a‘zam meħmed gāzīğa köp köp selām ve taħiyyet vāşıl bolğandın song i‘lām kılınur kim bizning ozağı han babalarımız birle sizning burunğı yahşılarınızning ilçi kileçisi kilişip bāzergān argışları yörüşüp bölek selamları yetişip isenlig tükelliglerin bilişe ol dostluğ qarındaşlık birle Tengri Ta‘ālā rahmetine barmışlar şükr ‘ināyet-i ilāhīge burunğı han babalarımızın uluğ ornunu yarlıkap* (YB A.IV.6-7-8-9-10-11)

2. 1. 1. 3. Allah Üzerine Diğer Terimler

‘Abdu’llāh: “Ar. Allah’ın kulu”

vezîr bēş yüz er birle keldi Lūtnı kördi, atıñ ne tēp sordı. Atım ‘Abdu’llāh, tedi. (KE 58v1)

‘Afāka’l-lah: “Ar. Allah affetsin anlamında kullanılan bir tövbe sözü”

helāk kıldıñ mini yirge salıp ħar

‘afāk allah zihî kim asrağıñ bar

yitip kildi ħara tün ħar yağar hem

sining mihring me buz tig tongdı muħkem (HŞ 3530/3-4-5-6)

Āmin: “Ar. ‘öyle olsun, Allah kabul etsin’ anlamlarında, duaların arasında ve sonunda kullanılan bir söz”

ilāhî cānım ol ħamuğın sever

ħarām kıl bu miskînge nār u saħār

kim āmin tiyü munda tipretse til

ol irning yolını bular birle kıl (HŞ 165/5-6-7-8)

‘Azāzîl du‘ā kıldı ferîşteler āmîn tédiler, İdi ‘azze ve celle anıñ du‘ası birle ħamuğ ferîştelerni la‘netdin küderdi, özi la‘netke kirdi. (8v1-2-3)

āmîn tedi anıñ oquğıñğa körklüg kıldı anı bērk orunğa ħatdı anı (ME 89/6)

bulmaqqa taqı sening fermāningnı yeringe keltürmek[ke] sen tevfîq bērgil taqı tamuğdın emān bērip sekkiz uçmaħqa şâyista qılğıl! Āmîn. (NF 68/12)

biz ħulunguznı dāyim şadaħa ve in‘ām birle yād kılursız Allāh Ta‘ālā dāyim furşat ve nuşret ve şevketingizni ziyāde kılgay āmîn yā Rabbe'l-‘ālemîn pādişāhım biz ħulunguz bigin niceler devlet işikinde ħulluğ ħurın belinge bağlap tururlar (YB K.VIII.4-5-6)

Berrekehu: “Ar. Allah bereketini artırsın anlamında kullanılan bir dua”

atıñıznı esen tükellignı ħācî‘ibād – berrekehu-dın bildük (YB A.III.13)

Bi-ħamdi’llāh: “Allah’a şükür anlamında kullanılan bir söz” (krş. biħamdu’llāh)

evşāf-ı hamidingizni işitip ol zindān içinde sizdin necāt umar irdük **bi-ḥamdi'llāh** ol umğanımız kibi boldı kefe daḥı dārü'l-islām boldı biz taḳı bolsa Tengri 'ināyetinde şükr ol zindandın ḥalāş bolup pādişāhning tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge 'ināyeti tigmişdür bu 'ivażnı pādişāhğa biz niçük ḳulluḳ birle ḳaytarḡaymız meger Allāhu Ta'ālā ḳaytarḡay imdi bizning üçün devlet işikinde merḥamet sem'ingiz vāḳıf bolup pādişāhğa bizni ḥayr söz birle yād ḳılḡaysız kim biz pādişāhğa muṭi' münḳād (YB K.IV.2-3-4-5-6-7-8-9-10-11)

ni ḥoş aydı ol pîr ü kâmil
yitirgil niçe kiç kilsen giy 'āḳıl
bu kilmeklikde maksūd irdi bu kim
yitürgey ḥaḳ tiyü munda tilekim
biḥamdi'llāh tilekke ḥaḳ yitürdi
tilek ilgi umınç yasını ḳurdı (HŞ 250/5-6-7-8-9-10)

Biḥamdu'llah: “Ar. Allah’a şükür anlamında kullanılan bir söz” (krş. bi-ḥamdi'llāh)

biḥamdu'llah çün sen bar sen ḳamuḡ bar
başındın bir ḳıl iksilmesü zinhār
küçüng yitmişçe oş ırğa tiril şād
özüngni ḳadḡu yimekdin ḳıl āzād (HŞ 2870/7-8-9-10)

Bi'llāh: “Ar. Allah için”

anı ḳelip ataları şāh-ı merdān 'Alīge aydılar, 'Alī aydı: ey ciğer-güşelerim sizlerge sözüüm ol turur, Resüldin işitdim aydı: 'Ömer dünyada islām nūrı turur ve uçmaḥlıḡlarnıḡ çerāḡı turur. Ḥasan ve Ḥüseyn bu sözni barıp 'Ömerge aydılar, 'Ömer sewünüp öre ḳopup aydı : **bi'llāh** ki ataңызdın işitdiñizmi taḳı Resüldin işitmiş teg siz işitdiñiz mü? İşitdük, tédiler. (KE 200r6-7-8-9-10)

it ḥalḳası pürçekinge urdı aṭning urışda sınısktı aplaḳ lā ḥavle ve lā ḳuvvetē illa **billāh** tēdi (ME 232/5-6)

Bismillah: “Ar. Allah’ın adı ile, besmele”

kim uş **bismi'llah** avḳa aṭlanurmen
keḡdik avunḡa kirgeymü tiyürmen (HŞ 765/1-2)

*sīmāb türtti yırttı tonnu **bismillāh** tēdi könglek keydürdi anga könglek ğalbīrladı topraqnı tilmeçlik kıldı anıng sözinge tilmeç tek tuttı anı* (ME 227/4-5-6-7)

yunuğ sünneti on eşit bil sanı

*niyet bir **bismillah** temeklik **sanī***

ēliñ yumaqıñ hem yunuğdın aza

sivāk mazmaza bēş taqı bēş qanı (MM 74/2)

*bir kün nāqāh ağızıdın **bismillāh** kelimesi çıqtı erse, Fir‘avn aydı: Yā Āsiya, kimning atını aydıñ? tēdi erse, yaşırmadı taqı aydı kim: Yerni kökni yaratğan Tangrıñing atını aydım, tēdi.* (NF 165/4-5-6)

Elḥamdüli'llah: “Ar. ‘Allah’a hamd olsun’ anlamında bir şükür sözü ”

uşaq kılğı loqma üküş çeynegü

nażar öz öñinde tutuban yegü

yemekdin öñ el yup taqı sonra hem

*tatıp tuz soñ **elḥamdüli'lah** tegü* (MM 298/4)

*aqsurdi taqı **elḥamdülillāhi** tedi.* (NF 278/10)

*siziñ mübārek cemāliñiz ile müşerref olabilmedük **el-ḥamdüli'llāh** işüttük ki qara boğdan ‘aleyhi'l-la‘neniñ üzerine manşūr muḏaffer olmışsız* (YB KVI.26-27)

Elḥamdüli'llāhi ta‘ala: “Ar. ‘Allah’a hamd olsun’ anlamında bir şükür sözü ”

sizning sağ ve selāmetliqıñızñı bizge ma‘lūm kıldı hem ol aḥbār-ı büldān-ı meftūḥñı

taqı bizgge ta‘yīn kıldı biz taqı ba‘de istimā‘l-kelām be-ğāyet ve lā-nihāyet şādkām

*olduq **el-ḥamdüli'llāhi ta‘āla** aḥsen-i istikmāl-i umura sizning ve bizning aramızda*

qarındaşlıq ‘alā-ṭarīķi'l-maḥabbe zāhir boldı (YB A.V.12-13-14)

Estağfirullah: “Ar. ‘Allah’tan bağış dilerim’ anlamında bir tövbe sözü”

qarakı birle bağrımnı qılur qan

qakığ birle yırakdın oq alur cān

ađın ma‘şūqa tutmaq tevbe kıldım

vefā ma‘şūqadın yoqın ma bildim

mini estizesi ol yirge yitrür

*kim öz **estağfuru'l-lah** qanın aqtur* (HŞ 3090/5-6-7-8-9-10)

kerek evvel *īmān* müsülman özüñ
 keğin utru ursañ bu yolğa yüzüñ
 yığıp bolmağı sözdin oşbu tiliñ
 tutuş bolsun **estağfirullah** sözüñ (MM 358/4)

İdige nisbetlig: (T. + Ar.) “Allah’a bağlı olan, Allah’a kulluk eden” (< T. idi ‘Tanrı, Allah’ + -ge + < Ar. nisbet ‘bağıntı, ilgi, ilinti’ + -lig)

bolmadı yaratılmışğa kim birse anga Tangrı kitābnı taķı Һikmetni taķı peygāambarlıķnı,
 andın song aytur kişilerge: "Bolung қullar manga, Tangrıdın bisre"; ançası bar
 "Bolung **İdige nisbetligler**, munung birle kim öğretür irdingiz kitābnı taķı munung birle
 kim oқıyur irdingiz." (HKT 57b/6-7-8-9)

İllallah : “Ar. ancak Allah’tır anlamında bir söz”

arıtğı bu tilni қamuğdın oza
 kedin bolsa Һamd ü senāğa sezā
 ayıt lā ilāhe arınsun tiliñ
 bu **illallah** andın bérür Һoş meze (MM 16/4)

İnşā’ allāh: “Ar. ‘Allah kısmet ederse’ anlamında bir kullanılan bir söz”

ğudüvv ü revāҺda du‘ā қıla tururlar imdi sulţānımnıng sağ ve selāmetlıғın bildüre
 ‘abdü’l-‘azīz atlıғ adamımnı Һidmetingizğa bir қaç sözler sipariş қılıp irsāl қılındı
inşallah ‘inde’l-Һuzūr bi’s-surūr olunsa taқrīren işbu taҺiyyet-nāme irsāl қılındı (YB
 K.XI.17-18-19-20)

İnşā’ allāhu ta‘ālā: “Ar. ‘Allah kısmet ederse’ anlamında bir kullanılan bir söz”

bir oғlı ‘aziz Һoca turur imdidin song sizning birle bizim aramızda Tengri ‘ināyeti birle
 dostluk ol Һarīқа ziyāde bolғay kim **inş’allāhu ta‘ālā** songğı zamānede düşman
 arasında bir atı қalғay taķı her Һarafğa ne siz ‘azm ü sefer қılsangız biz taķı bu Һarafdın
 sizge taқviyet қılurğa Һāzırmız (YB A.V.18-19-20-21)

Kemā қāla’ llāhu ta‘ālā: “Ar. ‘Allah Ta’ala der ki’ anlamında bir kullanılan bir söz”

‘aleyhi’l-la‘neniñ üzerine manşūr muзaffer olmuşsız **kemā қāla’ llāhu ta‘ālā** ... āyetiniñ
 bişāreti birle Һazret-i resūlu’llāh ‘aleyhis’ş-şalāti ve’s-selām muқaddes muҗahhar

rûhının istimdâdı ile hezîmet kılmışsınız diyü sem 'imize tegdi ise könlümüze gâyet ferûh ve sürûr hâşıl oldu (YB K.VI.27-28-29-30)

Ḳurbet: “Ar. Allah’a yakınlık”

*kaçan tokuz ay tamām boldı erse yêgirmi tört oğul tuğurdılar. Yūsuf munça **ḳurbet** birle miḥnet nelük tarttı mundağ du ‘ā birle munça teñlik ‘anā nedin kötürdi? (KE 78v4-5-6)*

*men aydım: Yā Cebre’il, be ne şūrat? tēdim erse, Cebre’il aydı: Bu benim şūratım turur kim Ḥaq te ‘ālā mēni bu şūrat üze yaratıp turur tēdi. Andın song Cebre’il aydı: Yā Muḥammed, **qurbat** maqāmınga bargıl taqı anga secde qılğıl! tēdi erse [men] taqı **qurbat** maqāmınga bardım. (NF 57/13-14-15)*

Ma‘aza’llāh: “Ar. Allah korusun, esirgesin, anlamında bir söz”

*aydılar: **ma‘aza’llāh** biz andağ kıлмаğay-miz tēdiler. (KE 21r15)*

Māsivā: “Ar. Allah’ tan başka diğér bütün varlıklar, dünya ile ilgili şeyler”

*tirig érken ölmek hevā yönidin
bu cümle kamuğ nā-revā yönidin
köñül ḥaḳḳa bağlap resūlğa uyup
kesilmek öñin **māsivā** yönidin (MM 270/4)*

Māsivallah: “Ar. masiva”

*ḳılur cezb anı fażlı birle bayat
añar **māsivallah** bolur cümle yat
murād buldı ammā yolın bilmedi
munuñ atı meczūb bērildi bu at (MM 306/2)*

Meczūb: “Ar. Allah sevgisinden dolayı cezbeye tutularak kendisinden geçmiş kimse, meczub”

*velī sāde sālik ya **meczūb** imām
boluban tēgürmes murādğa tamām
yörügli şerīat bile sālik ol
velī bolsa meczūb ḳılumaz arām (MM 305/1)*

Muḥarrar: “Ar. Allah’a adanmış olan”

bir qarğanı kördi ‘ıyāllarığa yēm bërür, nezr kıldı Mevlî ta ‘ālā maḡa ‘ıyāl bërse anı muḥarrar [kıılır]. (KE 166v4)

Muḥib: “Ar. seven, dost”

irādet bérigli irādet sözün

êşit açsun allah beşāret közin

muḥib nev-niyāzlıg mürîd şeyḡine

kerek kılsa teslîm kècip öz özin (MM 267/3)

Muḥiblük: “Allah dostu olma” (Ar. muḥib ‘seven, dost’ + lük)

inābet irādet bu ‘ışkıḡ imām

muḥiblük nişānı zākırılık müdām

zākırnūrı birle münévver bolup

‘arifğa kulavuz bu zākır tamām (MM 363/2)

Murāqiba: “Ar. Allah’a bağlanma”

qaçan kim qulnung könglinde Haq te‘ālāning maḡabbatı ornasa taqı öngin neerselerning maḡabbatı çıqsa, bu qul hemîşe Haq te‘ālā birle bolur kim ol ma‘nîke meşāyih murāqiba tēp ayturlar. (NF 427/15-16)

Muttaḡî: “Ar. sakınan, çekinen, Allah’tan korkan”

üçünç ‘osman irdi uvutluğ aqı

uquşluğ biliglig adı muttaḡî

idi yarlıgını tirip qodğan ol

bu islām dininge açā birdi yol

bu törtinç ‘ali ol irenler başı

ķamuğdın resûlķa sevüglüg işi (HŞ 155/3-4-5-6-7-8)

ḡalk üze yawlaķ bağırsaq erdi belgülig nebi

mevlîğa artuķ tapuğsaķ ‘ābid erdi muttaḡķî (KE 158r15)

eger bolsa şāfi munuḡ tēg imān

bolur muttaḡî mü‘min ornı cinān

şehādet kulavuz sa ‘ādet refîķ

muḥar islām iḥsān ḥaḳīḳat niṣān (MM 23/2)

... *ma'nāsi ol bolur kim muttaqī* qullarqa *Ḥaq tebāraka ve te'ālā uçmaḥlar rūzī* qıldı.
(NF 313/11-12-13)

Muṭī: “Ar. Allah’a itaat eden, bağlı”

ol Nāşırü'd-dīn künyeti
él aşasun yüz yaşasun
bolup muṭī Mevlīsınğa (KE 2v12)

Nūrullah: “Ar. Allah’ın nuru”

ḥaḳīḳatde ḥaḳnı bilü bilse-sēn
muḥāl ḥaḳdın özge qolu bilse-sēn
sivāllah sözindin köñül ḥālī kıl
nūrullah nurındın tolu bilse-sēn (MM 329/4)

Raḥmānī: “Ar. Allah’tan gelen ve hayırlı olan”

törtinç tün taqı bayaqı tēg tüş kördi erse, mu'ayyen bildi kim bu tüşüm raḥmānī tüş
turur. (NF 213/4)

Rabbānī: “Ar. Allahla ilgili, ilahî”

qulaḳ bolğu evvel açılğınça til
açılsa ayıtğıl ‘amel oşbu kıl
*ḥadīş naş bu ilhām-ı rabbānī*din
sözi bolmağay taş mürīd bolsa bil (MM 287/3)

Muḥammed Resūlullāhning taqı envārı taqı esrārının miqdārınğa hēç kimerse muṭṭali ‘
bolu bilmedi, meger ol miqdār bildiler kim Peyğāmbarımız ‘as maḫhar-i envār-ı ilāhī
turur taqı menba ‘-i esrār-i rabbānī turur. (NF 3/11-12-13)

Rubūbiyyet: “Ar. Tanrılık”

binā bānisiz bolmaḳı bil muḥāl
yıdıḡ қағresindin sēniḡ teg cemāl

tefekür kılıp bak bu öz öziñe
açılğay rubūbiyyet-i zū'l-celāl (MM 29/4)

Sivallah: “Ar. Allah’tan başka herşey”

haqıkatde haqnı bilü bilse-sen
muḥāl haqdın özge kolu bilse-sen
sivāllah sözindin köñül ḥālī kıl
nūrullah nurındın tolu bilse-sen (MM 329/3)

Sübḥāna'llāh: “Ar. ‘Allah’ı her türlü insanî kusur, ayıp ve eksiklerden tenzih ederim’ anlamında şaşkınlık bildiren bir ifade”

ēliglerin [kıy]kım kıyıkım kıldılar, aydılar: Sübḥāna'llāh bu bārī ādemī ėrmes, her-āyine bu ağırılığ ferişte turur. (KE 86r71-18)

Ta‘ālā : “Ar. Tanrı adından sonra zikredilen saygı sözü” (krş. te‘ālā)

yana bu kuş aydı: ey Ze‘ūm süñükiñdeki oğlannı qandın aldın tēp sorsalar tanuq tileseler olarnı bu üñürge keltürgil, Teñri ta‘ālā olarnıñ şerrindin küdezgey. (KE 33r8-9-10)

evşāf-ı ḥamidingizni işitip ol zindān içinde sizdin necāt umar irdük bi-ḥamdi'llāh ol umğanımız kibi boldı kefe daḥı dārū'l-islām boldı biz taqı bolsa Tengri ‘ināyetinde şükr ol zindandın ḥalāş bolup pādişāhning tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge ‘ināyeti tigmişdür bu ‘ivaznı pādişāhğa biz niçük kulluq birle kaytarğaymız meger Allāhu Ta‘ālā kaytarğay imdi bizning üçün devlet işikinde merḥamet sem‘ingiz vākıf bolup pādişāhğa bizni ḥayr söz birle yād kılğaysız kim biz pādişāhğa muṭī münkād (YB K.IV.2-3-4-5-6-7-8-9-10-11)

Tangrılıq: “Tanrılık” (< öz. is. Tangrı ‘kâinatta var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce Allah, İlah’ + -lık)

‘Arābīge evürdi pārsīni songınca yörüdi aning, uydı anga mağrıbğa tēgdi, kün batar singar bardı yengdüirdi anı aning üze yavuttı anı boğazladı kölikni Tangrılıq uçun budadı tegni çattı iki közi arasını evürdi (ME 66/5-6-7)

andağ erse, ma'lūm boldı kim ne 'amal qılsa, 'ādemī ihlaş birle **Tangrılıq** üçün qılmaq kerek ermiş, yoq erse, nadāmat bolur ermiş (NF 407/13-14)

Tapunğu: “İlah, Allah” (< tap- ‘hizmet etmek, bulmak’ + -(u)n - + -ğu)

aydı: "Tangrıdın öngin mü isteyür men sizge **tapunğu**? Tağı ol arturdu sizni 'ālamlar üze." (HKT 162a/1-2)

Tapunğu nirse: “tapınılacak şey, ilah” (< tap- ‘hizmet etmek, bulmak’ + -(u)n- + -ğu + < nirse ‘nesne, şey’)

tağı ol vaktın kim aydı İbrahīm, atasınga Āzarğa: "Tutar mu sen butlarını **tapunğu nirseler**? Hāķīkat üze men körer men sini tağı kavmungni, açuk azmak içinde." (HKT 132b/3-4-5)

Tapunmağğa (tapunmağğa) sezā: (T. + Far.) “kulluk etmeye lâıyk olan, Allah” (< tap- ‘hizmet etmek, bulmak’ + -(u)n + -mağ + -ğa + < Far. sezā ‘uygun, yaraşır’)

tağı ol vaktın kim aydılar: "Ay **tapunmağğa sezā!** Eger bolsa bu, ol hāķ katingdın; yağdurğul bizing üze taşlar kökdin, yā kelgil bizge iglig 'azāb birle." (HKT 174b/3-4-5)

Tapunmağğa (tapunmağğa) seza Tangrı: “kulluk etmeye lâıyk olan, Allah” (< tap- ‘hizmet etmek, bulmak’ + -(u)n- + -mağ + -ğa + < Far. sezā ‘uygun, yaraşır’ + < öz. is. Tangrı ‘Allah’)

ayğıl: "Ay **tapunmağğa sezā Tangrı**, mülkning erkligi! Birür sen mülkni kimge tileseng tağı tartar sen mülkni kimdin kim tileseng. Tağı 'aziz kıılır sen kimni kim tileseng tağı hor kıılır sen kimni kim tileseng. Elgingde hayr. Hāķīkat üze sen, tigme bir nirse üze yarağlıg. (HKT 50a/9 , 50b/1-2-3)

Teğriliğ: “Tanrılık” (< öz. is. Teğri ‘kâinatta var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce varlık Allah’ + -lık)

hikmet Nemrūdğa ol kıyınlar anıg üçün erdi kim tört yüz yıl **teğriliğ** da'vī kııldı, hāķlarğa secde kıldurdu. (KE 44v16-17)

Tesbīh: “Ar. Allah’ı övme”

tigme biri bildi du 'āsını tağı **tesbīh**ini.. (HKT 341a/2-3)

atı Ehnūh üküş ders kılmış üçün İdrīs atandı, özi həyyāt ərđi eñ ilk köñlek keğgen ol ərđi. Təgme iğne sançmışda **tesbīh** aytur ərđi, anıñ ‘ahdinde kamuğnuñ tã‘ati niçe ərse anıñ tã‘ati ança ərđi, kamuğ ferişterler anıñ tã‘atini tañlar erdiler, ferişterlerde biri İsrīsni körerger küser ərđi. (KE 20r1-2-3-4-5)

kündüzün **tesbīh** kıldı **tesbīh** kılgan bāblar kıldı kitābgā, türlü türlü sözler kıldı (ME 97/3)

şenā hamd u **tesbīh** ü tehlīl uruğ
 bu ma‘nī üçün til yarattı koruğ
 sa‘ādet ərür til munun bolsa ol
 şakavet eger bolsa mundın kuruğ (MM 275/1)

... bu **tesbīh** ma‘nisi ol bolur kim: Arıqlıq pāklik sanga turur, ey Bār Hūdāyā, va-bihamdika taqı sening arığ şıfātların birle sanga hamd u şenā qılur-men (NF 83/13-14)

Tevfīk: “Ar. Allah’ın yardımı” (krş. tevfiķ)

sining **tevfīk**ıng oķ canım yarıtur
 sining taķdīring oķ buyruķ yūritür
 kiter könglümde ğaflet barını sür (HŞ 3170/7-8-9)

Tevfīk: “Ar. Allah’ın yardımı” (krş.tevfīķ)

ve-līkin bu **tevfīk** bahālīg ‘azīz
 meger bolsa bérür vefālīg ‘aziz
 ħased kīne bolsa köñül öldürür
 neçe bolsa zāhir şafālīg ‘azīz (MM 61/1)

bulmaqqā taqı sening fermāningnı yeringe keltürmek[ke] sen **tevfīk** bérġil taqı tamuğdın emān bérıp sekkiz uçmaħqa şāyista qılġıl! Āmīn. (NF 68/12)

Va'llāh: “Allah’a ant olsun ki anlamında bir söz”

eger diyet tileseler, cümle qabīla yıġlışıp diyet bérmek āsān bolġay tēdi erse, şayħ Necdī aydı: **Vallāh** bu re‘y ingen şavāb re‘y turur tēdi. (NF 19/15-16)

Va'llāhi: “Allah’a ant olsun ki anlamında bir söz”

*yaratğuçı ol ol bu ins ü cānnı
yaratğuçı hem ol qayra cihānnı
ıdı atında song başlap sözini
sözüngge ‘ışkıdın birip yüzini
ayıt iy körklüler şāhı şîrîm
yüzüng özüng sözüng **vallāhi** şîrîm (HŞ 2780/5-6-7-8-9-10)*

*ķamuğı yığılıp Lāt ve ‘Uzzā ve Hübelğa bardılar, ol kūn ķamuğ butlar Ka‘be içinde
erdi, Mevlî ta ‘ālā Hübelğa til bērdi, aydı: Ya ‘nî bir emîn rāst er seņi müslmānlıķğa
ünder, seņ anıñ ķanın töker mü-seņ **va'llāhi** kim ķılmağay-seņ ‘Ömer anı işitip ‘ahdni
buzğalı rağbet ķıldı, şeytān vesvese ķıldı: munça altun munça tevedin maħrūm mu
ķalur-seņ, yüz min ħalāyık altun sewüglükindin cān ve imānnı yēlge bērdiler. (KE
195v4-5-6-7-8-9-10)*

*ol ümmetler şabr qılur erdiler, dîneridin qaytmaz erdiler. Taqı ba ‘zılarını tēmür tarğaq
birle etlerini tarar erdiler süngükleringe tegi, taqı anlar dîneridin qaytmaz erdiler.
Vallāhi benim dînim işi andağ tamām bolğay kim Şan‘ā atlığ yerdin Ĥazramat atlığ
yerke tegi yalğuz atlığ bargay, hēç kimerse din qorqmağay, meger Tangrıdın qorqğay;
taqı qoyluğ kişi bōrüdün qorqğay. Ey ümmetlerim, sizler ta ‘cîl qılur-siz tēdi. (NF 11/7-8-
9-10)*

Va'llāhu a‘lem: “Ar. Allah bilir anlamında bir söz”

*ķurtķa etmek bişürdi, el tütün körüp yığıldılar melikge ħaber ķıldılar. Melik kişi ıddı
ķapuğın tamğaladılar, melik atlanıp ķurtķa eviñe ķeldi, Ĥızr ve İlyās sözlerin ķurtķadın
işitti, çerig birle Ĥızr İlyāsnu tileyü bardılar namāzda taptılar, adaqlarığa ‘ōzrler qolup
imān ķeltürdiler, ağırlap elge kivürdiler. **Va'llāhu a‘lem.** (KE 161r1-2-3-4)*

*avval bardı ol ķetükni ewindin çıqardı, öngin maħalledeki kişike bērdi. Andın song ol
qaşşabğa edeb qıldı erse, ol qaşşāb aydı: Men bu kündin song sizke ķetük üçün hēç
ğudda bērmegey-men, tēdi erse, şeyh aydı: Ol ķetükni men burunraq ewündin ķeterdim,
andın song sening birle bu mu ‘amila qıldım, tēp aydı, **va'llāhu a‘lam.** (NF 312/9-10-11-
12)*

Va'llāhu a'lem bi's-şavāb: “Ar. doğrusunu Allah bilir anlamında bir söz”

el-ḥamdüli'llāh biz barı niçe yüz yıldın soñ ıkrār kılduq, Muḥammed Resūlu'l[lāh] tēyür-miz. İlāhî andağ kim Muḥammed Resūlu'llāhnıñ dostluqın dünyāda bizge kerāmet kıldıñ kıyāmet kü[nihem] ānıñ şefā'ati birle müşerrref bolmaq biz za'ıflarğa rüzî kılu bērgil. Va'llāhu a'lem bi's-şavāb. (KE 200v15-16-17)

Va'llāhu ekber: “Ar. yüce Allah’a ant olsun ki anlamında bir söz”

resül 'aleyhi's-selām aydı: andağ kılgay-miz. Hālid tındı, Resül 'aleyhi's-selām aydı: kerekmez kim bular Medīnege barsalar va'llāhu ekber Medīnege barsalar biz me barıp sançısur-miz, bakıp turuñ tewe münsele Mekkege mü barurlar. (KE 224r12-13)

2. 1. 2. Hz. Muhammed (s.a.v) ve Diğer Peygamberler Üzerine Terimler

2. 1. 2. 1. Peygamberlerin İsimleri ve Sıfatları İle İlgili Terimler

Âdem: “öz. is. ilk insan ve ilk peygamber, Hz. Âdem”

taqı ol vaktın kim ayduq firiştelerge: "Secde kılıñ Ādemğa." (HKT 276b/4-5)

seni aña mu yiberdiler? Tēp sordılar, hāv, tēdi, kapuğ açtılar kirdük Ādem 'aleyhi's-selāmı kördüm, bu kim turur? tēyü sordum, Cebrā' [îl] aydı: atañ Ādem turur. (KE 208v11-12-13)

yana yüz yēgirmi taqı tört miñ

rusül enbiyalar ēkinç söz oñı

eger artuq eksük yaqîn bilmesen

ērür evvel ādem muḥammed soñı (MM 5/4)

ey Qurayş qabīlası, ey Mekke ḥalāyıqı, sizning ol cāhiliyyat vaqtındaqı uluğluqunguznı Ḥaq te'ālā kēterdi taqı mällaringiznı menim adaqım altında qıldı. Ḥaq te'ālā cümle ḥalāyıqnı Ādem atamız taqı Havva anamızdın yarattı, taqı Ādem Peyğāmbarnı topraqdın yarattı tēdi taqı bu āyatnı oqıdı, ... Ma'nîsi ol bolur kim: Tangrı te'ālā aytur: Ey ḥalāyıqlar, men sizlerni Ādem taqı Havvadın yarattım, taqı sizlerni uluğ qabīla taqı kiçig qabīla qıldım biri biringizni tēp. (NF 51/7-8-9-10-11-12)

Âhirü'n-nebi: “Ar. son peygamber, Hz. Muhammed”

na 't-ı **Āhīrū'n-Nebī'** 'aleyhi's-selām (KE 181v1)

Ahmed: “öz. is. Hz. Muhammed’in isimlerinden biri”

men Tangrının yalavaçı sizing tapa, rāstlağanlık hālī üze ol nirsege kim ileyimde Tevrūtdin, taqı müjde birgenlik hālī üze yalavaç birle kelür songumdın, anıng atı **Ahmed**. "Ol vaktın kim keldi anlarğa açuq hüccetler birle, aydılar: "Bu sihr açuq." (HKT 529a/1-2-3-4)

yā İlāhī **Ahmed** atlıg Muştafānıñ hürmeti

ol öler hâlde ayırma bizdin imān devletin (KE 181v16)

taqı aydı: 'İsā Peygāmbar bizlerke bişarat bērip turur kim: Mēndin song **Ahmed** atlıg peygāmbar kelgey, zīnhār u zīnhār angar ittibā' qılğay-siz tēp İncīl içinde aydı. (NF 79/11-12-)

Bedr-i hıttā-i vefā : “Ar. vefa ülkesinin dolunayı, Hz. Muhammed”

na 't-ı Muhammed Muştafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ol.... sözlemek ... niyāzlıg ... (LXXIII-2) kopuşluğ, ... (IX-5) hem tokuşluğ, ... (CVI-1) kadaşlıg, ... (III-17) koldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa'ādetliğ, ... (XV-99) 'ibādetliğ ... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1) işārethiğ, ... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī', zikri refī', ümmetka şefī', enbiya kıblesi, asfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā **bedr-i hıttā-i vefā** Muhammed Muştafā şalla'llāhu < 'aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

Circis: “öz. is. Hz. Cercis”

kışsa-i **Circis** yalavaç 'aleyhi's-selām Ol dünyā maşlahatın koyğan, Mevlī yarlığığa uyğan, satıg birle helāl māl yığğan, ol mālñı faqīrlarğa şadaqa kılğan, Mevlī rızası üçün kın körgen, ol [buğağuda kın] birle yetti yolu ölgen, altı yolu tirilgen **Circis** yalavaç 'aleyhi's-selām. (KE 161r5-6-7)

Dāvud: “öz. is. Hz. Davut” (krş. Dāvūd)

ol aydı kim: Men **Dāvud** peygāmbar oğlu Süleymān men tēdi taqı bizke icāzat bērdi kim kiring tēp, taqı men kirmedim. (NF 64/9)

Dāvūd: “öz. is. Hz. Davut” (krş. Dāvūd)

bolup köynügli şî 'rindin köngül 'ud

*yana üni tamām ol hüsn-i **dāvūd***

Mesîhning musikāri tig hoş āvāz

bile şî 'rinde kıldı nağme āgāz (HŞ 3800/5-6-7-8)

*yarlıg boldı bu sözge haq tilediler tanuk birle, kaçan 'Azrā' il cān algalı keldi erse Ādem aydı: aşuqmağul taqı kırk yıl 'ömrümdin bākī turur. 'Azrā' il aydı: ol kırk yılını **Dāvūd**ğa bağladıñ. Ādem anı unutmuş erdi, tandı Mevlī ta 'ālā ol bitigni ferishteler tanuqluğu birle idu yarlıkadı, **Dāvūd**nıñ yüz yıl 'ömri tamām boldı. (KE 19r15-16-17-18-19)*

Ebrahām: “öz. is. Hz. İbrahim” (krş. İbrāhām, İbrāhīm, İbrāhīm-i hālīl, İbrāhīm hālīl, İbrāhīm hālīlu'llāh, İbrāhīmü'n necefi”)

*İbrāhīm ve **Ebrahām** ve İbrāhām bu kamuğ lügatler dürüst turur. (KE 37v18)*

Ehnūh: “öz. is. Hz. İdris”

*İdrīs peygamber 'aleyhi's-selām ol 'ömri üküş, dādāri küşiş 'Azrā' ilğa qatışgan, Rızvān birle yanaşgan, dünyādın kuş teg uçgan, tamuğğa kirip çıqgan, sırātdın yaşın teg keçgen, uçmağ kapuğın açgan, özi 'azīz ... (XIX-57), ornı ediz ... (XIX-57) arıg zātlig **Ehnūh** atlig İdrīs yalawaç 'aleyhi's-selām. (KE 19v12-13-14-15-16)*

El-yesa': “öz. is. Hz. İlyas”

*keçe boldı erse İdi 'azze ve celle ot ıddı ol şehr halkın köydürdi, eki ev qaldı biri Yaḥnūn 'ābid evi biri **El-Yesa'** evi, andın özge kamuğ köydiler. (KE 159v20-21)*

Eyyūb: “öz. is. Hz. Eyüp”

*taqı haqīkat üze anga, bizing qatımızda yawuqluq taqı yanışning körklügreki. Taqı yād kılğul kulumız **Eyyūb**nı. (HKT 435a/4-5)*

*ne aḥvāl boldı? Hēç bildingiz mü kim qayda bardı? tēp yığlayu başladı erse, **Eyyūb** peygāambar aydı: Ol sökel tēgening neteg kişi erdi? Tēdi erse, Rahmat aydı: Sağlıqında sizke oḥşayur [erdi], tēdi erse, **Eyyūb** peygāambar aydı: Yā Rahmat, ol sökel tēgening men turur-men, tēdi. (NF 334/3-4-5)*

Faḥr-ı 'ālem: “Ar. alemin övüncü, Hz. Muhammed”

*birisi aydı: bizge niçe baqar-sen, biz kamuğ tapuğçı yumuşçılar-miz, cennāt-ı ‘adndin tapuğ kılğalı keldük bizni koyğıl aña baqğıl kim **fahır-ı ‘ālem** ol turur. (KE 183r21 , 183v1)*

Ḥabīb: “Ar. peygamber, Hz. Muhammed”

*yeter anda sen men keter kıl ü kāl
bu aşvāt bile sözlemek ḥod muḥāl
ḥabīb ümmetingā ḥabīblik revā
revā bolsa mi ‘rāc revā hem bu ḥāl (MM 377/3)*

Ḥaḳ peygāmbēr: (Ar. + Far.) “hak peygamber, Hz. Muhammed”

*ey batırıqlar, biling, āgāh bolung, bu Aḥmed **ḥaḳ peygāmbār** turur, İncıldeki şıfatlar cümlesi munda bar turur. (NF 81/1)*

Ḥaḳ Resūl: (Ar. + Ar.) “hak peygamber, Hz. Muhammed”

*şerī‘at erür yol tarīkat azıḳ
ḥaḳīkat suwı bil taḳı rab razıḳ
bu nefş müngü merkeb têmış **ḥaḳ resūl**
öz özingē kötrür munı köp fasıḳ (MM 49/3)*

Ḥaḳ yalavaç: (Ar. + T.) “hak peygamber, Hz. Muhammed”

*Nînevāğa **ḥaḳ yalavaç** Yūnus erdi yalğuzun
Yüz miñ ewlik el tapa yarlıg yetü[r]di yalğu[zun] (KE 151v10)*

Ḥalīl: “Ar. Hz. İbrahim’in lakabı ” (krş. Ḥalīle’r-raḥmān, Ḥalīlu’llāh)

*aymışlar: Kaçan Yūsufnıñ ataları atın Mālik Ze’r işitdi erse bildi kim bu bey ‘ **Ḥalīl**
uruğındın ermiş bu bey ‘ İsrā’ıl fer’idin ermiş, ol yegirmi miñ katresi ermiş, ol künniñ
küjeki ermiş, ol ravza çeçeki, ol beyze çüjeki ermiş. (KE 77v8-9-10-11)*

Ḥalīle’r-raḥmān: “öz. is. İbrahim peygamber’in lakabı” (krş. Ḥalīl, Ḥalīlu’llāh)

*ol şūratingnı manga körgüzgil, tedi erse, ‘Azrā’ıl aydı: Yā **Ḥalīle’r-Raḥmān**, benim ol
şūratımnı körseng, t̄aqat tuta bilmegeysen, tedi erdi, İbrāhīm peygāmbār aydı: Ziyān*

qılmaz, manga ol şüratingni körgüzgil, tedi erse, 'Azrā'îl aydı: Andağ erse, yā İbrāhîm, yüzüingni ol yanqa çewürgil, tedi erse, İbrāhîm peygāmbar 'as taqı yüzini çewürdi. (NF 438/17 , 439/1-2-3)

Ḥalīlu'llāh: “Ar. Hz. İbrahim’in lakabı” (krş. Ḥalīle'r-raḥmān, Ḥalīl)

*Yūsuf aydı: ol közi yaşlıg, bağı başlıg fīrāk altında örtenmiş, ḥasret teñizinde ğarķ bolmuş, oķ teg boyı ya teg eğilmiş, ay teg açuķ köñli tügme teg tügülmüş İsrā'îlul'llāh oğlu Zebī'u'llāh nebīresi, **Ḥalīlu'llāh** nāfīlesi Yūsuf men-men tedi. (KE 75v15-16-17)*

*hoş keldingiz tedi erse, men aydım: Siz kim turur-siz? Tëdim erse, ol aydı kim: Men Dāvud peygāmbar turur-men tedi erse, men aydım: Bu sarāy kimning sarāyı turur? tëdim erse, aydı: Bu sarāy **ḥalīullāh** İbrāhîm peygāmbar sarāyı turur tedi erse, ol sarāyqa kirdük. (NF 64/16-17)*

Hārūn: “öz. is. Hz. Harun”

*selām Mūsā taqı **Hārūn** üze! Biz aning mengizlig yanut birür miz, körklüglük kılğanlargā. (HKT 430a/3-4)*

*İdi 'azze ve celle yarlıg kıldı: ey Mūsī aygıl bir tābūt kılsunlar ol taşnı taqı elvāh uşaqlarını taqı senin 'aşāñnı taqı **Hārūnnıñ** 'imāmesini anıñ içide kıysunlar. (KE 131v17-18)*

*aydım: Yā Cebre'il, bu kim turur? tëdim erse, Cebre'il 'as aydı: Bu Mūsā peygāmbarnıñ qarındaşı **Hārūn** turur 'ahimās. (NF 54/16-17)*

Ḥızır: “öz. is. Hızır aleyhisselam” (krş. Ḥızır)

içeling badeni cānān yüzige

Ḥızır suym saçaling cān yüzige (MN 65/2)

Ḥızır: “öz. is. Hızır aleyhisselam” (krş. Ḥızır)

*sordı: sen kim-señ? Aydı: men **Ḥızır**-men, Muḥammedniñ cenāzesingā namāz kılğalı keldim tedi. (KE 14v11-12)*

bilig bilmiş üçün 'alimler birer

öñinler cahil tep tekellüf kırar

bilig bildi erse bu mūsā teg-ök

cahil tese bolmas **hıẓr** tegtür er (MM 394/4)

Hibetu'llāh: “Ar. Hz. Şis”

Temmet Temmet kışsa-i Şis ‘aleyhi’s-selām Hābilde kēdin yüz otuz yıl keçdi Şis̄ tuğdı,
Şis̄ Süryānī tiliñçe **hibetu'llāh** temek bolur, ya ‘nī Teḡri ‘aṭāsı Hābīl̄ni aldım erte anıḡ
ornıḡa Şis̄ni bērdim tēdi. (KE 17v16-17-18-19)

Hūd: “öz. is. Hz. Hud”

aydılar: "Ay **Hūd!** Kelmeding bizge açuḡ ḡuccet birle taḡı ermez biz, biz
tapuḡularımıznuḡ ḡoḡḡanları, seniñ sözüngdin; irmez biz, biz sanga bitgenler."
(HKT 219a/3-4-5)

Muḡātil aytur: Şālih boḡunında altmıḡ kişi ĩmānlıḡ erteiler, **Hūd** boḡunında ma
andaḡuḡ, ḡaçan **Hūd** ve Şālih dūnyādn rıḡlet ḡıldılar erte olar yer yüzinde tarıldılar,
bir anḡası Cābūlḡa tūḡdiler, bir anḡası Cābilsa tūḡdiler. (KE 37r6-7-8-9)

İbnü'llāh: “Ar. Allah’ın oḡlu, Hz. İsa”

... aymıḡlar: iḡtilāf ol erte kim ‘İs̄ini ba ‘zılar **ibnū'llāh** tēdiler, ba ‘zılar ilāh tēdiler,
ba ‘zılar şūlsün şelāse. (KE 170r1-2)

İbrāhām: “öz. is. Hz. İbrahim” (krş. Ebrahām, İbrāhīm, İbrāhīm-i Ḥalīl, İbrāhīm Ḥalīl,
İbrāhīm Ḥālīlu'llāh, İbrāhīmmü’n Necefi’)

İbrāhīm ve Ebrahām ve **İbrāhām** bu ḡamuḡ lūḡatler dūrüst turur. Ya ‘nī ... baḡırsaq ata
tēmek bolur. İbrāhīm Nemrūd bin Kers bin Ken ‘ān bin Ḥām bin Nūḡ vaḡtında erte,
Nemrūd ḡamuḡ dūnyāḡe erteḡ erte. (KE 37v18-19-20)

İbrāhīm: “öz. is. Hz. İbrahim” (krş. İbrāhām, Ebrahām, İbrāhīm-i Ḥalīl, İbrāhīm
Ḥālīlu'llāh, İbrāhīmmü’n Necefi’)

taḡı vaḡy ḡılduḡ. **İbrāhīm** tapa taḡı İsmā’ıl tapa taḡı İshāḡ tapa taḡı Ya ‘ḡūb tapa taḡı
oḡul oḡullarıḡa taḡı ‘ İsa tapa taḡı Eyyūb tapa taḡı Yūnus tapa taḡı Hārūn tapa taḡı
Sūleymān tapa, taḡı birdūḡ Dāvudḡa Zebūrnu. (HKT 101a/2-3-4)

ewde tuġġan  rnek  mgen taġda turġan ** brah m**

yulduz a lap aynı ta lap k k [ke a  an ** brahim**] (KE 37v10)

eger su' l qilsang kim ic bat qılır-men t p? Telbiye ayılır cev b ol turur kim Haq te' l  Cebre' ilke ferm nladı kim barg l taq  ** br h m** peyġ mbarqa taq   sm ' l peyġ mbarqa 'ahim s buyurg l kim benim    n Ka'be bina qılsunlar t p Beyt l-Ma'm r yerinde t di. (NF 37/11-12-13-14)

 br h m-i H l l: “ z. is. Hz.  brahim” (kr . Ebrah m,  br h m,  br h m,  br h m-i H l l,  br h m H l lu'll h,  br h mm 'n Necefi)

 sm ' l ba dı  o n  k rdi, aydı: All hu ekber ve li'll hi'l- amd. Haberde kel r: kim ' d k ni bu tekb rni aysa Cebr ' l-ni Em nni  ** br h m-i H l l**ni   sm ' l-i Zeb  ni   ef 'atin r z  k lgay. (KE 52r4-5-6)

 br h m h l lu'll h: “ z. is.  brahim Peygamber'in lakab ” (kr . Ebrah m,  br h m,  br h m,  br h m-i H l l,  br h mm 'n Necefi)

Ya'k b o lanları a bu ukdı, Yeh d  a aydı: n me cevab n bitigil: bismi'll hi'r-ra m ni'r-ra  m men Ya'k b  sr ' lu'll h bin       af yyu'll h o   ** br h m H l lu'll h**d n 'Uml  -  la ' n se  yy 'd-d ny  ve'l-  iret a, bilgil kim hi  yalawa  k z n  k fir a b rmedi, men me b rme -men. (KE 63v7-8-9-10)

 br h mm 'n Necefi: “ z. is.  brahim Peygamber'in lakab ” (kr . Ebrah m,  br h m,  br h m,  br h m-i h l l,  br h m h l l,  br h m h l lu'll h)

ba' ilar aym  lar: ta  at un a m c hede k rer ol y rde alarn  k rd m  u u  i inde teben asılm  lar, y r y zindeki  amu  arı sız sası  yıdlı lar t t n bolup burunları a kir r. Yana riv yetde ** br h m 'n-Necefi**  kind k nam z n k  rek  tey r  rdi sordılar  rse; olar a 'az b y   lrek bolma     n t di. (KE 22r12-13-14-15-16-17)

 dr s: “ z. is. Hz.  dris”

ta  y   k lg l kit b i inde ** dr s**ni. H k  at  ze ol irdi rast s zl   peyġ mbar. (HKT 297b/4-5)

anda kēdin Mevlī ‘azze ve celle anlarğa **İdrīs** yalawaç ‘aleyhi's-selāmnı ıdurdı. Ol kışsa: kışsa-i **İdrīs** ‘aleyhi's-selām bu turur. (KE 19v11-12)

men aydım: Yā Cebre ĩl, bu kim turur? tēdim erse, Cebre ĩl ‘as aydı: Bu **İdrīs** peygāmbar turur tēdi. Men taqı selām qıldım. (NF 54-12)

İlyās: “öz. is. Hz. İlyas” (krş. İlyāsın)

haķķat üze **İlyās**, ıdılmışlardın. (HKT 430a/5)

Amārī ‘ālimleri aymışlar: törtünç kat kökde turur. Haberde andağ kelür: tört peygamber tirig turur ekisi kökde ‘İsī ve İdrīs, ekisi yērde Hızr ve **İlyās** ‘aleyhimi's-selām. (KE 20v19-20-21)

İlyāsın: “öz. is. Hz. İlyas” (krş. İlyās)

haķķat üze anlar hāzır kılınmışlar, meger Tangrının hāliş kulları. Taqı qodduķ aning üze, songraķılar içinde. Selam **İlyāsın** üze! (HKT 430a/8-9)

İsā: “öz. is. Hz. İsa” (krş. İsī)

haķķat üze Mesīh Meryem oğlu **İsā**. Tangrının yalavaçı taqı aning sözi; kemişti anı Meryem tapa. (HKT 102b/2-3)

yüzi şīrin sözi şīrīn özi hem

demi cānķa sebep **İsā** vü Meryem

uş andın ötrü bolmuş zülfi zünnār

irini la'l yanglıģ tişi hem hār (HŞ 450/1-2-3-4)

hisāb ‘ilmi bilgen ‘ulemālar andağ aydılar kim **İsā** peygāmbar ‘asdın altı yüz yigirmi yıl keçmiş erdi kim Muḥammed Resūlullāh dünyāke keldi. (NF 4/11-12)

İshāķ: “öz. is. Hz. İshak”

taqı bağışladuķ anga **İshāķnı** taqı Ya ‘kūbnı. Taqı kılduķ oğlanları içinde peygāmbarlıķnı taqı kitābnı. (HKT 381a/2-3-4)

su ‘āl: Öltürmekleri ekidin hālī ermes, ya **İshāķ** ya [Ya ‘kūb] qanın helal körmek birle bolğay. (KE 70r13-14)

... *ḥadīṣ* ma'nīsi ol turur kim peygāmbar 'as aydı Ḥasange taqı Ḥüseyinge razhumā: Ol vaqtın kim bu du'ā birle anlarğa ta'vīz qılur erdi Ḥasan taqı Ḥüseyin atangız İbrāhīm peygāmbar 'as oğlu İsmā'ilqa taqı **İshāq**ğa bu du'ā birle ta'vīz qılur erdi; bu du'ā ma'nīsi ol bolur kim: Sığınur-men Tangrı te'ālāning tükel atları birle endürülmüş kitābları birle qamuğ şeytāndın taqı zahmat tegürgen ağuluğ cānvarlardın taqı yawuzluq tegürgen közdin. (NF 168/8-9-10-11-12-13)

İsi: “öz. is. Hz. İsa” (krş. 'İsā)

yalbarıp Ḥaḳdın şefā 'at satkun alğan Muştafā
kavmi 'arın kötrümedin kökke ağğan **İsi** ol (KE 2r10)

cihān-ning fitne(sı) esrük közüngde
'Iyān **İsi** demi şīrīn sözüngde (MN 56/2)

İskender: “öz. is. Peygamber mi yoksa veli mi olduğu hususunda ihtilaf olan bir salih”
"ay **İskender!** Yā kim kınasang anlarnı, taqı yā kim tutunsang anlarning içinde körklüg." (HKT 291a/4-5)

İskender cevāb aymadı, olarnı koydı çerigi birle çıkıp Hindüstānga oğradı, el kırağığa yetti erse elçi yiberdi, mende çerig telim turur seniñ eliñ arқа suwluğ, üküş yıǵaqlıǵ ermiş, men kirdim erse eliñ ḥarāb bolur, maña elçi yibergil sözleşeliñ [t]ep Hindüstān meliki elçi yiberdi. (KE 174r6-7-8-9)

İsmā'īl: “öz. is. Hz. İsmail”

su'āl: bıçaq İsmā'īlğa erdi İbrāhīm nelük yıǵladı? Cevāb: İbrāhīm fānī dostdın adırılur erdi, **İsmā'īl** fānī dostdın adırılıp bāķī dostğa ulanur erdi. (KE 52r14-15)

qaçan kim 'arifa küni boldı erse, İbrāhīm peygāmbar 'as İsmā'īl anası Hācargā aydı: Yā Hācar bu **İsmā'īl**ning tonlarını yuvǵıl taqı başını taraǵıl. (NF 213/6-7-8)

taqı yād qalǵıl kitāb içinde **İsmā'īl**ni. (HKT 297b/1-2)

İsrā'īl: “öz. is. Hz. Yakup'un lakabı” (krş. İsrāyil)

su'āl: Ya kūb yalavaç nedin **İsrā'īl** atandı? Cevāb ol turur: Ma'nīsi bulun bolur, şeytānnı bir vaqtda bulnamı erdi, anıñ üçün **İsrā'īl** atandı. (KE 62r4-5-6)

Kelīm: “Ar. Tur-ı Sina’da Allah’la konuşması dolayısıyla Hz. Musa’nın lakabı”

*bu Muhammed mēndin song keldi, taqı munung derecesi mēndin aştı, taqı munung ümmetleri benim ümmetimdin üküş boldı taqı munung ümmetleri mening ümmetimdin burun uçmaḡqa kirgey tēdi erse, Haqdın Mūsā peygāmbarqa vahy keldi: Yā Musā men sēni taqı ümmetingni fir’avndın qutgarmadım-mu, sanga taqı ümmetinge deryānı yarıp sizlerni deryādın selāmat keçrüp duşmaningız fir’avnnı helāk qılmadım-mu taqı sēni **kelīm**üm tēp ‘ālamda celve qılmadım-mu? (NF 55/13-14-15-16-17)*

Lūt: “Ar. Hz. Lut”

*ay qavmum! Tegürdüm sizge İdimnüing risāletlerini taqı ögütledim sizge, velī sewmez siz ögütlegenlerni. Taqı **Lūt** ol uḡurda kim aydı qavmınga: "Kelür mü siz körksüz işke, ozmadı sizni anıng birle bir kim irsedin, ‘āamlardın? (HKT 155b/8-9 , 156a/1-2)*

*ol kişiler İbrāhīmğa ḡased kılıp bir tünle ölüg itni keltürüp quduḡğa saldılar. İbrāhīm **Lūt**қа aydı: kiteliḡ. (KE 47v2-3-4)*

*tongdardı Tangrı **Lūt** ellerini, yerge yutdurdı Tangrı **Lūt** qavmining ellerini yerge yutdurdı Tangrı **Lūt** qavmining ellerini sundı elini nērsege, aṡaḡğa sundı (ME 63/7-8)*

*hēḡ taqatları bolmadı ol tamnung qatınga yawuq kelmekke. Andın song İbrāhīm peygāmbar taqı çıqtı, Sāra taqı **Lūt** peygāmbar üçegü ol Dımışq elidin çıqtılar taqı Mışır şehrıngē bardılar. (NF 218/9-10-11)*

Mesih: “öz. is. Hz. İsa’nın lakabı. Bu lakabı elini sürdüğü hastaları derhal iyileştirmesiyle almıştır.” (krş. Mesih)

*ol vaḡtın kim aydı firışteler: "Ay Meryem! Haḡıḡat üze Tangrı müjde birür sanga kelime birle andın: Anıng atı **Mesih**, Meryem oḡlı ‘İsā. (HKT 53a/4-5)*

Mesih: “Hz. İsa” (krş. Mesih)

*quduḡdın tarttı ol köpni felekke
bu topraḡ tenni ting kıldı melekke
Ḥalıl anıng çerigi ḡaylıdın çın*

Mesih bārgāhıning çāvüşlarındın (HŞ 135/5-6-7-8)

Muḥammed: “öz. is. Hz. Muhammed”

*taḳı ārzūlayur irdingiz ölümni, mundın aşnu kim satğaşsangız anga. Kördüngüz anı, taḳı sizler baḳar siz. Taḳı irmes **Muḥammed** meger yalawaç, keçti aşnusındın yalawaçlar. (HKT 65b/7-8-9)*

*ḳuduz it tig közi ḳançıḳtı ol dem
süngi tig turdı tigme bir ḳolı hem
ḥaṭı kördi açıp bir heybet engiz̄*

Muḥammed *din anglā kim anga kim perviz*

ḳoy ol bāṭıl töreng ḥaḳ yolın tut tip (HŞ 4635/3-4-5-6-7)

*sen kim-sen kim **Muḥammed**ni yumaḳnı men ‘ḳılur-sen yumaḳ sünnetin **Muḥammed** ḳoyup turur. (KE 14v8-9)*

*yana yüz yegirmi taḳı tört miñ
rusül enbiyalar ékinç söz oñı
eger artuḳ eksük yaḳm̄ bilmesen
erür evvel ādem **muḥammed** sonı (MM 5/4)*

*Abū Cehl aydı: ‘Ömrüngüzni atangız ‘Abdu'l-Muṭṭalib dīni üze keçrüp āḥir vaqıtta qaytur-mu-siz? Tēdi erse, aydı: Yā **Muḥammed**, men atam ‘Abdu'l-Muṭṭalib dīni üze öler-men tēdi erse, ḥāṭırı ḥasta u bezmān boldı erse, āyat nazil boldı, qt: (XXVIII:56)... Yā Muḥammed, sen ol kimerseni [kim] sewer-sen, köndürü bilmes-sen; kimni tilese, köndürgen Tangrı te‘ālā men turur-men tēp aydı. (NF 6/4-5-6-7)*

Muḥammed *ḥāce big Cemşid-i şānī*

cihānning ārzüsü vü ḥalḳ cānı (MN 131/1)

*ḥaḳ ta‘ālā ‘ināyetiyle **muḥammed** peygāmbir mu‘cizātıyla muḥammeddin ḡāzī murādḳa selam burunḡı ḥan ağalarımız birle sizning rum vilāyetin bilgen atalarınız ağalarınız birle ilçi kelecı ıyışıp bölek selam alışıp bāzergān ortaḳ yörüşüp yaḥşı barış keliş kılurlar (YB A.III.1-2-3-4-5)*

Muhammed-i Emīn: “Ar. emin, güvenilir olan Hz. Muhammed”

*kaçan Muḥammed bâliğ boldı erse 'āfiyet ve şalāḥ könilikde ma'rūf boldı, kamuğ Kureyşîler taqı âl-i 'Abd-i Menāf **Muḥammed-i Emīn** atadılar. (KE 186r21 , 186v1)*

Mu'izze'd-dīn : “Ar. dinin izzet ve ikram edicisi, Hz. Muhammed’in lakabı”

*resūl 'Ömerni kuçaqladı ve ęgintutup nir ırgadı 'Ömer kuruğ yıgaç teg [er]di küfr ḥanḳalası birle yüklüg, kaçan Muḥammed Muştafā ırgadı erse küfr ḥanḳalası töküldi islām ḥurmāları) [yü]klendi islāmğā kuvvet boldı, **mu'izze'd-dīn** laḳab berildi. (KE 197r6-7-8)*

Mūsā : “öz. is. Hz. Musa” (krş. Mūsī)

*aydı: "Kim İdingiz, ay **Mūsā**?" Aydı: İdimüz ol <kim> birdi tigme bir nirseni yaratılmışlarınga, andın song köndürdi." (HKT 303a/8-9)*

*ḳanā'at bile boldı **Mūsā** ḳarīb*

ıdı birle sözleşti tūrğa barıp

ḳanā'at arıḡ pāk resūl sūnneti

ıdının tiledi üküş yalwarıp (MM 55/1)

*taqı nè kim Peyğāmbar 'as kördi, cümlesini aydı erse, ol aydı kim: Yā Muhammed, beşārat bolsun sanga kim ol körüngen Cebre'il turur **Mūsā** peyğāmbarqa, taqı 'İsā peyğāmbarqa taqı öngin peyğāmbarlarqa kelgen turur. (NF 8/15-16-17)*

Mūsī: “öz. is. Hz. Musa” (krş. Mūsā)

*aymışlar: Ya ḳūb yalavaç Mısrda vefāt kıldı, Ken'ānga ęltip qoydılar, Yūsuf hem Mısrda vefāt kıldı Mısrda oḳ qoydılar, **Mūsī** yalavaç rüzgārınga tegrü anda ęrdi, **Mūsī** kelip tarılmış sūñüklerin yığıp Ken'ānga ęltti atası ḳatıda qoydı. (KE 108r6-7-8)*

Muştafā: “öz. is. Hz. Muhammed”

içimni öz nurung birle yaruḳ tut

başımni sen öz astāningda oḳ tut

dımāğımning iḡinge sen deva ḳıl

*ḳıyāmetde şefī'im **muştafā** ḳıl (HŞ 115/7-8-9-10)*

na 't-ı Muḥammed **Muṣṭafā** ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ol.... sözlemek ... niyāzlıg ... (LXXIII-2) kopusluğ, ... (IX-5) hem tokuşluğ, ... (CVI-1) kadaşlıg, ... (III-17) koldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa'ādetliğ, ... (XV-99) 'ibādetliğ ... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1)İşāretliğ, ... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī', zikri refī', ümmetka şefī', enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıttā-i vefā Muḥammed **Muṣṭafā** ṣalla'llāhu <'aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

yana ottuz üç miñ şahābe vü yār

üze bolsu rızvān ulaşu nişār

taķı **Muṣṭafā**dın bu küñge tēgi

ayıtğan resul ḥaķ idī bir ü bar (MM 12/3)

peygāmbār 'as'nung mu'cizātı üküş turur. Cümle peygāmbārlarqa nē mu'cizāt kim berildi, qamuğı Muḥammed **Muṣṭafā**ğa berildi. Yana öñgin mu'cizātlar taķı **Muṣṭafā**qa bērildi, öñgin peygāmbārlarqa tegmedi. (NF 35/17 , 36/1)

mine'l-hicreti'l-**muṣṭafā**viyye (YB-K.VII-52)

Nūḥ “öz. is. Hz. Nuh”

biz vahy kılduķ sening tapa, neteg kim vahy kılduķ **Nūḥ** tapa taķı peygāmbārlar tapa andın songra. (HKT 101a/1-2)

kaçan **Nūḥ** tūfānı boldı ərse Mevlī ta'ālā yarlığı birle Cebrā'īl ol ęwni kötürdi törtünç kat kökke aşurdı. (KE 13v7-8)

Tangrı te'ālā raḥmat qılsun atam **Nūḥ** peygāmbārqa! Her küñde qavmı anı on qata urur erdiler. (NF 13/1-2)

Nūḥ necī: “öz. is. Hz. Nuh” (krş. Nūḥ necīyy)

bu cümle ḥalāyık müsāfir mēñiz

taķı dünya tüpsüz kırıgsız tēñiz

uğan zikri birle bulunğay tilin

eger **nūḥ necī** teg amān kolsañız (MM 40/4)

Nūḥ necīyy: “öz. is. Hz. Nuh” (krş. Nūḥ necī)

*kışsa-i Nūh 'aleyhi's-selām Ol (LXXI-2) tēp kavmiñe pend bērgen, ... (LXXI-10) tēp münācāt kılğan, kāfırler ęlginde arıǵ süñükler sebebindin ... (LXXI-26) tēp du'ā kılğan, ... (X-73) teşrifini bulğan, ... (XI-48) ħil'atini alğan, selāmün 'alā Nūh fi'l-'ālem̄ yarlıķın işitken **Nūh-ı Neciyy** 'aleyhi's-selām (KE 22v4-5-6-7-8)*

Resül: “Hz. Muhammed”

*yalǵanga nisbet kıldı Semūd, ħaddin keçmeki birle; ol vaķtın kim ıyındı bed-baĥtraķı. Aydı anlarǵa Tangrıning **resülü**: "Tangrıning ingenindin taķı suwındın ülüşini" (HKT 574b/6-7)*

*bu cümle resul enbiyā serveri
Muĥammed **resül** ol müzekkā eri
şükür kılǵu tün kün tazarru' bilen
anıñ ümmeti kılmaşınǵa beli (MM 7/2)*

*Tangrı te'ālā Qur'ān içinde kim ĥabar bērür, qt: (IV-80) ... Ya'nı kim kim **Resül** fermānınça bolsa, yürise, anga boyun bērse, Tangrı te'ālā fermānınça yüridi taķı Tangrıqa boyun bērdi tēp yıǵlar erdi taķı aytur erdi kim: Çerigke suwsalıq tegmişte barmaqlarındın çeşmeler çıqıp cümle çerigni qandurǵan Peyǵāmbar tēp yıǵlar erdi. (NF 91/1-2-3-4)*

Resülü'llāh: “Ar. Hz. Muhammed” (krş. resülullah)

*bismi'llāhi'r-rahmāni'r-rahīm bi'l-ķuvveti'l-aĥadiyye Mengü Tengri küçinde Muĥammed **resülü'llāh** vilāyetinde ĥācī girey (YB K.I.1-2-3-4)*

Resülullah: “Ar. Hz. Muhammed” (krş. resülü'llāh)

*ve-lākin **resülullah** oş zü'l-celāl
ĥaber bērdi bizge kelām-ı zülāl
taķı otǵa bışmış kozi sözledi
delīl köp ayıtsam bulur-sēn melāl (MM 33/1)*

*ey mu'minler, sizler Peyǵāmbar 'as'qa durüz ve şalavāt ve selām ayta bēring tēp emir keldi erse, şaĥābalar aydı: Yā **Resülallāh**, sizke selam bērmekni bildük, hem ĩşe aytur-miz es-selām 'aleyke, yā **Resülallāh** tēp, velīkin şalavāt neteg aymaq kerek bilmez-miz*

tép aydılar erse, Peyğāmbār 'as aydı: Ey yārānlarım, biling, āgāh bolung, eger manga şalavāt aytur bolsangız, mundağ aytingız kim: ... Qayu mu'min ve muvahhid bu durūz ve şalavātını manga arığ i'tiqād birle bir qata aytur bolsa, Haq tvt aning üze on rahmat ıdğay. (NF 4/4-5-6-7-8-9-10)

Rūhu'llāh: "Ar. Allah'ın ruhu, Hz. İsa'nın lakabı"

törtünçileri mü'min erdi, aydı: 'İsī Teğriniñ kulu turur, yalavaç taqı **rūhu'llāh** turur. (KE 170r6)

qaçan kim 'İsā peygāmbār 'as bu āvāznı eşitti erse, aydı: Ey şeher halqı, hālingız ne turur taqı qışşangız ne turur, bizlerke beyan qiling, tép aydı erse, āvāz keldi kim: Yā **Rūhu'llāh**, bilgil, āgāh bolğıl kim bu şeher halqı cümlemuzğa, 'āfiyat içinde turur erken nāgāh Haq te'ālāning ğazabı bitildi taqı cümlemüzni helāk qıldı taqı cümlemüz tamuğnung hāviyesinge tüştük, tép aydı erse, 'İsā peygāmbār 'as aydı: Ey şeher halqı, ne sebebdin Haq te'ālāning ğazabına seza boldunguz? tép su'āl qıldı erse, āvāz keldi kim: Yā **Rūhu'llāh**, Haq te'ālā yigrenmişini biz sewdük; bu dünyanı andağ qatığ sewdük kim oğlan anasını sewmiş mengizlig sewdük. (NF 395/2-3-4-5-6-7)

Şāhib-i Resūla'llāh: "Ar. Hz. Peygamber"

yā **şāhib-i Resūlallāh**, ol ayğaningız kişi men turur-men, tēdi taqı bardı, yükindin kefenlik böz çıqardı taqı keltürdi. (NF 131/9-10)

Şālih: "öz. is. Hz. Salih"

taqı boynağuluk kıldılar, anlarning İdisining buyruğındın; taqı aydılar: "Ay **Şālih!** Ketürgil bizge anı kim va'de kılur sen bizge, eger irseng ıdılmışlardın." (HKT 155b/4-5-6)

haq dīnga ündegen **Şālih** peygamber 'aleyhi's-selām. 'Aql ünüp kelgil işit **Şālih** yalawaç kışşasın (KE 31r16)

Seyyid-i ālem: "ālemin efendisi, ālemin ileri geleni, Hz. Muhammed"

taqı aydı: Muḥammed dānā turur ol bilgenin men bilmes-men, qayu işge muñlug bolsam maña yol körgüzür anıñ sözi birle işim kifāyet bulur, imdi Muḥammedge kēneşeliñ kimni ihtiyār kılsa aña tapşurayın tép **seyyid-i ālem**ğa baqıp aydı: oğlum men dünyādın bardım erse atañ qarındaşlarındın qayusın ihtiyār kılur-sen. (KE 186r8-9-10-11)

Süleymān: “öz. is. Hz. Süleyman”

taķı vahy kılduķ İbrāhīm tapa taķı İsmā ‘ıl tapa taķı İshāķ tapa taķı Ya ‘kūb tapa taķı oğul oğullarına taķı ‘īsā tapa taķı Eyyūb tapa taķı Yūnus tapa taķı Hārūn tapa taķı Süleymān tapa, taķı birdük Dāvudğa Zebūrni. (HKT 101a/2-3-4)

sözi çini filge mengiz ayur haķ

Süleymanķa karınķa işini baķ

özüngni ķul kılıp haķķa şükr ķıl

biliglig irseng antig birlikin ķıl (HŞ 4605/1-2-3-4)

‘Akūz melik birle sözleri Bir kūn Süleymān aţlanıp barurda Kāvān atlıg adağğa teğdi, yllķı kördi otlayur, Süleymānnı kördiler erse uçup havāğa ağdılar. (KE 139v9-10-11)

ayağing öpmegin ķul kıldı ‘ādet

Süleymān bulmağay mündak sa ‘ādet (MN 59/2)

munça ni ‘metlerdin Süleymān peygāmbar herğiz tatmaz erdi, öz kesbidin yeyür erdi taķı öz kesbidin keyer erdi. (NF 211/2)

Şis: “öz. is. Hz. Şis”

Temmet Temmet kışsa-i Şis ‘aleyhi ‘s-selām Hābilde kēdin yüz otuz yıl keçdi Şis tuğdı,

Şis Süryānī tilinçe hibetu’llāh temek bolur, ya ‘nī Tenri ‘aţası Hābīlni aldım erse anıñ ornıña Şisni bērdim tēdi. (KE 17v16-17-18-19)

Şu ‘ayb: “öz. is. Hz. Şu ‘ayb”

aydılar: "Ay Şu ‘ayb! Namāzlarınğ mu buyrur sangakim koğsa miz anı kim ķulluķ ķılur atalarımız, yā kılsa miz māllarımız içinde anı kim tileyürmüz? (HKT 222b/2-3-4)

taķı bir rivāyetde ķılur ‘Abdu’llāh bin ‘Abbās rażiyā’llāhu ‘anhu: Haķ ta ‘ālā ēki boğunun bir ‘azāb birle helak ķılmadı illa Şālih kavmini taķı Şu ‘ayb kavmini ot birle helāk ķıldı, ançası bar Şālih boğunıge ot adağları altında çıķdı, Şu ‘ayb boğunıña kökdin indi. (KE 37v1-2-3-4)

ēkinç seziki rāst bolğan, Şu ‘ayb peygāmbar ‘asnung Şafūrā atlıg qızı bar erdi. (NF 113/1-2)

‘Üzeyr: “öz. is. Hz. Üzeyr”

taqı aydı cuhūdlar: " ‘Üzeyr Tangrınung oğlu." (HKT 185a/5)

ķavlulu ta ‘ālā: (II-260) İbrāhīm[ğa] ölüg tirgüzmekni ķuşlarda ķörgüzdi, yana ‘Üzeyrga öz teninde ķörgüzdi hikmet ne ėrdi? (KE 55v18-19-20)

Yahyā: “öz. is. Hz. Yahya”

*taqı Zekerriyyāni taqı **Yahyā** taqı ‘İsāni taqı İlyāsni, tigme bir yahşılardın. (HKT 133b/9 , 134a/1)*

*ķörmes mü-sen Zekerriyyā muṭlaķ oğul tilemedi, aydı: İlāhī maņa oğul bērgil hem velī bolsun hem razī bolsun. Mevlī ta ‘ālā **Yahyā** teg oğul kerāmet ķıldı. (KE 167r21 , 167v1)*

*Cebre ‘īl ‘as aydı: Yā Muḥammed, bu ėkki şahşning biri ‘İsā peygāmbar turur taqı biri **Yahyā** peygāmbar turur ‘ahimās. (NF 54/1-2)*

Yak‘ūb: “öz. is. Hz. Yakub” (krş. Ya‘ķūbī, Ya‘ķūb İsrā‘īlu’llāh, Ya‘ķūbu’n-nebī)

*irmez ol, meger bir ķulī kim uluğ ķılduķ anıng üze taqı ķılduķ anı teng şıfat, **Ya‘ķūb** oğlanlarınga. (HKT 471a/2-3)*

ķanı ol yūsufum tiyü ķılı āh

*zamāne dağ-ı **ya‘ķūb** urdı nāgāh (HŞ 1185/7-8)*

*yēgirmi yēti yıldın soñ **Ya‘ķūb** vefāt boldı yalavaçlık Yūsufğa tegdi, atasındın soñ yēgirmi tōrt yıl tirildi, andın soñ vefāt ķıldı. (KE 108r4-5-6)*

*Yūsuf zār zār yığlayu başladı taqı uluğ qarındaşı Yehūdā qatınga keldi taqı aydı: Ey Yehūdā, cümlemüzdin uluğ siz turur-siz. Babam **Ya‘ķūb** bolmasa, siz manga babam yerinde turur-siz. (NF 355/5-6)*

Ya‘ķūbī: “öz. is. Hz. Yakub” (krş. Ya‘ķūb, Ya‘ķūb isrā‘īlu’llāh, ya‘ķūbu’n-nebī)

*Ya‘ķūb [anda] ķēdin **Ya‘ķūbī**larğa ol sünnet birle yēmes boldılar. (KE 61v20-21)*

Ya‘ķūb isrā‘īlu’llāh: “öz. is. Hz. Yakub” (krş. Ya‘ķūb, Ya‘ķūbī, Ya‘ķūbu’n-nebī)

kavluhu ta'ālā: (XII-83) Üküş yığladı devāt qalem alıp haq yazdı Mısr -melikige kim bu haq İbrāhīm Halīl'u'llāh nebīresi, İshāk Zebīhu'llāh oğlu Ya'kūb İsrā'īlu'llāhdın Fir'avn āğūşı 'Azīz-i Mısrğa tēgsün. (NF 99r7-8-9-10)

Ya'kūbu'n-nebī: “öz. is. Hz. Yakub” (krş. Ya'kūb, ya'kūbī, Ya'kūb isrā'īlu'llāh)

kamuğı kün yaruğınça helāk boldı, yok kıldılar İdī kudreti birle. kıssa-i Ya'kūbu'n-Nebī 'aleyhi's-selām (KE 61r21 , 61v1)

Yesa': “Ar. Hz. Elyesa, Hz. İlyas'tan sonra İsrailoğullarına gelen peygamberlerdendir ve Hz. Zülkifl'i halife edinmiştir. ”

taqı İsmā'īlni taqı Yesa'nı taqı Yūnusnı taqı Lūṭnı, tigme birni arturdımız 'ālamlar üze. (HKT 134a/1-2)

Yūnus: “öz. is. Hz. Yunus”

meger Yūnus kavmı, ol vaqtın kim bittiler; açtuq anlardın horluğunun kının bu yakınrağ tiriglik içinde taqı ber-hārdārlik birdük uzakraq vaqtğa tegrü. (HKT 211a/8-9 , 211b/1)

sordı: atıñ ne turur? Aydı: Yūnus. Aydı: özge atıñ bar mı? Aydı: yana bir atım Za'n-Nūn. (KE 153r3-4)

Yūsuf: “öz. is. Hz. Yusuf”

taqı ol vaqtın kim çıktı kārṽān, aydı ataları: "Haqīkat üze men bulur men Yūsuf yıdığını, eger bolmasa irdi kim munmaqqā nisbet qılur siz." (HKT 237a/5-6-7)

*oturmış bir tamuğ içre uşol hūr
karangulukқа tüşmiş ol yaruq nūr
ḥaris taşlarga öz gevher qatılmış*

Yūsuf tig qadğu quduğına atılmış (HŞ 1150/ 7-8-9-10)

Zeyne aydı: Ya'kūb saña bu kün çıkğu tēg ermes bu kün Yūsufnıñ kanlıg köñlekin eline aldı, Ādem ridāsın keḍdi, Şīṭ tacın başına urdı, Nūḥ 'aşāsın elgiñe aldı, İbrāhīm köñlekin keḍdi, İshāk qurın qurşandı, niyazın bī-niyāz melikge 'arza kıldı, aydı: İlāhī Yūsufnıñ ölügin tirigin maña bildürgil. (KE 79v6-7-8-9)

uğan Yūsuf cemalin sizge birdi

muḥabbet kīmīyāsım bizge birdi (MN 86/1)

*emdi Haq sēni ‘azē qıldı, bizke nē qılsang erking bar tēp miskinlik qıldılar erse, Peygāmbar ‘as aydı: Ey Mekke ḡalqı, men sizke anı aytur-men kim **Yūsuf** peygāmbar ‘as qarındaşlarına aydı. (NF 51/16-17)*

Yūşa’: “öz. is. Hz. Yuşa”

*ellig miñ er ḡamuḡ astılar, andın soñ **Yūşa** ‘nı Ḳārūnga ıddı yēlük assun tēp. (KE 125r19)*

*ol yöndin Haq te ‘ālā anlarını helāk qıldı. **Yūşa** ‘ peygāmbar ‘as’qa Haq tvt vahy qıldı, aydı: Yā **Yūşā** ‘, qavmlarınḡ üküş ‘āsılq qıldılar. (NF 306/7-8)*

Yūşa’ bin nūn: “öz. is. Hz. Yuşa”

*Mūsī on eki kişini olarḡa cāsūs ıddı Rūbīl uruḡındın Şāmil bin Zekev, Şem ‘ün uruḡındın Sābāt bin Cüz ‘ Yehūdā uruḡındın Ceddi bin Sevrī, Eşiterḡafā uruḡındın Sālul bin Melik, Yefşā uruḡındın Cuyye bin Viḡas, Dān uruḡındın Ḥarlabīl bin Ḥamel, Lāvī uruḡındın Cevlāyīm bin Melikyā, Yūsuf uruḡındın ekeḡü **yūşā’ bin Nūn** taḡı Ḥurrī bin Āşūs, İbn Yāmin uruḡındın Falḡ bin Vefrīm. (KE 117v8-9-10-11-12)*

Yüşen: “öz. is. Hz. İlyas”

*[Mevlī] ‘Azze ve celle ol İlyās atlıḡ erge vahy ıddı, yalavaçlıḡ bērdi, yana bir atı **Yüşen** erdi. (KE 158v7)*

Za’n-nūn: “Ar. Hz. Yunus’un lakabı” (krş. Ze’n-Nūn)

*sordı: atıñ ne turur? Aydı: Yūnus. Aydı: özge atıñ bar mı? Aydı: yana bir atım **Za’n-Nūn**. (KE 153r3-4)*

Zebīḡu’llāh: “Ar. Hz. İsmail ve Hz. İshak’ın lakabı”

*ol **zebīḡu’llāh** inisi ekiz oḡlanga ata sekkiz oḡlan arasında sanasaḡ ikl[ençisi] (KE 53v19)*

*Yūsuf aydı: ol közi yaşlıḡ, baḡrı başlıḡ firāk altında örtenmiş, ḡasret teñizinde ḡarḡ bolmuş, oḡ tēḡ boyı ya tēḡ eḡilmiş, ay tēḡ açuḡ köñli tūḡme tēḡ tūḡılmış İsrā’īl’lāh oḡlı **Zebīḡu’llāh** nebīresi, Ḥalīl’lāh nāfilesi Yūsuf men-men tēdi. (KE 75v15-16-17)*

Zekeriyyā: “öz. is. Hz. Zekeriya”

taķı Zekerriyyānı taķı Yahyā taķı Īsānı taķı İlyāsın, tigme bir yahşılardın. (HKT 133b/9, 134a/1)

körmes mü-sen Zekerriyyā muṭlaķ oĝul tilemedi, aydı: İlāhī maņa oĝul bērgil hem velī bolsun hem razī bolsun. Mevlī ta ‘ālā Yahyā teg oĝul kerāmet kıldı. (KE 167r21’167v1)

kıldı taķı aydı: Ey Zekeriyyā, bilgil, āgāh bolĝıl kim bu ḥased qılĝuķı benim fażlımqa öwkelig turur taķı qul- (NF 414/4)

Ze'n-Nūn: “Ar. Hz. Yunus’un lakabı, "balık sahibi" manasına gelir” (krş. Za'n-nūn)

taķı Ze'n-Nūn, ya ‘nī Yūnusnı; ol vaķtın kim bardı öfkelig, sizdi kim taķdīr kıлмаĝay miz anıng üze. Kıkırdı қarangkuluķ içinde kim: "Yok tapunĝu meger sen, arıĝlıķ sanga. Men boldum küç kıłĝanlardın." (HKT 317a/2-3-4)

Zü'l-kifl: “öz. is. Hz. Zü'l-kifl”

taķı yāđ kıłĝıl İsmā ‘ıl taķı Yesa ‘ taķı Zü'l-kiflni. (HKT 435b/4-5)

aymışlar: ‘Üzeyrniñ yalavaçlıķıda ihtilāf bar, neteg kim Hızr ve Zü'l-Karneyn ve Zü'l-kiflniñ. (KE 165r14)

2. 1. 2. 2. Peygamberlerin Faziletleri İle İlgili Terimler

Beyzā elig: (Ar. + T.)“Musa peygamberin bir mucizesi olarak elini koynuna sokup çıkarınca elinin bembeyaz olması, Yed-i Beyza”

ķavluhu ta ‘ālā: ... (XVII-101) Evvel tayaķ, ékinçi beyzā elig, üçünçi inficār, törtünçi infilāķ, bēşinci tūfān, altuncı çekürge, yētinçi küye, sekizinci baķa, toķuzuķı ķan. (KE 114r8-9-10)

İnficār: “Ar. suyun yerden kaynayıp akması (Musa Peygamber’in mucizesi)”

ķavluhu ta ‘ālā: ... (XVII-101) Evvel tayaķ, ékinçi beyzā elig, üçünçi inficār, törtünçi infilāķ, bēşinci tūfān, altuncı çekürge, yētinçi küye, sekizinci baķa, toķuzuķı ķan. (KE 114r8-9-10)

İnfilāķ: “Ar. Hz. Musa’nın asasıyla denize vurduĝunda denizin yarılması ve her dalga kümesinin kocaman bir daĝ gibi olması (Musa Peygamber’in mucizesi)”

ķavluhu ta'ālā: ... (XVII-101) Evvel tayak, ēkinçi beyzā elig, üçünçi inficār, tōrtünçi infilāk, bēşinci tūfān, altıncı çekürge, yētinçi küye, sekizinci baķa, toķuzuçı ķan. (KE 114r8-9-10)

Ķābe ķavseyn: “Ar. iki yayın arasındaki uzaklık, miraķta Hz. Muhammed’in Allah’a yakınlığına kinaye”

taķı cevāb ol turur kim kaçan Ķābe Ķavseyn maķāmıķa tēgdim erse yarlıķ ķeldi: ķuyı bakģıl. Dūnyā 'ālemindeģılarnı bir zerre toprak ķōrdi, 'arş eflākı, uçmaķnı tamuģnı özindin astın ķōrdi. (KE 209r13-14-15)

Mi'rāc: “Ar. Hz. Muhammed’in göģe çıkması, miraķ”

ķılıp ķulluķını öz iķtiyarı

bu biş nevbetni urdı tōrt yarı

anung na'leyni boldı 'arş öze tāc

emin-i vahyi bilgen sırr-ı mi'rāc (HŞ 135/1-2-3-4)

aymışlar: Resūl 'aleyhi's-selām ol oķ kēce andın yandı 'ammesi Ümmühānī ēviņe ķeldi, mi'rāc haberin aytu bērdi, orni taķı ısıķ ērdi. Ķavluhu ta'ālā ... (XVII-1) mes'ele: kim Resūl 'aleyhi's-selām mi'rācıķa Mekkedin Beytū'l-Maķdisģa bir tūn iķinde barmışıķa münkir bolsa kāfir bolur. (KE 216v17-18-19-20-21)

yēter anda sēn mēn kēter ķıl ü ķāl

bu aşvāt bile sözlemek ĥod muķāl

ķabīb ümmetingā ķabīblik revā

revā bolsa mi'rāc revā hem bu ĥāl (MM 377/4)

taķı bilgil, āģāģ bolģıl kim bu Mi'rāc qışşasını eştip ķōnglünģe andaģ tüşmesün kim Ĥaq te'ālā 'arş üstünde turur tēp, neteg kim bir qavm-i müşbihī terler. (NF 60/5-6)

Tayak: “Hz. Musa’nın mucizevi asası”

taķı kemiştı tayakını, ol vaķtın ol uluģ yılan aķık. (HKT 159a/5-6)

ķavluhu ta'ālā: ... (XVII-101) Evvel tayak, ēkinçi beyzā elig, üçünçi inficār, tōrtünçi infilāk, bēşinci tūfān, altıncı çekürge, yētinçi küye, sekizinci baķa, toķuzuçı ķan. (KE 114r8-9-10)

2. 1. 2. 3. Halifelik ve Peygamberler Üzerine Terimler

‘**Alī**’: “öz. is. Hz. Muhammed’den sonra gelen dördüncü .halife, Hz. Ali”

üçünç ‘oşman irdi uvutluğ ağı

uğuşluğ biliglig adı muṭṭaḳı

ıdı yarlıgını tirip qoḡgan ol

bu islām dininge açā birdi yol

bu törtinç ‘ali ol irenler başı

ḳamuḡdın resūlḳa sevüglüg işi (HŞ 155/3-4-5-6-7-8)

anı ḳelip ataları şāh-ı merdān ‘Alīḡe aydılar, ‘Alī aydı: ey ciğer-güşelerim sizlerge sözüüm ol turur, Resūldın işitdim aydı: ‘Ömer dünyada islām nūrı turur ve uçmaḳlıḡlarnıñ çerāḡı turur. (KE 200r6-7-8)

yana tört muḳarreb şaḡābe üze

tümen miñ bu ḡufrān u rızvān sezā

Ebu Bekr ü fāruḳ bu ‘oşmān alī

olar zıḳrı birle bulur cān meze (MM 11/3)

Fāṭımanı ‘Alīqa cüftlendürdi, velīkin Fāṭıma razḡā ‘as’dın altı ay song vefatı boldı. (NF 5/7-8)

Aşḡāb: “Ar. ç. sahabeler, Hz. Muhammed’i gören ve sohbetine katılan kişiler, sahabeler”

eger sen anı körmeseng, ol bārī seni şeksiz köre turur, tēp bilseng, tēdi. Bir şeyḡning aşḡāb ve yārānları bar erdi. (NF 428/4)

‘**Atīḳā**’: “ Ar. meleklerin Ebu Bekir’e verdikleri lakap”

aymuşlar: ferışteler Ebū Bekr-i Şıddīḳ teyürler, uçmaḳlıḡlar Ebu'l-Faḡl teyürler, ‘arş ferışteleri müttefıḳ teyürler, ‘atīḳ teyürler, murḡlar Şeyḡ-i vaḳūr teyürler, eymenligler ebḡā teyürler ümmetler ḡalīḡe tēyürler. Bular ḳamuḡ faḡl u medḡ turur. (KE 201r18-19-20-21)

ey Abū Bekr, sen tamuḡ otındın āzād-sen tēdi. Andın song şaḡābalar Abū Bekrke ‘Atīḡ tēyü ündeyür erdiler. (NF 98/12)

Berāt: “Ar. Hz. Muhammed’e, peygamberliğinin bildirildiği şaban ayının onbeşinci gecesi”

*ağır selam yingil bölek yitgüre evāyildin berü kadīmī du ‘ācımız hācī aḥmed başlıg ilçilerni iyduk tawuk yıl-tārīḥ sekiz yüz yetmişde mübārek **berāt** ayının beş iskide orduyı mu ‘azşam ezoglu özen yaqasında irdi se-şenbe kün bitildi. (YB A.IV.19-20-21)*

Beytü'r-risāle: “Ar. peygamberlik meskeni”

*ol satıg üzülmedi, ol bey ‘ buzulmadı erse yalwaru Yūsufğa keldi, aydı: ey **beytü'r-risāle** sūlalesi, nübüvvet riyazının lalesi, ey siyādet kimyası, ey sa ‘ādet tamğası, ey arıg uruğı, ey ādemīler uğruğı kāşkī ol kün oñ aymış erseñ satgın almağay erdim, aldım erse Ken ‘ānga eltip tegürgey er[dim]. (KE 77v17-18-19-20)*

Bid‘a: “Ar. İslam dininde Hz. Muhammed zamanından sonra ortaya çıkan değişik yargılar ve ilkeler” (krş. bid‘at)

*eradtü en u‘raf delīl oş muḡa
yuḥibbū nehu ḥil'ati ḥod saḡa
yuḥibbüküm ḥiṭābı eşitgen muḥib
kamuğ **bid‘a** lardın bolur bir yaḡa (MM 371/4)*

Bid‘at: “Ar. İslam dininde Hz. Muhammed zamanından sonra ortaya çıkan değişik yargılar ve ilkeler” (krş. bid‘a)

*ḡamuğ sūnnet ve cemā‘at egeleri ḡatında ammā **bid‘at** eyeleri ḡabül ḡılmadılar, mi ‘rāc dūrüstluḡına ṣaḡābeniñ uluḡları telim ṣaḡāḥ aḡbār rivāyet ḡıldılar. (KE 217r10-11-12)*

*peygāmbar ‘as‘nung sūnnetince yörimegen taḡı ṣaḡābanıñ sīretinçe yörimegen **bid‘at** işler birle meşḡul bolḡannıñ yamanlıḡını aymaq ḡıybat ermez (NF 387/5-6)*

Bilmek küni: “İbrahim Peygamber’in oḡlunu kurban etmeye karar verdiḡi gün”

*‘Arab tilinçe yavmu ‘arifa **bilmek küni** tēmek bolur. (NF 213/5)*

Bir işlig öḡür: “bir peygambere inanıp onun yolunu sečen kimselerin tümü, ümmet”

*taḡı **bir işlig öḡürler**, ber-ḡurdārılıḡ birgey miz anlarḡa. (HKT 218b/3)*

Burāḡ: “Ar. Hz. Muhammed’in Miraç Gecesi’ndeki biniti”

*mi'rāc tünide münüt **burāk** mingen Muḥammed Muṣṭafā yolçısı Cebre'īl, tapuğçısı Mikā'īl rabbū'l-celīl bir tün içinde barıp kelmeki ne 'aceb bolğay. (KE 218r18-19-20)*

*peygāmbar 'asqa mi'rāc tüninde Cebre'īl 'as **Burāq** keldürdi, yügen urulmuş, eyer urulmuş. (NF 52/11-12)*

Cereyān: “ Ar. Hz. Muhammed’in Yusuf’a secde ettiğini söylediği on bir yıldızdan biri”

*cuhūd aydı: <...> Anda kēdin Resūl yarlıkadı: ol yulduzlar atı **cereyān**, tārık, kāyis, kuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-'amūdān, zū'l-ferā', zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)*

Ebhā: “Ar. güzel yüzlü, zarif, hoş. Hz. Ebu Bekir’in lakabı”

*aymışlar: feriştelər Ebū Bekr-i Şiddik teyürler, uçmahlıqlar Ebu'l-Fazl teyürler, 'arş ferişteləri müttefik teyürler, 'atīk teyürler, murğlar Şeyh-i vakūr teyürler, eymenligler **ebhā** teyürler ümmetler ḥalīfe tēyürler. Bular kamuğ faẓl u medh turur. (KE 201r18-19-20-21)*

Ebū Bekr: “öz. is. Hz. Muhammed’den sonra gelen birinci .halife, Hz. Ebu Bekir”

*bu Muḥammedniñ düşmenleri bar, sēn tēvege minip ilgeri yörügil men soñıda yörügeyin, nāgāh düşmen kaçd kılsa biz ekegü def' kılalıñ. **Ebū Bekr** dostlık belgürtdi. (KE 188v16-17-18)*

yana tört muḳarreb şaḥābe üze

tümen miñ bu gufrān u rızvān sezā

Ebu Bekr ü fāruk bu 'oşmān alī

olar zikri birle bulur cān meze (MM 11/3)

*neçe kim Peygāmbar 'as'qa kāfırlar zahmat u meşaqat tegürseler, hēç iltifāt qılmas erdi. Bir kün **Ebū Bekr** razhu barur erdi taqı Abū Leheb qarşu keldi. (NF 15/15-16)*

Ebu'l-fazl :“Ar. Hz. Ebu Bekir’ in lakabı”

*aymışlar: feriştelər Ebū Bekr-i Şiddik teyürler, uçmahlıqlar **Ebu'l-Fazl** teyürler, 'arş ferişteləri müttefik teyürler, 'atīk teyürler, murğlar Şeyh-i vakūr teyürler, eymenligler*

ebhā teyürler ümmetler halîfe teyürler. Bular kamuğ faʼl u medh turur. (KE 201r18-19-20-21)

Eḥādīs: “Ar. ç. hadisler”

eger özingə satğaşmasa erdim, aḥādīs meʼānīsīdin taqı Qurʼānning haqāyīqıdın mahrūm bolğay erdim, tēp aydı (NF 202/3-4)

Ehl-i Beyt: “Ar. Hz. Muhammed’in yakın akrabası olanlar”

ol kūn Ḥasannı raʼziyaʼllāhu ʼanhu topraqqa qoymışta Resūl ʼaleyhiʼs-selām ehl-i beyti Resūlnıñ taʼziyetin başdın tuttılar, Ḥasannıñ ögsüzleri başlarıña topraq saçıp İdiyā ceddimiz Muştafā haqqı hürmeti bizge rahmet kılğıl, tēyür erdiler. (KE 243r1-2-3)

ekinç bābı ḥulafā-i rāşidīn taqı ehl-i beyt taqı dört imām faʼāyilining beyānı içinde turur. (NF 2/14)

Ehl-i Sünnet : “Ar. Hz. Muhammedle sahabelerine itikatta uyanlar, ehli sünnet ”

ammā arığ müsülmānlar <ehl-i> sünnet ve cemāʼat aydılar: miʼrāc haq turur, Mekkedın Beytūʼl-Maḥdisğa Beytūʼl-Maḥdisdin kökge, kökdin ufq-ı aʼlāğa ufq-ı aʼlādın sidretūʼl-müntehīğa, sidretūʼl-müntehīdın Kābe Kavseyngä, Kābe Kavseyn[din] oyağ ḥālīnde cānı sırrı birle tün içinde yana keltürdiler taqı orun töşeki savumayın ısıq erdi. (KE 217v21 , 218r1-2-3-4)

Emīreʼl-müʼ minīn: “Ar. müminlerin emiri, halifesi” (krş. emīrūʼl-müʼ minīn)

ʼĀlī ʻewiñe keldi, şahābe kamuğ ʼAlīğa yığıldılar, aydılar: ya emīreʼl-müʼ müminīn sen elgin bizge bergil, beyʼat kılalıñ. (KE 241r19-20)

cümledin song ḥādīm çıqtı taqı bu Mekkening bēgleringe destūr bērdi, munlar taqı kirdiler taqı aydılar: Yā emīreʼl-muʼ minīn, bizim haqqımızqa ne iş qıldımğ kim cümleke destur bērding taqı bizni qapuğda egleding? tēdiler. (NF 110/9-10-11)

Emīrūʼl-müʼ minīn: “Ar. müminlerin emiri, halifesi” (krş. emīreʼl-müʼ minīn)

İskenderiyyeni aldılar taqı Mışırını aldılar. Tegme bir élke kelseler, élçi ıdar erdiler kim emīrūʼl-müʼ minīn ʼÖmer razhu bizlerni sizlerke ıda bērdi. (NF 111/12-13-14)

Enbiyā : “Ar. ç. nebiler, peygamberler”

na 't-ı Muḥammed Muṣṭafā ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ...ol.... sözlemek ... niyāzlıg ... (LXXIII-2) kopusluğ, ... (IX-5) hem tokuşluğ, ... (CVI-1) kadaşlıg, ... (III-17) koldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa'ādetliğ, ... (XV-99) 'ibādetliğ ... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1) İṣāretliğ,... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī', zikri refi', ümmetka şefi', **enbiya** kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıttā-i vefā Muḥammed Muṣṭafā ṣalla'llāhu <'aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

haber bërmişi tæg arıg pāk kelām
tümen miñ dürüd u tahiyyet selām
tægürgil rusül **enbiyā** rûhıña
yaratğan uğanım ulaşu ulam (MM 6/3)

ëmdi cümle **enbiyā** taqı evliyā taqı 'ulamālar ittifāq qılıp tururlar (NF 424/2)

Enşār: “Ar. ç. Hz. Muhammed’e hicret zamanında yardım eden Medineliler”
aymışlar: kaç künde kedin vidā' hacı boldı, tewege minüp tururda Resül 'aleyhi's-selāmda vahy ağırığının eşeri belgürdi, muhācir ve **enşār** tegresinde turup vahy tiñleyür erdiler. (KE 236r10-11-12)

āvāz birle çaqırğul! tedi erse, 'Abbās taqı çaqırdı: Ey **enşār** ögüri, ey muhācir ögüri, ey musulmānlar, kelingler! (NF 73/15)

Enşārī: “Ar. Hz. Muhammed’e hicret zamanında yardımcı olanlardan kimse”
kamuğ halk sarāy üze erdiler, bir **enşārī** erdi anıñ ewige kirip telük teldiler, 'Osmān sarāyıka kirdi [ler] 'Osmānnı öltürdiler, ol kirgen yoldın yana kaçıp çıktılar. (KE 240v7-8-9)

kamer pāre boldı işāret bile
katıg taşı ma keldi katında tile
taqı bilgil **enşārī** oğlanları
ölüp bāz tirildi munı keç bile (MM 34/3)

halqları kim Mekkedın kelgenlerke yārī bērdiler, qarşu aldılar, luṭf u kerem qıldılar, anlarğa **enşārī** tēnür. (NF 27/5)

Eşhāb: “Ar. ç. Hz. Muhammed’i gören ve sohbetine katılan kişiler”

resül 'aleyhi's-selāmnun eṣṣhābı ol işke qaḍguluḡ erdiler, bir kün haber boldı, bir melik Necāṣī birle sançıṣқа kelür tēp. (KE 233v12-13-14)

Fārūḳ: “öz. is. İslam’ın ikinci halifesi olan Hz. Ömer’in lakabı”

yana tört muḳarreb ṣaḥābe üze

tümen miṡ bu ḡufrān u rızvān sezā

Ebu Bekr ü fārūḳ bu 'oṣmān alī

olar zikri birle bulur cān meze (MM 11/3)

Feylāḳ: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> anda kēdin Resül yarlıḳadı: ol yulduzlar atı cereyān, ṭāriḳ, kāyis, ḳuddūh, feylāḳ, muṣabbah, veṣṣāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-'amūdān, zū'l-ferā', zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Ḥabīblük: “peygamberlik” (< Ar. ḥabīb ‘peygamber’ + -lük)

yeter anda sen men keter ḳıl ü ḳāl

bu aṣvāt bile sözlemek ḥod muḥāl

ḥabīb ümmetingā ḥabīblük revā

revā bolsa mi 'rāc revā hem bu ḥāl (MM 377/3)

Ḥaccatü'l-vidā': “Ar. Hz. Muhammed’in veda haccı” (krş. ḥaccü'l-vidā')

bu ḥecke ḥaccetü'l-vidā' tēnür, aning üçün kim Peyḡambar 'as'nung song ḥec ḳılğanı bu erdi. (NF 83/2)

Ḥaccü'l-vidā': “Ar. Hz. Muhammed’in veda haccı” (krş. ḥaccatü'l-vidā')

Bedr sançıṣınıṡ ḳışṣası Ḳaçan Resül 'aleyhi's-selām Mekkedin Medīneḡa hicret ḳıldı erse ēki yıl sançıṣ bolmadı üçünçü yıl Bedr tokuṣı boldı, törtünç yıl Uhud sançıṣı boldı, beṣinç yıl Bedr-i Ṣuḡrā sançıṣı boldı altınç yıl 'Āmmü'l-Ḥudeybiyye, yētinç yıl 'Umretü'l-Ḳazā boldı, sekizinç yıl Mekke Fethi boldı, tokuzınç yıl Ebū Bekr razıya'llāhu 'anhunı mevsimḡa uluḡ ḳıldı, onunç yıl ḥaccü'l-vidā' boldı. (KE 221r3-4-5-6-7-8)

Ḥadıṡ: “Ar. Hz. Muhammed’in söz ve davranışları”

qavluhu ta'ālā: ... (XII-24) **Hadiş** Kāle'h-nebī 'aleyhi's-selām: ... Yalavaçımız Muḥammed Muştafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem yarlıkar kim dünyādın maḡa üç nēmerse söwüglüg boldı. Biri tatlıg yıdılar, taqı müsülmān tışiler, üçünçi közüm yaruqı namāz içinde tēdi. (KE 82r18-19-20-21)

qulaq bolğu evvel açılğınça til

açılsa ayıtıl 'amel oşbu kıl

hadiş naş bu ilhām-ı rabbânidir

sözi bolmağay taş mürid bolsa bil (MM 287/3)

yana bu **hadiş**lerke münāsib hikāyatlar Peyğāmbar 'as aḥvālidin taqı ḥulafā-i rāşidīn ef'ālidin taqı 'ulemā ve meşāyiḡ aqvālidin zam qılduq taqı bu kitābnı dört bāb üze qılduq taqı tegme bir bābnı on faşl üze qılduq taqı tegme bir faşl avvalında bir **hadiş** keltürdük Peyğāmbar 'as **hadiş**leridin kim mecmū'ı qırq **hadiş** bolur. (NF 2/10-11-12-13)

Halife: “Ar. Hz. Muhammed'in vekili olarak Müslümanların imamlığını ve din koruyuculuğunu yapmakla görevli kimse”

Cebrā'īl Ādemğa uçmaḡdın kefen keltürdi Şiḡğa aydı: ataḡnı yuğıl, tēdi, Şiḡ yudı kefenge yörgeği, Cebrā'īlge aydı : namāz kılğıl. Cebrā'īl aydı: sen namāz kılğıl **halife** sen-sen. (KE 19r20-21 , 19v1)

cümlengiz bu ḥilāfat qapıḡnı bağlang, meger Abū Bekr bağlamasun kim mēndin song **halife** Abū Bekr bolsun tēp aydı. (NF 92/8-9)

Halifelik: “halife olma durumu ” (< Ar. halife ' Hz. Muhammed'in vekili olarak Müslümanların imamlığını ve din koruyuculuğunu yapmakla görevli kimse ' + -lık)

ölüm keldi, ēmdi bu ḥilāfat işini kimke ısparlağayın? Bu **halifelik** işi ingen ağır iş turur (NF 102/1)

Havari: “Ar. Hz. İsa'nın on iki yardımcısından her biri”

*hikāyet 'İsī yalavaçnıñ qoldaşları bar erdi, olargā **Havārīler** teyürler, havārī hāş eşlik temek bolur.* (KE 171v3-4)

*'İsā peygāmbar 'as **havārīlar**qa aydu kim: Bu şeher halqı Haq te 'ālāning ğazabı birle helak bolmış halāyıqlar bolğaylar ve eger öz yatuqları üze ölmüş bolsa erdiler, biri birlerini kömgeyler erdi.* (NF 394/9-10-11)

Havāriyyūn: “Ar. ç. Hz. İsa’nın havarileri”

*aydılar: bu cādū ę[rmes] haq yalavaç turur. Kamuğı ĩmān keltürdiler, **havāriyyūn** anlar turur.* (KE 171v14-15)

Haydar: “Ar. İslam’ın birinci halifesi olan Hz. Ali’nin lakabı”

*beğleri, eki küyegüsi 'Osmān ve **Haydar**, bu fānī dūnyā aña vefā qılmadı, anıñ birle yaraşmadı, seniñ birle yaraşğay mu?* (KE 238v1)

Hazret: “Ar. saygı ve övgü için kullanılan bir söz, metinde peygamber anlamında kullanılmıştır.”

*yıraklıq erür kim küler bu kişi
yaqınlargā baksa körünmes tişi
saña nedin ergey tarab 'ayş sürür
meger bilmemekdin bu **hazret** işi* (MM 37/4)

Hicret: “Ar. İslam takviminde tarih başı sayılan Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye göç etmesi”

*bizni anıñ firākı birle mübtelā kılğu teg tururlar. 'Abdu'llāh bin Mes'ūd razıya'llāhu 'anhu aytur: **hicret**niñ soñı yılı erdi* (KE 236r17-18)

Hilāfet: “Ar. halifelik”

***hilāfet**ni Ebū Bekrge muqarrer kıldılar, **hilāfet**ka olturmuşta keñin kün kelü za 'ıf boldı.* (KE 238v12)

*cümlengiz bu **hilāfet** bağlang, meger Abū Bekr bağlamasun kim mēndin song halıfa Abū Bekr bolsun tēp aydı.* (NF 92/8-9)

Hulefā-i rāşidīn: “Ar. dört halife”

yana bu *ḥadīş*lerke münāsib hikāyatlar Peyğāmbar ‘as aḥvālidin taqı **hulefā-i rāşidīn** ef‘ālidin taqı ‘ulemā ve meşāyiḥ aqvālidin zam qıldıq taqı bu kitābnı tōrt bāb üze qıldıq taqı tegme bir bābnı on fasl üze qıldıq taqı tegme bir faşl avvalında bir *ḥadīş* keltürdük Peyğāmbar ‘as *ḥadīş*leridin kim mecmū‘ı qırq *ḥadīş* bolur. (NF 2/10-11-12-13)

İdlmış: “gönderilmiş; peygamber” (< ıd- ‘göndermek’ + -(ı)l- + -mış)

taqı ozdı sözlerimüz, **ıdlmış** kullarımızğa: “*Hakıḳat üze anlar yārī birilmişler.*” (HKT 431b/6-7)

Iynmış: “gönderilmiş; peygamber” (< ıy- ‘göndermek’ + -(ı)n- + -mış)

“ay Mūsā, *korḳmağıl! Men, korḳmaz benim çatımda iynmışlar.*” (HKT 361a/7-8)

Kāyis: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıḳadı: ol yulduzlar atı cereyān, ṭārıḳ, kāyis, ḳuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā’, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Ḳuddūh: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> anda kēdin Resūl yarlıḳadı: ol yulduzlar atı cereyān, ṭārıḳ, kāyis, ḳuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā’, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Kurbān kūni: (Ar.+ T.) “İbrahim Peygamber’in oğlunu kurban etmeye karar verdiği gün”

törtinç tün taqı bayaqı tēg tüş kördi erse, mu‘ayyen bildi kim bu tüşüm raḥmānī tüş turur. Ol künge yavmu ‘arifa tēdiler ‘Arab tilinçe yavmu'n-naḥr qurbān kūni tēmek bolur. (NF 213/4-5-6)

Meb‘ūs: “Ar. peygamber olarak gönderilmiş kimse”

yetinç qat kök qapugınga tegdük erse, ol qapug saqlağan ferīşte aydı: Kimler siz? Tedi erse, Cebre'il 'as aydı: Men Cebre'il turur-men, taqı Muḥammed Resūlullāh turur tedi erse, ol ferīşte aydı: Ol Muḥammed-nü kim cümle ḥalāyıqqa **meb'ūs** turur? tēp aydı (NF 55/17 , 56/1-2)

Muşabbah: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıkadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārık, kāyis, ḳuddūh, feylāk, **muşabbah**, veṣṣāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-'amūdān, zū'l-ferā', zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Mürsel: “Ar. resul, peygamber”

özi muḡluḡ keḍ yürekli Mevliniñ **mürsel** ḳulı
ol çeçek teg eñni küsep meñzi solğan Ya'ḳub ol (KE 61v11)

yana üç yüz on üç bu **mürsel** rusül
ḳamuḡı resūldın resul érdi kül
ḳamuḡ bir vücūdğa cihān cān kerek
cihānga érür cān çın-oḳ ḥaḳḳa ḳul (MM 379/1)

.... ma'nīsi ol bolur kim Ḥaq te'ālā birle manga bir vaqt bar turur kim ol vaqt içinde hēç muqarreb ferīşte sığmas hem **mürsel** peygāmbar taqı sığmas. (NF 3/15-16-17)

ol turur kim resul-i **mürsel** ḳaraç bahatur kildi sizning saḡ ve selāmetlıḳıngızni bizge ma'lūm ḳıldı hem ol aḥbār-ı büldān-ı meftūḥni taḳı bizge ta'yīn ḳıldı biz taḳı ba'de istimā'l-kelām be-ḡāyet ve lā-nihāyet ṣādkām olduḡ el-ḥamdüli'llāhi ta'āla aḥsen-i istikmāl-i umura sizning ve bizning aramızda ḳarındaşlıḳ 'alā-ṭarīḳi'l-maḥabbe zāhir boldı (YB A.V.11-12-13-14)

Na't: “Ar. naat, övgü kasidesi”

Tevrīt ve İncilde āḥirü'z-zamān peygamberiniñ **na'tı** ve şıfatı bitilmiş érdi, anı körmüş érdi ol peygāmbir munda bolḡay tēp arḳış ḥalḳın ḳonaḳlaḡayın tēp ḳarşu ḳelip kārṽān ḥalḳıḡa aydı: mundın ötseñiz ot su tamas-siz, tēp kārṽānnı tüşürdi, ṭa'āmlar anuḳlap arḳış ḥalḳın eñiñe ündedi. (KE 189r5-6-7-8)

Nebī: “Ar. peygamber”

bir niçe kāfirler bir yirde bolsa

alarning birisi ‘ālimrek bolsa

biş altı kāfir körse birinde ‘ilm

nebī tip tapınurlar anga ḥaqq-ı ‘alīm (HŞ 4705/7-8-9-10)

*ḥalq üze yawlaḳ bağırsaq ḗrdi belgölüg **nebī***

mevlīğa artuḳ tapuḡsaḳ ‘ābid ḗrdi muttaḳḳī (KE 158r15)

Nübüvvet : “Ar. peygamberlik”

*resūlumız **nübüvvet** āşikāre*

ḳılurda ol ‘aşırning ḥalḳı ārā

gehī ay üstine ol ḥırḳa örte

gehī ay ḥırḳasın ol iki yırtā (HŞ 4585/5-6-7-8)

*ol satıḡ üzümedi, ol bey‘ buzulmadı erse yalwaru Yūsufğa keldi, aydı: ey beytü'r-risāle sūlalesi, **nübüvvet** riyāzınıḡ lalesi, ey siyādet kimyası, ey sa‘ādet tamḡası, ey arıḡ uruḡı, ey ādemīler uḡruḡı kāşḳī ol kūn oḡ aymıḡ erseḡ satḡın almaḡay erdim, aldım erse Ken ‘ānḡa eltıp tegürgey er[dim].* (KE 77v17-18-19-20)

*qaçan kim Peyḡāmbar ‘as‘qa vahy keldi taḳı Peyḡāmbar **nübüvvet** da‘vā qılıp ḥalāyıḡḡa Tangrı te‘ālāning fermānını tegrü başladı erse, bu ḥabarnı şeyṭānlar İblīske eletiler erse, İblīs aydı: ‘al: Ey yārānlarım, bu Peyḡāmbar ümmetleri hēç dünyāke maḥabbatları bar mu? Tēdi erse, şeyṭānlar aydı[lar] kim: Ümmetining maḥabbatları dünyāke bar turur tēdiler erse, İblīs ‘al aydı: Andaḡ erse, men hēç bāk tutmaz-men.* (NF 397/1-2-3-4)

‘Osmān : “öz. is. Hz. Muhammed’den sonra gelen üçüncü .halife, Hz. Osman”

*Zeynebni Ebu'l-‘Āşḡa bērdiler, Ruḳıyyeni ‘**Osmān**ğa bērdiler, ol öldi ḗrse Ümmü Külşūmnı bērdiler.* (KE 198r20)

yana tört muḳarreb şaḥābe üze

tümen miḡ bu ḡufrān u rızvan seza

*Ebu Bekr ü farūḳ bu ‘**osmān** ‘āli*

olar *zıkri birle bulur cān meze* (MM 11/3)

taqı *‘Alī razhu başlap ‘Osmān qatınga bardılar taqı ol bitigni ‘Osmān qatında oqıdılar* (NF 134/3)

Ögür: “ümmet”

taqı *mundağox kıldux sizni ögür, üyründü; bolmaqing<ız> üçün tanuqlar kişiler üze; taqı bolsa yalavaç sizing üze tanuk.* (HKT 20b/4-5-6)

‘Ömer: “öz. is. Hz. Muhammed’den sonra gelen ikinci .halife, Hz. Ömer”

ikinci **‘Ömer** *irdi dîn başlağan*

kâfirler başını kisip taşlağan (HŞ 150/9-10)

Hasan ve Hüseyin bu sözni barıp ‘Ömerge aydılar, ‘Ömer sewünüp öre qopup aydı : bi’llāh ki ataңызdın işitdiñizmi taqı Resūldin işitmiş teg siz işitdiñiz mü? İşitdük, tédiler. (KE 200r8-9-10)

Tangrı tebäreke ve te’ālāqa üküş hamd u şenālar qıldı taqı Peyğāmbar ‘as’qa durūdlar aydı taqı Abū Bekr razhu’qa rižvān aydı taqı ‘Ömer razhu’qa rižvān aydı. (NF 127/7-8-9)

Payğāmbār: “Far. insanlara Allah’ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağırın kimse, yalavaç, elçi” (krş. peygāmbar, peygamber)

kükredi qalıq, küldüredi kök baqşış bérdi anga uyutdı anı köpüklendi tēngiz yārī bérdi anga qoldaşım edgü bahtlu qıldı anı Tangrı tēgürdi sözni payğāmbār tapa, yetürdi tēgrülmiş söz, yetürmiş söz arqa bérdi damqa tayandurdı arqasını tamğa tanuq dikdi anı ol neme üze yırax bardı yer içinde, yokuş tapa yörüdi, yırax yerge bardı (ME 9/5-6-7-8 , 10/1-2)

Peyğāmbar: “Far. insanlara Allah’ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağırın kimse, yalavaç, elçi” (krş. payğāmbār, peygamber)

yüz ewürgil anlardın taqı ögütlegil anlarını taqı aygıl anlarğa tenleri içinde yitiz söz. Taqı ıdmaduq peyğāmbardın, meger boyun süsün üçün Tangrıning buyruğı birle. (HKT 86a/1-2)

eger mēni peyğāmbar tēp bilse erdiler, mundağ cefā qılmağay erdiler. (NF 13/3)

Peyğamber: “Far. İnsanlara Allah’ ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağıran kimse, yalvaç, elçi.” (krş. payğāmbār, peyğāmbar)

du ‘adın ol ‘acem şāhı yokaldı

taķı artında kāfir atı qaldı

peyğāmbər mu ‘cizātıdın sebeb şāh

harāb boldı tini vü cānı nāgāh (HŞ 4645/1-2-3-4)

kamuğ peyğāmbərler şerī‘atinde otğa köyürmek kurbānları ərdi, bizniñ peyğamber Muḥammedü’l-Muştafāğa tēgdi. (KE 15r3-4)

ḥaķ ta ‘ālā ‘ināyetiyle muḥammed peyğāmbər mu ‘cizātıyla muḥammeddin gāzī murādķa selam burunğı ḥan ağalarımız birle sizning rum vilāyetin bilgen atalarınız ağalarınız birle ilçi kelecı ıyışıp bölek selam alışıp bāzergān ortak yörüşüp yahşı barış keliş kılurlar ermiş (YB A.III.1-2-3-4-5)

Payğāmbārлық: “peygamber olma durumu, yalvaçlık, nübüvvet” (krş. payğāmbarлық, peyğāmbərlik,) (< Far. payğāmbār ‘insanlara Allah’ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağıran kimse, yalavaç, elçi’ + -lık)

tartunu turdı işdin, yıǵlındı, qayttı işdin toldı övkedin, dıķıldı övkedin payğāmbarлық da ‘va kıldı ula bişdi et yobiladı anı, eligledi anı singürdi ta ‘āmnı singen buldı ta ‘āmnı hüner öğrendi, edēblü boldı (ME 165/2-3-4-5)

Peyğāmbārлық: “peygamber olma durumu, yalvaçlık, nübüvvet” (krş. Payğāmbārлық, Peyğāmbərlik) (< Far. peyğāmbār ‘insanlara Allah’ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağıran kimse, yalavaç, elçi’ + -lık)

birdi manga İdim peyğāmbārлық taķı kıldı manga ıdılmışlardın. (HKT 352a/9)

cum ‘a kūn Peyğāmbar ‘as ḥalāyıqlarqa ḥabar bērdi kim Ḥaķ te ‘ālā manga peyğāmbarлық rūzī qıldı tēp. (NF 5/13-14)

Peyğamberlik:“ peygamber olma durumu, yalvaçlık, nübüvvet” (krş. payğāmbārлық, peyğāmbārлық) (< Far. peyğāmbər ‘insanlara Allah’ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dine çağıran kimse, yalavaç, elçi’ + lık)

mundağ āb-dān ərken biregü Tejrini birlegüçi bolmadı, Nūḥ vaķtındāķı āb-dānlık kıyāmetğa tēgi bolmağay tēmişler. Ançada Cebrā ‘āl Nūḥğa peyğamberlik keltürdi, Nūḥ

aydı: 'ālem gāyet kēñ turur, kāfirler telim, men qayu yerge barıp senüñ yarlıqın tegüreyin tedi. (KE 23r11-12-13-14)

Resül: “Ar. peygamber” (krş. rusül)

resül bir peykke söz tutturdı kim tur
revān bu nāmeni husravqa yitgür (HŞ 4630/3-4)

ol vilāyetde tewe telim bolur, **resül** yarlıqadı: ol kün İsmā'īl ewlügi etmek bērmış bolsa
erdi İbrāhīm du'āsı berekātında bu kün Mekke de aşlıq ucuz bolğay erdi. (KE 49v2-3-4)

yana üç yüz on üç bu mürsel bu rusül
qamuğı **resüldin resül** erdi küil
qamuğ bir vücūdğa cihān cān kerek
cihānga érür cān çın-oq haqqa kul (MM 379/2)

aytur Yā Resülullāh, bizler musulmān bolğay-miz taqı bular müşrikler bolğaylar;
bizlerke nē horluq turur munça yer kelmişdin song Ka'be cemālı birle müşerref
bolmadın qaytur-biz tedi erse, aydı: Yā 'Ömer men Tangrı te'ālāning qulı turur-men
taqı **resül** turur-men. (NF 45/11-12-13)

meşgül bolsangız siz hākim-siz tip ağır selām ve yingil bölek birle hāzretğa **resül** irsāl
kılındı tārīh sekiz yüz seksen ikide mübarek şafer ayıning nısfında istiktāb kılındı. (YB
A.V.23-24)

Risālet : “Ar. peygamberlik”

belgülig başdın ayakğa aytayın men cümlesin
haq **risālet** bērdi erse toz tegürdi qavmığa (KE 31r17)

İbnü 'Abbās razhu aytur: Ma'nisi ol bolur kim: Yā Muḥammed, teningni yazuqdin
arutğıl, ... Yaman işlerni qodğıl yā taqı şeytān vesvesesini qodğıl, tã'at ve 'ibādat
qılsang, Rebbünge minnat qılmağıl, tã'atingni üküş körmegil, ... Tangrıqa tã'at qılmaq
içinde nefsünge şabur bağlağıl yā taqı halqlarğa **risālat** tegürmek içinde şabur qılğıl!
tedi erse, Peyğāmbar 'as derhāl qoptı taqı halāyıqğa Haq te'ālāning fermanını tegürü
başladı, kāfirlarnı tamuğ otındın qorquta başladı. (NF 9/13-14-15-16-17 , 10/1)

Riyāl : “Ar.Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıkadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārık, kāyis, kuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā‘, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Rusūl: “Ar.ç. peygamberler” (krş. resūl)

yana yüz yēgirmi taķı tōrt miņ

rusūl enbiyalar ēkinç söz oņı

eger artuķ eksūk yaķm bilmesē

erür evvel ādem muḥammed sonı (MM 5/2)

Şahābe: “Ar. Hz. Muhammed’i görmüş ve onun sohbetinde bulunmuş Müslümanlar, ashap”

Resūl ‘aleyhi’s-selām Fārisī tiliñçe bu bir söz sözledi, üç yüz şahābe yıgıldılar. Aymışlar, yēti yüz erdi. (KE 228v11)

yana tōrt muķarreb şahābe üze

tümen miņ bu gufrān u rızvan seza

Ebu Bekr ü farūk bu ‘oşmān ‘ālī

olar zikri birle bulur cān meze (MM 11/1)

peygāmbar ‘as’dın oza vefāt boldı erse, Umm-i Külşūmnı ‘Oşmānqa cüftlendürdi. Ol yandın ‘Oşmānqa razhu şahābe Zū’n-Nureyn tēr erdiler, ya’nī Peygāmbar ‘as’nung ēkki nūr-i dīdesinge cüft boldı tēp. (NF 5/4-5-6)

Şalavāt: “Ar. Hz. Muhammed’e edilen dualar”

ol ol kim şalavāt aytur sizing üze taķı firışteleri, munung üçün kim çıkarsa ķarangķulukdın yaruklukğa. (HKT 404a/8-9)

bu ol er turur kim anıñ ümmetinde biregü bizge eyerse ve ‘ömrini bātıl iş birle keçürse bir zamān peşmān bolsa taķı bir yolu Muḥammedge şalavāt yiberse İdi ‘azze ve celle ķamuğ kılmışın keçürüp yazuķların yarlıķar. (KE 184r17-18-19)

namāz kıldı Tanrığa ögdü ıydı payğambarğa **şalavāt** ıydı payğambarğa kanğa bılğadı anı adadı anga anı, at bérdi anga nérse birle örtıdı anıng üze hıbarını, nêlgüsüz kıldı hıbarını çattı savnı, ğammāzlık kıldı (ME 106/5-6-7)

ey mu'minler, sizler Peyğambar 'as'qa durūz ve **şalavāt** ve selām ayta bering tēp emir keldi erse, şahābalar aydı: Yā Resūlallāh, sizke selam bērmekni bildük, hemışe aytur-miz es-selām 'aleyke, yā Resūlallāh tēp, velīkin şalavāt neteg aymaq kerek bilmez-miz tēp aydılar erse, Peyğambar 'as aydı: Ey yārānlarım, biling, āgāh bolung, eger manga şalavāt aytur bolsangız, mundağ aytingız kim: ... Qayu mu'min ve muvaḥḥid bu durūz ve şalavātını manga arığ i'tiqād birle bir qata aytur bolsa, Haq tvı anıng üze on raḥmat ıdğay. (NF 4/4-5-6-7-8-9-10)

Savçı: “elçi, peygamber, kitabı olmayan peygamber” (krş. sawçı)

'Āşī ümmet yazukını Haqda qolğan Muştafā

Savçılar mi'rāc tüninde Beyt-i Maḳdisқа kelip (KE 2r13)

Sawçı: “elçi, peygamber, kitabı olmayan peygamber” (krş. sawçı)

Mūsī aydı: İlāhī ol kimerse yalavaç mu, **sawçı** mu turur? Yarlığ keldi: ol **sawçılardın** turur, şen yalavaçlardın turur-şen. (KE 129r18-19)

Şiddīk: “Ar. sözünün eri, gerçek dost, Hz. Ebu Bekir'in lakabı”

faẓl tuttı, bir qolını 'Alī tuttı, mescidge eltiler. **Şiddīk** raẓiya'llāhu 'anhu Resūlni kördi yangūğa ogradı. (KE 236r21)

Yā Abā Bekr, emğekdin qutulduŋ, arığ suw birle ğusl qıldıŋ tēdiler. Taqı kökde atıng **Şiddīq** turur taqı yerdehem atıng **Şiddīq** turur (NF 103/2-3)

Sünnet: “Ar. Hz. Muhammed'in Müslümanlarca uyulması gerekli sayılan davranışları ve herhangi bir konuda söylemiş olduğu söz.”

evvel ərnekni kötrüp şehādet kelimesin aymaq ādem oğlanlarığa **sünnet** qaldı. (KE 7r18-19)

yangıla dörüdülmiş neme, **sünnet**ge hılāf iş (ME 19/6)

katıp suw burunқа mesh etmek kulak

saķal üwşemek barmaq aralamak
 üçinçi yumaqlıq yunur yér kamug
 yunuğ buzmağay bil bu **sünnet** komak (MM 75/4)

perhēzlüg, ĥalāl kisblüg şāhib-ĥayr erdi. Aning ēwinde qonuq boldı. Ertesi ol ēw ēđisi
 ĥōca kimerse Ĥātam-i Aşamğa aydı kim: Bu ēlning ‘ālimi taqı uluğı taqı qāzīsi kim, atı
 Muĥammed ibnü Muqātili ‘r-Rāzī turur, ol ‘azē sökel turur, aning ‘ayādatınga barur-
 men, siz taqı bargay-mu-siz? tēdi erse, Ĥātam-i Aşamm aydı raĥmhi: İngen, baraling,
 sökelke ‘ayādat qılmaq **sünnet** turur, ĥāşşa kim ol sökel kim ‘ālim bolsa, taqı faqīĥ
 bolsa şavābı taqı üküşrek bolğay, tēdi erse, ēkegü bardılar. (NF 235/4-5-6-7-8)

Şāh-ı merdān: “yigitlerin şahı, Hz. Ali’nin lakabı”

anı kēlip ataları **şāh-ı merdān** ‘Alīge aydılar, ‘Alī aydı: ey ciğer-güşelerim sizlerge
 sözüüm ol turur, Resūldin işitdim aydı: ‘Ömer dünyada islām nūrı turur ve
 uçmaĥlıqlarınĥ çerāğı turur. Ĥasan ve Ĥüseyn bu sözni barıp ‘Ömerge aydılar, ‘Ömer
 sewünüp öre qopup aydı : bi’llāĥ ki atanızdın işitdiñizmü taķı Resūldin işitmiş teg siz
 işitdiñiz mü? İşitdük, tēdiler. (KE 200r6-7-8-9-10)

Şefā‘at: “Ar. birinin suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için o
 kimseyle Allah arasında peygamberin yaptığı aracılık ”

kim **şefā‘at** kılsa körlüg **şefā‘at**, bolğay anga ülüş andın. Taķı kim **şefā‘at** kılsa **şefā‘at**
 yawuz, bolğay anga ülüş andın. Taķı irdi Tangrı tigme bir nirse üze saķçı. (HKT 89a/3-
 4-5-6)

yalbarıp Ĥaķdın **şefā‘at** satķun alğan Muştafā
 ķavmi ‘ārın kötrümedin kökke ağķan ‘İsi ol (KE 2r10)

peygāambar ‘as aydı: Ey ‘ammum, manga terbiyetingiz ingen üküş boldı; ēmdi tiler-men
 kim kelime-i şehādat aysangız, qıyāmat kün bizke **şefā‘at** qılmaq revā bolsa tēdi erse,
 Abū Cehl baqtı. (NF 6/3-4)

Şefā‘at maķāmı: “Kıyamette ümmetine şefaāt edecek olan Hz. Muhammed’in
 makamı”

bu bēş namazdın ziyāda tā‘at qılğıl. Bolğay kim Ĥaķ te‘ālā sanga qıyāmatda **şefā‘at**
maķāmı rüzī qılssa (NF 314/12-13)

Şeyh-i vaķūr: “Ar. Hz. Ebu Bekir’in lakabı”

aymıřlar: ferıřteler Ebū Bekr-i řıddıķ teyürler, uçmařlıęlar Ebu'l-Faẓl teyürler, ‘arř ferıřteleri müttefik teyürler, ‘atıķ teyürler, muręlar Şeyh-i vaķūr teyürler, eymenligler ebhā teyürler ümmetler ĥalıfe teyürler. Bular ĥamuę faẓl u medh turur. (KE 201r18-19-20-21)

Tābi‘īn: “Ar. ç. sahabe görüp ondan hadis dinlemış olan kimse”

Ĥamzatu’ş-Şükrī tēp aytur erdiler, tābi‘īnlerdin erdi, uluğ ‘ālim erdi. Aytur: Manga bir kimerse ming meseleni bitip keltürdi. (NF 190/1-2)

Tāriķ: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıķadı: ol yulduzlar atı cereyān, tāriķ, kāyis, ĥuddūh, feylāk, muřabbah, veřsāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū’l-‘amūdān, zū’l-ferā’, zū’l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde ĥıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Ümmet: “Ar. Hz. Muhammed’e inanarak, onun yaptıklarını ve söylediklerini uygulayarak çevresinde toplanan Müslümanların tümü”

taķı uğradı tigme bir ümmet yalawaçlarınğa, munung üçün kim tutsalar anı. Taķı cedel ĥılıřsalar bātil <birle>, munung üçün kim batıl ĥılısalar anı, anıng birle ĥaķnı. Tuttum anlarını, neteg boldı ĥınım? (HKT 446b/3-4-5)

anıng yüzi köngüllerning çırağı

sözidin revnaķı ümmet yarağı

vefā meydānınıng çāvük süvārı

nübüvvet kārvinıng salārı (HŞ 120/4-5-6-7)

küfr ü zulmet tuğlarını yerge çalęan Muřtafā

ol ata birle anasın üdürüp ümmet üçün (KE 2r9)

bu cümle resul enbiyā serveri

Muĥammed resūl ol müzekkā eri

řükür ĥılęu tün kūn tazarru’ bilen

anıñ ümmeti ĥılmuřınğa beli (MM 7/4)

bu Muḥammed mēndin song keldi, taqı munung derecesi mēndin aştı, taqı munung **üm**metleri benim **üm**metimdin üküş boldı taqı munung **üm**metleri mening **üm**metimdin burun uçmaḥqa kirgey tēdi erse, Haqdın Mūsā peygāmbarka vaḥy keldi: Yā Musā men sēni taqı **üm**metingni fir'avndın qutgarmadım-mu, sanga taqı **üm**metinge deryānı yarıp sizlerni deryādın selāmat keçrüp duşmanınız fir'avnnı helāk qılmadım-mu taqı sēni kelīmüm tēp 'ālamda celve qılmadım-mu? (NF 55/13-14-15-16-17)

Vaḥiy: “Ar. bir buyruk veya düşüncenin Allah tarafından peygamberlere bildirilmesi” (krş. vaḥy)

Peygāmbar 'as yigirmi toquz ğazāt qıdı. Toquz ğazāta özi taqı kāfır birle uruştı, yigirmi ğazāta şahābalar uruştı, özi uruşmadı. Taqı qırq yaşında **vaḥiy** keldi. **Vaḥiy** kelmişdin song Mekke de on üç yıl turdı, andın song Medīne ke bardı. (NF 6/13-14-15)

Vaḥy: “Ar. bir buyruk veya düşüncenin Allah tarafından peygamberlere bildirilmesi” (krş. vaḥiy)

ant iḥer men ülker yulduz birle, ol vaqtın kim battı; azmadı qoldaşıngız taqı azmadı. Taqı sözlemes hevādın. İrmez ol, meger **vaḥy**, **vaḥy** kılınur. (HKT 503a/2-3)

aymışlar: Resūlğa **vaḥy** kelse 'Ayişeğa öz selāmın aytur erdi, Hadīceğa Teḥri selāmın teğürür erdi, Resūl Cebre'īlge aydı: yā aḥī Cebre'īl, 'Ayişe maḥa kamuğdın sevuğlügrek turur, sēn 'Ayişeğa öz selāmın aytur-sēn Mevlī selāmın Hadīceğa aytur-sēn ḥikmet ne turur? (KE 193r21 , 193v1-2)

kılıp kullukını öz iḥtiyarı

bu biş nevbetni urdı tört yarı

anung na'leyni boldı 'arş öze tāt

emin-ī **vaḥy**i bilgen sırr-ı mi'rāt (HŞ 135/1-2-3-4)

vaḥy ıydı yā işāret kıldı yā bitidi yā ilhām berdi Tangrı payğambar tapa (ME 62/1)

bu Muḥammed mēndin song keldi, taqı munung derecesi mēndin aştı, taqı munung **üm**metleri benim **üm**metimdin üküş boldı taqı munung **üm**metleri mening **üm**metimdin burun uçmaḥqa kirgey tēdi erse, Haqdın Mūsā peygāmbarka **vaḥy** keldi: Yā Mūsā, men sēni taqı **üm**metingni fir'avndın qutgarmadım-mu, sanga taqı **üm**metinge deryanı yarıp sizlerni deryādın selāmat keçrüp duşmanınız fir'avnnı helak qılmadım-mu taqı sēni

kelīmüm tep ‘ālamda celve qılmadım-mu? Bêrgenimke nişe şükür qılmaz-sen? tedi. (NF 55/13-14-15-16-17)

Veşşāb: “Ar. Yusuf Peygamber’e rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıqadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārıq, kāyis, kuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā’, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kūn birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Yalavaç: “peygamber, elçi” (krş. yalawaç)

ay kitāb eyeleri! Keldi sizge yalavaçımız; açuq kılur sizge üküşni, ol nirsedin kim irdingiz örter siz kitāb ‘dın; taqı keçrür üküşdin. (HKT 106b/9 , 107a/1)

dımağımning iginge sen devā kıl

kıyāmetde şefi‘im muştafā kıl

resūl ‘aleyhi’s-selām na‘tı

Muhammed kim yalavaç irdi haqdın (HŞ 115/8-9-10-11)

Yalavaç: Peygamber, elçi (İML s.84)

Ya ‘kūb oğlanları [bar]dılar bu sözni atalarınca aydılar; melik bizge munça māl bērdi taqı munçanı saña yiberdi tēp utrusında qoddılar. Ya ‘kūb ol sözge yıgladı, aydı: mendin burun hıç yalavaç kızını [kā]fırğa bērmedi. (KE 63r18-19-20-21)

şor kıldı küveçni istekni boldurdi, vefā kıldı hācatқа cüftlendürdi anga tişini nikāh kıldı tişini anga kutardı anga, feryād tegdi anga, ya‘ni kutğardı bu kutarğan, mungaldıkmışni kutarğan bala çıkardı kuş duvaq urdı küveç-ge ıydı anga èvek yalavaçni yıratdı anı erki kıldı mālını, mīrās aldı mālını, eskirtti mālını, yıgıdı eski mālını erki māl, eski māl , mīrās alınmış māl ekin köyüldi (ME 8/3-4-5-6-7-8)

Yalawaç: “peygamber” (krş. yalavaç)

taqı aydı melik: "Keling manga aning birle." Ol vaqtın kim keldi anga yalawaç, aydı: Kaytgıl İding tapa. (HKT 232a/3-4-5)

Mūsī yarlıg tegürdi, aydılar: ey Mūsī sen taqı Hārūn yelükler asar mu-siz? Mūsī münācāt kıldı yarlıg keldi; sizler meniñ yalawaçım-siz. (KE 125r6-7)

*taqı Tangrı tv̄t'ını bilmişdin song cümle peygāmbarlarnı Haq te'ālāning **yalawaçları** turur tēp bilmek kerek taqı kökdin ēngen kitāblar kim peygāmbarlarga nazil boldı, ol cümle kitāblar haq turur tēp bilmek kerek taqı cümle ferīşteler Tangrı te'ālāning qulları turur tēp bilmek kerek taqı ölüp tirilmek haq turur tēp bilmek kerek, taqı qıyāmat küni taqı Şirāt taqı tarāzū taqı su'al taqı hisāb cümlesi haq turur tēp bilmek kerek. (NF 230/5-6-7-8-9)*

Yalavaçlıq: “peygamberlik” (krş. yalawaçlıq) (< yalavaç ‘peygamber’ + -lıq)

*yēgirmi yēti yıldın soñ Ya'kūb vefāt boldı **yalawaçlıq** Yūsufğa tēgdi, atasındın soñ yēgirmi tört yıl tirildi, andın soñ vefāt kıldı. (KE 108r4-5-6)*

Yalawaçlıq: “peygamberlik” (krş. yalawaçlıq) (< yalawaç ‘peygamber’ + -lıq)

*Cebra'ıl keldi **yalawaçlıq** tēgürdi Mevlādin*

yarlıg iştip küç ketürdi ēwe terkreke bar[dı Lūt] (KE 56v14)

Yalavaçsız: “peygambersiz” (< yalavaç ‘peygamber’ + -sız)

*Benī İsrā'ıl hergiz meliksiz **yalavaçsız** qalmas ērdiler, bularğa Haq ta'ālā düşmen üze dāyim nuşret bērmış ērdi, ol nuşret 'alāmeti bir tābūt ērdi. (KE 131v9-10-11)*

Yār-ı gār: (Far. + Ar.) “mağara dostu, Hz. Ebu Bekir’in lakabı” (krş. yāru gār)

*ey Resūlnung halīfasi, Ey Resūlnung **yār-ı gārı** tēp üküş yıgladı. (NF 104/7-8)*

Yāru gār: (Far. + Ar.) “mağara dostu, Hz. Ebu Bekir’in lakabı” (krş. yār-ı gār)

*peygāmbar 'as Mekkedin çıqmışqa **yār-ı gār** özi erdi, neteg kim Haq te'ālā Kelāmı içinde habar berü yarlıqar (NF 94/4)*

Yevmü 'arife: “Ar. İbrahim Peygamber’in oğlunu kurban etmesiyle ilgili gördüğü düşün 4. gününde bu düşün hayırlı olduğunu anladığı gün”

*törtinç tün taqı bayaqı tēg tüş kördi erse, mu'ayyen bildi kim bu tüşüm rahmānī tüş turur. Ol künge **yavmu 'arifa** tēdiler. (NF 213/4-5)*

Yevmü'n-naḥr: “Ar. İbrahim Peygamber’in oğlunu kurban etmeye karar verdiği gün”

törtinç tün taqı bayaqı tég tüş kördi erse, mu‘ayyen bildi kim bu tüşüm raḥmānī tüş turur. Ol künge yavmu ‘arīfa tédiler ‘Arab tilinçe **yavmu'n-naḥr** qurbān küni têmek bolur. (NF 213/4-5-6)

Zeyyāl: “Ar. Yusuf Peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıqadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārīk, kāyis, ḳuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde **zeyyāl**, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā‘, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Zuddūh: “Ar. Yusuf Peygambere rüyasında secde eden on bir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıqadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārīk, kāyis, **zuddūh**, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, zū'l-ferā‘, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Zu'n-nūreyn: “Ar. Hz. Osman’ın lakabı”

Anıñ üçün **Zu'n-Nūreyn** atandı, yana ‘Ali raḥīya’llāhu ‘ānḥu Fāṭıma yolındın küyev erdi tēp aymışlar. (KE 201r10)

peygāmbar ‘as’dın oza vefāt boldı erse, Umm-i Külsūmnı ‘Osmānqa cüftlendürdi. Ol yandın ‘Osmānqa raḥḥu saḥāba **Zū’n-Nureyn** tēr erdiler, ya’nī Peygāmbar ‘as’nung êkki nūr-i didesinge cüft boldı tēp. (NF 5/4-5-6)

Zū'l-amūdān: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden onbir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıqadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārīk, kāyis, ḳuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, **zū'l-‘amūdān**, zū'l-ferā‘, zū'l-ketfān. Bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde ḳıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Zū'l-ferā: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden onbir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıqadı: ol yulduzlar atı cereyān, tārīk, kāyis, ḳuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zū'l-‘amūdān, **zū'l-ferā**,

zû'l-ketfân. Bu on bir yıldızlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

Zû'l-ketfân: “Ar. Yusuf peygambere rüyasında secde eden onbir yıldızdan biri”

cuhūd aydı: <....> Anda kēdin Resūl yarlıkadı: ol yıldızlar atı cereyān, tārık, kāyis, kuddūh, feylāk, muşabbah, veşşāb, riyāl bir rivāyetde zeyyāl, zû'l-‘amūdān, zû'l-ferā’, zû'l-ketfân. Bu on bir yıldızlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar. (KE 67v3-4-5-6-7)

2. 1. 3. Ayet ve Sure Üzerine Terimler

‘Āl-i ‘imrān: “Ar. Kur’an’ın 3. suresi”

kimērse çığaylıkdın kurtulayın tēse ‘āl-i ‘imrānnı okusun. (KE 66r15)

Āyet: “Ar. Kur’an’ın surelerini oluşturan cümlelerin her biri”

Mevlī ta ‘āla tegme sūre sayın bir ferīşte ıddı kötere bilmediler, tegme bir āyet sayın bir ferīşte ıddı kötere bilmediler, tegme harf sayın bir ferīşte ıddı hem kötere bilmediler. (KE 119r19-20-21)

on āyet belğüsi urdı kurrāsege hoş yıdıglıg kıldı anı (ME 74/8)

kırā'at hanīfe bir āyet kolar

uzun bir kasīr üç kerek tēr olar

bu mikdār kırā'at kıyām haddi ol

bu ekki kavulçe nē kim tēr bular (MM 143/1)

... āyetiniñ bişāreti birle hazret-i resūlu'lah ‘aleyhi's-salāti ve's-selām muḳaddes muṭahhar rūhınıñ istimdādı ile hezīmet kılmışsız diyü sem‘imize tegdi ise köñlümüze gāyet ferūh ve sürūr hāşıl oldı (YB K.VI.28-29-30)

Āyāt: “Ar. ç. ayetler”

yanut birür miz ol kim irsege kim haddin keçti taḳı bitmedi İdisining āyātlarına. (HKT 309b/1)

Mūsī Tūr tağınğa keldi münācāt kıldı, aydı: İdiyā şen bilür-şen kim ne tileyür bular.

Mevlī ta'ālā Tevrīt atlıg kitābnı Mūsīğa ıddı, miñ sürelig āyāt on levh üze bitiglig. (KE 119r15-16-17)

bu āyat ma'nīsı ol bolur kim: va-ma Muḥammadun (NF 93/1)

Āyete'l-kürsī: “Ar. Bakara suresinin 225. ayetini teşkil eden kısım”

mi'rāçqa aşurdı, bir kesek zümürüddin uluğluķı ança teñlig kim anıñ muķābelesinde yēti kāt yēr ve kök yābāndaķı ḥalka meñizlig, teğresinde āyete'l-kürsī bitiglig, öñinde on miñ kürsī, soñında on miñ kürsī, artında on miñ kürsī, ilgerüsinde on miñ kürsī, her bir kürsīde on miñ ferişte öre turup āyete'l-kürsī okıyurlar, tamām şevābların Muḥammed ümmetleriğe bağışlayurlar. (KE 218v9-10-11-12-13)

Bi-ķalbin selīm: “Ar. ‘temiz bir kalple’ anlamında Şuara suresi 89. ayeti ile Saffat suresi 84. ayetinden iktibas”

‘ilim ‘ālem içre biligli telim

taķı da ‘vi birle kēdigli kilim

‘ilimge kilīmge inanmağū ēr

ēr ol kēlse ḥaķķa bi-ķalbin selīm (MM 396/4)

El-ḥamdu sūresi: “Ar. Fatıha suresi”

naḡmāz kıldı Tanrığa öğdü ıydı payğambarğa şalāvāt ıydı payğambarğa ķanğa bılğadı anı adadı anga anı, at bērdi anga nērse birle örtdi anıñ üze ḥabarnı, neļgüsüz kıldı ḥabarnı çattı savnı, ġammāzlık kıldı iki kāt kıldı nērseni sūretü'l-ḥamd, el ḥamdü sūresi emgetdi anı, emgekge kemişdi anı (ME 106/5-6-7-8)

Eredtü en u'raf : “Ar. ‘gizli bir hazine idim, tanınmak istedim.’ anlamındaki hadisin kısaltılmış ve değıştirilmiş biçimi”

eradtü en u'raf delīl oş muḡa

yuḡıbbū nehu ḥil'ati ḥod saḡa

yuḡıbbüküm ḥıṭābı eşitgen muḡıb

ķamuğ bid 'alardın bolur bir yaḡa (MM 371/1)

Etteḥıyyāt: “Ar. namazda oturulunca okunan dua ”

yol başında küydi anga caza birmek uçun zāhidlik kıldı tekeḷlūf birle, pārsālū körgüzdi
ettahiyyātka oturdi namāzda, **ettahiyyāt** okıdı namāzda kulluḷ kıldı Tanrığa tapundu
(ME 169/4-5)

Fātiḥa: “Ar. Kuran’ın ilk suresi”

namāz içre vācib bil onı
kerek erse bilgil eşitgil sanı
oḳı **fātiḥa** zam kılıp sūredin
burun ekki rek'at içinde munı (MM 108/3)

innā lillāhi va innā ilāyhi rāci‘ūn: “‘ şüpheşiz O’ndan geldik ve dönüşümüz O’nadır’
anlamında Bakara suresi 156. ayete iktibas ”

zu’l-ḥicca ayıdın dört kün qalıp turur erdi, çāharşenbe kün erdi kim, ol mel‘ūn bıçaq
birle urdı; muḥarram ayıning avval küni erdi, yekşenbe kün kim dār-i fenādın dār-i
beqağa riḥlat qıldı **innā lillāhi va innā ilāyhi rāci‘ūn.**

Ḳarībūn mine'l-muḥsinīn: “Ar. ‘ iyilik yapanlardan daha yakın’ anlamında A’raf
suresinin 57. ayetinden iktibas”

kişi bu şıfat birle bolsa kaçan
bolur şāḥib-i iḥsān u ehl-i amān
karībūn mine'l-muḥsinīn tedi ḥaḳ
bu ḳul boldı merḥūm biliḡ bī-gümān (MM 26/3)

Mine'l-mutteḳīn: “Ar. Allah’tan korkan kullardan (Maide 127’ den iktibas) olmak”

yēriṇç şerī‘atnıḡ aḥkāmların
kētürmeklik islām érür bil yaḳīm
ulasa bu islāmı iḥsān tapa
bolur oşbu mü‘min **mine'l-muttaḳīn** (MM 24/4)

Müctehid: “Ar. ayet ve hadislerden dinî hükümler çıkaran din bilgini”

mübārek nefesdin ‘ibāret açıp
tümen türlüḡ ilhām cevāhir saçıp
tarīḳat yolında çın-oḳ **müctehid**

özi érdi sansız hiçāblar kēçip (MM 385/3)

ma'nīsī ol bolur kim: Menim ummatım biri biringe iḥtilāf qılmaqı ummatımğa raḥmat turur, tēp aytur taqı eger kim ictihād qılsa, Haq te'ālāning Kelāmıdın yā taqı Peyğāmbar 'as ḥadīşidin Yā taqı şaḥāba sözidin bir mes'eleke cevāb aysa eger anıng cevābı Haq te'ālāning ḥazratında rāst tüşse, ol müctehidke Haq te'ālā ekki şavāb bergey ve eger anıng cevabı Haq te'ālā ḥazratında ḥaṭā tüşse, bir şavāb bergey i'tiqādı rāstlıqı üçün. (NF 228/9-10-11-12-13)

Naşş: “Ar. kesin hüküm getiren ayet ve hadis”

*resül ḥaḳ ēkinç naşş eşit kıl kabül
ḥaber bērdi allah kim illā resul
resülğa idī bērdi miñ mu'cize
yēter oş saña bu kelām u uşul (MM 35/1)*

Süre: “Ar. Kur'an'ın yüz on dört bölümünden herbiri”

taqı ol vaqtın kim indürüldi süre kim, "Biting Tangrığa taqı toķuş kıling yalawaçı birle"; destür tiledi sindin, kinglik eyeleri anlardın; taqı aydılar: "Kodğul bizni, bolaling olтурғанlar birle." (HKT 193b/1-2-3)

Tevrātı bitigen qalemniñ ünin Mūsī işitür erdi, bu levḥ on yolu Mūsī öñinde indi, yarlıg keldi: kötürgil tēyü, kötürmedi. Mevlī ta'āla tegme süre sayın bir ferişte ıddı kötere bilmediler, tegme bir āyet sayın bir ferişte ıddı kötere bilmediler, tegme ḥarf sayın bir ferişte ıddı hem kötere bilmediler. (KE 119r18-19-20-21)

köz yummadım yinçge, örtüglü kıldı sözni far'za kıldı Tangrı süre-ning ahkamların, andāze kıldı Tangrı süreni kesti (ME 79/2)

*namāz içre vācib nēçe bil anı
kerek ērse bilgil eşitgil sanı
oķı fātīḥa zām kılıp süredin
burun ekki rek'at içinde munı (MM 108/3)*

peyğāmbar 'as aydı: Ey 'ammum, ne üçün yığlar-sen? tēdi erse, 'Abbās aydı: Ey 'ammum ne üçün yığlar-sen? tēdi erse, 'Abbās aydı: Yā Resülallāh, bu süre içinde

sizing dār-i fenādın dār-i beqāğa riḥlat qılmaqıngız, Haq tv̄t ḥazratınga barmaq ḥabarı bar tēdi erse, Peyğāmbar ‘as aydı: Yā ‘Abbās, aytmışing teg turur. (NF 84/3-4-5)

Sūrelig: “sureli” (Ar. sūre ‘Kur’an’ın yüz on dört bölümünden herbiri’ + -līg)

Mūsī Ṭūr tağınga kēldi münācāt kıldı, aydı: İdiyā sēn bilür-sēn kim ne tileyür bular.

*Mevlī ta ‘ālā Tevrīt atlıg kitābnı Mūsīgā ıddı, miñ **sūrelig** āyāt on levḥ üze bitiglig. (KE 119r15-16-17)*

Sūretü'l-aḥzāb: “Ar. Kur’an’ın 33. suresi”

*peyğāmbar ‘as taqı yārānları birle İslām avvalında emgenlerinin beyānı içinde turur İmām Abu'l-Me ‘ālī Muḥammed İspīcābī raḥmhi Tefsīr’inde **Sūretü'l-Aḥzāb** içinde bu ḥadīṣni keltürmiş: ...: Ma ‘nīsī ol bolur kim Peyğāmbar ‘as ḥabar bērü yarlıqar: Qayu kimerse mu ‘minni āzār qılsa, mēni āzār qıldı; taqı kim kim mēni āzār qılsa, ol kimerse mel ‘ūn turur. (NF 10/14-15-16-17 , 11/1-2)*

Sūretü'l-‘asr: “Ar. Kur’an’ın 103. suresi”

*kimerse öwkem öçsün tese **Sūretü'l-‘asr**nı okusun. (KE 66r17-18)*

Sūretü'l-bakara: “Ar. Kuran’ın 2. suresi”

*kimerse oğrılardın kurtulayın tēse **sūretü'l-bakara**nı okusun. (KE 66r14-15)*

Sūretü'l-enfāl: “Ar. Kur’an’ın 8. suresi”

*kimerse nifāk köñlümdin çıksun tese **sūretü'l-enfāl**ni okusun. (KE 66r16-17)*

Sūretü'l-en ‘ām : “Ar. Kur’an’ın 6. suresi”

*kimerse kaḍgu köñlümdin çıksun tēse **sūretü'l-en ‘ām**nı okusun. (KE 66r15-16)*

Sūretü'l-ḥamd : “Ar. Fatıha suresi”

*Namāz kıldı Tanrığa ögdü ıydı payğambarğa şalavāt ıydı payğambarğa kaḅa bilğadi anı adadı anga anı, at bērdi anga nērse birle örtdi anıng üze ḥabarnı, nełgüsüz kıldı ḥabarnı çattı savnı, ğammāzlık kıldı Nērseni **sūretü'l-ḥamd**, al ḥamdü sūreṣi emgetdi anı, emgeke kemişdi anı (ME 106/5-6-7-8)*

Sūretü'l-ihlās: “Ar. Kur’an’ın 12. suresi”

kim erse küfr ü şirk mendin kitsün tēse **sūretü'l-iḥlāşnı** okusun. (KE 66r18-19)

Sūretü'l-mu'avvizeteyn: “A. Kuran’ın 110 ve 113. sureleri”

kimerse cādūlukdın amān tilese **sūretü'l-mu'avvizeteynni** okusun. (KE 66r19-20)

Yuḥibbūnehu: “Ar. ‘onu severler’ anlamında Maide suresi 54. ayetinden iktibas”

eradtü en u'raf delīl oş muḡa

yuḥibbū nehu ḥil'ati ḥod saḡa

yuḥibbüküm ḥiṭābı eşitgen muḥib

kamuḡ bid ‘alardın bolur bir yaḡa (MM 371/2)

Yuḥibbüküm: “Ar. ‘sizi sever’ anlamında Ali İmran suresi 31. ayetinden iktibas”

eradtü en u'raf delīl oş muḡa

yuḥibbū nehu ḥil'ati ḥod saḡa

yuḥibbüküm ḥiṭābı eşitgen muḥib

kamuḡ bid ‘alardın bolur bir yaḡa (MM 371/3)

2. 1. 4. İbadet ve İbadet Üzerine Terimler

Āb-dest: “Far. abdest”

*bir kimerse keldi taqı İmāmdın üstün **ābdest** qılu başladı taqı könglinge tüşti kim: Men munda **ābdast** qılsam, İmāmqa kerāhiyyat kelgey munung **ābdest** suwı manga kelür tēp. **Ābdest** qılmadın turdı taqı İmāmdın astın **ābdest** qıldı. (NF 221/17 , 222/1-2)*

Ābid: “Ar. ibadet eden, tapan, tapınan”

*açıḡı öçdi erse tirig ḡalḡan zāhidḡa aydı: men tevbe qılsam ḡabul bolḡay mu? ‘**Ābid** aydı (KE 134r10)*

*Barşışā munung ‘ibādatıdın ta‘accub qıldı taqı aydı: Ey ‘**ābid**, sening ‘ibādating manga ingen ḡoş keldi. (NF 369/7-8)*

Āḡīne: “Far. cuma, cuma namazı”

āḡīne nāmāzinga barduḡ, ya‘nī oḡuduḡ, **āḡīne** kılduḡ (ME 80/3)

Artuḫsı namāz kıl-: “nafile namaz kılmak” (< T. artuḫ ‘artık, geri kalan’ + -sı + < Far. namaz ‘İslamın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet’ + < T. kıl- ‘etmek, yapmak’)

oyağlık kılğıl, ya ‘nī artuḫsı namāz kılğıl aning birle, artuḫsı tã‘at sanga. (HKT 278a/8)

Artuḫsı tã‘at: (T. + Ar.) “nafile ibadet” (< artuḫ ‘artık, geri kalan’ + -sı + < Ar. tã‘at ‘Allah’ın buyruklarını yerine getirme, ibadet etme’)

oyağlık kılğıl, ya ‘nī artuḫsı namāz kılğıl aning birle, artuḫsı tã‘at sanga. (HKT 278a/8)

Aşfiyā: “Ar. ç. azizler, sofular”

na ‘t-ı Muḥammed Muṣṭafā şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem ol.... sözlemek ... niyāzlıg ... (LXXIII-2) kopoşluğ, ... (IX-5) hem tokuşluğ, ... (CVI-1) kadaşlıg, ... (III-17) koldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa ‘ādetliğ, ... (XV-99) ‘ibādetliğ ... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1) İşāretliğ, ... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī‘, zikri refī‘, ümmetka şefī‘, enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıttā-i vefā Muḥammed Muṣṭafā şalla’llāhu < ‘aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

Ateşhāne: “Far. Mecusi mabedi, ateşe tapanların ibadet yeri”

fıraḫ ilginde kördük tiyü köp kın

tüşüp barçası öptiler adaḳın

telim şükrāneler birdi uşol dem

kılıp köp vakf-ı āteş ḥaneḡa hem (HŞ 1230/7-8-9-10)

Bāng-i namāz: (Far. + Far) “ezan” (< Far. bāng ‘ses, seda’ + < Far. namāz ‘İslamın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet’)

peygāmbar ‘as Bilālqa buyurdi kim bang-i namāz oqıgıl tēp. Qaçan kim Bilāl bāng-i namāz oqıdı erse, Peygāmbar ‘asimāmatlıq qıldı, cümle şahābalar iqtidā qıldılar. (NF 40/3-4)

Bāng-i namāz kıl-: “ezan okumak” (< Far. bang-i namāz ‘ezan’ + < kıl- ‘etmek, yapmak’)

taḡı dünyāda ne ‘amal birle meşgul erdingiz kim Hāq te ‘ālā sizlerni ağırlap yüzüingizni münevver qılmış? Tēp su ‘āl qılsalar, bu ‘azīzler ayğaylar kim: Bizler ol qavm turur-miz

*kim namāz vaqtı bolmadın aşnu ābdast qılur erdük, taqı mescidke kirip Haq te 'ālāqa tã 'at ve 'ibādat qılur erdük taqı **bang-i namāz** qılur erdi, bizler mescidde hāžir bolmış erdük. (NF 241/14-15-16-17)*

Bāng-i namāz oqı-: “ezan okumak” (< Far. bāng-i namāz ‘ezan’ + < oqı- ‘seslendirmek’)

*bu arada mu 'azzin **bāng-i namāz** oqıdı erse, cümle turdılar taqı mescidke kirdiler. (NF 247/3)*

Batırık: “Rum. Ortodoks ve bazı Doğu kiliselerinin başkanı, patrik”

*uş çıqmış, bizke bitigi keldi tēdi taqı ol bitigni oqıdı taqı aydı kim: Ey **batırıq**lar, ey uluğlar, cümle ittifāq qılıp ol Aħmedke ittibā ' qılaling, dünyamız taqı ābadān bolğay, 'uqbāmız taqı ābadān bolğay tēdi erse, cümle **batırıq** qıldılar (NF 80/7-8-9)*

Bilāl-i Habeşī: “öz. is. Bilal bin Rabāh. İlk Müslüman olan altı kişiden biri ve İslâmın ilk müezzini”

*resül 'aleyhi's-selām aydı: sizni meniñ mü 'ezziniñ **Bilāl-i Habeşī** birle nikāh kıldım. Aydım: yā Resūla'llāh ümmetleriñde munça teğlik aqlar bar erken bizni qara Bilāl birle 'aqd kılur-sen. (KE 215r10-11-12)*

Bilāl-i Habeşī taqı Şuheyb-i Rūmī taqı Habbāb razhuma taqı munlar emşāli derviş şahābalar çıqtılar erse, bu Mekkening eşrefleri aydılar: Bu 'Ömerning işi neteg turur! (NF 110/5-6)

Cāmi': “Ar. Müslümanların ibadet etmek için toplandıkları yer”

*Muslim bin Yasār raħmhi Başraning cāmi 'inde namāz qılur erdi, Nāgāh bu **cā-mi** 'ning bir öresi tüşti taqı **cāmi** 'ning ba 'zısı yıqıldı (NF 249/2-3)*

Cuhūd kenīsesi: “Yahudilerin ibadet yeri, havra” (< Ar. cuhūd ‘Yahudi’ + Ar. kenīse ‘kilise’ + -si)

*anlar kim çıkarıldı saraylarındın haqdın öngin birle meger aysalar: "İdimüz Tangrı." Taqı eger bolmasa irdi def' Tangrıniñ, kişilerni, paralarını para birle; yıkılğay irdi şayma 'alar taqı tersālar mescidi taqı **cuħūdnuñ kenīse**leri taqı mescidler kim zıkr kılnur anın içinde Tangrıniñ atı, üküş. (HKT 323b/4-5-6-7)*

Deyr: “Ar. kilise”

yana bir **deyr** uşol tağ özre taşdın
 koparmışlar keşişler ilde taşdın
 tüşüp **deyr** içre kirdi ol tutup fāl
 uşol yang birle kim yürir köp abdal (HŞ 520/5-6-7-8)

Deyristān: (Ar. + Far.) “kilise”

ķavluhu ta ‘ālā: (XXIV-11/16) **deyristān**da ķamuğ muķrīler maķfilde, ķamuğ imāmlar
 miķrābda muni oķıyurlar kim ... (XXIV-16) Aymışlar: bu ķışşalarda sözlegenler üç
 türlüg erdiler, biri ķāzifler ya ‘nī yalğan yapğanlar, ékinç ģākīler ya ‘nī işitkeni
 sözlegenler, üçünçi arıģlayu sözlegenler. (KE 235r12-13-14-15-16)

Deyyār: “Ar. manastır veya kiliseye mensup”

ķışige baķsa ol kōzleri āhū
 koyan yanglıģ kiter ol kōzdin uyķu
 tamām ģırmen çiçek tig ķaddi yok ģar
 çiçekindin yok imķān alsa **deyyār** (HŞ 440/7-8-9-10)

Dü-gāne: “Far. iki rekāt”

yunuģnuģ soģınça **dü-gāne** ķétür
 soģınça du ‘ā ķıl niyāz el kōtür
 icābet ķılur rab ģümān tutmaģu
 icābet anuķ sēn du ‘ānı yētür (MM 86/1)

Ef‘āl: “Ar. ibadet için yapılması gereken işler, hareketler”

Allāh ta ‘āla yarlıķar: bizni zālimler zulmindin ģāfil tēyü bilmeģ. Kōz tutģıl **ef‘āl**ķa sezā
 a ‘mālķa cezā ķūni ķelsün, heybet bisāti yazılsun, evvelin āķirī ģalkı yıģılsun. (KE
 249r3-4-5)

bu aģlāķ u **ef‘āl** [u] a‘māl üze
 yörür erdi baba melik teg kede
 yörimeķ bu yolda bolup muķtedā
 sezā erdi baba kōģüller tüze (MM 398/1)

bu kège tüş kördüm men kim yārānlar birle Ka'baqa tavāf qılur-men, taqı Ka'beke kirür-men, taqı Ka'bening kilîdini alur-men, Taqı **ef'āl**-i hecni tamām qılmuşdın [song] başımnu yulur-men tēdi. (NF 37/1-2)

Eftār: “Ar. oruç açma, iftar”

bir yerde olturdılar, ançaqa tegi ki **eftār** vaqtı boldı erse, **eftār** qılmaq üçün tã'am çıqardı taqı ol abdāl önginde qoğtı erse, ol abdal tenāvul qılmadı. (NF 295/7-8-9)

Evb: “Ar. ibadetle Allah'a yönelme”

ķavluhu ta'ālā: ... (XII-29) Yūsufğa **evb** öğretti. (KE 85r2)

Ėkindü namāzı: (T. + Far.) “ikinci namazı”

kün batdı **Ėkindü namāzı** fevt boldı, Süleymān heybetliĝ erdi, namāz fevt boldı tēmediler. (KE 140r21 , 140v1)

namāz kün toĝarda revā ermes ol
tikilmişde hem yok namāz kılsa yol
taqı kün batarda meĝer ol küni
Ėkindü namāzı revā bolĝay ol (MM 157/4)

'Alī razhu 'alamnu aldı taqı Bilālqa fermānladı kim cümle şahāba **Ėkindü namāzını** Benu Qurayzada qılsunlar tēp. (NF 33/7)

Ėrte namāzı: (T. + Far.) “sabah namazı” (< Ėrte 'sabah' + < Far. namāz 'İslamın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, '+ -1)

sücūd birle kayd kıldı erse bu Ėr
ķayu bir namāznı müsāfir buzar
velī **Ėrte namāzın** muķīm
buzar özgesinde öĝin fāyda bar (MM 154/3)

bir kün Peyĝāmbar 'as **Ėrte namāzına** şurū' qılmaqğa qaşd qıldı, taqı Abū Bekr, razhu yerinde yoq erdi. (NF 110/9-10)

Ezān: “Ar. Müslümanlıkta namaz vaktini bildirmek için müezzinin yüksek sesle yaptığı çağrı ”

*Ebū Bekrge icāzet bērdi, bargıl şahabelerga imāmetliġ kılġıl, tep. Bilāl razıya'llāhu 'anhu **ezān** kıldı, şahābeler yıġlaştı* (KE 236r18-19)

*ēmdi ol vaqt yawudı, tēdi taqı turdı taqı ābdest qıldı, mescid öçekinge mindi taqı **ezān** oqıdı. Hemīşe **ezān** taqı özi qılur erdi hem imāmluq taqı özi qılur erdi.* (NF 153/8-9)

Farīza: “ Ar. Müslümanlıkta, özür olmadıkça yapılması zorunlu, yapılmaması günah sayılan ibadet, farz” (krş. farz)

*haķīkat üze sadaķalar, çıġaylarga taķı dervīşlerge, taķı işlegenlerge aning üze, anı kim ol kim erseler yaraştırulmuş tururlar köngülleri, taķı mükātebler içinde taķı borç lāzım bolmuşlar içinde taķı Tangrının yolu erenleri içinde; **farīza** Tangrıdın.* (HKT 189a/8-9 , 189b/1-2-3)

*efzāl-ı a'māl-i enbiyā üze **farīza** üçün Dāv[ud] tefahħus kılmađuķı üçün 'itāb kēldi, şavāb-ı cevāb bu turur.* (KE 135v11-12)

*köz yummadım yinçge, örtüġlü kıldı sözni **farīza** kıldı Tangrı süre-ning ahķamların, andāze kıldı Tangrı sürening ahķamların, andāze kıldı Tangrı süreni kesti Tangrı* (ME 79/2)

*on ekki **farīza** alıñ bu sebať
bilip munı mü'min kerek turġu saķ
namāzdın taş altı taķı altısı
namāznıñ içinde erür bilgu haķ* (MM 66/1)

*yıldın yılqa zekāt berür-miz, tēp ayturlar taqı qonşılardaķı dervīşlerke miskīnlerke terbīyet qılmazlar tēdi erse, Ka 'bu 'l-Aħbār aydı: Yā Abū Zar anlarqa yıldın yılqa zekāt bērmek **farīza** turur, zekātdın öngin neerse bērmek **farīza** ermez.* (NF 129/1-2-3)

Farz: “Ar. Müslümanlıkta, özür olmadıkça yapılması zorunlu, yapılmaması günah sayılan ibadet, farz” (krş. farīzā)

*içi kim bizni balçıkdın yuġurdı
manga ķulluķ kıling tiyü buyurdı
ķamuġķa hığmatını **farz** kıldı* (HŞ 80/6-7-8)

*müşfikrak erdin, ḥalāyiqni şerīʿatka da ‘vet kıldın, ümmetka sünnet ve **farz** öğrettiñ, (KE 236v16)*

*uluğ yunuğ içre yumaq cümle ten
farḫa ağız hem burun yayğa-sen
vuzū ‘ içre sünnet erür ekkisi
gusül içre **farz** ol neçük özge ten (MM 87/4)*

Fetvā: “Ar. İslam hukuku ile ilgili bir sorunun dinî hukuk kurallarına göre çözümünü açıklayan, şeyhülislam veya müftü tarafından verilebilen belge” (krş. fitvā)

*melik anıñ körkiñe <ḥayrān> bolup rağbet kıldı, kız hem köñül bērdi, nikāḥ bolsun tēp tevaqquf kıldılar, nikāḥ revā bolurınga **fetvā** tapmadılar. (KE 168r14-15)*

*Abū Muqātil-i Samarqandī raḥmhi [aydı]: Qaçan kim Abū Ḥanīfe raḥmhi **fetvā**ke cevāb aytu başladı erse, eṭrāf-ı ‘ālamdın **fetvā**lar kelü başladı. (NF 191/9-10)*

Fitvā: “Ar. İslam hukuku ile ilgili bir sorunun dinî hukuk kurallarına göre çözümünü açıklayan, şeyhülislam veya müftü tarafından verilebilen belge” (krş. fetva)

*ol ‘ālim ayğay kim: Yā Rebbī, özümni emgetip taqı sening ‘ilmüñni ḥāşil qıldım taqı sening rizāñg üçün ol ‘ilmüñni ḥalāyiqğa neşr qıldım (ya ‘nī ḥalāyıqlarğa yaydım) tālib ‘ālimlarğa öğrettim taqı ‘avāmu’-n-nāsqa müşkillerini ḥal qıldım, **fitvā**ke cevāb bitidim, minberke minip va ‘z ve naşīḥat qıldım, ḥalāyiqni sening yolungqa ündedim sening ḥoşnūdluqung üçün, tēp. (NF 406/17 , 407/1-2-3)*

Ḥanḳāḥ: “Ar. büyük tekke, dergāḥ ”

*mürīd kirse mescid ya **hanḳah**ka ol
burun sağ aḍaḳ ḳat çıkar bolsa sol
kerek ew ziyāret maḳāmlarıña
biliñ kirgü munteğ yörügli bu yol (MM 300/1)*

***ḥānqah**da musāfirler taqı dervişler üküş cem‘ boldılar taqı şeyḥning sufrasında hēç neerse yoq erdi. (NF 251/12)*

Hācerü'l-esved: “öz. is. Kâbe’nin duvarında bulunan ve cennetten geldiği rivâyet olunan meşhur kara taş”

bu Ka'bening taşlarını bəş tağning taşlarıdın bina qılsan; avvalını Hırā tağındın qılsang, qalğanını Tūr-ı Sīnā tağındın, taqı Lubnān tağındın taqı Cūdī tağındın qılsang. Qaçan kim **Hācerü'l-esved** yeringe tegdiler erse, Cebre'il 'as uştmahdın bir aq taş keltürdi taqı İbrāhīm 'as'qa aydı: Bu taşnı Ka'be sengirinde qoğgıl kim bu taş hürmetlig taş turur, munung içinde 'ahdnāma bar turur tēp aydı ese, İbrāhīm peygāmbar 'as taqı Cebre'ıl ayğanı tēg sengirde qoydı. Cahilliyat vaqtında hāyız 'avretler eliglerini sürttiler taqı öngin yazukluğ kimerseler eliglerini sürttiler erse, ol aq taş qap-qara boldı tēp aydılar. (NF 38/10-11-12-13-14-15-16)

Haṭīb: “Ar. cuma ve bayram namazından önce camilerde hutbe okuyan kimse”

Süleymān çıkıp 'id namāzın kıldı, āsaf bin Berhīyā **haṭīb** erdi, kaçan minberge ağsa İdige hāmd u senā aytur erdi (KE 143r9-10)

qiyāmatqa tegi mü'ezzinler bāng-i namāzda benim atım aymışdın song sening atıng ayğaylar, **haṭīb**lar huṭbada benim atım aymışdın song sening atıngnı ayğaylar, namāz içinde teşehhüdde benim atımı ayğaylar, andın song sening atıngnı ayğaylar, 'ulemālar, vā'izlar benim atım aytıp sening atıngnı ayğaylar tēdi erse, Peygāmbar 'as'nung köngli hoş boldı. (NF 63/3-4-5-6)

Haṭm: “Ar. Kur'an'ın tamamını okuma, hatim”

bu arada bir tişi twuq keldi taqı turuqtı erse, bu abdal bardı taqı andın sūt sağdı, taqı ol sūt birle eḫfār qıldı taqı aydı: Ey 'azīz, sening bu ta'āmungnı tenāvul qılıp otuz **haṭm** birle üç yüz rek'at namāz qılmaqingdın manga bu bir içim sūt bu twuqdın içmekim sewüglügrek turur, tēp aydı taqı gāyib boldı. (NF 295/12-13-14-15)

Huṭbe: “Ar. cuma ve bayram namazlarında minberde okunan dua ve verilen öğüt”

Havvā anamıznı Ādem atamızga 'akd kılurda Mevlī ta'ālā öz arıg zātı birle **huṭbe** yarlıkamuş erdi, ol **huṭbe** Ādem kıssasında bitildi. (KE 109v2-3-4)

kirişdi aning birle nāgāh aydı **huṭbeni**, beḫḫe okudı **huṭbeni** köçdi (ME 139/8)

Rāvīlar andağ aydılar kim 'Ömer vaqtında on ekki ming minberde haṭīblar minip cum'a kün **huṭbe** aytur erdiler, tēp. (NF 112/6-7)

‘İbādet: “Ar. bir dinin buyruklarını yerine getirme”

aygıl: "Hakikat üze namazım taqı **‘ibādetim**, kulluğum, taqı tiriglikim taqı ölüür vaqtım Tangrığa, ‘āamlarınġ İdisinge." (HKT 145b/1-2)

mü'minlerge beşāret ol kim Resül yarlıqadı: kıyāmet küni bolsa āmennā bihi ve şaddağnā bir ferişte kēlip mü'min kullarınġ nāme-i a'mālin qolunğa bergey, mü'min nāmeni toluğ tā'at ve **‘ibādet** körgey niçe bağsa yazuğ körmegey? ayğay: ey ferişte sen ġālağ kılıp- [şen] bu nāme meniñ ermes, men telim yazuğ kılıp erdim, olarınġ biri hem munda yoğ. (KE 191r13-14-15-16)

muvağğid **‘ibādet** tilegü kerek

‘ibādetka kuvvet ülegü kerek

muvağğid bu nefsnıñ başın kesgüğe

ğahırnıñ kılıçın bilegü kerek (MM 95/1)

taqı bu necāsat kemişgen kāfirlarğa [ne üçün] qarğadı tēp su'āl qıldılar erse, cevāb aymışlar kim namāz Haq te'alāqa **‘ibādet** u tā'at qılmaq turur. (NF 13/6-7)

‘İbādetliğ:” ibadet eden” (< Ar. ibādet ‘bir dinin buyruklarını yerine getirme’ + -lığ)

na't-ı Muğammed Muştafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ol.... sözlemek ... niyāzlığ ... (LXXIII-2) kopusluğ, ... (IX-5) hem toquşluğ, ... (CVI-1) kadaşlığ, ... (III-17) koldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa'ādetliğ, ... (XV-99) **‘ibādetliğ**... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1) İşārethiğ, ... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī', zikri refi', ümmetka şefi', enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıṭṭa-i vefā Muğammed Muştafā şalla'llāhu <'aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

‘İbādet kılğuçı: (Ar. + T .) “ibadet eden” (< Ar. ibādet ‘bir dinin buyruklarını yerine getirme’ + < T. kıl- ‘etmek, yapmak’ + -ğü + -çı)

tigme bir öğürge kılduğ **‘ibādet**, anlar anıñ birle **‘ibādet kılğuçılar**; tartışmasun sening birle iş içinde. (HKT 326a/7-8)

‘İdü'l-Azğā:“Ar. kurban bayramı”

yılđa ekki qata yeyür-men, bir qata **‘idü'l-fiṭrde** taqı bir qata **‘idü'l-ağğāda**. (NF 146/13)

‘İdü'l-Fiṭr:“Ar. ramazan bayramı”

yılđa ekki qata yeyür-men, bir qata **‘idü'l-fiṭrde** taqı bir qata **‘idü'l-ağğāda**. (NF 146/13)

İhrām: “Ar. hacıların örtündükleri dikişsiz bürgü”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, fażl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāqa ve ‘imāme anıñ, Baḥā ve Ṭihāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, hac ve **iḥrām** anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü’l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

*muḥrim boldı er, ya ‘nī **iḥrām** badı ḥaremge kirdi ḥaremge kirgen Ḳa‘be koruğı, Ḳa‘be korıǵına kirmiş (ME 30/8)*

tişilerge artuḳ nifās ḥayz bile

bu bēş yērde ğusli farḫā kıla

*velī cum‘a **iḥrām** taḳlı ėkki ‘iyd*

bular ğusli sūnnet bilip kılǵıla (MM 90/3)

*Mekkeke qayıttılar, taqı, iḥrām baǵladılar, zu‘l-qa‘da ayı tuǵmışda Mekkeke kirdiler, taqı hec qıldılar, taqı **iḥrām** birle Mekkede bir qaç zamān turmuşdın [song] yana Medīneke bardılar. (NF 77/3-4)*

İmām: “1. Ar. namazda kendisine uyulan kişi, hoca 2. mezhep kurucusu büyük kişiler ”
*eger İbrāhīm peygāmbetni ḥalkğa imām kıldım ėrse,... tēdim ėrse Muḥammed Muştafānı mi‘ra[c] tüninde Beytü’l-Maḳdisde kamuğ peygamberlarga **imām** kıldım, yēti kat kök feriştelerge **imām** kıld[ım], Nemrūd otını İbrāhimğa savutdım ėrse tamuğ otını Muḥammed ‘aleyhi’s-selāmınñ ümmetleriğa savutǵay-men. (KE 198v12-13-14) (1)*

tıyılmas suwı yā iriñ kan müdām

bu bēş vaḳtda bēş yunsa bolǵay tamām

oşol yunuğ ol vaḳt içinde dürüst

*bolu bilmegey bu şıfatlıǵ **imām** (MM 80/4) (1)*

mu ‘azşam **imām**dın kavul kelse bir
 ol ekki **imām**nuñ sözi bolsa bir
 yā müftī ya kāzi ya mü‘min kişi
 kayu biri birle ‘amel kalsa bir (MM 228/1-2) (2)

bu közüng birle hēç faqīhni kördüng mü? tēdi. Men aydım: Yā **imām**, bu zamāna
 faqīhları faqīh ermezler-mü? tēdim (NF 232-14) (1)

İnābet: “Ar. günahardan tövbe edip Allah’a dönme”

muni kēl saķıngıl **inābet** kētür
 inābetdin aşğil irādet kētür
 inābet irādet yolın tut yōri
 kamuğ havfdın özüñ selāmet kötür (MM 283/1)

taqı munlar erteke tegi tā‘at ve ‘ibādat qılur erdi taqı kündüz rūza tutar erdi. Hemīşe
 yıqlamaq birle Haq te ‘ālāqa zārīlıq birle tevbe ve **inābet** birle bu künlerni keçürdi. (NF
 233/16-17)

İnābetsiz: “günahlarından tövbe ederek hak yoluna dönmeyen” (< Ar. inābet ‘günahtan
 tövbe ederek Allah’a sığınma’ + -siz)

baķıp özde sēn bu şıfat bolmasañ
 ‘acep yoķ taķı sēn tapıp bulmasañ
inābetsiz ērge irādet yoķ ol
 irādet yoķ ol ‘ışk bile kēlmesēñ (MM 362/3)

İstigfār: “Ar. Allah’tan suçlarının bağışlanmasını dileme, tövbe etme”

yazukluğ kullar **istigfārı** haķķı
 hacılık yığısı zārı haķķı
 yetīmler telmürüp yıqları haķķı (HŞ 3155/5-6-7)

ķavluhu ta‘ālā: ... (XI-L-7) Aşnu **istigfār** kılmas ērdiler, aydılar: biz kökde erken yēr
 yüzindin bir kılnuñ tā‘atin kökke aǵdurur ērdiler, kamuğ yēr halkı tā‘atları birle teñ
 kelür ērdi, ol kim bolğay? tēp sordılar. (KE 22r2-3-4-5-6)

andın song üküş nedāmat yedi, ol sözni ayğanına tevbe qıldı taqı **istigfār** qıldı, qul
 āzād qıldı, üküş rūzalar tuttu. (NF 45/17’46/1)

‘İyd: “Ar. bayram”

*tişilerge artuḵ nifās ḥayḻ bile
bu beş yêrde ḡusli far-Ēa kıla
vel-Īcum ‘a ihrām taḵi ěkki ‘iyd
bular ḡusli sūnnet bilip kılgıla (MM 90/3)*

‘İyd namāzı: (Ar. + Far.) “bayram namazı” (< Ar. ‘iyd‘ bayram’ + < Far. namāz ‘İslamın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, salat’ + -ı)

*teşehhüd oḵımaḵ soḡ otruş bile
vacib ol ḥaḵıḵat vacib tutḡıla
taḵi tekbirāt ‘iyd namāzında
kêtürmek vacib ol munı keḡ bile (MM 110/3)*

Ḳa‘de: “Ar. namazda selamdan önce Ettehiyyatü ve dua okunan oturma bölümü”
*soḡ otruşda uysa yêtürgey tamām
nêteg kim oḵur ěrḡi yalguz müdām
yêrinçe kıyām u kırā ‘at rükū ‘
sücüd Ḳa‘de kêtürp soḡınça selām 139/4*

Ḳadre't-teşehhüd: “Ar. namazda oturuşta Ettehiyyatü okuyacak kadarki süre”
*sehiv birle vācib ḵalır bolsa bil
sehiv secde vācib bolur soḡra qıl
soḡ oḡruşda ḵadre't-teşehhüdde soḡ
kêtür ěkki secde cevāb oş sa ‘il (MM 112/3)*

Ḳāmet: “Ar. farz olan namazdan önce okunan iç ezan”
*könültti eḡrini, tüzetti eḡrini iç ḵāmet kıldı mü‘ezzın durḡuzdı mü‘ezzın namāz uçun
(ME 51/4)*

Ḳazā: “Ar. vaktinde yerine getirilemeyen ibadetin sonradan yapılması”
*"andın song ḵazā kılsunlar kirlerini taḵi vefā kılsunlar nezrleringe taḵi tavāf kılsunlar
Ka‘bege." (HKT 322a/8-9)*

yarlıg keldi: ey meniñ habībim Muḥammed bu ne kerāmet bolur, Süleymān üçün kün yansa namāzın vaktında ödese seniñ kerāmetiñ üçün ümmetiñ **kaḏā** namāzlar ötemekin kıyāmetğa teği meşrū‘ kıldım, bir künde yüz rek‘at namāznıñ kaḏāsını öteseler vaktında ötemiş teg kabūl kılğay-men. (KE 140v15-16-17-18)

biliñ biri biri soñınça namāz
oqımak farīza **kaḏā** bolsa az
kaḏā köp ya vakt tar ya nisyān bu üç
buzar bilgü tertib oqıgu namāz (MM 159/2)

ekinç yıl bayaqı tég isti‘dād qıldılar, taqı Ka‘beke tavāf qıldılar, bildurğı hecning **qaḏası** tég niyyet qıldılar. (NF 46/17’ 47/1)

Keffāret: “Ar. bir günahı Allah’a bağışlatmak umuduyla verilen sadaka veya tutulan oruç”

kaḏā nezr-i muḏlāq ya şavm-ı zihār
ya **keffāret** oşbu oruç kim tutar
tañ atmazdın aşnu kerek niyyeti
delīl köp ayıtsam bulur-sen melāl (MM 33/2)

aydı kim: Abū Bekr kīmelig bolmasun taqı ant içmesün kim Muṣṭihqa ihsān qılmağaymen, tég afv qılsun, tég āyat nāzil boldı erse, Ābū Bekr taqı könglidin Muṣṭih ḥaqqıñğa tutğan kīnesini çıqardı taqı antqa **Kefārat** bérdi taqı Muṣṭihqa burunqıdın yaḥşıraq ihsān qılu başladı. (NF 418/17 , 419/1-2)

Keñise: “Ar. kilise” (krş. kenise)

andın soñ Şām cühūdlarınıñ ‘īdi keldi, Ebū Bekr Mübeşşere birge Muḥammedni cühūdlar ma‘bedinge é[ltti] **keñise** bar tég, üç yüz kandīl érdi. Muḥammed kirdi erse kutluğ közi kandīllarğa tüşdi er[se] temür zencirler söküldi, kandīller yerge tüşti. (KE 189v13-14-15-16)

Kenise: “Ar. kilise” (krş. keñise)

anlar kim çıkarıldı saraylarındın ḥaḳdın öngin birle meger aysalar: “İdimüz Tangrı.” Taqı eger bolmasa irdi def‘ Tangrınnıñ, kişilerni, paralarını para birle; yıkılğay irdi şavma‘alar taqı tersālar mescidi taqı cühūdarnıñ **keniseleri** taqı mescidler kim zıkr

kılınur anın içinde Tangrınıñ atı, üküş. Taqı yārī birgey Tangrı ol kim irsege kim yārī birür. (HKT 323b/4-5-6-7)

Keşiş: “Far. manastır rahibi, papaz, keşiş”

*yavuş irdi ‘ırāķ ilinge ol tağ
itekinde bar irdi bir zārif bāğ
yana bir deyr uşol tağ özre taşdın
kōparmışlar **keşişler** ilde taşdın
tüşüp deyr içre kirdi ol tutup fāl
uşol yang birle kim yürir köp abdāl* (HŞ 520/3-4-5-6-7-8)

Kıbla: “Ar. bazı ibadetler yerine getirilirken dönülen Kâbe’nin bulunduğu yön” (krş. kıble)

*taqı eger uysang anlargā kim birildiler kitāb, tigme bir āyat birle, uymağaylar **kıblangā**. Taqı irmes sen uyğan anlarning kıblasıngā.* (HKT 21a/6-7-8)

*minim kıblam sining yüzüng ok uş bir
sining **kıblang** yüz artuķraķtur āhır* (HŞ 3310/1-2)

*hābār tiledi andın, istedi andın, sav bildürmek tiledi andın ardınca turdı **kıblağa**, arķa çevürdi yobiladı anı yincgeldi kōrkuğdın, içinge aldı* (ME 210/4-5)

*yüzini **qıblağa** çewürdi taqı aydı: Ey Bār Hudāyā, bu ölüm qatıqlıqında manga yārī bērgil! Tedi.* (NF 104/3-4)

Kıble: “Ar. bazı ibadetler yerine getirilirken dönülen Kâbe’nin bulunduğu yön” (krş. kıbla)

*ol mes `ele bu turur: Bizir mezheblig kaçan yatıp namāz kılur bolsa adaķını **kıble** sıñar uzatıp yatğay.* (KE 6r11-12)

*biri avret örtmek ékinç yunmaķı
te iri n ü namāzlık arığ bolmaķı
taqı **kıble** tüzmeķ bu vaķt saklamak
taqı niyyet ihlāş bile kılmaķı* (MM 67/3)

Kıkrığan: “namaz vakitlerini bildirmek için ezan okuyan din görevlisi, ezancı, müezzin” (< kıkrır- ‘yüksek sesle bağırma’ + -ğan)

*taqı tündin tesbîh kılğıl taqı namāzning songlarında. Taqı eşitgil ol küni kim **kıkrğan** kıkrar, yawuq yirdin. (HKT 497a/6-7)*

Qırā'at: “Ar. namazın rükünlerinden olmak üzere Kur'an-ı Kerim'den belirli parçaları okuma zorunluluğu”

*qavluhu ta'āla: ... (XII-31) Üç **qırā'at** bar: ... olturğu tayangu orun, ... biçek birle yençip yēgü ta'ām ya kendü etmek birle yörgenmiş et ya 'nī türmek, ... Ya 'nī kağun. (KE 85r15-16-17-18)*

namāz içre tekbîr êkinçi kıyām

***qırā'at** üçünçi rükū' tōrti tamām*

sücūd bēş aḥir ka'de altı biliḡ

bu on êkki birle 'amel kıl müdām (MM 68/2)

*yana bular duşmanqa qarşu barsunlar, öngin t̄āyifa kelip bir rek'atlarını **qırā'at** birle tamām qılsunlar tēp yarlıḡ keldi erse, êkindü namāzını andaḡ qıldılar erse, ol kāfirlarning mekri ḥīlesi bāṭil boldı. (NF 40/12-13-14)*

Qırā'atsız: “namazın rükünlerinden olmak üzere Kur'an-ı Kerim'den belirli parçaları okumama” (< Ar. qırā'at ' namazın rükünlerinden olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'den belirli parçaları okuma zorunluluğu' + -sız)

*yana bu t̄āyifa barıp duşmanqa qarşu tursun; avvalqı t̄āyifa kelsün, anlar taqı bir rek'at namāz **qırā'atsız** qılsunlar, taqı selām bērsünler. (NF 40/11-12)*

Kıyām: “Ar. namazın ayakta kılınan bölümü”

*namāz içre tekbir êkinçi **kıyām***

qırā'at üçünçi rükū' tōrt tamām

sücūd bēş aḥir ka'de altı biliḡ

bu on êkki birle 'amel kıl müdām (MM 68/1)

Kıyām-u qırā'at: (Ar. + Ar.) “namazda ayakta durmak ve namazın gereklerinden olmak üzere Kur'an'dan muayyen parçalar okuma”

***kıyām u qırā'at** rükū'dın yanar*

imām birle kētrür namāzı köner

sücūddın qayıtmaz sehivde dürüst

kayıtsa bu mesbūk yakīm bil buzar (MM 135/1)

Ḳıyām-u rükū’: (Ar. + Ar.) “namazda ayakta durma ve namazda elleri dizlere dayayarak eğilme”

ḥalāyıklar ara melek teğ vücūd

ğızāsı ḳıyām u rükū’u sūcūd

leṭāfetğa ma’din kerem kânı ol

özi birle mevcūd biliñ érdi cūd (MM 383/2)

Ḳıyām-u şıyām: (Ar. + Ar.) “namazda ayakta durma ve oruç”

nişāb bolsa ḳurbān vacib ḳılmaḳı

namāz rūze tēg bil vebāl ḳalmaḳı

bu ḳurbān ḳıyām u şıyām u zekāt

nişān ol tamuğdın azād bolmaḳı (MM 194/3)

Ḳıyām-u sūcūd: (Ar. + Ar.) “namazda ayakta durma ve secde etme”

ḳıyām u sūcūd u rükū’u ḳu’ūd

kētürgey ḳırā’atsızın bu vücūd

ḳıyāmda ḳırā’at oḳıǵu sa’at

turup tēk kētürgey rükū’u sūcūd (MM 142/1)

Ḳunūt: “Ar. yatsı namazından sonra kılınan ve ‘salât-ı vitr’ denilen üç rekâtlık namaz”

ḳunūt ḳalsa aḳsa rükū’da ḳişi

ḳayıtmazdın utǵay sūcūğa başı

rükū’ bil farĒa ḳunūt vācib ol

vacibdın ḳavīraq farĒa işi (MM 151/1-3)

Ḳurbān: “Ar. dinin buyruǵunu veya bir adaǵı yerine getirmek için kesilen hayvan”

kim kim bolsa sizdın sökel, yā anıñ birle aǵrıǵ başındın; yuluǵ rūzedin, yā şadaḳadın, yā ḳurbān ḳılmaḳdın. (HKT 28b/7-8)

nişāb bolsa ḳurbān vacib ḳılmaḳı

namāz rūze tēg bil vebāl ḳalmaḳı

bu ḳurbān ḳıyām u şıyām u zekāt

nişān ol tamuğdın azād bolmaḳı (MM 194/3)

*ma'nîsi ol bolur kim: Nê kim til birle 'ibâdat qılur hamd u senâ mengizlig, tesbîh u tehlîl mengizlig, cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim ten birle 'ibâdat qılur, namâz, rûza ve hec mengizlig, [aning] taqı cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim 'ibâdat u tã'at kim māl birle qılur zekât ve şadaqa, **qurbân** mengizlig, aning taqı cümlesi Tangrıqa turur tédim erse, Haq te'âlâdın hîţâb keldi: ... ya 'nî dünyâda taqı âhîratda selâmatlıq bolsun (NF 58/1-2-3-4)*

Ƙu'üd: “Ar. namazın oturularak kılınan bölümü”

*ƙıyām u sücūd u rükū'u **ƙu'üd**
kêtürgey ƙırā'atsızın bu vüçüd
ƙıyāmda ƙırā'at oƙıǵu sa'at
turup tēk kêtürgey rükū'u sücūd (MM 142/1)*

Ma'bed: “Ar. ibadet edilen yer, tapınak”

*andın soǵ Şām cühūdlarınıǵ 'îdi keldi, Ebū Bekr Mübeşşere birge Muḥammedni cühūdlar **ma'bedinge** é[ltti] keñîse bar tēp, üç yüz ƙandîl erdi. (KE 189v13-14-15)*

Maǵ: “(< Far. bāng) ezan”

*namâz rûze **maǵ** hem rükū'u sücūd
ḥuzūruǵ yipek aǵ üyüik teǵ vüçüd
vüçüd içre kiri busup yatmasa
asıǵ ƙılmas ol bil sücūd birle cūd (MM 342/1)*

Maẓmaẓa: “Ar. abdest alırken aǵza su alma, aǵzı ƙalkalama”

*yunuǵ sünneti on eşit bil sanı
niyet bir bismillah tēmeklik şanı
eliǵ yumaǵıǵ hem yunuǵdın oza
sivāk **maẓmaẓa** bēş taǵı bēş ƙanı (MM 74/4)*

Mesbūǵ: “Ar. cemaatle kılınan namaza sonradan katılan kişi”

*imāmǵa uyǵlı eger èrmese
burun rek'atını tüzü tērmese
imām èkki yanga selām bérmedin*

soñ oturuşda **mesbūk** kerek turmasa (MM 132/4)

Mesbūkāne: (Ar. + Far.). “cemaatle kılınan namaza gecikmiş gibi”

selām bërse turgay yétürgey namāz

*kerek **mesbūkāne** üküş bolsu az*

kerek êkki rek'at ya bir rek'at ol

ķırā'at farĕā a şāhib-niyāz (MM 133/2)

Mescid : “Ar. genellikle minaresiz, küçük cami” (krş. meşgit)

*aydı anlar kim galebe kıldılar işleri üze: "Tutunğay müz anlar üze **mescid**." (HKT 284a/5-6)*

*andağı hādimler asr[ap] on êki yaşasa **mescid** süpürüp çerāğ yaķar ęrdiler, bālig bolğan soñ öz erkinde ęrdi. (KE 166v7-8-9)*

*mürĭd kirse **mescid** ya hānķahķa ol*

burun şağ ağaq ķat ķıķar bolsa sol

kerek ew ziyāret maķāmlarıķa

biliñ kirgü munteg yörügli bu yol (MM 300/1)

*taķı hēķ **mescid** içindeki qapuğlar bāqĭ qalmasun, bağlansun, meger Abū Bekr qapuğı bağlanmasun tedi. (NF 91/15)*

Mesh: “Ar. abdest alırken eli başa ve meste sürme”

*ol ķul[nıñ] sağ ķolın ķesmek, ol ķol birle oğurlar, ol ķol birle ta'ām yeyür, anıñ birle tahāret kıur, anıñ birle **mesh** tartar, sağ ęlig barķa yahşılıķnı kıur. (KE 96v17-18-19-20)*

biri yüzni yumaķ êkinçi eliñ

tutuş tirseki birle yumaķ biliñ

*üçinç başķa **mesh** ét taķı törtilenç*

ađaķnı tapuķ birle yup rāst kılıñ (MM 70/3)

Meşgit: “Far. mescid” (krş. mescid)

*döşedi **meşgit**ge uşaq daşnı eyleksiz koydı anı* (ME 65/6)

Minber: “Ar. camilerde hutbe okunan merdivenli, yüksekçe yer”

yana Resūl yarlıkadi: ol kün maña bir haber tegdi, 'Ömer islām keltürdi erse min tokuz yüz **minber** kuruldı. (KE 199v19-20)

baqar-men, bir uluğ yaşlıg abuşqa- saçı meḥāsini cümle aq ermiş erdi- zeberceddin **minber** üze olturmuş taqı arqasını Beytü'l-Ma'mūrqa tayamış taqı qatında ḥalāyıq üküş turur. (NF 56/7-8)

Muğātır: “öz. is. patriklerin ulu kişisi”

bildim kim sizler dīnleringiz içinde ingen şābit-qadam turur-siz tēp munlarnı ögüp ḥil'atlar keydürdi. Andın song aydı: Ey baṭrīqlar, bu bitig keltürgen kişini alıp **Muğātırqa** barıng. (NF 80/11-12)

Muḥrim: “Ar. ihrama giren”

taqı ḥarām kılındı sizning üze yabanning awı, mādām kim **muḥrimler** siz. (HKT 119a/8-9)

uluğladı anı ḥalge çıkdı ḥaremge kirmiş, ḥalāl boldı **muḥrim**. (ME 38/5)

Muḥrī: “Ar. Kur'an okuyan”

ḳavluhu ta'ālā: ... (XXIV-11/16) deyristānda ḳamuğ **muḥrīler** maḥfilde, ḳamuğ imāmlar miḥrābda munı oḳıyurlar kim ... (XXIV-16) Aymışlar: bu ḳışşalarda sözlegenler üç türlüg erdiler, biri ḳāzifler ya'nī yalğan yapğanlar, ékinç ḥākīler ya'nī işitkenni sözlegenler, üçünçi arıḡlayı sözlegenler. (KE 235r12-13-14-15-16)

Muḳtedā: “Ar. kendisine uyulan, imam”

sülūk birle meczūb bolur **muḳtedā**

icāzetliḡ erse revā iḳtidā

ya meczūb [u] sālīk kerek uysa-sēn

bu ékki biliḡ muḳtedā mühtedā (MM 304/1)

Muḳtedī: “Ar. imama uyan, imamın arkasında namaz kılan”

rükū' ḳalsa rek'at kētürgey tamām

kerek münferid **muḳtedī**yā imām

biliḡ rek'at içre rükū' ḥükmi teg

kētürgey bu rek'at unutsa ḳıyām (MM 146/2)

Mu'tekif: “Ar. bir ibadethaneye çekilip namaz, niyaz ve ibadetle meşgul olan”

eger sanga hemîşe Haq te'ālā birle bolmaq kerek erse, mescidde mu'tekif bolgıl, mesciddin çıkmagıl. (NF 262/9)

Mü'ezzin: “Ar. namaz vakitlerini bildirmek için ezan okuyan din görevlisi, ezancı”

resül 'aleyhi's-selām aydı: sizni meniñ mü'ezzinim Bilāl-i Habeşî birle nikāh kıldım. (KE 215r10-11)

könültti eğrini, tüzetti eğrini iç kâmet kıldı mü'ezzin durğuzdı mü'ezzin namāz uçun (ME 51/4)

ferîşteler ayğaylar kim: Sen dünyāda qayu iş birle meşgûl erding kim bu 'Araşâtqa yaruq yüz birle kelding? tēp su'āl qılsalar, ol t̄âyifalar ayğaylar kim: Biz dünyāda mü'ezzin avazını eşitür bolsa erdük, heç dünyā işi birle meşgûl bolmas erdük, velîkin qopar erdük, ābdast qılup namāzqa hâzîr bolur erdük. (NF 241/6-7-8-9)

Mü'ezzinlik: “mü'ezzinlik” (Ar. mü'ezzin ‘ namaz vakitlerini bildirmek için ezan okuyan din görevlisi ’ + -lik)

Bağdād élinde bir mu'ezzin bar erdi Şâlih atlıg. Qırq yıl mu'ezzinlik qıldı. (NF 364/7)

Müftî: “Ar. dinî konularda fetva veren kimse”

mu'azşam imāmdın kavul kelse bir

ol êkki imāmnıñ sözi bolsa bir

yā müftî ya kâzi ya mü'min kişi

kayu biri birle 'amel kılsa bir (MM 228/3)

o uluğ ulusning tümen ming yüz on oğlanlar begleringe basa kırım tömenini bilgen iminek başlıg daruğa begleringe basa kırk yerinning şāh merdān başlıg daruğa begleringe halîl başlıg yüz begleringe sadāt-ı 'ulvîleringe müftî müderrisleringe kâzî muhtesibleringe meşâyîh şūfîleringe dīvān bitkeçileringe ulu tamğa üstinde turğan aḥmed hoca (YB K.I.5-6-7-8-9-10-11)

Münacât: “Ar. yakarış”

'Ömer hem 'Arab arasında esrük boğra teg erdi, kız qarındaşı Qur'ân ünin tüzüp okıdı erse imānga boyun sundı. Münacât: İlāhî 'Ömer Resûlni öltürgeli keldi, imān bérdin

biz telim yıllar boldı kim Muḥammedniñ peygamberlığığa ikrār kılduḡ āḡır demde imān birle barmaq ve ‘uḡbīde dīdār körmek kerāmet rūzī kılu bērgil. (KE 198r4-5-6-7)

ḡazarda seferde seherde niyaz

***münācāt** bile muḡ birer vaḡtda nāz*

iḡi hazretinde bolup ḡurb tamām

ayur ērdi tün kün iḡi birle rāz (MM 400/2)

*qaḡan kim bu ḡālını kördüm erse, benim ṡefā‘atım taḡı ziyāda boldı, velīkin anıḡ üze kirsem anıḡ vaḡtı kētkēy, ol **münācāt** lezzetidin maḡrūm bolḡay, tēp qaḡuḡda üküṡ eḡlendim. Tün buḡuḡı boldı taḡı ol kimerse yıḡlamaḡını taḡı zārīlıḡını eksitmedi. (NF 176/8-9-10)*

Namāzlıḡ: “seccade, üzerinde namaz kılınan yayḡı” (< Far. namāz ‘İslam’ın beṡ şartından biri olan ve Müslümanların günde beṡ vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, salat’ + -lıḡ)

biri ‘avret örtmek ēkinḡ yunmaḡı

*ten ü ton **namāzlıḡ** arıḡ bolmaḡı*

taḡı kıble tüzmeḡ bu vaḡt saḡlamaḡ

taḡı niyyet ihlāṡ bile kıılmaḡı (MM 67/2)

Namāznung oḡımaḡı: (Far. + T.) “namaz kılarken okunan dua, namaz duası” (< Far. namāz ‘İslam’ın beṡ şartından biri olan ve Müslümanların günde beṡ vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, salat’ + -nung + < T. oḡı-‘ bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları seslendirmek veya düşüncēyi anlamak’ + -maḡ + -ı)

*taḡı ḡatıḡ kıılmaḡıl **namāznung oḡımaḡın**, taḡı aḡru oḡumaḡıl anıḡ birle; taḡı istegil anıḡ arasında yol. (HKT 281a/9)*

Nefil: “ Ar. nafil oruç”

*biliḡ farzı vaḡt yā **nefil** niyyeti*

mu‘ayyen nezīr üç oruç ṡıḡḡati

revā tünle kündüz zevāldin aza

kıılur bolsa bilḡü bu üç niyyeti (MM 168/1)

Nev-niyāz: (Far. + Far.) “tarikatta yalvarmaya yeni başlamış mürit” (< Far. nev ‘yeni’ + < Far. niyaz ‘yalvarma, yakarma’)

*biliñ oşbu kaç beyt érür tég nişān
tèyü bilmeñiz kim bu muṭlaḳ beyān
mürīd **nev-niyāzlarğa** idrāk üçün
ayur-miz fülān ol fülān (MM 312/3)*

Nev-niyāzlıg: (Far. + Far.) “ tarikatta yalvarmaya yeni başlamış durumda olan mürit” (< Far. nev ‘yeni’ + < Far. niyaz ‘yalvarma, yakarma’ + -lıg)

*irādet bérigli irādet sözün
eşit açsun allah beşāret közin
muḥib **nev-niyāzlıg** mürīd şeyḥiñe
kerek ḳılsa teslīm kēçip öz özin (MM 267/3)*

Nezir: “Ar. adak” (krş. nezir)

*biliñ farzı vaḳt yā nefil niyyeti
mu'ayyen **nezir** üç oruç şıḥḥati
revā tünle kündüz zevāldin aza
ḳılur bolsa bilgü bu üç niyyeti (MM 168/2)*

Nezir: “Ar. adak” (krş. nezir)

*ḳazā **nezir**-i muṭlaḳ ya şavm-ı zıḥār
ya keffāret oşbu oruç kim tutar
tañ atmazdın aşnu kerek niyyeti
delīl rûze tutmaslıḳ ol kün yarar (MM 167/1)*

*qaçan kim Haq tebāreke ve te‘ālā Ḥasan Ḥüseynke şıḥḥat bérdi erse, ‘Alī razhu tiledi
kim ol **nezirni** vefā ḳılsa. (NF 140/11-12)*

Niyāz: “Far. Allah’a yalvarma, yakarma”

*esīrler köngli sözi sözi nārı ḥaḳḳı
nebīlerning **niyāzı** nāzı ḥaḳḳı
buyurğan dīnlerining i‘zāzı ḥaḳḳı (HŞ 3155/8-9-10)*

*Resûl 'aleyhi's-selâm aydı: ey 'amme aş yêgü yarağım qalmadı kâfirler cefâsıdın cānga yettim, öyni hālî kılğıl, bu kêçe rāzım, **niyāzım**nı bî-niyāz melikniñ hażret[ide] ötünegin tedi.* (KE 218v19-20-21)

*yunuğnuñ soñınça dü-gāne kêtür
soñınça du 'ā kıl **niyāz** el kötür
icābet kılur rab gümān tutmağı
icābet anuñ sên du 'ānı yêtür* (MM 86/2)

Oğuğ: “dua”

*āmīn tedi anıñ **oğuğ**ınğa körklüg kıldı anı berk orunğa qatdı anı* (ME 89/6)

Orlağuci: “müezzin” (< orla- ‘bağırıp sesini yükseltmek’ + -ğu + -çı)

*sağadı ölügge, sağayu şı'r aytdı ölügge namāzğa ündedi **orlağuci**, bangladı mü'ezzin* (ME 89/5)

Orta қа'де: (T. + Ar.) “namazda orta oturuş”

*otur **orta қа'де** kunūtnı oqı
vitir içre vācib turur ay aqı
kêtürmeklik erkānların tamām
namāz içre vācib érür muttaqı* (MM 109/1)

Orta namāz: (T. + Far.) “orta namazı, ikindi namazı”

*saqlang namazlar üze taqı **orta namāz**nı.* (HKT 36b/4-5)

Orta otruş: “ikiden fazla rekâtlık namazlarda ikinci rekâttan sonraki oturma” (krş. orta қа'де)

*müsāfirge uysa muqīm soñ turup
namāzın yêtürgey bu yalguz oqup
oqımaqlıqı tört müsāfir kişi
revā **orta otruş** bile oturup* (MM 182/4)

Pārsā: “Far. sofı, zahid, takva ehli”

*taqı anlar kim sögerler **pārsā** tişilerge, andın song kelmediler tört tanuq birle; kamçılantı anlarını seksen kamçı. (HKT 335b/8-9)*

*ol er hatunı birle yawlaq **pārsā** érdiler, bu körklüg kıızı bar erdi, telim kişiler bérmes érdiler. (KE 143v16-17)*

*qaradı yobıladı anga bérk orunga kirdi yā **pārsā** boldı (ME 181/3)*

*benū İsrā'īl içinde bir **pārsā** melik bar erdi, yana ingen cabbār erdi. Bir kün taqtı üze olturmuş erdi. (NF 441/12)*

Pārsālīg: “dindarlık, sofuluk ” (krş. pārsālīk) (< Far. pārsā ‘sofu, zahid, ’takva ehli + -līg)

*yana **pārsālīg**ingdin nūr bu canqa*

bu ajun aldar evvel hoş ağırlar

uş andın genç bozup gevher uğurlar (HŞ 1325/6-7-8)

Pārsālīk: “dindarlık, sofuluk” (krş. pārsālīg) (< Far. pārsā ‘sofu, zahid, takva ehli’ + -līk)

*tēkellūf birle **pārsālīk** kıldı, kōni oquğucı boldı tartunı turdı işdin, yıǵındı, qayttı işdin toldı övkedin, dıqıldı övkedin payğāmbarlık da ‘va kıldı (ME 165/2-3)*

*cümle halāyıq anga üküş hıdmat qılur erdiler. Ol taqı **pārsālīq** birle ‘ömrini keçrür erdi. (NF 127/17)*

Perhīzlig: “takva sahibi” (krş. perhīzlüg) (< Far. perhīz ‘dince yasak edilen şeylerden uzak kalma’ + -lig)

*haq te ‘ālāqa ‘ibādat qılmaq içinde mudāvamat qılsa, taqı Tangrıdın qorqğan bolsa, taqı **perhīzlig** bolsa, ol faqīh turur, tēdi. (NF 232/16-17)*

Perhīzlüg: “takva sahibi” (krş. perhīzlig) (< Far. perhīz ‘dince yasak edilen şeylerden uzak kalma’ + -lüg)

***perhīzlüg**, halāl kisblüg şāhib-hayr erdi. aning éwinde qonuq boldı. (NF 235/4)*

Rāhib: “Ar. Hristiyanlarda genellikle manastırda yaşayan evlenmemiş papaz, keşiş”

***rāhib** aydı: ehl ol turur, sizler kamuğ teba ‘sizler turur-siz, meniñ maqşūdım ol turur (KE 189r13)*

*emîrû'l-mu'minîn 'Alî razhu aydı: Ey rāhib, tüşgül, sözleşeling tēdi erse, ol **rāhib** taqı tüştı. Baqar, yüzi mucāhide taqı riyāzatdın sap sarıǵ bolmuş. Özi yigit kışi turur, qara tonluǵ. Nēçe yıllardın berü mucāhide ve riyāzat birle meşgul turur. (NF 148/14-15-16-17)*

Ramazān: “Ar. ay takviminin dokuzuncu ayı, üç ayların sonuncusu, oruç tutulan ay”

*lā ilahe illa'llāh Muḥammedün Resülü'llāh tēgüge ne yaraǵları bolǵay erdi, körmes müsēn, müǵlar, cühüdlār, tersālar butǵa tapunǵanlar aytmalar, ümmetiniñ tili[ni] şehadet üze men yōrittım, ma'rifetni fitretǵa delil kıldım, Ka'be olarnıñ yolu, olarnı yarlıkamasam kurbān ayı, **ramazān** ayı, cum'a ve cemā'at, hac ve 'umre, id ve 'arefe, zekāt şadaķāt bere[kāt] tüni kadar tüni, kul huva'llāhu aḥad sūresi 'aṭā bērmegey erdim, tamuǵdın kūtǵarmaǵay erdim, sekiz uçmaḥ, hūr ve kuşūr ve vildān ve ğilmān, enhār ve eşcār, besātīm ve reyāhīm, büryan kuşlar, tahūr şarabı va'de kıлмаǵay erdim. (KE 212v10-11-12-13-14-15-16)*

*bir **ramazān** ayını rūza tuttı taqı bir **ramazān**qa tegi uluǵ yazuqlardın saqlandı, yana ékinç **ramazān**da taqı rūza tuttı, bu ékki **ramazān** bu kimersening cümle kiçig yazuqlarınǵa kefārat bolur, örtgen bolur, kétergen bolur, tēp aydı (NF 240/10-11-12)*

*tārīḥ sekiz yüzde **ramazān** aynıñ evvelinde bitildi ḥācī kurbān ḥāfız bitidi. (YB Ka.I.12)*

Rek'at: “Ar. namazda bir kıyam, bir rükû ve iki secdeden oluşan bölüm”

*yarlıǵ keldi: ey meniñ ḥabībim Muḥammed bu ne kerāmet bolur, Süleymān üçün kün yansa namāzın vaķtında ödese seniñ kerāmetiñ üçün ümmetiñ każā namāzlar ötemekin kıyāmetǵa tegi meşrū' kıldım, bir künde yüz **rek'at** namāznıñ każāsını öteseler vaķtında ötemiş teg kabūl kılgay-men. (KE 140v15-16-17-18)*

*eger qalsa **rek'at**da ékki sücūd*

oşol rek'at içre sücūd birle cūd

burunķıda qalsa kētürgey yana

biliñ rek'atını muvaḥḥid vücūd (MM 147/1)

*yana bu tāyifa barıp duşmanqa qarşu tursun; avvalqı tāyifa kelsün, anlar taqı bir **rek'at** namāz qırā'atsız qılsunlar, taqı selām bērsünler. (NF 40/11-12)*

Rekā'at: “Ar. ç. rekatlar”

müsāfir mükīmğa uyuban kılur

*namāz tört **rekā'at** far'za bolur*

każā bolsa uymak revā bolmağay

biri birisinge muhalif kélür (MM 181/2)

Rizvān: “Ar. dua”

*Tangrı tebāreke ve te'ālāqa üküş hamd u şenālar qıldı taqı Peyğāambar 'as'qa durūdlar aydı taqı Abū Bekr razhu'qa **rizvān** aydı taqı 'Ömer razhu'qa **rizvān** aydı.* (NF 127/7-8-9)

Rukū' : “Ar. namazda elleri dizlere dayayıp öne doğru eğilme” (krş. rükū')

*sökündürdi başını **rukū'** da başın kuyukatdı **rukū'** içinde* (ME 68/7)

Rükū' : “Ar. namazda elleri dizlere dayayıp öne doğru eğilme” (krş. rükū')

*taqı kıling namāznı taqı biring zekātını. Taqı **rükū'** kıling, namāz kıling, namāz kılğanlar birle.* (HKT 7a/3-4)

*bu kün namāzda yime **rükū'** bir, secde eki bolduķı anıñ üçün turur.* (KE 9r12-13)

namāz içre tekbir ekinçi kıyām

*kırā'at üçünçi **rükū'** törti tamām*

sücūd beş ahır ka'de altı biliñ

bu on ekki birle 'amel kıl müdām (MM 68/2)

Sācid: “Ar. secde eden”

*ķavluhu ta'ālā: ... (II-30) İmdi sizge ma'lūm boldı kim Ādem 'ālim turur, siz 'ābid-siz, meniñ ģazretimde miñ 'ābiddin bir 'ālim fāzılraķ turur, ķayda 'ābid erse 'ālimğa ģıdmet ķılmaķ kerek, ol maģdūm bolsun siz ģādīm boluñ, ol mescūd bolsun sizler **sācid** boluñ Ādemge secde ķılıñ.* (KE 8v19-20-21 , 9r1)

Şāhib-niyāz : (Ar. + Far.) “yalvaran, dua eden”

selām bërse turğay yétürgey namāz

kerek mesbūkāne üküş bolsu az

kerek ekki rek'at ya bir rek'at ol

kırā ‘at *farīza* a **şāhib-niyāz** (MM 133/4)

Sāhib-reşād: (Ar .+ Ar.) “hak yolda yürüyen”

kılıp tesmiyet ok atıp irtidād

kétürse yènür ol keşik yok fesād

kafir attı mü’min bolup tesmiyet

*kılıp tégdi yènmes a **sāhib-reşād*** (MM 235/4)

Sakınğan: “takva sahibi” (< sakın- ‘ herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak ’ + -ğan)

*tağı biling, haķīkat üze Tangrı **sakınğanlar** birle.* (HKT 186a/8)

Saknuķ: “Ar. takva sahibi” (< sakın- ‘ herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak ’ + -(u)ķ)

*anga urmaķ birle, yüreksiz kıldı anı kađguluķ kıldı anı edgülık kıldı anga edgülık ol yaķşı bilür ‘Arab tilini berķ yerge ķattı nēmeni sakınuk boldı tişi ol **sakınuk** tişi* (ME 33/4-5-6-7)

*ingen zāhid, pārsā erdi tağı **saqnuq** kişi bolsa, aning ta ‘āmıdın tenāvul qılur erdi, yoq erse tenāvul qılmaz erdi.* (NF 222/16-17)

Şālih: “Ar. dinin emrettiği şekilde hareket eden”

*şeytān aydı: ol İşni kılmuşda kēdin tevbe kılğay-siz, **şālih**ler cümlesindin bolğay-siz.* (KE 68r3-4)

*bu işke sebeb ol erdi kim Benū İsrā’ī içinde bir **şālih** kimerse bar erdi tağı aning nārasīda bir oğlı bar erdi tağı ol **şālih** kimerseke ecel yawudı erse, ewinde bir buzağu bar erdi, ol buzağu bardı tağı şahrāda bir orman içinde qoydı tağı aydı: Yā Rebbī, bu buzağu sanga ispārladım.* (NF 341/4-5-6-7)

Şāliha: “Ar. dinin emrettiği kaidelere uygun hareket eden kadın”

*[‘İs]ī aydı: ‘āķil dünyāda ev kılur mu? Hikāyet ‘İsī vaktinde bir **şāliha** urağut bar erdi, tennūr başığa etmek [bi]şürgeli ķeldi ķolunda oğlanı birle.* (KE 172r14-15)

Sālik: “Ar. bir tarikata giren, tarikat ehli”

velī sāde sālik ya meczūb imām
boluban tēgürmes murādğa tamām
*yörügli şerīat bile **sālik** ol*
velī bolsa meczūb kılumaz arām (MM 305/3)

Şavma‘a: “Ar. ibadethane, tekke, zaviye”

taķı eger bolmasa irdi def‘ Tangrınınñ, kişilerni, paralarını para birle; yıķılğay irdi
***şavma‘**alar taķı tersālar mescidi taķı cuhūdarnıñ kenīseleri taķı mescidler kim zıkr*
ķılınur anın içinde Tangrınıñ atı, üküş. (HKT 323b/5-6-7)

*kerek bolğan dīvlerge tağda **şavma‘a** kazdurur erdi, perīlerge ādemīlerğa ‘imāret*
ķıldurur erdi. (KE 137v11-12)

*bir daryā qırığında baqar, bir **şavma‘a** bar; **şavma‘a** üzesinde münāra bar, ol münāra*
üzesinde yığaçdın ew bar, anıñ içinde bir zāhid bar, tersālarnıñ zahidi. (NF 148/12-
13)

Şavm-ı zıhār: (Ar. + Ar.) “kocanın karısını kendisine haram olan bir kadının uygun olmayan bir organına benzetmesinden dolayı kefareti gibi iki ay olarak tutulması gereken oruç”

*ķazā nezr-i muṭlaķ ya **şavm-ı zıhār***
ya keffāret oşbu oruç kim tutar
tañ atmazdın aşnu kerek niyyeti
delīl rūze tutmaşlıķ ol kūn yarar (MM 167/1)

Seccāde: “Ar. bir kişinin üzerinde namaz kılabilceği büyüklükte, halı, kilim, post veya kumaştan yaygı, namazlık”

qaçan kim bu ḥabarnı eşitti erse, sewüñdi taķı yüreklendi taķı rāhiblar tonını keçip
*ēgninge **seccāde** kemişip elginge ‘aşā alıp Barşışāning şavma‘asıñga keldi taķı destūr*
tileği erse, Barşışā aydı: Kim sen? (NF 369/2-3-4)

Secde: “Ar. genellikle namaz kılarken alnı, el ayalarını, dizleri ve ayak parmaklarını yere getirerek alınan durum”

*körer sen anlarnı rükû' kılğan, secde kılğan. İsteyürler artuqluq Tangridın taqı hoşnüdluq. Nişānları, taqı yüzlerinde, **secdeler** eşerindin.* (HKT 491b/7-8)

*Yūnus namāzğa turdı. Mūnis başın **secdege** koydı, secde içinde cān teslīm kıldı, Yūnus Mūnisni yudı, yerge kömdi.* (KE 155v3-4)

*sehiv birle vācib qalur bolsa bil
sehiv secde vācib bolur soñra qıl
soñ oñruşda qadre't-teşehhüdde soñ
ketür êkki **secde** cevāb oş sa'il* (MM 112/4)

*Muslim bin Yasār raḥmhi aydı: Keçgen tün **secdeke** bardım taqı **secde** içinde üküşrek turdum erdi, iley tişlerim tüştı, tēdi erse, bir kimerse aydı: Yā şeyḥ, Ḥaq te'ālāning raḥmatı üküş turur taqı biz Ḥaq te'ālāning raḥmatına umīdvār turur-miz taqı özüümüznı mundağ emgetmez-miz, bolğay kim emgenmedin bizke Ḥaq te'ālāning raḥmatı vāşıl bolğay, tēdi erse, Muslim aydı: Neme yıraq söz turur bu söz.* (NF 426-/14-15-16-17)

Secde-gāh: (Ar. + Far.) “secde edilen yer”

*qavluhu ta'ālā: ... (XXXVIII-24) Aymışlar: yazığa çıkıp kırk tün kün secde içinde yığ[ladı], ol kadar yığladı kim **secde-gāhı** közi yaşındın köl boldı, ot ündi Dāvūd boyı ol ot içinde körünmes boldı, Dāvūd yığısı birle 'ālem ḥalkı yığısın ölçese Dāvūd yığısı ziyā[de]raḥ kēlgey, taqı Dāvūd yığısı birle Ādem yığısın ölçese Ādem yığısı artuqraḥ kēlgey.* (KE 135v13-14-15-16-17)

Secde sehiv: (Ar. + Ar.) “sehiv secdesi” (krş. sehiv secde)

*selām bërse **secde sehivge** imām
kerek bërmese bilgü mesbūḳ selām
bilip bërse buzluḥ namāzı bilip
unutmuşda buzamaz yētürgey tamām* (MM 136/1)

Secde tilāvet: (Ar. + Ar.) “Ar. Kur'an'ın on dört yerinde geçen secde ayetlerini okuyan veya işiten için yapılması gerekli secde, tilavet secdesi”

*namāz içre **secde tilāvet** bile*

vācib bolsa ḥālī revān kılğıla
kılur bolsa şulbī bile niyyeti
kêçer êkkisindin yaḳm̄ bilgile (MM 114/1)

Sehiv secde: (Ar. + Ar.) “namaz sırasında yapılan bir yanlışlık için sonunda tekrar edilen secde” (krş. secde sehiv)

sehiv birle vācib kılur bolsa bil
sehiv secde vācib bolur soṅra qıl
soṅ oṭruşda ḳadre't-teşehhüdde soṅ
kêtür êkki secde cevāb oş sa 'il (MM 112/2)

Sehiv secdesi: (Ar. + Ar.) “namaz sırasında yapılan bir yanlışlık için sonunda tekrar edilen secde” (< Ar. sehiv ‘yanlış, hata, galat’ + < Ar. secde ‘genellikle namaz kılarken alını, el ayalarını, dizleri ve ayak parmaklarını yere getirerek alınan durum’ + -si)

far Ēa kılur bolsa buzlır namāz
kerek sehven ḳaşden üküş bolsu az
*vacib ḳalsa sehven **sehiv secdesi***
eger ḳoysa ḳaşden eksitti niyāz (MM 115/3)

Sipās: “Far. şükretme, dua etme, hamdetme”

peygāmbar ‘as aydı: Ma ‘nīsi ol bolur kim: Tangrı te ‘ālā bir u bar turur, anga ortaḳ
*revā ermez; şükr u **sipās** ol Tangrıḳa kim va ‘desini rāst qıldı, taḳı qulinga nuşrat bērdi,*
taḳı cümle kāfirlarnı yalguz hezīmet qıldı; andın song hēç neerse yoq, barḳadın ilk
turur, barḳadın song taḳı ol turur tēdi. (NF 51/3-4-5-6-7)

Soṅ otruş: “iki ve daha fazla rekâtlı namazlarda selamdan önceki oturuş”

*teşehhüd oḳımaḳ **soṅ otruş** bile*
vacib ol ḥaḳıḳat vacib tutğıla
taḳı tekbirāt ‘iyd namazında
kêtürmek vacib ol munı keḳ bile (MM 110/1)

Şūfī: “Ar. tasavvuf ehli, mutasavvıf”

müderrisleringe kâzî muhtesibleringe meşâyîh şūfîleringe dīvān bitkeçileringe ulu tamğa üstinde turğan aḥmed ḥoca ḥācike başlıg tamğaçı tartnaqçılarına basa kırk yiti yerning Tengri birdi (YB K.I.10-11-12-13)

Sulehā: “Ar. ç. doğru ve iyi kimseler, günah işlemeyen kimseler, salihler”

Mūsī yalavaç Mevlīdin qoldı olar Benī İsrā’īl arasında ḥalīfe boldılar, kimi melik boldı kimi yalavaçlıqğa tēgdi, ‘ulemā ve şulehā boldılar, Tevrītñi zāhir oqıyur boldılar, Mūsī birle yanıp ęwleriñe kēldiler. (KE 120v9-10-11-12)

Sücūd: “Ar. secde etme”

yatsıg namāzı vaḳti erdi Hüseyn imāmetlik kıldı, Har bin Yezīd iḳtidā kıldı namāz içinde rükū’in sūcūdın körüp Mustafā ‘aleyhi’s-selāmñıñ rükū’ı sūcūdıgā oḥşayur tēp közlerindin yaş aḳar erdi. (KE 245v14-15-16)

*namāz içre tekbīr ékinçi kıyām
kırā’at üçünçi rükū’ tōrti tamām
sūcūd beş aḥir ka’de altı biliñ
bu on ékki birle ‘amel kıl müdām (MM 68/3)*

Sülūk: “Ar. bir tarikata girme”

*sülūk birle mecżūb bolur muḳtedā
icāzetliḡ érse revā iḳtidā
ya mecżūb [u] sālīk kerek uysa-sēn
bu ékki biliñ muḳtedā mühtedā (MM 304/1)*

Sünnī: “Ar. sünnet ehlinden olan kimse”

sorḡıl, Mevlī ta’ālāñıñ bu ḳudreti bar mu? Yok, tēse kāfir bolur, ḳudreti bar tēse sünnī turur. (KE 218r8-9)

Ṭā’at: “Ar. Allah’ın buyruklarını yerine getirme, ibadet etme.”

ol vaḳtın kim mündiler kemige, ündediler Tangrını, ḥālīş kılıglı bolup anga ṭā’atnı. Ol vaḳtın kim ḳutardı anlarını suwsuz yirge, ol vaḳtın anlar ortak ḳoşarlar. (HKT 385a/2-3-4)

ni **ṭā'at** kim tapugungda şavāb ol
 ni da 'vet kim қatingda müstecāb ol
 şefi ' tutnup қolar men ҳазretingdin
 mini mahrūm қoyma rahmetingdin (HŞ 3160/5-6-7-8)

munaşşıf sözi ba 'd-ez bu kitābnı tüzgen. **ṭā'at** yolında tizgen, ma 'şiyet yabānın kezgen,
 az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oguzluğ, bir oğlu kâzî Nāsır settera'llāhu 'aybehu ve
 nevvere қalbehu andağ aytur: Peykimiz emîr-i ecel tacü'l-emr muhibbū'l- 'ulemā peykler
 uluğı, niyyetler arığı, uluğ atlıg, қutluğ zātlıg, yağşı қılığlıg, islām yarığlıg, munlıg
 sınlıg, müsülmān dīnliг ādemīler inancı, mü 'minler küvençi, ismi beg, 'aқlı yitik nāsır-ı
 dīn tavvaқа bi-veğā-yı dīn beşşera'llāhu 'alā dīni islām Toқ Buға beğ medhi (KE 2r17-
 18-19-20-21 , 2v1-2-3)

fāl, yora artuқluқ da 'vā қıldı anıng üze, edğülük қıldı anıng üze қabül қıldı **ṭā'atnı**,
 topladı bērmekni (ME 178/6)

munuğ yōni yōnsüz tēg-ök baқsa-sēn
 bu yōn anda açlur ērip aқsa-sēn
 namāz rūze **ṭā'at** bu zühd rahtıña
 muḥabbetnıñ atı çakıp yaқsa-sēn (MM 321/3)

Ṭā'āt: “Ar. ç. taatlar, ibadetler”

cümle 'ibādāt ve **ṭā'āt**ning şavābıdın rüzāning şavābı artuq bolğanı ol yōndin turur:
 Qamuğ **ṭā'āt** ve 'ibādātqa ḥalāyıq muṭṭali' bolur, ferīşteler taqı muṭṭali' bolurlar,
 velīkin bu rūzağa hēç kimerse muṭṭali' bolmaz, hēç kimerse bu rūzadārning rūzasını
 aymadın bilmez. (NF 260/9-10-11)

Ṭā'atlıg: “ibadet eden, abid” (< Ar. ṭā'at 'Allah'ın buyruklarını yerine getirme, ibadet
 etme' + -lıg)

qaçan kim İblīs kök 'ālamınqa aştı erse, ferīşteler aydı: Bu Ayyūb peygāmbar üküş
 ḥayrātliğ taqı **ṭā'atlıg** kimerse turur, tēp aydılar erse, İblīs aydı: Neçük ṭā'at ve 'ibādāt
 qılmasun kim Haq te'ālā angar munça hezār ni'met 'aṭā qılıp turur. (NF 328/17 ,
 329/1-2)

Taḥiyyāt: “Ar. namazın ka'delerinde okunan ‘etehiyyatü duası’” (krş. taḥiyyet)

*üçünçi cevāb ol turur kim ol secde Yūsufğa erdi, evvelg şerī'atda pād-şāhlarga taḥiyyāt
tarīķı birle erdi, biziñ yalavaçımız şerī'atinde mensūh boldı, cevāblarda dürüstreki bu
turur Qur'ān āyetiga muvāfık (KE 107r12-13-14-15)*

Taḥiyyet: “Ar. namazın ka'delerinde okunan ‘etehiyyatü duası’” (krş. taḥiyyāt)

*ḥaber bérmişi tég arıg pāk kelām
tümen miñ dürūd u taḥiyyet selām
tégürgil rusül enbiyā rūḥıña
yaratğan uğanım ulaşu ulam (MM 6/2)*

Taḥrīme: “Ar. namazda başlangıç tekbiri”

*acıg yüzlüg boldı, bötüm yüzlüg boldı acıg yüz birle sözleştı, acıg söz sözleştı angar,
irig sözledi anga tekbir kıldı namāḳḳa, namāzğa kirdi, taḥrime kıldı namāzğa (ME
179/6)*

Taḳvā: “Ar. Allah'tan korkma, dinin yasak ettiği şeylerden sakınıp buyurduklarını yerine getirme, takva”

*muḥabbetniñ otı bağır köydürür
ve-lākin ḳabül teşrifin këydürür
vera ' zühed ü taḳvā biliñ cān érür
er ol kim biligge 'amel uydurur (MM 322/3)*

*qaçan kim 'ilmni taqı 'ālimlarnı sevgenning derecesi mundağ bolsa kim 'ömri içinde
yazuqları bitilmez bolsa, ḥāşşa kim ol 'ālimlar kim 'ilmi birle 'amel qılsalar taqı
'ömrini taḳvā birle, perhē birle keçürseler, anlarning derecesi taqı kerāmatı neteg
bolğay? (NF 219/11-12-13)*

Taḡ namāzı: (T. + Far.) “sabah namazı” (< T. taḡ ' güneş doğmadan önceki alaca karanlık, fecir' + < Far. namāz ' İslam'ın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet' + -ı)

*eger taḡ namāzında érse bu şek
yakīn bir tēmişde teşehhüd kerek*

velī aḥṣam érse ékinçin yétür

teşehhüdge otrup yana turğu terk (MM 124/1)

Tapuğ: “hizmet, ibadet” (krş.tapuk) (< tap- ‘ibadet etmek’ + - (u)ğ)

edeb béklegil sên edebni bilip

fütüh yok edebsüz tapuğ köp kılıp

bilip bir tapuğ yég tümen miñ tapuğ

bolur nîst biliñ bî-edeblük kélip (MM 295/3)

bir zamandın song kâfırlar keldiler butlarına tapuğ qılmaq için. Baqarlar, butlarının yüzleri cümle necâsat birle mülevveş bolmış. (NF 96/6-7-8)

Tapuğsağ: “sadık hizmetkâr, ibadet eden” (< tap- ‘ibadet etmek’ + - (u)ğ+ -sa- + -k)

aymışlar: Benî İsrâ’ilde bir kurtkanıñ ögsüz oğlu bar erdi, yawlağ yoksız çığay ammâ anasığa yawlağ tapuğsağ erdi. (KE 128r17-18)

Tapuğsuz: “ibadetsiz” (< tap- ‘ibadet etmek’ + - (u)ğ + -suz)

anası bayağı üñürge yana éltip qoğdı, İbrāhīm saqınur erdi; meni yaratğan teñri mundağ eyesiz tapuğsuz tēp yaratmadı bolğay, kimge tapuğ kılğu, neteg tapuğ kılğu bilmes men tēp saqınç birle kün keçürürde aḥṣam boldı, üñürdin çıkdı, Zühre yulduznu kördi gāyet yaruk, meniñ teñrim mundağ mu erki, bu mu erki? tēp. (KE 38r19 , 38v1-2-3)

Tapuk: “kulluk, hizmet” (< tap- ‘ibadet etmek’ + -(u)k)

Tapuk: kulluk, hizmet (İML s. 68)

Taṭavvu’: “Ar. nafil, ibadet”

üwüş érken ök yu soñınça biri

tağı başnı kapsayu meş et arı

yunuğ farzi şāh ol bu sünnet vezir

taṭavvu’ edeb müsteḥab leşkeri (MM 94/4)

Tavāf: “Ar. İslam dininde hac sırasında Kâbe’nin çevresini yedi kez dönme”

ying andın, taqı yitürüng küçeylik teggenge, dervışke. "Andın song kazā kılsunlar kirlerini taqı vefa kılsunlar nezrleringe taqı **tavāf** kılsunlar Ka'bege." (HKT 322a/7-8-9)

kavluhu ta'ālā: (XLVIII-1/2) 'Umretü'l-Kazā Yetinçi yıl Mekkege keldi, Mekke halkı kamuğ çıktılar, Resül 'aleyhi's-selām Mekkege kirdi Ka'beğa ziyaret kıldı, **tavāf** ve 'umre keltürdi, qurbānlar kıldı, biregünü Resülka mü'ekkil kıldılar, üç kün tursun, bir sâ'at artuq qoğmağıl, tédiler. (KE 226v8-9-10-11)

Tāyib: "Ar. tövbe eden"

manga bir tedārük bar erse, ögreting. Bolğay kim Haq te'ālā mēni **tāyib**lardın qılğay, tēdi. (NF 381/9-10)

Teheccüd: "Ar. Allah rızası için gece kılınan namaz"

kündüz artuqsı ta'āt qılmadı erdi, kēçe yaturda Haq te'ālāni yād qıldı taqı tünle qopup **teheccüd** taqı qılmadı. (NF 413/9-10)

Tekbîr: "Ar. Müslümanlıkta Allah'ın büyüklüğünü, yüceliğini anmak için söylenen ve 'Allahuekber' sözü ile başlayan dua"

anıñ mengizlig musahhar kıldı sizge, munung üçün kim **tekbîr** kılsangız Tangrığa, ol nirse üze kim köndürdi sizni. Taqı müjde birgil körklüg qılğanlarga. (HKT 323a/9 , 323b/1)

işittim tünle irte ursa yol āh

tiyü çaqrur ħoroslar tip 'ālā'llah

'aceb ol qara tün dāvninge bir

ħorosdın çıkmadı āvāz-ı **tekbîr** (HŞ 3120/7-8-9-10)

üç **tekbir** birle şevāb artuq bolsun tēp dört **tekbir** birle namāz kıldı, anda kēdin bu sünnet kıyāmetğa tēgi kefen sarmak, namāz kılmak, gūrge kömmek sünnet qaldı. (KE 19v2-3)

acığ yüzlüg boldı, bötüm yüzlüg boldı acığ yüz birle sözleşti, acığ söz sözleşti angar, irig sözledi anga **tekbir** kıldı namāzқа, namāzğa kirdi, taħrimē kıldı namāzğa (ME 179/6)

namāz içre **tekbîr** ékinçi kıyām

qırā'at üçünçi rükū' tōrti tamām

sücüd beş aḥir ka'de altı bilin

bu on êkki birle 'amel kıl müdām (MM 68/1)

*balta taqı ötmedi erse, barduq, Peyğāmbar 'as'qa ḥabar bērdük erse, Peyğāmbar 'as keldi taqı mübārek ēlginge bir uluḡ balta aldı, taqı Bismillāhi'r-Raḥmāni'r-Raḥīm tēdi taqı **tekbir** aydı erse, cümle şahābalar taqı **tekbir** aydılar. (NF 30/2-3-4)*

Tekbīrāt: “Ar. ç. tekbirler”

teşehhüd okımaq soḡ oturuş bile

vacib ol ḥaḳıḳat vacib tutḡıla

*taqı **tekbirāt** 'ıyd namazında*

kētürmek vacib ol munı keḡ bile (MM 110/3)

Telbiye: “Ar. hacıların hac esnasında ‘Alahümme lebbeyk’ demesi”

*eger su'āl qılsang kim icābat qılır-men tēp? **telbiye** ayılur cevāb ol turur kim Ḥaḳ te'ālā Cebre'ilke fermānladı kim barḡıl taqı İbrāhīm peyğāmbarqa taqı İsmā'il peyğāmbarqa 'ahimās buyurḡıl kim benim üçün Ka'be bina qılsunlar tēp Beytül-Ma'mūr yerinde tēdi. (NF 37/11-12-13-14)*

Temcīd: “Ar. recep, şaban, ve ramazan ayları süresince, sabah ezanından sonra minarelerden okunan ve Allah'ın ululuḡunu belirten dua”

*andın soḡ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāḡı kamuḡ şüretler anıḡ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıḡ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıḡ, seḡāvet ü kuvvet anıḡ, faẓl u san anıḡ, kıble ve imān anıḡ, nāḳa ve imāme anıḡ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıḡ, kanā'at ve şükr anıḡ, Ḥamd u zıkr anıḡ, imāmet ve emā<ne>t anıḡ, şefḳat ve şefā'at anıḡ, ḥaseb ve neseb anıḡ, aşḡāb-ı 'izām ve ervāḡ-ı kirām anıḡ, aşḡab-ı ḥulḳ-ı kerem anıḡ, 'uluvv-i derecāt anıḡ, ezvāc-ı tāhirāt anıḡ faşih ve şahih til anıḡ, kavī köñül ve şabūr ten anıḡ, beled-i muḡharrem mescid-i mu'azzam anıḡ, ḥac ve iḡrām anıḡ Zemzem ve makām anıḡ, meş'arü'l-ḡarām anıḡ, zekāt ve şiyām anıḡ, tilāvet-i Ḳur'ān anıḡ, cum'a ve cemā'at anıḡ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıḡ, tehlil ü taḳdīs anıḡ, **temcīd** ve tesbih anıḡ, vaḡār ve sükūnet anıḡ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

taqı aytur: *Haq te'ālā hāzratında temcīd qılğanlar qopsunlar kim **temcīd** vaqtı boldı, tēp.* (NF 322/12)

Tersā mescidi: (Far. + Ar.) “Hristiyan kilisesi”

*taqı eger bolmasa irdi def' Tangrınınñ, kişilerni, paralarını para birle; yıqılğay irdi şayma'alar taqı **tersālar mescidi** taqı cuhūdarnıñ kenīseleri taqı mescidler kim zıkr kılınur anın içinde Tangrınınñ atı, üküş.* (HKT 323b/5-6-7)

Tesmiyet: “Ar. besmele çekme”

*bir oq birle atsa kuş ursa neçe
keçik bir ya ekki kerek hem üçe
kamuğı helāl **tesmiyet** birle oq
atıp ursa mü'min cevāb oş aça* (MM 233/3)

Teşehhüd: “Ar. namazda oturarak Ettehiyyatü duasını okuma”

*eger tañ namāzında erse bu şek
yakın bir tēmişde teşehhüd kerek
velī ahşam erse ekinçin yētür*

teşehhüdge otrup yana turğu terk (MM 124/4)

*qıyāmatqa tegi mü'ezzinler bāng-i namāzda benim atım aymışdın song sening atıng
ayğaylar, haqıblar huṭbada benim atım aymışdın song sening atıngnı ayğaylar, namāz
içinde **teşehhüd**de benim atımı ayğaylar, andın song sening atıngnı ayğaylar,
'ulemālar, vā'ızlar benim atım ayıp sening atıngnı ayğaylar tēdi erse, Peyğāmbar
'as'nung köngli hoş boldı.* (NF 63/3-4-5-6)

Tevbe: “Ar. işlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme”

*taqı irmez tevbe anlarğa <kim> kılurlar yawuzluq, ançağa tegrü kim ol vaktın kim hāzır
boldı anlarda biringe ölüm, aydı: "Haqıkat üze men **tevbe** kıldım emdi." ; yok ol kim
irselerge <kim> ölürler, taqı anlar kāfırlar.* (HKT 78a/9 , 78b/1-2-3)

*ađın ma 'şūka tutmaq **tevbe** kıldım
vefa ma 'şūkadın yokın ma bildim*

mini estizesi ol yirge yitrür

kim öz estagfuru'l-lah xanın axtur (HŞ 3090/7-8-9-10)

*xavluhu ta'ālā : (XII-29) Yūsufğa evb öğretti. Zelîhğa **tevbe** öğretti ve aydı: ey Yūsuf belāğa ilindiñ erse şabr kılğıl edgü atıñ çıxsun. (KE 85r2-3)*

sēni dūnye mağrūr kılur nefis bulun

*bu kün **tevbe** kılğıl tamuğdın yulun*

azıp yörügenler tamuğğa çıkar

bulur sekkiz uştmah yörügli yolun (MM 48/2)

*taqı munlar erteke tegi tã'at ve 'ibādat qılur erdi taqı kündüz rûza tutar erdi. Hemîşe yıqlamaq birle Haq te'ālāqa zārîlîq birle **tevbe** ve ināmat birle bu künlerni keçürdi. (NF 233/16-17)*

Teyemmüm: “Ar. su bulunmayan yerde su niyetiyle toprak, kum vb. şeylerle abdest alma”

*taqı eger bolsangız sökel, yā sefer üze bolsangız, yā keldi sizde biringiz aşak yirdin, yā cimā' kılsangız tişilerni, taqı bulmasangız suwnı; **teyemmüm** kılınğ arığ topraq<ğa> taqı mesh kılınğ yüzleringizni taqı eligleringizni. (HKT 83a/4-5-6-7-8)*

*su kıyında **teyemmüm** reva ermes erdi, er hatunıge talāk berse ol hatun ölmegünçe özge hatun reva bolmas erdi. (KE 213r5-6-7)*

***teyemmüm** revā suw eger bulmasa*

yığaç üçde birdin yakın bolmasa

***teyemmüm** nēteg kılğu sorsañ eşit*

ayıtğıl taqı bir kişi bilmese (MM 102/1-3)

*İbni 'Abbās aydı razhu: Peyğambar 'as bevl qıldı taqı **teyemmüm** qıldı erse, men aydım: Yā Resūlallāhi, suw yawuq turur, **teyemmüm** ne hācat turur? (NF 433/9-10-11)*

Tezgingen: “tavaf eden” (< tezgin- 'tavaf etmek' + -gen)

*taqı 'ahd kılduq, ya'nī buyurduq İbrāhīm tapa taqı İsmā'ıl tapa kim, ariting ewümni **tezgin**lerge taqı peyvestelik kılğanlarka taqı rükū' kılğanlarga taqı secde kılğanlarga. (HKT 18a/3-4-5)*

Tilāvet: “Ar. Kur’an’ı güzel ve yüksek sesle, usulünce okuma”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [bir]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faṣīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, **tilāvet-i Qur‘ān** anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

tilāvetde secde imāmğa taqı

ya şulbīya rek‘at bar érdi baḳī

kétürse eger secde mesbūk-ḳoyup

namāzı buzuldı ayā muttaḳī (MM 137/1)

Ufk-ı a‘lā: “Ar. vahdet-i vücut düşüncesinde ulaşılabilecek son mertebenin adı”

*ammā arığ müsülmānlar <ehl-i> sünnet ve cemā‘at aydılar: mi‘rāc ḥaḳ turur, Mekkedin Beytü'l-Maḳdisğa Beytü'l-Maḳdisdin kökge, kökdin **ufk-ı a‘lāğa** **ufk-ı a‘lā**dın sidretü'l-müntehīğa, sidretü'l-müntehīdin Kābe Ḳavseynga, Kābe Ḳavsey[n]din] oyağ ḥālinde cānı sırrı birle tün içinde yana keltürdiler taqı orun töşeki savumayın ısığ érdi. (KE 217v21 , 218r1-2-3-4)*

‘Umre: “Ar. hac mevsimi dışında Kābe’yi ve Mekke’nin öbür kutsal yerlerini ziyaret etme”

*lā ilahe illa’llāh Muḥammedün Resülü’llāh tégüge ne yarağları bolğay érdi, körmes mü-sèn, müğlar, cühüdlār, tersālar butğa tapunganlar aytnaslar, ümmetiniñ tili[ni] şehadet üze meñ yörittim, ma‘rifetni fitretğa delil kıldım, Ka‘be olarnıñ yolu, olarnı yarlıḳamasam ḳurbān ayı, ramazān ayı, cum‘a ve cemā‘at, ḥac ve **‘umre**, id ve ‘arefe, zekāt şadaḳāt bere[kāt] tüni kadar tüni, ḳul huva’llāhu aḥad sūresi ‘aṭā bërmegey érdim, tamuğdın ḳutğarmağay érdim, sekiz uçmaḥ, ḥūr ve ḳuşūr ve vildān ve ḡilmān,*

enhār ve eşcār, besātīn ve reyāhīn, büryan kuşlar, tahūr şarabı va 'de kılmağay erdim.
(KE 212v10-11-12-13-14-15-16)

'Umretü'l-każā: "Ar. kaza umresi"

*Bedr sançısıniñ kışçası Kaçan Resül 'aleyhi's-selām Mekkedın Medīmeğa hicret kıldı
erse eki yıl sançıs bolmadı üçünç yıl Bedr tokuşı boldı, törtünç yıl Uhud sançısı boldı,
beşinç yıl Bedr-i Şuğrā sançısı boldı altınç yıl 'Āmmü'l-Hudeybiyye, yetinç yıl
'Umretü'l-Kaẓā boldı, sekizinç yıl Mekke Fethi boldı, tokuzınç yıl Ebū Bekr razıya'llāhu
'anhunı mevsimğa uluğ kıldı, onunç yıl haccü'l-vidā' boldı.* (KE 221r3-4-5-6-7-8)

Ündegen: "dua ve ibadet eden" (< ünde- 'dua ve ibadet etmek' + -gen)

*sakınç kün uzun yörüdi musāfir kündüzün teşbīh kıldı teşbīh kılğan bāblar kıldı kitābğa,
türli türli sözler kıldı bitigni biri biri songınca ündedi **ündegen**, köp kez du 'ā kıldı du 'ā
kılğan uyutdı sütüni yönlü kördi anıng sakınmışını engdürdi başını çatıg kıkırdı, ün etti
ün bulğadı* (ME 97/2-3-4-5-6)

Va'z: "Ar. cami, mescit vb. yerlerde vaizlerin yaptığı, genellikle öğüt niteliği taşıyan
dinî konuşma."

"Va'z kılğıl; irmez sen, İding ni'meti birle, kamlar sözini sözlegen taķı dīvānā." (HKT
501b/5-6)

kim ahsent iy felek şābāş iy pīr

kelinlerni küdegüğe bolay bir

eger muṭrıb turuş vāzıngı irse

'aceb köz mundın edgü yumkı körse (HŞ 4570/1-2-3-4)

*ķavluhu ta'ālā: ... (XXVIII-80) Haberde ķeltür: Mūsī yalavaç her künde Benī İsrā'īlni
yığıp mi[nberğa] aşıp meclis tutar erdi **va'z** ve naşīhat aytur erdi.* (KE 124v10-11-12)

*nēmeni angdurğan angdurdı boḍunlarğa, **va'z** uydı vā'iz ḥalāyıqlarķa* (ME 73/4)

*andın song 'arafa kün cümle ḥācīlar 'Arafāt tağında vuqūf qılmuşında Peyğāmbar 'as
minberke mündi, taķı Tangrı tabāraka wa ta'ālāqa üküş ḥamd u şenā qıldı, taķı
ḥalāyıqqa **va'z** u naşīhat qıldı, taķı üküş vaşiyyatlar qıldı.* (NF 84/5-6-7)

Va'iz: “Ar. ibadet yerlerinde öğüt niteliğinde dinî konuşmalar yapan kimse, öğütçü”
(krş. vā'iz, vā'iz)

*kiligli ragbet iter kim müneyin
müniügli aymaz andın kim ineyin
eger va'izsa aytur dünyāni sen
bırakgıl kim alayın terk anı men* (HŞ 1950/1-2-3-4)

Vā'iz: “Ar. ibadet yerlerinde öğüt niteliğinde dinî konuşmalar yapan kimse, öğütçü”
(krş. vā'iz, vā'iz)

*sen ebter ermes-sen, sening zikringni biz tükel qılduq, seni biz 'aziz qılduq. Qıyāmatqa
tegi mü'ezzinler bāng-i namāzda benim atım aymışdın song sening atıng ayğaylar,
haṭṭblar ḥuṭbada benim atım aymışdın song sening atıngni ayğaylar, namāz içinde
teşehhüdde benim atımı ayğaylar, andın song sening atıngni ayğaylar, 'ulemālar,
vā'izlar benim atım aytıp sening atıngni ayğaylar tēdi erse, Peygāmbar 'as'nung köngli
hoş boldı.* (NF 63/2-3-4-5-6)

Vā'iz: “Ar. ibadet yerlerinde öğüt niteliğinde dinî konuşmalar yapan kimse, öğütçü”
(krş. vā'iz, vā'iz)

nēmeni angdurğan angdurdı boḡunlarğa, va'iz uydı vā'iz ḥalāyıklarğa (ME 73/4)

Velī: “Ar. ermiş”

velī kiwrür ol kim irseni kim tileyür, raḥmetinge. (HKT 461b/1-2)

*velīlarning seherde zārı ḥaqqı
idī tip ingregen āvāzı ḥaqqı
şādıklar şıdķı vü ıkrārı ḥaqqı
'āşıqlarning sarıḡ ingleri ḥaqqı* (HŞ 3160/1-2-3-4)

*cevāb ol turur kim Mevlī 'azze ve celle zindānga bir velī kulnı kivürmiş erdi, ol kul
köñlinde Yūsuf sevuḡlügi bar erdi, ol du'ā kıldı kim ḥüdāyā maṇa Yūsuf cemālin
körgüzgil.* (KE 87r7-8)

*yörügli çın-oķ ol érenler yolu
bilin baba erdi ḥaqqıkat velī*

tutuş hayr u ihsân üze yörügen

zikir bustanından niyâz bülbülü (MM 381/2)

*kulung köpdür **velî** min inçü kul min*

(vişâ)ling kadrini bilmes degül min (MN 62/1)

*bu **velî**leri helak qilmaq ne ma'nîdin ötrü erdi? tēp su'āl qıldılar erse, Peygāmbar 'as aydı: Ol **velî** qullar 'āsîlardin ma'şiyat körmişte emr-i ma'rûf qilmaz erdiler taqı nehy-i münker qilmaz erdiler.* (NF 306/4-5-6)

Vird: “Ar. dinî bir sözü sürekli tekrarlama, zikir”

*aymuşlar Kün batğalı yavuşdı, müsteḥab vakti qalmadı. Aymuşlar: namâz kazâ bolmadı ammâ okıyur **virdi** bar erdi ol fevt boldı.* (KE 140v1-2)

*Mâlik bin Dînâr rahmhi aytur: Bir kēçe manga gaflat gâlib boldı, **virdimni** qılu bilmedim, uyquğa bardım.* (NF 322/15-16)

Vitir: “Ar. yatsı namazından sonra kılınan üç rekât namaz”

otur orta ka'de kunûtnı okı

***vitir** içre vâcib turur ay akı*

kētürmeklik erkânların tamām

namâz içre vâcib érür muttaḳî (MM 109/2)

Vużû: “Ar. abdest”

uluğ yunuğ içre yumaḳ cümle ten

farġa ağız hem burun yayğa-sen

***vużû** ' içre sünnet érür ékkisi*

ğusül içre farz ol nēçük özge ten (MM 87/3)

Yangan: “yönelen, dönen, tövbe eden” (< yan- ‘yönelmek, dönmek’ + -ğan)

*hakîkat üze anıng içinde nişân bar, tigme bir **yangan** kulğa.* (HKT 409b/6)

Yarlık: “Allah tarafından verilen emir, buyruk” (< T. yar ‘hüküm, emir, buyruk’ + -lık)

Mūsī Yalavaçnı Āzārlağanlar Kışsası Kaçan ‘ālem fahrı Muḥammed Muştafā şallal’lāhu ‘aleyhi ve sellem ḥaḳ yarlıḳın tēgürdi erse Mevlī ta ‘ālā yarlıḳ ıddı: ey imān keltürgenler

*sizler Mūsīni āzārlağanlardın bolmañ meniñ **yarlıḳ**ımnı sizge tēgürürde özini yalğanga nisbet kılmañ, köni tēp biliñ, Mūsīni bir niçleri ‘ayb kıldılar Mevlī ta ‘ālā Mūsīniñ ‘aybı yaḳın olarğa bełgütı. (KE 119v16-17-18-19-20)*

Yiniçke: “sofu, müttaki”

Yiniçke: sofı, müttaki (İML s. 90)

Yunuğ: “abdest” (< yun- ‘abdest almak’ + -(u)ğ)

yunuğ bozar iş kıldı er eglendürdi anga, kēçürdi anı (ME 6/8)

*eger alsa oprak bile başda kān
iriñ sarı suw hem biliñ yoḳ ziyan
sağınga aḳıp çıḳmaḡu bolsalar
neçe köp alınsa **yunuğ** ābdān (MM 79/4)*

*Hasan yunmışı teg dūrüst ādābı da ‘vātı birle yundı erse, bu abuşqa bildi kim bu oḡlanlar manga **yunuğ** öğretnek üçün mundaḡ iş kıldılar, tēp. (NF 172/1-2)*

Zāhid: “Ar. dinin yasak ettiḡi şeylerden sakınıp buyurduklarını yerine getiren (kimse)” (krş. zāhid)

*ay anlar kim bittiler! Ḥaḳıḳat üze üküş dānişmendlerdin taḳı **zāhid**lardın, yiyürler kişilerning malların bātıl birle taḳı yıḡarlar Tangrı yolındın. (HKT 185b/6-7-8)*

Zāhid: “Ar. dinin yasak ettiḡi şeylerden sakınıp buyurduklarını yerine getiren (kimse)” (krş. zāhid)

*eger **zāhid** ise tıḡla ni aysa
murādı sen süçülseng alsa keyse
ni arsızmaḳ vefasız dūnyāge bu
kim avval şerbet bile yük içrür aḡu (HŞ 1950/-5-6-7-8)*

*bu şavma ‘ada turur, tēp aydılar, Tālūt kirdi kimerse tapmadı, maña küler mü-siz? Tēp ḳamuğ zāhidlerni öltürdi bir **zāhid** ḳaldı. (KE 134r8-9)*

ol şavma 'a içinde tersā zāhid- leridin biri 'ibādat birle meşgūl erdi. Bu kārvānlar ol tağ tüpinde qondılar erse, **zāhid** şavma 'asındın tüştü taqı munlar qatınga keldi. (NF 15/6-7-8)

Zāhide: “Ar. dindar kadın”

Mīhāhūrkiyā ol kāmışnı zāhidler 'ābidlerğa teñledi, hıç kimerse boyunğa teñ këlmedi, aydı: Hūdāyā semī' 'alīm-sen. Aymışlar: Beytül-Mağdisda bir Menā atlıg zāhid barerdi, teğme künde tört yüz rek'at namāz kılur erdi, Hūdūd atlıg hatunı bar erdi yawlaq arıg **zāhide** erdi, teğme kēçe bir ferişte aña kökdin ta'ām keltürür erdi. (KE 152r7-8-9-10-11)

Zāhidlik: “zahid olma durumu, zūht” (krş. zāhidlik) (< Ar. zāhid ' dinin yasak ettiği şeylerden sakınıp buyurduklarını yerine getiren (kimse)' + -lik)

yol başında küydi anga cazā bērmek uçun **zāhidlik** kıldı tekellüf birle, pārsālıq körgüzdi ettahıyyātka oturdı namāzda, ettahıyyāt oqıdı namāzda (ME 169/4)

imām Ġazālī raḥmhi aytur Ehyā 'u'l-'ulūm atlıg kitāb içinde: Bir er **zāhidlik** birle meşhūr bolğanlardın ğıybat kelür, riyā birle özlerini ḥalq ara pārsālıq birle zıkr qılurlar taqı önginlerni örtüglüg ğıybat qılur. (NF 387/7-8-9)

Zāhidlik: “zahid olma durumu, zūht” (krş. zāhidlik) (< Ar. zāhid ' dinin yasak ettiği şeylerden sakınıp buyurduklarını yerine getiren (kimse)' + -lik)

taqı kıldıq anlarning köngülü içinde, uydılar anga, raḥmet taqı raḥmet. Taqı **zāhidlik**ni, yangıla çıkardılar anı; bitimedük anı anlar üze, meger Tangrıning ḥoşnūdluğun isteyü. (HKT 518a/2-3-4)

Zūhd: “Ar. her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme”

Ebū Mūsī aydı: maña kēneştıñ erse yarağlıgını aytu bēreyin: el kūn, altun kümüş, tapuğçılar, dünyā ḥürmeti kerek erse Yezīdge bolğıl, körk cemāl kerek erse Kāsımka bolğıl, **zūhd** ü 'ilm arıg uruğ, āḥiret 'izzeti kerek erse Hüseynge bolğıl. (KE 243v15-16-17)

munuñ yōni yōnsüz tēg-ök baḳsa-sen

bu yön anda açlur erip aḳsa-sen

namāz rūze tā'at bu zühhd rahtıña
muhabbetniñ atı çakıp yaksa-sên (MM 321/3)

imāmdın su'āl qıldılar kim: Zühhd ne bolur? İmām Aḥmed Ḥanbel raḥmhi aydı kim:
Zuhd üç türlüg turur: 'Ämlar zuhdı bar taqı ḥaşlar zuhdı bar taqı 'äriflar zuhdı bar.
 (NF 225/2-3)

2. 1. 5. İman ve İmanın Şartları Üzerine Terimler

2. 1. 5. 1. Allah'a İnanma İle İlgili Terimler

Birlik: “tek, bir olma durumu, vahdaniyet” (< bir ‘bir, tek’ + -lik)

Şālih aydı: İdi 'azze ve celle birlikine bütin, yaratğan, ni'met bergeñ ol turur. 'Äd boḍunu bütmedi ne belālar tegdi, Hūd kavmi imān keltürmedi ne belālar berdi. (KE 34v5-6-7)

bilgil, āgāh bolgıl, Ḥaq te'ālāning birlikini taqı barlıqını bilmek farḫa turur. (NF 229/6-7)

Bitgen: “inanan, iman eden” (< bit- ‘inanmak’ + -gen) (krş. bütgen)

taqı irdi bitgenlerge raḥmet kılğan. (HKT 404a/8-9 , 404b/1)

Bitgen eren: “inanan, iman eden erkek, mümin” (< bit- ‘inanmak’ + -gen + < er- ‘kendini Allah yoluna vermiş kimse, insanüstü kutsal bir aşamaya erişmek’ + -en)

ḥaḳḳat üze müsülmān erenler taqı müsülmān bolğan tişiler, taqı bitgen erenler taqı bitgen tişiler, taqı tā'at kılğan erenler taqı tā'at kılğan tişiler, (HKT 403a/3-4)

Bitgen tişi: “inanan, iman eden kadın, mümine” (< bit- ‘inanmak’ + -gen + tişi ‘kadın’)

taqı bitgen tişi, özleri birle edgölükni, taqı aydılar: "Bu yalğan açuḳ." (HKT 336b/5)

Bütgen: “inanan, iman eden” (< büt- ‘inanmak’ + -gen) (krş. bitgen)

taqı bütgenlerge, saḳış qopar küinde." Taqı saḳınmaḡıl Tangrı (HKT 251a/6)

Bütgüçi: “inanan” (< büt- ‘inanmak’ + -gü + -çi)

sa'ādet şehādet nurın tutguçı

*ḥakīkatde ḥaḥḳa çın-oḳ **bütgüçi**
 érür kızb ü ḡaybet zehirdin beter
 olar bil ağızğa zehir ḳatḡuçı (MM 18/2)*

Bütük: “iman eden, inanan, sofu” (< büt- ‘inanmak’ + -(ü)k)

*ḳavluhu ‘aleyhi's-selām: ... Eger Süleymān peygamberğa mülk béríp yèlni aḡa
 musahḡar ḳıldım erse Muḡammed Resūlū'llāhnıñ ümmetiḡa andaḡ mülk bérdim, ol mülk
 ol turur kim ḳaçan köñli sınuḳ, içi **bütük** mazlūm mü'min āḥ tēp içi baḡr [ıdın] savuḳ
 dem urşa ṣehadet kelimesin anıñ birle ḳoldaṣ ḳılsa köz yumup açḡunça ol savuḳ yèl ol
 kelimeni ‘arşğa tēḡürgey, ol ḳulum yarlıḳanmış bolḡay. (KE 198v15-16-17-18-19)*

İmān: “Ar. inanç”

*ḥakīkat üze anlar kim satḡın aldılar küfrni **imān** birle, ziyan tēḡürmegeyler Tanrıḡa
 birse. (HKT 71a/1-2)*

*zeyrekler usı bilge cānı üçün
 ‘āşıḳlar şıdḳı vü **imānı** üçün (HŞ 3635/7-8)*

*Yūsuf aydı: ḳamuḡnı yaratḡan bir Allah turur, mülki içinde ṣer'ik yoḳ, mülkiñe zevāl yoḳ.
 Aydılar: **imān** ‘arza ḳılḡıl. (KE 72v18)*

*yoḳatdı anı tizinge tēḡrü sekül aḳ uluḡ ḳor tēḡürdi anga, ziyān tēḡürdi anga sevdürdi
 anga **imān**-nı sevüḡlü ḳıldı anıñ tapa müminliḳnı (ME 91/2)*

*ıdur-miz tümen miñ dūrūd bu zamān
 tēḡürge idı-sēn tēḡür bī-ḡümān
 ilāhī oşol rāst resūl ḡürmeti
 aḡir vaḳtda aytu çıḳarḡıl **imān** (MM 9/4)*

*ilāhī yaḡtu ḳılḡıl cānımızm
 ḡallaldin şaḳlaḡın **imān**ımıznı (MN 127/2)*

*... bu āyat ma'nisi ol bolur kim: va-mā Muḡammadun illa rasūlun ermez bu Muḡammed
 meger Tanrıñın elçisi turur, qad ḡalat min qablihi'r-rusulu taḡı bu Muḡammeddin
 oza üküş Peyḡambarlar keçti, a-ḡa-in māta av qutila'n qalabtum 'alā a'qābikum eger bu
 Muḡammed öler bolsa ya öldürü[lü]r bolsa, siz **imān**dın yüz ewrüp artḡaru qayıḡay-*

sizler, va-man yanqalib ‘alā ‘aqibayhi fa-lan yaḍurru’llāha şay’an kim kim **īmān**dın yüz ewrüp artınga qayıtsa, hergē Tangrı te ‘ālāqa neerse ziyān qailmadı, eger ziyān qıldı erse, özing qıldı, va-sa-yaczi’llāhu’ş-şākirīna Haq te ‘ālā qiyāmatda eḡgü ceza bergey **īmān** ni ‘metinge şükür qılguçılarqa. (NF 93/1-2-3-4-5-6)

Īmān ketürgen: (Ar. + T.) “inanan, iman eden” (< Ar. ĩmān ‘inanç’ + < ketür- ‘getirmek’ + -gen)

ay peygāmbar! Biz ḡelāl kılduḡ sizge ol cüftleringni, birding kabinlerini; taḡı ol nirseni kim erklendi saḡ elging, ol nirsedin kim ḡanīmet birdi Tangrı senin üze; ‘ammung kızlarını, taḡı atangniñ kız uyalarınıñ kızlarını, anang er uyasının kızları, taḡı anang kız uyalarınıñ kızları, anlar kim hicret kıldılar senin birle; taḡı **īmān ketürgen** tişini, eger birse özini peygāmbargā, eger tilese peygāmbar kim nikāḡ kılmāḡ tilese anı-sāde sanga, mu’mınlardın bisre-. (HKT 405a/1-2-3-4-5-6)

Īmān ketürgen tişi: “mümin kadın” (< Ar. ĩmān ‘inanç’ + < ketür- ‘getirmek’ + -gen + tişi ‘kadın’)

eger bilsengiz anlarını **īmān ketürgen tişiler**, ḡaytarmang anlarını kāfırlar tapa. (HKT 527a/9-527b/1)

Īmānlıḡ: “iman sahibi, iman eden” (< Ar. ĩmān ‘inanç’ + -lıḡ)

Muḡātil aytur: Şālih boḡunında altmış kişi **īmānlıḡ** erdiler, Hūd boḡunında ma andaḡuḡ, ḡaçan Hūd ve Şālih dünyādın rıḡlet kıldılar erse olar yer yüzinde tarıldılar, bir anḡası Cābülḡa tüşdiler, bir anḡası Cābilsa tüşdiler. (KE 37r6-7-8-9)

uluḡı bolsang taḡı cümle **īmānlıḡ** ḡatunlarning bēḡi bolsang, tēdi taḡı benim ehl-i beytimdin avval manga satḡaşḡaysen, (NF 151/17)

Īmānsız: “imansız, kāfir” (< Ar. ĩmān ‘inanç’ + -sız)

ḡavluhu ta ‘ālā: ... (XI-43) Bu sözde erseler suw keldi Ken ‘ānnı helāḡ kılgı tēḡ boldı erse ḡaçdı taḡ tepesiñe aşdı, oḡlan öldi öz iyime ḡarḡ boldı **īmānsız** bardı. (KE 24v10-11-12-13)

*üküş peşîmân nedâmat yégey-sen, eger **îmānsız** dünyādın çıqsang tedi erse, Abū Leheb tek qaldı taqı qayıttı, ewinge keldi qadğu birle. (NF 16/5-6)*

İnanç: “Allah’a, bir dine inanma, akide, iman, itikat”

*munaşşîf sözi ba ‘d-ez bu kitābnı tüzgen. Tā ‘at yolında tizgen, ma ‘şiyet yabānın kezgen, az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oguzluğ, bir oğlu kâzî Nāsır settera’llāhu ‘aybehu ve nevvere qalbehu andağ aytur : Peykimiz emîr-i ecel tacü’l-emr muhibbü’l-‘ulemā peykler uluğı, niyyetler arığı, uluğ atlığ, kutluğ zātlığ, yahşı kılığlığ, islām yarığlığ, munlığ sınılığ, müsülmān dīnliğ ādemīler **inancı**, mü ‘minler küvençi, ismi beg, ‘aqlı yitik nāsır-ı dīn tavvaqa bi-vegā-yı dīn beşşera’llāhu ‘alā dīni islām Toğ Buğa beğ medhi (KE 2r17-18-19-20-21 , 2v1-2-3)*

İslāmsız: “kâfir ” (< Ar. İslām ‘İslam dini’ + -sız)

*hikāyetlerde bu turur: kaçan Süleymān Küneni **islāmsız** aldı erse bir kün İblīs ‘aleyhi’l-la ‘ne Küneniñ eviñe atası şüretinçe kirdi, Küne körgeç sordı: atam ‘Akūz hāli neteg turur? (KE 142v10-11-12)*

İ’tikād: “Ar. inanç, inanma”

*Olar ekidin ırak tururlar, anıñ üçün kim enbiyā uruğı erdiler kân tökmekke nelük oğradılar? Cevāb: Anlar **i’tikād** birle kan [tök]mekni helāl körmediler. (KE 70r14-15-16)*

şesip belni andın körüşgü kerek

körüşse köküznı sürüşgü kerek

*arığ **i’tikād** körklü ādāb bile*

kiriben bu yolğa yörüşgü kerek (MM 289/3)

*ol bitig içinde aymış kim: Yā Muḥammed, bilgil, āgāh bolğıl, bu nevbet kim keldim, ol **i’tikād** birle keldim erdi kim sēni helāk qılsam taqı yārānlarıñnı perîşan qılsam, velīkin kördüm kim Medīne tegresinde ḥandaq qılmuş-sen. (NF 32/7-8)*

İ’tikādlıq: “itikadlı, inançlı ” (< i’tikād ‘inanç, inanma’ + -lıq)

Velīd qaḍguluḡ boldı, anıñ üçün kim arıḡ i'tikādlıḡ erdi, Hüseyn qayda erdükin bilür erken aḍın yērde ister erdi, Hüseynka kişi ıdtı: iş qatıḡraq boldı, qopḡıl Mekkege bargıl inç turur, tēdi. (KE 244v12-13-14)

Kirtünge: “inanan” (< kirtün- ‘inanmak’ + -gen)

üç kündin soñ özige keldi qatıḡ ün birle aydı: İḍiyā bu tilekdin tevbe kıldım, saña kirtüngeñler evveli men-men. (KE 121v15-16-17)

Mu'min: “Ar. inanan, inançlı, imanlı, mutakit” (krş. mü'min)

.... bu ḥadıṡ ma'nisi ol bolur kim peygāmbar 'as ḥabar bēri yarlıqar: Qayu mu'min ve muvaḥḥid ḡarībluqda öler bolsa, Haq tvt ol qulğa şehīdler şevābı rüzī qılur taqı ḡūr 'azābıdın saqlayur. (NF 18/15-16)

Mu'mın er: (Ar. + T.) “iman etmiş erkek”

taqı irmedi mu'mın erge taqı mu'mına tişige, ol vaqtın kim hükm kıldı Tangrı taqı yalawaçı işni, kim bolsa anlarğa ihtiyār qılğan işlerindin. (HKT 403b/1-2)

Mu'mın eren: (Ar. + T.) “iman etmiş erkek”

taqı anlar kim āzārlaturlar mu'mın erenlerni taqı mu'mına tişilerni, qazğanmağanı nirse birle; kötürdiler buhtānnı taqı āşkārā yazuqnı. (HKT 406b/7-8-9)

Mu'mın tişi: (Ar. + T.) “iman etmiş kadın”

ay peygāmbar! Ol vaqtın kim keldi sanga mu'mın tişiler, bey'at kılışu erler sening birle, munung üze kim ortak qoşmasalar Tangrığa nirse taqı oḡrı qılmasalar taqı zina qılmasalar taqı öldürmeseler oḡlanlarını taqı kelmeseler nuhtān birle, çatarlar anı eligleri arasında taqı aḍaqları arasında, taqı yazmasalar sanga körklüḡi içinde; bey'at kılḡıl anlar birle taqı yarlıqayu tilegil anlarğa Tangrıdın. (HKT 527b/9-528a/1-2-3-4)

Mu'mına tişi: (Ar. + T.) “iman etmiş kadın”

ḥakikat üze anlar kim fitne kıldılar mı'mın erenlerge taqı mu'mına tişilerge, andın song tevbe kılmadılar; anlarğa tamuḡ qını taqı anlarğa ot qını. (HKT 570a/3-4-5)

Mu'minā: “Ar. ç. müminler”

men aydım: *Yā emīre'l-mu'minīn*, qanda barur-siz? Tədim erse, manga aydı: *Ey Zeyd*, bu həlǝfǝlıq işi yawlaq düşvār turur. (NF 106/13-14)

Muvaǝǝhid: “Ar. Allah’ın birliǝine inanan”

Zü'n-Nün işitip aydı: *ey mü'min muvaǝǝhid* toǝunnu yuǝıl arısun, ‘āşīleriǝ közi yaşı turur. (KE 100r21)

şükür ǝamd ilāhī tümen miǝ saǝa

müsmān muvaǝǝhid yarattıǝ maǝa

ēlig tutǝuǝı-sēn arıǝ bir ü bar

tutulmuşda ǝayu ǝatıǝ bir muǝa (MM 1/2)

... bu hədiş ma'nisi ol bolur kim peyǝāmbar ‘as ǝabar bērü yarlıǝar: *ǝayu mu'min* ve ***muvaǝǝhid*** ǝarībluǝda öler bolsa, *Hāq* tvt ol *qulǝa* şehīdler şevābı rüzī qılur taǝı gūr ‘azābıdın saǝlayur. (NF 18/15-16)

Mü'min: “Ar. inanan, inanǝlı, imanlı ” (krş. mu'mın)

ol vaktın kim aytur sen mü'minlerǝe: "Tap kelmedi mü sizǝe kim meded ǝılsa sizǝe İǝingiz üç miǝ birle, firiştelerdin, indürülmüşler?" (HKT 63b/8-9 , 64a/1)

ataǝım ma berke faǝıh tip anǝaǝ

özüm mü'min ü müslim me aslım ǝıpǝaǝ (HŞ 4700/1-2)

ıǝi ‘azze ve celle ǝiǝāb kıldı: yā Ādem, bu senüǝ taǝtıǝ turur taǝı senüǝ ***mü'min*** oǝlanlarıǝ taǝtı turur ǝıyametǝa tegi. (KE 7v2-3)

eger bolsa şāfi munuǝ tēǝ iman

bolur muttaǝı mü'min orni cinān

şehādet ǝulavuz sa ‘ādet refīǝ

muǝar islām iǝsān ǝaǝıǝat nişān (MM 23/2)

andın song Cebreēil ‘as aydı: Yā Muhammed, ěmdi uǝtmaǝa teferrüǝ qılǝıl! tēdi erse, *barduq uǝtmaǝǝa teferrüǝ qılmaǝa*. Körer-men, *Hāq* tvt ***mü'min*** qulları üçün andaǝ maǝāmlar (NF 63/16-17)

Mü'mināt: “Ar. ǝ. müminler”

Mü'minîj mü'minât cevâb aydılar: Kim ol kün cevâb aydı erse neçeme küçlüg çığay erse hac ötegey, taqı kim cevâb ayımadı erse neçeme küçlüg bolsun hac ötemegey. (KE 53v8-9-10)

Mü'mine: “Ar. iman etmiş kadın”

ol şerî'atda mü'mine nikāhı kâfir birle revā erdi. (KE 60v9)

Müminlik: “mümin olma durumu” (< Ar. mümin ‘inanan, inançlı’ + -lık)

yokatdı anı tizinge tēgrü şekül aţ uluğ qor tēgürdi anga, ziyān tēgürdi anga şevdürdi anga imānnı, şevüglü kıldı anıng tapa müminlikni iktiledi anı qurutdı (ME 91/2-3)

Tevhîd: “Ar. Allah’ın birliğine inanma, bir sayma, bir olarak bakma”

imdi Nînevā tapa bargıl olarnı tevḥîdge okıgıl. (KE 157v10)

kimning kim terāzûsı tevḥîd birle, imān kelimesi birle, edgü ‘amal birle cerb bolsa, ol kimerse qurtulmuşlardın turur; ve eger terāzûsı yüngül bolsa, hayrātı taqı tã‘atı az bolup ma‘şîyatı taqı küfri taqı fısqu üküş bolsa, ol kimerseler öz nefsinge ziyan kıldılar taqı tamuğda menggü qaldılar, tēp aytur. (NF 177/4-5-6-7)

2. 1. 5. 2. Meleklerle İlgili Terimler

‘Azā: “öz. is. Allah tarafından denenmek üzere yeryüzüne gönderilen Harut adlı meleğin isyan etmeden önceki adı”

üç ferişteni ihtiyār kıldılar bir ‘Azā atlıg, êkinçi ‘Azāyā atlıg, üçünçi ‘Azāsil atlıg. (KE 21r16-17)

taqı bu Hārūt taqı Mārūtnung atları ma‘şiyat qılmazdın oza ‘Azā taqı ‘Azāyā erdi. (NF 367/17)

‘Azāyā: “öz. is. isyan etmeden önce Marut’un adı”

üç ferişteni ihtiyār kıldılar bir ‘Azā atlıg, êkinçi ‘Azāyā atlıg, üçünçi ‘Azāsil atlıg. (KE 21r16-17)

taqı bu Hārūt taqı Mārūtnung atları ma‘şiyat qılmazdın oza ‘Azā taqı ‘Azāyā erdi. (NF 367/17)

‘Azrā’īl: “öz. is. Allah’ın buyruğu ile insanların canını almakla görevlendirilen melek, can alıcı”

kêdîn ‘Azrā’îlni ıddı, aña ma ant bêrdi. (KE 5v18)

peygāmbar ‘as aydı: Yā ‘Azrā’îl, ziyārat qılu-mu kelding yā taqı cānımnı qabz qılmaq üçün-mü kelding? tēdi erse, ‘Azrā’îl ‘as aydı: Yā Resūlallāh, hem ziyārat qılu keldim, hem taqı destūr bērsengiz, mübārek cāningızni qabz qılmaq üçün keldim tēdi (NF 88/10-11-12)

Cabbār-ı ‘ālem: “ Ar. alemin cebredicisi, Mikail’in lakabı”

cabbār-ı ‘ālemdin yarlıg boldı Cebra’îlge: bargıl Muḥammed tēvesin rāst yolğa salgıl. (KE 190r20)

Cān alğuçı: (Far. + T.) “can alan, Azrail”

*kayu çimgen öze ‘işret kılurlar
uşol pirlər xəbar birdi bu pırge
kim ol cān alğuçılar barça birge (HŞ 540/8-9-10)*

Cebrā’īl: “öz. is. Allah tarafından peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilen dört büyük melekten biri” (krş. Cebre’îl, Cibri’îl, Cebreyil)

*her şefā‘at öteyürde başçı bolğan Muştafā
iner erken Muştafānı indep eltken **Cebre’îl** (KE 2r14)*

Cebre’îl: “öz. is. Allah tarafından peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilen dört büyük melekten biri” (krş. Cebrā’îl, Cibri’îl, Cebreyil)

*men aydım: Yā **Cebre’îl**, be ne şūrat? tēdim erse, **Cebre’îl** aydı: Bu benim şūratım turur kim Ḥaq te‘ālā mēni bu şūrat üze yaratıp turur tēdi. Andın song **Cebre’îl** aydı: Yā Muḥammed, qurbat maqāmınga bargıl taqı anga secde qılğıl! tēdi erse [men] taqı qurbat maqāmınga bardım. (NF 57/13-14-15)*

Cebreyil: “öz. is. Allah tarafından peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilen dört büyük melekten biri ” (krş. Cebre’îl, Cibri’îl, Cebrā’îl)”

"kim bolsa düşman, **Cebreyilge**; haqıkat üze ol indürdi anı könglüng üze Tangrı buyrukı birle; rāstlağan ol nirse kim ileyinde turur, taķı köni yol taķı müjde mu'mınlarğa." (HKT 14a/5-6-7)

Ecel yortıcısı: (Ar. + T.) "ölüm meleği, Azrail" (< Ar. ecel ' hayatın sonu, ölüm zamanı ' + yort- 'yola çıkmak' + -(1)cı + -sı)

cihān ol cān-ı şirindin aqırdı

cihānın hem cānın şīringe birdi

ecel yortıcısı sürdise köçti

teni topraķķa kirdi cānı uçtı (HŞ 1915/1-2-3-4)

Ferişte: "Far. melek" (krş. ferīşte, firīşte)

*Ādem bildi kim uy kaydın sözleyür, aydı: ey 'aceben tañ birle **ferişteler** maña secde kılur ęrdiler, keçelik bu uy meniñ birle sözleşür, tedi.* (KE 15r15-16)

Ferişte: "Far. melek" (krş. ferīşte, firīşte)

*qaçan kim Haq tvt Nūh peygāambar 'as' nung qavmını helak qıldı tūfān birle, ol Beytū'l-Ma 'mürnı yetmiş **ferişteler** kötüdiler, yetinç qat kökde qoydılar.* (NF 38/4-5)

Ferişte'ī: (Far. + Ar.) "bir ferīşte "

*resūl ozup barurda erklig **ferişte'ī** kim yerge erklig turur, aña yarlıg boldı* (KE 190v8)

Feriştelik: " meleklik " (< Far. ferīşte ' melek ' + -lik)

*anda keđin **feriştelik** atın andın kiterdiler, Hārūt ve Mārūt at berdiler KİŞŞA-İ NŪH 'aleyhi's-selām Ol ... (LXXI-2) tēp kavmiñe pend bergeñ, ... (LXXI-10) tēp münācāt kılğan, kāfirler ęlginde arıg süñükler sebebindin ... (LXXI-26) tēp du 'ā kılğan, ... (X-73) teşrifini bulğan, ... (XI-48) hil 'atini alğan, selāmün 'alā Nūh fi'l- 'ālemīñ yarlıkın işitken Nūh-ı Neciyy 'aleyhi's-selām* (KE 22v3-4-5-6-7-8)

Ferķayıl: "öz. is. denizlere hâkim olan melek"

*Süleymān tēk turdı, on er ağ saldılar, tenizge erklig bolğan **Ferķayıl** atlıg ferīştege yarlıg boldı, balıqlarnı sürüp ağlarğa kivürdi tegme bir ağğa yüz miñ balık kirdi.* (KE 144v17-18-19)

Firişte: “Far. melek (krş. ferîşte, firişte)”

*taķı yarıldı kök, ol, ol kün sust bolğan. Taķı **firişte**, yönleri üze. Taķı kötrür İdingning ‘arşını, üstünlerinde, ol kün, sekiz. (HKT 545a/7-8-9)*

Hārūt: “öz. is. Marut adlı meleklerle birlikte Babil halkına sihir ve büyü öğreten meleğin adı”

*öğretürler kişilerge sihrni; taķı ol nirseni kim indürüldi iki firişte üze Bābil atlıg <yirde>, **Hārūt** taķı Mārūt. (HKT 14b/7-8)*

*ķışsa-i **Hārūt** ve Mārūt Qābīlñiñ bir közsüz oğlı bar erdi, ol oğulnuñ bir yaş oğlı bar erdi ol yime közsüz erdi, atası elgin tutup yörürde Qābīl utru keldi, bu oğlan atasına sözledi: bu kişi meniñ ‘ammumnu öltürgen turur. (KE 21r6-7-8-9)*

***Hārūt** taķı Mārūt taķı ‘Azāzīl. Qaçan kim Haq tvt bu üç ferîşteke nefis taķı şehvet bérdi erse, hālları müteğayyir boldı. (NF 365/15-16)*

Iyınmış firişte: (T. + Far.) “gönderilmiş melek”

*ķasem yād kılur men **iyınmış firişter**ler birle, at yeli mengizlig, taķı katıg esgen yil birle, katıg esmek, taķı yayğanlar birle, yaymak, taķı ayırt kemişgenler birle, ayırt kemişmek, taķı kemişgenler birle zıkrni, ‘özr aytmak üçün yā ķorķutmak üçün; haķīkat üze ol nirse kim va‘de kılur siz, tüşgen. (HKT 560a/1-2-3)*

İsrāfil: “öz. is. İslam inanişına göre kıyamet gününü, boru öttürerek bildirmekle görevli melek”

*Cebrā‘il ant oğurlap topraķ almadı. **İsrāfil**ni ıddı aña ma ant bérdi, ol topraķ almadı. (KE 5v16-17)*

*andın song Cebre‘il üzemde namāz qılğay, andın song Mikā‘il namāz qılğay, andın song **İsrāfil** namāz qılğat, andın song ferîşterler camā‘at cemā‘at namāz qılğaylar, andın song siz namāz qılğay-siz tēdi. (NF 87/8-9)*

Qābizü'l-ervāh: “Ar. ruhları alan, Azrail”

*üç künde kēdin melekü'l-mevt yana keldi, Resül ‘aleyhi's-selām ‘Āyişēga tizin yastanıp yatur erdi, Faţıma, Hasan ve Hüseyn razıya'llāhu qatında olturur erdiler, **qabizü'l-***

ervāh kapuğka keldi, hürmet birle aydı: ... Destür bar mu kirse-miz? (KE 237r3-4-5-6-7)

Mārūt: “öz. is. Harut adlı meleklerle birlikte Babil halkına sihir ve büyü öğreten meleğin adı”

öğretürler kişilerge sihrni; taqı ol nirseni kim indürüldi iki firişte üze Bābil atlıg <yirde>, Hārūt taqı Mārūt. (HKT 14b/7-8)

kışsa-i Hārūt ve Mārūt Qābīlñ bir közsüz oğlu bar erdi, ol oğulnuñ bir yaş oğlu bar erdi ol yime közsüz erdi, atası elgin tutup yörürde Qābīl utru keldi, bu oğlan atasına sözledi: bu kişi meniñ ‘ammumñı öltürgen turur. (KE 21r6-7-8-9)

Hārūt taqı Mārūt taqı ‘Azāzīl. (NF 365/15)

Melā’ik: “Ar. ç. melekler”

*kökdeki cümle melā’ik kēçe kündüz ravzasın
öwrülüp ay kün kılurlar kēçe kündüz hıdmetin* (KE 181r17)

Melek: “Ar. Allah ile insan arasında aracılık yaptığına ve nurdan olduğuna inanılan manevi varlık, ferişte”

*ferengis ü ‘acebnüş u perīzād
semen-türk ü hamīle birle dilşād
felek-kadr ü hotan hatun humāyūn
yana gevher melek bu on yüzi kün* (HŞ 1520/1-2-3-4)

*kaçan melek Süleymānga müselleme boldı erse Mevlī ta’ālā ‘ilm ü hikmet birle
yalavaçlık kamuğın Süleymānga açā bērdi.* (KE 138r18-19)

*bu cümle melek hem bu ins ü peri
dürüdñ kim aydılar erse arı
ıdır-miz olar aymışınça dürūd
Muhammed resülğa rusül mihteri* (MM 10/1)

Melek-i muḵarreb: “Ar. Allah tarafından peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilen dört büyük melekten biri, Cebrail”

nebiyy-i Mürsel **melek-i muḳarreb** tēgmes yerge tēgdi amma Mevlī ta 'ālāğa zāt sarıdın yavuştı tēmek revā bolmas, küfr bolur kim Hāḳ ta 'ālāni yoḳaru ḳuyı astın üstün ilgerü artḡaru birle yād ḳılsa kāfir bolur. (KE 211v1-2-3-4)

Melekūt: “Ar. ruhlar ve meleklerin âlemi”

ya 'nī ḥaḳīḳat ey Mūsī bizniḡ dīdārımızni tileyür erson nige taḡğa baḳtın, mi 'rāc tūninde ḳamuḡ **melekūt**ni Muḥammed Muştafāğa körgüzdi közi uçı birle baḳmadı. (KE 123r13-14-15)

taḳı kimning qarnı toymıḡ bolsa, **melekūt** 'ālamıdın angar ülüḡ yoḡ taḳı melekūt 'ālamıḡa kirmes, tēdi. (NF 265/16-17)

Meleke'l-mevt: “Ar. ölüm meleḡi, Azrail” (krş. melekü'l-mevt)

ḳavluhu ta 'ālā: ... (XII-83) Aymıḡlar: Ol ḡālde Teḡri ta 'ālā yarlıḳı birle Ya 'ḳūbnı uyḡu bastı, yüçünde 'Azrā 'īlni kördi sordı kim: **yā meleke'l-mevt** Yūsufumnuḡ cānın aldın mu? (KE 99v16-17-18)

Melekü'l-mevt: “Ar. ölüm meleḡi, Azrail” (krş. meleke'l-mevt)

Amārī 'ālimleri aymıḡlar: **melekü'l-mevt** erdi, ba 'zılar aymıḡlar: eḡin feriḡte erdi, İdī 'azze ve celledin destūr tiledi İdrīsni körerḡe, İdrīsni kelip kördi, İdrīs rüze erdi aḡız açḡu vaḳt boldı erse uçmaḡdın rüzī keldi İdrīs aydı: kelgil ta 'ām yēḡeliḡ, aydı: yēmes-men, feriḡte erdüḡin bilmedi, tört kün İdrīs birle turdı nerse yemedi, İdrīs aydı: yazıḡa ḳıḳalıḡ köḡlüḡ açılsun tēp. (KE 20r4-5-6-7-8-9-10)

ey közüḡ yaruḡı, ol 'Azrā'il turur, ḡatunlarını tul qılḡan, oḡlanlarını öksüz qılḡan, ābadānlarını ḡarāb qılḡan, cemā'atlarını perīḡān qılḡan, mezelerni yıḡḡan **melekü'l-mevt** turur. (NF 88/5-6)

Mīḳā'il: “öz. is. Allah'ın buyruḡu ile, insanların rızḳını daḡıtmakla ve doḡa olaylarının gerḳeḳleşmesini saḡlamakla görevli melek” (krş. Mīḳāyil)

kēḡin **Mikā'il**ni ıddı aḡa ma ant bērdi ol ma topraḡ almadı. (KE 5v17)

bu kēḡe Cebre'il taḳı **Mikā'il** keldiler taḳı bir cānvar keltürdiler. (NF 53/1)

Mikāyil: “öz. is. Allah’ın buyruğu ile, insanların rızkını dağıtmakla ve doğa olaylarının gerçekleşmesini sağlamakla görevli melek” (krş. Mīkā’il)

kim bolsa düşman Tangrığa taqı firişteleringe taqı yalawaçlarınga taqı Cebreyilge taqı Mikāyılge; haqıkat üze Tangrı düşmān kāfırlarğa. (HKT 14a/8-9)

Münker: “öz. is. mezarda Nekîr’le birlikte sual soracak iki melekten biri ”

Münker ve Nekîrge taqı esrük satğaşğay Qıyāmat kün bolsa, āvş gūrında qopmışda taqı esrük qopğay, Haq te ‘ālā hazratınga kelmişde taqı esrük kelgey, tamuğqa kirmişde taqı esrük kirgey. (NF 364/1-2)

Nāmus-ı ekber: “Ar. Cebrail’in lakâbı”

Varaqa aydı: Muḥammedniñ bu sözi rāst ırse ol körüngen Nāmūs-ı Ekber turur. Cebre’ilniñ atı Zebūrda nāmūs-ı ekber ırdı. (KE 194r6-7)

Nekîr: “öz. is. mezarda Münker adlı mekle beraber ölülere sual soracak olan melek”

Münker ve Nekîrge taqı esrük satğaşğay Qıyāmat kün bolsa, āvş gūrında qopmışda taqı esrük qopğay, Haq te ‘ālā hazratınga kelmişde taqı esrük kelgey, tamuğqa kirmişde taqı esrük kirgey. (NF 364/1-2)

Ölüm firiştesi: (T. + Far.) “ölüm meleği, Azrail” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -üm + < Far. firişte ‘melek’ + si)

aygıl: "Öldürür sizni ölüm firiştesi, ol kim erklig kılındı sizge. " (HKT 396b/ 5-6)

Perî: “Far. doğaüstü güçleri olduğuna inanılan, hayal ürünü varlık”

taqı anıng mengizlig kılduq, tigme bir peygāmbargā düşman, ādemīlerning iblislerindin taqı perīning; işāret kılur pāraları pārağa söznüing bezekini, aldamaq. (HKT 137b/4-5-6)

ayur kim bilmedim bu ādemīmü

yok irse iy ‘aceb bilmen perīmü

eger bolsa perî düşvār bolur

perīler çeşmede köp bar bolur (HŞ 935/1-2-3-4)

*Şahrā atlıg **peri** bar erdi 'ifrātlerdin, ol kılayın tedi, esbābın bērgil tedi. (KE 140v19-20)*

*bu cümle melek hem bu ins ü **peri***

dürüdñ kim aydılar érse arı

ıdur-miz olar aymışınça dürüd

Muhammed resülğa rusül mihteri (MM 10/1)

*Süleymān peygāmbar 'as bir kün tahtı birle havā üzre uçup barurda Benū İsrā 'İl
'ābidleridin bir 'ābid kördi kim Süleymān peygāmbar 'as haylı, haşamı birle ādemīleri,
perīleri birle bu uluğ azamatı birle havā üze uçup quş mengizlig barur erdi. (NF
391/16-17 , 392/1-2)*

Şarşā'İl: "öz. is. yeryüzüne hakim olan melek"

*ol tağda bōri, kaplan, arslanın özge cānver bolmas erdi, ol kün yètmiş bēş 'ābid
kimerse halkdın kaçıp bizni kişi körmesün tēp Lükām tağında 'ibādetğa meşgūl ērdiler,
Yūnus olardın kaçtı érse ol tağnıñ bir burcı teniz erdi, İdī 'azze ve celle yerge ęrklig
Şarşā'İl atlıg feriştege yarlıg tegürdi: Mağdisğa barur yolñı tutğıl Yūnus anda
turmasun. (KE 154v15-16-17-18-19)*

2. 1. 5. 3. Kutsal Kitaplarla İlgili Terimler

Furqān : "Ar. Kur'an-ı Kerim "

*tēdiler: Mevlī ta 'ālā olarnıñ sözini **Furqan**ğa çıkaru yarlıqadı. (KE 62r1-2)*

*mēni cümle ħalāyıq üze peygāmbarlıqqa ıda-bērdi taqı Cebre'il 'as manga kökdin
Furqān endürdi. (NF 78/17 , 79/1)*

Ĥablu'llāh: "Ar. Kur'an-ı Kerim"

*sordı, bu ne tep turur. Aydı: bu " **Ĥablu'llāh** " turur. (KE 18v7)*

İncil: "Ar. Hz. İsa'ya indirilen kutsal kitap, İncil"

*ay kitāb eyeleri! Neşe ħüccetleşür siz İbrāhīm içinde? Taqı indürülmedi Tivrīt taqı
İncil, meger andın song. Bilmes mü siz? (HKT 55b/8)*

aymışlar: ol bulut Resûlğa hâş mu'cize erdi. Tivrî, **İncî**, Zebûrda Resûlnıñ şıfatı bitiglig erdi, ol bulut evveldin âhirğa Resûl birle erdi Resûl kaçan қаза-ы ҳәcетға muhtâc bolsa ol bulut қап[lar] erdi. (KE 183v7-8-9-10)

üküş 'ilm bilür, **İncî** oqıyur tedi erse, Peyğambar 'as Hadîca birle bardılar. Taqı nê kim Peyğambar 'as kördi, cümlesini aydı erse, ol aydı kim: Yâ Muhammed, beşârat bolsun sanga kim ol körüngen Cebre'il turur Mûsâ peyğambarqa, taqı 'İsâ peyğambarqa taqı öngin peyğambarlarqa kelgen turur. (NF 8/14-15-16-17)

Kelām: “Ar. Allah kelimı, Kur'an-ı kerim”

Mûsî du'â qıldı, yarlıg boldı aygıl: uluğların seniñ birle ıdsunlar **kelām** işitsünler. (KE 120r12-13)

neteg kim **Kelāmı** içinde habar bërü yarlıqar (NF 261/3)

Kelām-ı mecîd: “Ar. Kur'an-ı kerim”

yana gıybat qılmaqdın saqlanmaq kerek, anıñ üçün kim gıybat qılmaq uluğ yazuqlardıñ turur taqı Haq tvt gıybat qılmaqdın qullarını yığıp turur, neteg kim **Kelām-i mecîd** içinde habar bërü yarlıqar (NF 384/4-5-6)

Kelām-ı zülāl: “Ar. Kur'an-ı Kerim”

ve-lâkin resûlullah oş zü'l-celāl
haber bërdi bizge **kelām-ı zülāl**
taqı otğa bışmış qozı sözledi
delîl köp ayıtsam bulur-sen melāl (MM 33/2)

Kelāmu'llāh: “Ar. Kur'an-ı Kerim”

ol kulaq birle 'ilm ve hikmet sizin işitti, közin köydürmegil ol köz ? birle **Kelāmu'llāh**ğa baqtı (KE 187v19)

köbekdiñ tiziñ birle 'avret érür
şerî'at tiziñni tamām ört tēyür
biliñ yunmaq içre farîzası tört
kelāmullah içre haber haq bërür (MM 69/4)

qaçan kim Peyğambar ‘as öz hālınca kelse erdi, andın song **-Kelāmu’llāh**nı oqıyur (NF 417/17)

eger anıng birle ‘amal qılsangız ya ‘nī bu **Kelāmu’llāh** ne işke kim buyurdu anı qılsangız taqı ne işdin kim yıǵdı, andın yıǵılsangız, heç azmağaysız. (NF 168/16-17 , 169/1)

Kitāb: “Ar. 1. Kur’an-ı Kerim 2. Zebur”

kitāb turur kim tafşıl kılındı āyatları, Tāzī tili üze inge **kitāb**nı, tileyür men ol erenlerge kim bilürler. (HKT/ 455a/2-3) (1)

açuk hüccetler birle taqı **kitāb**lar birle; taqı indürdük sening tapa **kitāb**nı, munung üçün kim beyān kılsang kişilerge ol nirsedin kim indürüldi anlar tapa. (HKT 261b/ 2-3-4) (2)

Kitāb-ı Kadīm: “Ar. Kur’an-ı Kerim”

uğan İdimiz **kitāb-ı kadīm** Qur’ān-ı ‘azīm, münevvir-i kerim içinde haber bérür, yarlıkar (KE 65v18)

Qur’ān: “Ar. İslam dininin temel ilkelerini, Hz. Muhammed’e gönderilen Allah’ın buyruklarını içeren, Müslümanlığın temel kitabı, Kur’an-ı Kerim, Kelam-ı Kadim, Mushaf, Mushaf-ı Şerif”

üküş hayrlıǵ boldı, ol kim indürdi. **Qur’ān**nı kılı üze, munung üçün kim bolsa ‘ālamlargā korkutgan. (HKT 344b/5-6)

kur’ān okumaq ‘ādeti

tesbīh ayurda hoşlanıp (KE 2v7)

aça sözledi **Qur’ān** ma ‘nīsin oruç açturdı oruç tutğanga (ME 75/4)

tanuqluq bérür-men, Tangrı te ‘ālā bir u bar turur, taqı sen anıng haq resūlı turur-sen. Nè kim ayding, haq turur, sanga engen **Qur’ān** haq turur, bitig bitip ıda bérdi. (NF 79/16-17)

Qur’ān-ı mecīd: “Ar. Kur’an-ı Kerim”

*Mūsā peygāmbarning qavmınga qarğamaqı taqı Nūh peygāmbar qarğamaqı ol ma'nidin erdi kim, bularğa habar yayıldı kim, qavmlarınız imān keltürmezler tēp, neteg kim **Qurān-i Mecīd** içinde kim ... tēp.* (NF 116/10-11-12)

Muşhaf: “Ar. Kur'an-ı Kerim”

*Hasan ve Hüseyin taqı adın şahābeler kirdiler 'Osmānnı rażiya'llāhu 'anhu kördiler, boğuzlanmış yatur **muşhaf** öjinde açuq yatur, bir katre kan bu āyetka [tammış] kim qavlulu ta'ālā ... (II-37) Rivāyet qılurlar.* (KE 240v10-11-12)

*ēlti anı, ēltü bērdi altun-ladı kurrāse-ni, altun birle bezedi **muşhafnı*** (ME 4/2)

*bu kün taqı ol qanlıq **muşhaf** bar Beytü'l- Maqdisde.* (NF 135/14-15)

Münevvir-i kerim: “Ar. Kur'an-ı Kerim”

*uğan İdimiz kitāb-ı kadim, Qur'an-ı 'azīm, **münevvir-i kerim** içinde haber bērdür, yarlıkar.* (KE 65v18)

Tangrının kitabı: “Kur'an-ı Kerim” < öz. is. Tanrı' çok tanrıçılıkta var olduğuna inanılan insanüstü varlıklardan her biri, ilah' + -ning + < Ar. kitab'. Kur'an-ı Kerim' + - 1)

*hüküm qılur anıng birle peygāmbarlar, anlar kim inqıyād qıldılar, ya'nī müsülmān boldılar; anlarğa <kim> cuhūd boldılar; taqı İdige nisbetligler taqı dānişmendler; ol nirse birle kim beklemek tilendiler, ya'nī saqlamaq **Tangrının kitabındın**; taqı irdiler anıng üze tanuqlar.* (HKT 111a/8-9 , 111b/1-2)

Tevrīt: “Ar. Hz. Musa'ya indirilen ve Allah'ın buyruklarını kapsayan, Musevilerin din kitabı”

*ta'āmnung kamuğı irdi helāl Ya'kūb oğlanlarınga, meger ol nirse kim harām qıldı Ya'kūb özi üze, mundın aşnu kim indürülse **Tevrīt**.* (HKT 59b/4-5-6)

Tevrītni bitigen qalemniñ ünin Mūsī iştir erdi, bu levh on yolu Mūsī öjinde indi, yarlıq keldi: kötürgil tēyü, kötürmedi. (KE 119r18-19-20-21)

Tevrīt, taqı İncīl, taqı Zebūr taqı Furqān içinde Haq te'ālā ol kimerseke hor qılğan 'azābını āmādaqılıp turur tēdi. (NF 11/2)

Zebūr: “öz. is. Allah tarafından Hz. Davut’a gönderilen kutsal kitap”

taqı birdük anga Zebūrni taqı söznüing açuqını. (HKT 433a/9 , 433b/1)

Dāvūd yanglıg bu könglüm taze kılğıl

Zebūrumni beḡük āvāze kılğıl

bu söz kim başladım hoş kilsü cānga

mübārek kıl sözüim barça cihānga (HŞ 5/1-2-3-4)

‘azze ve celleḡa kim maḡa Zebūr atlıg kitāb bērdi, tēmürni elgimde yumşak kıldı, taḡlarnı maḡa musaḡḡar kıldı (KE 210v2)

*Tevrīt, taqı İncīl, taqı Zebūr taqı Furqān içinde Haq te‘ālā ol kimerseke ḡor qılğan
‘azābını āmādaqılıp turur tēdi. (NF 11/2)*

2. 1. 5. 4. Kader, Hayır, Şer İle İlgili Terimler

Endāza tigrülmiş: (Far. + T.) “tayin ve takdir edilmiş, kader” (< Far. endāza ‘ölçü, mikyās’ + < tegir- ‘ulaşmak, erişmek’ + (-ü)l- + -miş)

taqı kılduḡ anı ornaḡan, qarār kılḡu yirde, belḡülüg, endāzaḡa tigrülmiş. Endāza kılduḡ, neme körklüg endāza kılğanlar! Bī-ḡāralıḡ ol kūn yalḡa<n>ḡa nisbet kılğanlarḡa! Kılmaḡu mu yirni cem ‘ kılğan, tiriglerni (HKT 560a/9 , 560b/1-2)

Ḳader: “Ar. Allah’ın uygun görmesi, Allah’ın isteḡi, ezelî takdir, alın yazısı, yazḡı”

inanmaḡ iḡige melek barıḡa

rusūl enbiyā hem kitāblarıḡa

ḡıyāmet ḡaderḡa inanmaḡ imān

köḡül ḡılsa taşdıḡ til iḡrārıḡa (MM 14/3)

Ḳazā: “Ar. Allah’ın yazdıklarının olması, Allah’ın takdiri”

niḡe kim bu ḡaza irdi bitigli

velīni ḡılsa kıldı naḡş itigli

şözümnüing āḡırı ol nuḡş u ībā

bu yanglıḡ kıldı mini ilge rusvā (HŞ 1555/7-8-9-10)

Yūsuf aydı: aytdıḡız men yor[ḡanda] ḡükm yöridi, ḡazā bitildi, ol söz özge bolmas. (KE 88v20)

muhibler nişanı belāğa rızā
*kılurlar şükür kelse haqdın **każā***
murādı murādı içinde yetip
cefānı tutarlar haqıķat vefā (MM 311/2)

Levh: “Ar. olmuş ve olacak, geçmiş ve gelecek her şeyin yazılı bulunduğu levha”

*taķı Tangrı, artlarındın kapsağan. Ol, şerif Kur’ān; **Levh** içinde saklanmış. (HKT 570b/1-2)*

Levhü'l-mahfûz: “ Ar. olmuş ve olacak, geçmiş ve gelecek her şeyin yazılı bulunduğu levha”

*taķı tigme nirseni, sanaduk anı **levhü'l-mahfûz** içinde. (HKT 420b/8-9)*

*Mālik ayğay nelük köyürmes-sen? Ot ayğay; ey [Mālik]. Sen köyür tēyür-sen ammā Mālikü'l-mülük aytur: köyürmegil. O hālde yeti kat kök kapuğları açıldı, ferişterler nezzāreğa turuqtılar taķı yığlaştılar, ‘arş birle kök ırgandı. Taķı bir rivāyetde andağ kelür: ferişterler münācāt kıldılar, aydılar: ilāhī **levhü'l-mahfûz**da körer-miz āhirü'z-zamān peygāmberi İsmā‘īl uruğındın bolğay tēp, ol Muḥammedniñ haqķı hürmeti bu ata oğulğa ferāḥ bergil. (KE 51v14-15-16-17-18-19)*

*... ma’nīsı ol bolur kim: eger Haq te’ālāning ḥükmi andağ bol[ma]sa erdi kim, ḥaṭā birle iş qılğanga ‘uqūbat bolmas, bu işke kim, ittifāq qıldınız, sizlerke uluğ ‘uqūbat bolğay erdi; velīkin Haq te’ālāning ḥükmi **levhü'l-mahfûz**da andağ bitiglig turur: ḥaṭā birle iş qılğanga ‘uqūbat yoq. (NF 117/2-3-4)*

Tevekkül: “Ar. herhangi bir işte elinden geleni yapıp daha sonrasını Allah’a bırakma”

*yüz ewürgil anlardın taķı **tevekkül** kılğıl Tangrı üze, taķı tap Tangrı vekillikle. (HKT 88b/2-3)*

***tevekkül** delil haķnı çın bilgüğe*
ınanmaķ kıyāmet taķı ölgüğe
haqıķatde haqķa ınanğan kişi
nētēg ḥāli bolu rüküş külgüğe (MM 43/1)

*peygāmbar ‘as aydı: Yā Abā Bekr, aḍaḡıngnı kētergil taḡı yılandın çayandın qorqmaḡıl, Hāq te ‘ālāqa **tevekkül** qılḡıl, Hāq te ‘ālā bizim birle turur kim tēdi.* (NF 21/10-11)

2. 1. 6. Din, İslam ve İslam’ın Şartları Üzerine Terimler

2. 1. 6. 1. İslam ve İslam’ın Şartları İle İlgili Terimler

Boyun sügen: “boyun eğen, itaatkâr, müslim” (< boyun sü- ‘boyun eğmek, itaat etmek, islam ’ + -gen)

*"öldürgil mini, **boyun sügen** taḡı tegürgil mini eḡgülerge."* (HKT 238a/4-5)

Dārü'l-islām: “Ar. İslam’ın hüküm sürdüğü yer”

*evşāf-ı ḡamidingizni işitip ol zindān içinde sizdin necāt umar irdük bi-ḡamdi'llāh ol umḡanımız kibi boldı kefe dahı **dārü'l-islām** boldı biz taḡı bolsa Tengri ‘ināyetinde şükr ol zindandın ḡalāş bolup pādişāḡnıḡ tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge ‘ināyeti tigmişdür bu ‘ivaḡnı pādişāḡḡa biz niçük kulluḡ birle kaytarḡaymız meger Allāhu Ta ‘ālā kaytarḡay imdi bizning üçün devlet işikinde merḡamet sem ‘ingiz vāḡıf bolup pādişāḡḡa bizni ḡayr söz birle yād kılḡaysız kim biz pādişāḡḡa muḡtī münkād* (YB K.IV.2-3-4-5-6-7-8-9-10-11)

Dīn-i Aḡmed: “İslam dini”

veli çün baḡtıyārı kılmaḡı ol

*bu **dīn-i aḡmed** iḡe bütmedi ol* (HŞ 4365/1)

Hac(c): “Ar. genellikle tek tanrılı dinlerde kutsal olarak tanınan yerlerin, o dinden olanlarca yılın belli aylarında ziyaret edilmesi”

*taḡı tükel kılınḡ **ḡacnı** taḡı ziyāratnı, Tangrı üçün.* (HKT 28b/4-5)

andın soḡ [yana] memleket körün<ḡü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāḡı ḡamuḡ şüretler anıḡ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıḡ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıḡ, seḡāvet ü kuvvet anıḡ, faḡl u san anıḡ, ḡible ve imān anıḡ, nāḡa ve imāme anıḡ, Baḡḡā ve Tıḡāme anıḡ, ḡanā ‘at ve şükr anıḡ, ḡamd u zıkr anıḡ, imāmet ve emā<ne>t anıḡ, şefḡat ve şefā ‘at anıḡ, ḡaseb ve neseb anıḡ, aşḡāb-ı ‘izām ve ervāḡ-ı kirām anıḡ, aşḡab-ı ḡulḡ-ı kerem anıḡ, ‘uluvv-i derecāt anıḡ, ezvāc-ı ḡāḡirāt anıḡ faşīḡ ve şaḡḡḡ til anıḡ, ḡavī köḡül ve şabūr ten anıḡ, beled-i

muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, **ḥac** ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükûnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

yıgdı duşmān ḥācīlarnı **ḥac**dın katında ḳoya berdi anga nēmeni, ḥazır ḳıldı anga nerseni, ketürdi anga nerseni yügürdi (ME 12/8)

ma‘nisi ol bolur kim: Nē kim til birle ‘ibādat ḳılur ḥamd u şenā mengizlig, tesbīḥ u tehlīl mengizlig, cümlesi Tangrıqa turur; taḳı nē kim ten birle ‘ibādat ḳılur, namāz, rūza ve **ḥac** mengizlig, [anıñ] taḳı cümlesi Tangrıqa turur; taḳı nē kim ‘ibādat u ḫā‘at kim māl birle ḳılur zekāt ve şadaqa, qurbān mengizlig, anıñ taḳı cümlesi Tangrıqa turur tēdim erse, Ḥaq te‘ālādın ḫiṭāb keldi: ... ya‘nī dünyāda taḳı āḫiratda selāmatlıq bolsun (NF 58/1-2-3-4)

Ḥācī: “Ar. din buyruklarını yerine getirmek için hacca gitmiş Müslüman”

yēti yolu mundaḡ ün keldi Şafādın Merveḡa, Mervedin Şafāḡa yügürdi, suw bulmadı ‘āciz boldı. Ol yügürmek bu kün **ḥācī**larḡa sünnet ḳaldı. (KE 48v8-9-10)

ḳalıḳlıḡ ḳıldı istekde ḳesdi **ḥācī** saçı ucındıñ ḳısḳa ḳıldı **ḥācī** saçıñ umadı anga (ME 75/8)

Bu kün kim **ḥācī**lar lebbeyke Allāhümme tēp tonlarını suçlup, başlarını açıp telbiye aytıp icābat ḳılur, İbrāhīm peygāmbar ‘as’nung Ḥaq te‘ālā fermanı birle ündegeninge icābat ḳılmaq turur tēp cevāb aymışlar. (NF 39/6-7-8)

aḡır selām yingil bölek yitgüre evāyildin berü ḳādīmī du‘ācımız **ḥācī** aḫmed başlıḡ ilçilerni (YB A.IV.19)

Ḥac ḳılğan: (Ar. + T.) “din buyruklarını yerine getirmek için hacca gitmiş Müslüman, hacı” (< Ar. ḥac ‘genellikle tek tanrılı dinlerde kutsal olarak tanınan yerlerin, o dinden olanlarca yılın belli aylarında ziyaret edilmesi’ + < T. ḳıl- ‘kılmak, yapmak’ + -ğan)

bolḡay kim, anlar kim bolsalar köngülgenlerdin. Ḳıldingız mu **ḥac ḳılğan**larning suv içürmekini taḳı Mescid-i Ḥarāmning ‘imāretini; ol kim erse mengizlig kim bitti Tangrıḡa taḳı song küñge, taḳı toḡuş ḳıldı Tangrı yolında? (HKT 183b/1-2-3)

Hak dīnga kısgan: (Ar. + T.) “Müslüman olan” (< Ar. hak dīn ‘İslam’ + -ğa + < kıs- ‘kavramak, anlamak’ + -ğan)

*taķı ançası bar irdi **hak dīnga kısgan**, boyun sügen taķı irmes ortak koşganlardın.* (HKT 56a/4-5)

İslām: “ Ar. Müslümanlık”

*taķı kim istese **İslām**dın önginni dīn, kabūl kılınmağay andın; taķı ol, ol cihānda ziyānlıglardın.* (HKT 58b/7-8)

*imāret kıldı bu **islām** bāğın*

küfre küfresining ol bozdı bāğın (HŞ 120/8-9)

*munaşşıf sözi ba ‘d-ez bu kitābnı tüzgen. Tā ‘at yolında tizgen, ma ‘şiyet yabānın kezgen, az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oguzluğ, bir oğlı kâzî Nâşır settera’llāhu ‘aybehu ve nevvere kalbehu andağ aytur : Peykimiz emîr-i ecel tacü'l-emr muhibbül-‘ulemā peykler uluğı, niyyetler arığı, uluğ atlığ, kutluğ zātlığ, yahşı kılığlığ, islām yarığlığ, munlığ sınığ, müsülmān dīnliğ ādemîler inancı, mü ‘minler küvençi, ismi beg, ‘aklı yitik nâşır-ı dīn tavvaķa bi-vegā-yı dīm beşşera’llāhu ‘alā dīm **islām** Tok Buğa beg medhi* (KE 2r17-18-19-20-21 ‘ 2v1-2-3)

*vilāyet çekini saklayu turdılar **islām** haddini sakladılar, el kırığında muķīm boldılar şark kılıştı anıng birle nerseni saklayu turdı anı* (ME 114/6)

eger bolsa şāfi munuğ tēg imān

bolur muttakî mü'min ornı cinān

şehādet kulavuz sa ‘ādet refik

*muḡar **islām** iḡsān ḡaķīķat nişān* (MM 23/4)

*İbnü Mes ‘ūd aytur: Eger qudratım bolsa erdi, Peyğāmbar üzesindeki necāsatnı kētergey erdim, velikin **İslām** za ‘îf erdi, kâfırlar gālib erdi, yarağım bolmadı kētermekke.* (NF 12/6-7)

*kelām-ı şerif keldi ki ḡünkār ḡazretleri ķara boğdan ‘aleyhi'l-la ‘ne üzerine ḡazāya ķaşd eyledi sizlere daḡı i ‘lām oldur ki cemî ‘leşkeriñizle ḡünkāra muvāfaķat idüp dīm-i **islām**ğa mu ‘āvenet idüp ol ṡarafdın yōriseñiz diyü bize ḡaber tegdi ise özümüznüñ yağımız daḡı var* (YB K.VI.12-13-14-15-16)

İslāmluġ: “Müslüman” (< Ar. İslām ‘İslam dini’ + -luġ)

‘Ömer razıya’llāhu ‘anhu şehadeti sözleri Kaçan ‘Ömer bini’ [-l-Ḥaṭṭāb] razıyallāhu ‘anhu ḥilāfetka olturdi erse Teŋri ‘azze ve celle yolında ança teŋlig katıġlandı islāmluġlar arası yēti yüz minber kopardı, özi tirig barınca koyka kurt tepünmedi. (KE 239r11-12-13)

Kelime-i şehādet: “İslam’ın beş şartından biri olan ve ‘ Tanıklık ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun kulu ve peygamberidir.’ anlamındaki söz”

Cundub aytur razhu: Peyġāmbar ‘as aydı: Qıyāmat kün bolsa, ol kelime-i şehādet birle Ḥaq te ‘ālā ḥazratınga kelse taqı aysa: Yā Rebbī, men musulmān bolmışdın [song] bu Asāma mēni öldürdi tēse, nē qılğaysen? Tēp üç qata ġazab birle aydı erse, Asāma hēç neerse tēmedi. (NF 336/3-4-5)

Kelime-i tevḥid: “Allah’ın birliğine inanma, bir sayma, bir olarak bakma”

resül kelime-i tevḥīd kıldı, ‘Ömer faşīḥ til birle şaḥīḥ köñül birle aydı: biz hem muvāfaqat kılıp aytalıñ kim: lā ilahe illa’llāh Muḥammed Resūlu’llāh. (KE 197r4-5-6)

Köni dīn: (T. + Ar.) “hak din, İslamiyet”

peyġāmbar ‘as aydı: Ey sūsmār, ayġıl kim, men kim turur-men, tēdi erse, Ḥaq tvṭ qudratı birle ol sūsmār tilke kedi, faşīḥ til birle aydı kim: Sen Muḥammed turur-sen. Ḥaq peyġāmbar turur-sen köni dīn birle kelip turur-sen tēdi erse, Peyġāmbar ‘as aydı: Ey sūsmār, sen, kimke qulluq qılur-sen? (NF 161/12-13-14-15-16)

Lā İlāhe: “Ar. ‘ Allah’tan başka Tanrı yoktur’ anlamındaki ‘ lailahe-illallah’ sözünün kısaltılmış biçimi”

bir kün Şālih peyġāmbar kelmişde müsülmānlık üze barganımız bilsün, tēp yer yüzinde lā ilahe illa’llāh tēġüçi qalmadı. (KE 34r18)

biliñ lā ilāhe tēmek nē bolur

iḍidin öñin yok çıġay bay kılur

‘azīz ḥor kılıġlı ruzī bērgüçi

bir Allah öñin yok tēmeklik bolur (MM 17/1)

Muḥammed dīni: “Ar. İslamiyet”

Muḥammed dīni birle oynama şāh

kim oynap haq birle bolmaz bol āgāh (HŞ 4360/7-8)

Musulmān: (Ar. + Far.) “İslam dininden olan kimse ” (< Ar. muslim + < Far. -ān ‘ İslam dininden olan kimse, Müslim, mümin ’) (krş. müsülmān)

Musulmān boldı kâfir ismarladı anga yoqalmağğa helâketge kemiş ti anı, yoqalğu yerde koydı anı (KE 31/3)

yā taqı êkki musulmān arasında gammāzlıq qılıp uruş kiriş, üküş fitneler qoparur[lar]. Yana bir qavmnı kördüm tamuğ içinde töpen asılıp tururlar. (NF 67/10-11)

Musulmanlık: “İslamiyet” (< Ar. muslim + Far. -ān ‘ İslam dininden olan kimse, müslim ’ + -lık) (krş. müsülmānlık)

öğrendi anıng birle musulmānlıkğa öğretti anı musulmānlıkğa yaraştı, yaraşu tirildi anıng birle musulmānlıkğa tüşünsün uçun kıyıştı andın, kıngır çıkdı andın (ME 175/3)

... bu ḥadīs ma’nīsı ol bolur kim Peyğāmbar ‘as ḥabar bēri yarlıqar: Bu musulmānluq dīni ġarībluqın zāhir boldı, qıyāmat etekinde taqı ġarībluqın qaytgay. (NF 7/2-3-4)

Mühtedā: “Ar. hidayete eren, İslamı kabul eden”

sülūk birle meczūb bolur mühtedā

icāzetliġ érse revā iktidā

ya meczūb [u] sālīk kerek uysa-sēn

bu êkki biliñ mühtedā mühtedā (MM 304/4)

Müslim: “Ar. Müslüman”

atağım ma berke faqıh tip ançak

özüm mü’mīn ü müslim me aslım kıpçak (HŞ 4700/1-2)

Müslimīn: “Ar. ç. Müslümanlar”

bir kün Abū Ḥanīfe qatınga bir za’īfa keldi taqı su’āl qıldı, aydı: Yā imāme’l-muslimīn, men cüftümke aydım kim ewde un tükendi, qalmadı. Bizke un algıl, tēdim (NF 189/8-9)

Müsülmān: (Ar. + Far.) “Ar. Müslüman” (< Ar. muslim + Far. -ān ‘İslam dininden olan kimse, müslim’) (krş. Musulmān)

*yitrü birdi Tangrı, **müsülmān**larga tokušnı. Taķı irdi Tangrı, küçlüg, yinggen.* (HKT 402a/1-2)

*eger kirtü **müsülman** irsengen bir
nidin kılmaz sen ol āvāz-ı tekbîr* (HŞ 3140/1-2)

*kirdi, tört oğlu bar erdi Sām ve Hām ve Yāfeş **müsülmān** erdiler,* (KE 24r21)

*şükür hamd ilāhî tümen miñ saña
müsülmān muvaḥḥid yarattıñ maña
ēlig tutğuçı-sēn arıg bir ü bar
tutulmuşda qayu qatıg bir muña* (MM 1/2)

*her kim-erse size muḥālefet iderse şol kim erse mezāhib-i erba‘ada **müsülmān** degül
durur ḥāşā ki bendin ol ḥāller vāķi ‘ola beni sevmez düşmenim eyle dimiş benüm başım
ewim barķım ilim künüm hep barçası sizin başınız şadaķası olsun* (YB K.VII.21-22-23-24)

Müsülmānlık: “İslamiyet, Müslümanlık” (krş. musulmānlık) (< Ar. muslim + Far. -ān ‘İslam dininden olan kimse, müslim’ + -lık)

*uyung İbrāhīm dīninga, **müsülmānlık** ḥālda; taķı irmedi ortak қоşғанlardın.* (HKT 60a/1)

*bir kün Şāliḥ peygāmber kelmişde **müsülmānlık** üze barganımız bilsün, tēp yēr yüzinde
lā ilahe illa'llāh tēgüçi qalmadı.* (KE 34r18)

Namāz: “Far. İslam’ın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, salat”

*taķı tündin tesbîḥ kılgıl taķı **namāz**ning songlarında.* (HKT 497a/6)

*ķavluhu ta‘ālā: ... (XII-70) Fāyide Aymışlar: oğrılar tört türlüg bolur: māl oğrısı,
namāz oğrısı, söz oğrısı, sağı oğrısı.* (KE 96v10-11)

*könültti eğrini, tüzetti eğrini iç kamet kıldı mü‘ezzın durğuzdı mü‘ezzın **namāz** uçun
maḷāmātķa seżā iş kıldı* (ME 51/4-5)

namāz içre tekbir êkinçi kıyām

kırā'at üçinçi rükū' dört tamām

sücūd bēş aḥir ka'de altı biliñ

bu on êkki birle 'amel kıl müdām (MM 68/1)

*taqı bu necāsāt kemişgen kâfirlarğa [ne üçün] qarğadı tēp su'āl qıldılar erse, cevāb aymışlar kim **namāz** Haq te'alāqa 'ibādat u t̄ā'at qılmaq turur (NF 13/6-7)*

*şām u şabāḥda ğudüvv ü revāḥda biş vaqt **namāz**da du'ā ve alqış kıla (YB K.I.46-47)*

Oruç: “Far. Allah’a ibadet amacıyla yeme, içme gibi şeylerden belli bir süre veya biçimlerde kendini alıkoyma ”

*ol yağdurmaḡğa yavuğan bulut, yağısar bulutlar **oruç** tutğan **oruç** açdı (ME 14/8)*

eger bolsa tutğu kişi himmeti

*biliñ şek küninde **oruç** niyyeti*

taṭavvu' tēyü kılğu niyyet biliñ

***oruç** şek küninde ḥavāş sünneti (MM 163/2-4)*

Oruç tutğan: (Far. + T.) “oruç tutan, oruçlu” (< Far. oruç ‘Allah’a ibadet amacıyla yeme, içme vb. şeylerden belli bir süre veya biçimlerde kendini alıkoyma’ + < T. tut- ‘tutmak, yerine getirmek’ + -ğan)

*ol yağdurmaḡğa yavuğan bulut, yağısar bulutlar **oruç** tutğan **oruç** açdı (ME 14/8)*

Rûze: “Far. oruç”

*ḥükm kılmur anıñ birle tüzlük eyesi sizdin, Ka'bağa ıdılğan nirse, Ka'bening tiggeni; yā keffāret, dervişlerning yigü nirsesi; yā anıñ tengi, **rûze** yanındın; tatsun üçün işining songı yawuzluğu. (HKT 119a/3-4-5-6)*

manga ol yig kim ay tig aç kişem

*bir arpa ḡurşı birle **rûzem** açsam*

riyāzaddın sızıp yinçgelse özüm

ol arpa ḡurşı yanglıḡ bolsa yüzüm (HŞ 1210/1-2-3-4)

*Amārī 'ālimleri aymışlar: melekü'l-mevt erdi, ba'zılar aymışlar: eḡdin ferişte erdi, İḡdi 'azze ve celledin destūr tiledi İdrīsni körerge, İdrīsni kelip kördi, İdrīs **rûze** erdi ağız açğu vaqt boldı erse uçmaḡdın rûzī keldi İdrīs aydı: kelgil ta'ām yēgeliñ, aydı: yemes-*

*men, ferişte erdügin bilmedi, tört kün İdrîs birle turdı nerse yemedi, İdrîs aydı: yazığa
çıkalıñ köñlüñ açılsun tēp. (KE 20r4-5-6-7-8-9-10)*

*dürüst bolmağay **rūze** niyyetsizin
kēl emdi eşitgil bu niyyet sözün
yarın tutğa-men rūze tēp bilmeki
bu niyyet érür bil kişi öz özin (MM 166/1)*

*ma'nîsi ol bolur kim: Nê kim til birle 'ibâdat qılñur ħamd u şenâ mengizlig, tesbîĥ u
tehlîl mengizlig, cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim ten birle 'ibâdat qılñur, namâz,
rūze ve ħec mengizlig, [aning] taqı cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim 'ibâdat u fâ'at
kim māl birle qılñur zekât ve şadaqa, qurbân mengizlig, aning taqı cümlesi Tangrıqa
turur tēdim erse, Ĥaq te 'âlâdın ħiţâb keldi: ... ya'nî dünyâda taqı âĥiratda selâmatlıq
bolsun (NF 58/1-2-3-4)*

Rūze-dār: “Far. oruç tutan, oruçlu”

*Süleymân yēti kün **rūze-dār** erdi, azğına ta'âm yedi, koqtı tahâret kılıp namâz okıdı, üç
kün Qur[’ân okıdı]. (KE 143v15)*

*eger öpse kuçsa yiğit **rūze-dār**
ata çıkça şehvet oruçnı buzar
karı öpse kuçsa ziyân kılmağay
şerîat imin bolsa ma'zûr tutar (MM 170/1)*

*velâkin bu tarîqat edileri qatında turur taqı şeri'at edileri qatında. Ėaybat birle taqı
öngin yazuqlar birle rûzası bozulmaz illâ meger yemek taqı içmeq taqı şuĥbat kılmaq
birle bozlur. Velâkin bu **rûzadâr**ning şavâbı bu yazuqlar birle eksilür. (NF 265/2-3-4-5)*

Şalât: “Ar. namaz”

*ķavluhu ta'âlâ: ... Törtünçi ümmetin Ėur'änni köñül birle köñül birle zâhir okuğaylar
bēşinçi Mevlî ta'âlâ kamuğ ferishteler birle ümmetiñğa **şalât** yiberür. (KE 194v13-14-15)*

Şāyimü'd-dehr: “Ar. sürekli oruç tutan”

*imam Aĥmed Ĥanbelnüng oğlı bar erdi Şālîĥ atlığ, ingen pārsâ erdi **şāyimü'd-dehr**
erdi, kündüz rûza tutar erdi taqı kēçe bolsa, êkki sâ'at endâzasınça istirâĥat qılır,*

andın song qopar erdi taqı ābdast qılur erdi taqı erteke tegi namāz qılur erdi. (NF 219/13-14-15-16-17)

Şıyām: “Ar. oruç” (krş. şıyām)

*nişāb bolsa qurbān vacib kılmakı
namāz rūze tēg bil vebāl kalmakı
bu qurbān kıyām u **şıyām** u zekāt
nişān ol tamuğdın azād bolmakı (MM 194/3)*

Silm: “Ar. İslâmiyet”

*aydı bādiya ‘Arabları: "Bittük." Ayğıl: "Bitmedingiz, velī aytingız: '**Silmge** kirdük'
(HKT 494a/5-6)*

Şıyām: “Ar. oruç” (krş. şıyām)

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet
çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ
birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble
ve ĩmān anıñ, nāka ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd
u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ,
aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥāb-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ,
ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i
muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ,
meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve **şıyām** anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at
anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ,
vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21’189v1-2-3-4-5)*

Şehādet: “Ar. Allah’ın birliğini ve Allah’tan başka ilah olmadığını söyleme”

*evvel ernenki kötrüp **şehādet** kelimesin aymak Ādem oğlanlarığa sünnet qaldı. (KE 7r18)*

*köñül birle taşdıq ü ikrār-ı til
çın-ok erse sınağ ‘amel körklü kıl
tiliñde **şehādet** köñülde yakm
‘amel birle ĩmān tamām boldı bil (MM 20/3) (1)*

cellādqa aydı kim: Qılıç birle urğıl taqı başın kesgil, tēp fermānladı erse, Sa‘īd aydı: Rāzī men, sening teg zālīm ēlginde şehīd bolsam, benim devletim taqı sa‘ādatım bolğay, tēdi taqı qıblağa qarşu olturdı taqı şehādat kelimesi aydı taqı bu āyatnı oqıdı (NF 344/17 , 345/1-2-3)

Şer‘an: “Ar. İslam hukuku açısından”

barça şahābalar aydılar kim: Emīrū‘l-mu‘minīn ‘Osmān yalğan and içmez bizler mu‘ayyen bildük kim, bu iş ol Mervān işi turur, tēdiler erse, Mısırdın kelgenler aydılar: Andağ erse, bizke Mervānnı bērsem, sizler anı öltürgeysiz, tēdi taqı anga şer‘an ölüm kelmez, tēdi taqı Mervānnı bērmedi erse, munlar cümle gāzab birle çıqtılar. (NF 134/6-7-8-9)

Şer‘ī : “Ar. İslam hukukuyla ilgili”

*şerī‘at birle bu ajunnı tüzdi
hatalarning kökin haq sözlep üzdi
anینگ şer‘ī öngin dinlerni üzdi
şerī‘atlarını mensūh kıldı bozdı (HŞ 125/4-5-6-7)*

kentning civarında burunğ-ı zamandın berü müteħaddir t(a)rḥ(a)n bolğan indirçı salas-ı bile meşhur bolğan salasıdın şer‘ī kabala yosunıça yer suwl(a)rı bile muḥammedning oğlanları ilki ḥācī muḥammed ve maḥmūdın āzād t(a)rḥ(a)n bolşun (YB A.II.23-24-25-26-27-28)

Şerī‘at: “Ar. Kur‘an’daki ayetlere, Hz. Muhammed’in sözlerine dayanan İslam kanunu”

andın song kılduk sini şerī‘at üze işdin, uyğul anga taqı uymağıl ol kim erselerniñ hevālarınga kim bilmezler. (HKT 477a/4-5-6)

*şerī‘at birle bu ajunnı tüzdi
hatalarning kökin haq sözlep üzdi
anینگ şer‘ī öngin dinlerni üzdi
şerī‘atlarını mensūh kıldı bozdı (HŞ 125/5-6-7)*

haberde andağ kelür: Şîs ölmüşde kedin kimerse şeri'at sözün ayğuçı bolmadı, cümle şeri'atni qoddılar kamuğ cāhil boldılar, İdige neteg 'ibādet qılğunı bilmediler. (KE 19v6-7-8)

şeri'at érür yol tarīkat azıq

haqīkat suwı bil taqı rab razıq

bu nefis müngü merkeb temiş haq resul

öz özinge kötrür munı köp fasıq (MM 49/1)

hatunum bar erken zinā qıldım. Şeri'at hükmi ne erse, ol hükmi menim üze yörütgil, qiyāmatğa qoymağıl, tedi erse, Peyğambar 'as aydı: Yā Mā'iz, qayıtğıl taqı istiğfār qılğıl, yazuqlarınrı Haq te'ālādın yarlıqatu tilegil taqı tevbe qılğıl, tedi erse, Mā'iz taqı çıqtı. (NF 348/1-2-3)

Tehlīl : “Ar. İslam'da tevhidi ifade eden ‘la ilahe illallah’ sözünü tekrarlama”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve 'imāme anıñ, Baḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā'at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā'at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı 'izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, 'uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faṣīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu'azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş'arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur'ān anıñ, cum'a ve cemā'at anıñ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıñ, **tehlīl** ü taqdis anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

*senā ḥamd u tesbīḥ ü **tehlīl** uruğ*

bu ma'nı üçün til yarattı koruğ

sa'ādet érür til munun bolsa ol

şakavet eger bolsa mundın kuruğ (MM 275/1)

ma'nîsi ol bolur kim: Nê kim til birle 'ibâdat qılur hamd u şenâ mengizlig, tesbîh u **tehlîl** mengizlig, cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim ten birle 'ibâdat qılur, namâz, rûza ve hec mengizlig, [aning] taqı cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim 'ibâdat u tã'at kim māl birle qılur zekât ve şadaqa, qurbân mengizlig, aning taqı cümlesi Tangrıqa turur tédim erse, Haq te'âlâdın hîşâb keldi: ... ya'nî dünyâda taqı âhîratda selâmatlıq bolsun (NF 58/1-2-3-4)

Zekât: “Ar. zenginlerin sahip olduğu mal ve paranın kırkta birinin dağıtılmasını öngören, İslam'ın beş şartından biri”

bî-çāralıq namāz kılğanargā, anlar, anlar namazlarındın ġāfillar. Anlar, anlar kim riyā kılurlar. Taqı yıǵarlar **zekāt**nı. (HKT 581b/3-4)

lā ilahe illa'llāh Muḥammedün Resūlū'llāh tēgüge ne yaraǵları bolǵay erdi, körmes mü-sen, müǵlar, cühüdlār, tersālar butǵa tapunǵanlar aytmaslar, ümmetiniñ tili[ni] şehadet üze men yörittım, ma'rıfetni fitretǵa delil kıldım, Ka'be olarnıñ yolu, olarnı yarlıkamasam qurbān ayı, ramazān ayı, cum'a ve cemā'at, hac ve 'umre, ĩd ve 'arefe, **zekāt** şadaqāt bere[kāt] tüni kadar tüni, kul huva'llāhu aḥad sūresi 'atā bergegey erdim, tamuǵdın kutǵarmaǵay erdim, sekiz uçmaḥ, hūr ve kuşūr ve vildān ve ġilmān, enhār ve eşcār, besātın ve reyāhın, büryan kuşlar, tahūr şarabı va'de kılmaǵay erdim. (KE 212v10-11-12-13-14-15-16)

kün toǵar singar bardı, musāfır maşrıǵa tegdi kertüge tuttı anı **zekāt** aldı (ME 83/7)

zekāt bil far'ā namāz rūze tēg

zekāt bërse mālđın tümen qurla yēg

yēgirmidin ēksüp buçuk bērmeki

fütūhı bu ēkki cihān mülki tēg (MM 186/1-2)

irür cān maqşüdi irning nebatı

hüsünning hem bolur āhır **zekātı** (MN 70/2)

ma'nîsi ol bolur kim: Nê kim til birle 'ibâdat qılur hamd u şenâ mengizlig, tesbîh u tehlîl mengizlig, cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim ten birle 'ibâdat qılur, namâz, rûza ve hec mengizlig, [aning] taqı cümlesi Tangrıqa turur; taqı nê kim 'ibâdat u tã'at kim māl birle qılur **zekāt** ve şadaqa, qurbân mengizlig, aning taqı cümlesi Tangrıqa

turur tédim erse, Haq te ‘ālādin hı̇tāb keldi: ... ya ‘nī dūnyāda taqı āhıratda selāmatlıq bolsun (NF 58/1-2-3-4)

Zekātü'l-ibil: “deve zekâtı”

yüz éligde kēdin bilingen hısāb

biliñ mundın öñrū kēlür rāst şavāb

bu tertīb bilü bēse mü'min kışi

zekātü'l-ibilde muñı yoq cevāb (MM 216/4)

2. 1. 6. 2. Din İle İlgili Terimler

Bir dīn eyesi: “aynı dine mensup kişiler”

*taqı eger tilese İdīng, kılğay irdi kışilerni **bir dīn eyesi**. Taqı kışmazlar hılāf kılışğanlar. (HKT 225b/5-6)*

Cāhiliyye: “Ar. Araplarda Müslümanlıktan önceki çağ” (krş. cāhilliyyāt)

*taqı qarār kıling ewleringiz içinde, taqı bezenmeng burunķı **cāhilliyyeniñ** bezenmekini, taqı kıling namāznı, taqı biring zekātın, taqı boyun süng Tangrıǵa taqı yalawaçınǵa. (HKT 402b/7-8)*

Cāhiliyyāt: “Ar. Araplarda Müslümanlıktan önceki çağ” (krş. cāhiliyye)

*eger taqılsalar irdi, kınaǵay irdük anlarını kim küfr ketürdiler; köngülleri içinde ‘ārı **cāhilliyyet** ‘ārını, indürdi Tangrı qarārını, yalawaçı üze taqı mu‘mınlar üze taqı yapşurdı anlarǵa saķnuķluk kelimesi. (HKT 491a/4-5-6-7-8)*

*‘Osmān aydı: maña ğavǵā kēltürüp qaşd kılmuşları kūn İdi ‘azze ve celle hāzretinde on nerse bar kim maña bērdi, biri ol kim tōrt erniñ men-men islām içinde, ékinçi ol kim Resūlǵa éki kız yolındın küyev-men, üçünçi ol kim hergiz zinā kılmadım, tōrtünçi şarāb içmedim islāmda **cāhilliyyetde**, bēşinçi yalǵan sözlemedim, altıncı Resūlǵa bey‘at kılmuşdın soñ elgimni uvut endāmǵa tēğürmedim, yētinçi Qur‘ānnı cem‘ kılurda tēgme bir sūreni başlamışda bir kul āzād kıldım, sekizinci Qur‘ānnı cem‘ kıldım, tokuzunçi islām kēltürmişdin soñ hemīşe kul āzād kıldım, onunçi Qur‘ānnı bir rek‘at namāzda hātım kıldım. (KE 201v5-6-7-8-9-10-11)*

cahilliyat vaqtında hāyiz ‘avretler éliglerini sürttiler taqı öngin yazukluğ kimerseler éliglerini sürttiler erse, ol aq taş qap-qara boldı tēp aydılar. (NF 38/14-15-16)

Cuhūd: “Far. Yahudi” (krş. cühūd)

taqı Tangrı bilür taqı siz bilmes siz. İrmes irdi İbrāhīm **cuhūd** taqı tersā. (HKT 56a/3-4)

aymışlar: Bestān atlıg **cuhūd**, yalawaçımız Muḥammed Muştafā ‘aleyhi’s-selāmğa su’āl kıldı: Yūsufğa secde kılğan on bir yulduznıñ atı ne turur? (KE 67v1-2)

‘ādet kıldı nērsege, ‘ādet tutdı nērseñi, tüşüñdi nērsege **cuhūd** boldı er (ME 187 /1)

qongşısı bar erdi, Şam ‘ün atlıg **cuhūd** erdi. (NF 140/12-13)

Cuhūdlar: “Yahudiler” (< Far. cuhūd ‘Yahudi’ + -lar)

"bolung **cuhūd**lar, yā tersālar; könülgey siz." Aygıl: "İbrāhīm dñining eyeleri, rāst müsülmān; taqı irmedi ortağ koşğanlardın." (HKT 19b/2-3)

Cuhūdluq: “Yahudilik” (< Far. cuhūd ‘Yahudi’ + -luq)

Mūsīdın soñ kavmi yētmış türlüg boldılar **cuhūd**luqğa kirdiler (KE 131r16-17)

Cühūd: “Far. Yahudi” (krş. cuhūd)

andın soñ Şām cühūdlarınıñ ‘īdi keldi, Ebū Bekr Mübeşşere birge Muḥammedni **cühūd**lar ma‘bedinge é[ltti] keñise bar tēp, üç yüz kandīl erdi. Muḥammed kirdi erse kutluğ közi kandīllarğa tüşdi er[se] temür zencīrler sökildi, kandīller yerge tüşti. (KE 189v13-14-15-16)

Dñ: “Ar. Allah’a, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet”

"biz bulduq atalarımızni **dñ** üze taqı biz üze uyğanlar." (HKT 468a/9 , 468b/1)

kişi bolmasu men tig hanumansız

ni dünya ni **dñ** iki cihānsız (HŞ 2640/1-2)

aydılar: bizni atalarımız **d̄m̄**indin çıkarıp eğin **d̄m̄ge** mü kiwürür-sen? İbrāhīm aydı: atalarınız kamuğ bātl **d̄m̄** üze ęrdiler, men sizni kōni yolğa ündeyür-men. (KE 40r13-14-15)

d̄m̄lülük közgürdi, diyānātlıg boldı, **d̄m̄** tuttı ol **d̄m̄**, Tangrığa kulluk töresi **d̄m̄lülük** bezendı anıng birle (ME 190/4-5)

keçik yā kulan uy tēwe koy kozi

bolur munça birle helāl ol yetiz

kamuğ işde yęgrek bu **d̄m̄** işleri

kamuğ sözde yęgrek bu **d̄m̄niñ** sözi (MM 243/3)

peygāmbar ‘as’nung qarğamaqı taqı **d̄m̄** ve İslām üçün erdi. (NF 15/1)

ma ‘rüz oldur ki şerif hazretiñizden biz miskin hādimleriñize kelām-ı şerif keldi ki hünkār hazretleri kara boğdan ‘aleyhi’l-la’ne üzerine gazāya kaşd eyledi sizlere dağı i ‘lām oldur ki cemi’ leşkeriñizle hünkāra muvāfaķat idüp **d̄m̄**-i islāmğa mu‘āvenet idüp ol tarafdın yöriseñiz diyü bize haber tegdi ise özümüznüñ yağıımız dağı var (YB K.VI.12-13-14-14-15-16)

D̄m̄lilḡ: “Dinli” (< Ar. din ‘Allah’a, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet’ + -lilḡ)

munaşşıs sözi ba ‘d-ez bu kitābnı tüzgen. Tā ‘at yolında tizgen, ma ‘şiyet yabānın kezgen, az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oğuzluğ, bir oğı kazī Nāşır settera’llāhu ‘aybehu ve nevvere kalbehu andağ aytur : Peykimiz em̄r-i ecel tacü’l-emr muhibbü’l-‘ulemā peykler uluğı, niyyetler arığı, uluğ atlıg, kutluğ zātliğ, yahşı kılığlıg, islām yarığlıg, munlıg sınılıg, müsülmān **d̄m̄lilḡ** ādem̄ler inancı, mü ‘minler küvençi, ismi beg, ‘aklı yitik nāşır-ı d̄m̄ tavvaķa bi-veğā-yı d̄m̄ beşşera’llāhu ‘alā d̄ni islām Tok Buğa beğ medhi (KE 2r17-18-19-20-21 , 2v1-2-3)

D̄m̄lülük: “Dindarlık” (krş. d̄m̄lülük) (< Ar. d̄n ‘Allah’a, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet’ + -lu + -lük)

d̄īnlülük közgürdi, diyānātlıg boldı, d̄īn tuttı ol d̄īn, Tangrıǵa ǵulluǵ töresi d̄īnluluǵ bezendi anıng birle (ME 190/4-5)

D̄īnlülük: “Dindarlık” (krş. d̄īnluluǵ) (< Ar. d̄īn ‘Allah’a, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet’ + -lül + -lük)

d̄īnlülük közgürdi, diyānātlıg boldı, d̄īn tuttı ol d̄īn, Tangrıǵa ǵulluǵ töresi d̄īnluluǵ bezendi anıng birle (ME 190/4-5)

Diyānathıg: “dindar” (< Ar. diyānat ‘din kurallarına tam bağlı olma durumu’ + -lıg)

d̄īnlülük közgürdi, diyānātlıg boldı, d̄īn tuttı ol d̄īn, Tangrıǵa ǵulluǵ töresi d̄īnluluǵ bezendi anıng birle (ME 190/4-5)

Diyānet: “Ar. din kurallarına tam bağlı olma durumu”

Ḥadıce aydı: s̄en bilür-s̄en, ne t̄egey-men aşı bar, nesli bar, körki bar, hüner bar, ḥiredi bar, emāneti bar, diyāneti bar. (KE 192r1-2)

hem şalābatı bar, hem taqı quvvatı bar, hem diyāneti bar, t̄ep öger erdi. (NF 114/14)

Gebr: “Far. ateşperest”

ol gebrler Ka’be tegresinde tavāf kılur ̄erdiler (KE 203v1-2)

Gebrlik: “ateşperestlik” (< Far. gebr ‘ateş perest’ + -lik)

ol merdūd la’īm aydı: meniñ üze bu tündin ǵatıǵraǵ tün yoǵ, bu ol er turur kim miñ ȳeti yüz gebrlik milletini anıñ <milleti> yoǵ ̄eter (KE 184r13-14-15)

İbāḥatī: “öz. is. her şeyi helal kabul eden, dinden dönmüş bir topluluk”

İbāḥatīler aydı: mi’rāc Muḥammedniñ könlige ̄erdi. Ammā arıǵ müsülmānlar <ehl-i> sünnet ve cemā’at aydılar: mi’rāc ḥaǵ turur, Mekkedin Beytül-Maḥdisǵa Beytül-Maḥdisdin kökge, kökdin ufk-ı a’lāǵa ufk-ı a’lādın sidretül-müntehāǵa, sidretül-müntehādın Ḳābe Ḳavseyngā, Ḳābe Ḳavseyn[din] oyaǵ ḥālinde cānı sırrı birle tün içinde yana ǵeltürdiler taqı orun t̄öşeki savumayın ısıǵ ̄erdi. (KE 217v20-21 , 218r1-2-3-4)

İcmā'-i ümmet: “Ar. büyük fakihlerin dinle ilgili bir konuda birlik olmaları”

ëmdi bu bêş namāz farĒa turur; farĒası şābĒ turur. Qur'ān birle hem taqı ħadĒs birle hem taqı icmā'-i ummat birle. (NF 240/12-13)

Köngen: “doğru yolu bulan, hidayete eren” (< T. kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -gen)

anlar [anlar kim] satğın aldılar azmaknı köni yol birle, taqı asığ kılmadı anlarning bāzergānlıķı. Taqı bolmadılar köngenler. (HKT 3b/1-2)

Köni yol: “doğru yol, hidayet”

taqı kim azğınraq, ol kim irsedin kim uydı hevāsınga, kön-i yoldın öngin birle Tangrıdın? Ĥaķĳkat üze Tangrı köndürmes küç kılğan erenlerni. (HKT 373b/1-2)

Könülgen: “doğru yolu bulan, hidayete eren” (< T. kön- ‘doğru yolu bulmak, hidayete ermek’ + -(ü)l + -gen)

eger boyun süse erdi sizge, üküş iş içinde işdın, emgengey irdingiz; velĒ Tangrı sewdürdi sizge ĩmān taqı bezedi anı köngülleringiz içinde, taqı yigrendürdi sizge küfrni taqı buyrukđın çıķmaknı taqı yazmaknı. Anlar, anlar könülgenler, artukluk üçün Tangrıdın taqı ni ‘met. (HKT 493a/ 2-3-4-5)

Müğ: “Far. ateşe tapan, Zerdüşť

ĥaķĳkat üze anlar kim bittiler taqı anlar kim cuhūd boldılar taqı dindın çıķğan taqı tersālar taqı müğlar taqı anlar kim ortak koştılar, ĥaķĳkat üze Tangrı, tigme bir nerse üze tanuķ. (HKT 321a/2-3-4-5)

buyurdı kim uşol müğnı oķung tip

nĒ aysa uşbu şūratdın oķung tip

‘aceb irmez kim ol bu sırnı bilse

bu müşkil işni bizge şerĥ kılsa (HŞ 635/7-8-9-10)

ün tiñleyü bular munı buldılar yaķasıda bitigni aldılar. Ançada tewe minip müğ yetildi, anı ma tuttılar. (KE 231v1-2)

müğ boldı murdār boldı nërse, arısız boldı ulludın dın aldı (ME 172/2)

şeyh aydı mürîdqa: Şükür qılsun; ol Tangrı Te'ālā kim ol mûğnung könglini qarartıp bēlinge zunnār bağladı, ol zunnārni sening bēlinge bağlamış bolsa, ne qılğay erding? (NF 325/11-12-13)

Naşrānî: “Ar. Hristiyan”

munga üküş nazar qılmış erdi. 'Işqı galaba qıldı taqı munāradın tüşüp anıng öçekinge bardı taqı Naşrānî qızınğa mu'āniqa qılayın tēdi (NF 364/10-11)

Şahib-şer': “Ar. din sahibi”

*biliñ mîhlu adli taqı sam kûmiş
şāhib-şer' bu êkkisini teñ tēmiş
bu mîhlu bu mîhsız tēp artuq eger
alur bolsa bolğay harām ot yemiş* (MM 251/2)

Şahib-şerî'at: “Ar. din sahibi” (krş. şāhib-i şerî'at)

*muqīm meshi kün tün bu edük üze
müsāfirge üç kün tūni hem seza
kayu dem buzulsa yunuğ mesh oñı
haber bērdi şāhib-şerî'at bize* (MM 184/4)

Şahib-i şerî'at: “Ar. din sahibi” (krş. şāhib şerî'at)

tēgme bir mihrābda bir şāhib-i şeri'atnıñ şüretin yazmış ęrdiler, anıñ tōrt bulunında tōrt kıymetliğ gevher ornatmış ęrdiler. (KE 96v5-6)

Süryānî: “öz. is. Samilerin, Arami kolunun doğu bölümünde olan bir Hristiyan topluluğu ve bu topluluktan olan kimse”

*Temmet Temmet kışsa-i Şis 'aleyhi's-selām Hābilde kēdin yüz otuz yıl keçdi Şis tuğdı,
Şis Süryānî tilinçe hibetu'llāh temek bolur, ya'nî Teñri 'atāsı Hābılñı aldım ęrse anıñ
ornığa Şisni bērdim tēdi.* (KE 17v16-17-18-19)

*emîre 'l-mu'minîna 'Alî razhu aydı: Yâ rāhib, ol kitābungnı çıqargıl, baqaling içinde ne bitiglig turur? tēdi erse, ol rāhib taqı kitābını çıqardı. **Süryānî** tili birle bitiglig erdi. (NF 150/13-14)*

Şer': "Ar. dinî kaide"

şer' kıldı sizge dīndin, anı kim vaşiyet kıldı anıng birle Nūhka, taqı ol kim vahy kılduk sening tapa, taqı anı vaşiyet kılduk anıng birle İbrāhīmka taqı Mūsāka taqı 'İsāka kim: "Rāst kılungız dīnni taqı taqılmang anıñ içinde." (HKT 462a/2-3-4)

Tarîkat: "Ar. aynı dinin içinde birtakım yorum ve uygulama farklılıklarına dayanan, bazı ilkelerde birbirinden ayrılan Allah'a ulaşma ve onu tanıma yollarından her biri"

*şerî'at érür yol **tarîkat** azıq
hakkıkat suwı bil taqı rab razıq
bu nefis müngü merkeb tēmiş hak resul
öz özinge kötrür munı köp fasık (MM 49/1)*

*velâkin bu **tarîkat** edileri qatında turur taqı şeri'at edileri qatında. (NF 265/2-3)*

Taşavvuf: "Ar. Allah'a niteliğini ve evrenin oluşumunu varlık birliği anlayışıyla dinî ve felsefî akım"

*ēşit ay bu yolda kadem urğuçı
taşavvuf içinde kurağ kurğuçı
'amel zühed ü takvā vera' mēnde tēp
osal bolma bolğul tutuş sorğuçı (MM 356/2)*

Tersā: "Far. Hristiyan"

*taqı Tangrı bilür taqı siz bilmes siz. İrmes irdi İbrāhīm cuhūd taqı **tersā**. (HKT 56a/3-4)
bu ol 'alāmet erdi kim kamuğ **tersā** ve cūhūdlar Resül çıkarınğa muntazır erdiler. (KE 183v15)*

*bulğanuğ boldı tirigliki sındı, uşandı tērsā boldı, **tērsā** dīni dinlendi, tersālıkğa kirdi aynatdı özin ol bilmesün tēp, oynadı anga (ME 171/5)*

*ol şavma 'a içinde **tersā** zāhid- leridin biri 'ibādat birle meşğül erdi. (NF 15/6-7)*

Tersālīk: “Hristiyanlık” (< Far. tersā ‘Hristiyan’ + -lık)

bulğanuḵ boldı tiriglikı sindı, uşandı tērsā boldı, tērsā d̄mī dinlendi, tersālīḵğa kirdi aynatdı özin ol bilmesün tēp, oynadı anga (ME 171/5)

Yahūdī: “Ar. Yahudi”

bir tēweke mündiler, ol ékkisi taqı bir tēweke mündiler. Taqı bardılar, Med̄meke yawuq keldiler. Bir yahūdī Peyḡāmbarqa satḡaştı (NF 23/15)

Yahūdiyye: “Ar. Yahudi kadın”

ey yahūdiyye, ne üçün mundaḡ iş qılding? tēdi. (NF 34/5)

2. 1. 7. Cihat Üzerine Terimler

Cihād : “Ar. d̄n uğruna yapılan savaş”

cihād kıling Tangrı içinde, *cihādning* ḡaḡkıñça. . (HKT 327b/1)

ma`n̄sī ol bolur kim uçtmaḡ qapsandı küçey işler birle cihād mengizlig, ḡec mengizlig, rūza mengizlig, namāz mengizlig; ne kim emgek küçeylik bar erse, cümlesini qılmaq kerek, andın song uçtmaḡqa kirse [bolur]. Taqı tamuḡ qapsandı neḡs tilekleri birle: neḡs yemek, içmek, tena`um, qaḡḡusuzluḡnı tiler;bu neḡsinge uysa, songı tamuḡ turur. (NF 60/16-17 , 61/1-2)

Cihādliḡ: “cihada katılan kişi ” (< Ar. cihat ‘din uğruna yapılan savaş’ + -lıḡ)

ol (XV.72) tāclıḡ, ... ḡarāclıḡ, ... (IX.73) cihādliḡ ...(KE 181r6)

Ḡazā: “Ar. İslam dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaş”

bilesinde kildim niyyet-i ḡazā

tükettim ḡitābnı uş anda yaza

mücāhid murabıḡ niyyetim ḡaliş

atayın tip özni kāfirden ālış (HŞ 4685/1-2-3-4)

taqı kim kim kāfirler birle ḡazāt qılmaqğa çıqsa, taqı ḡazā qılıp éwinge kelmişte āḡiratqa naql qılsa, ol qulḡa Ḥaq te`ālā şehīdler şavābı rūzī qılḡay taqı qayu mu`min ve

muvaḥḥid Ka 'beḥānaqa barıp ziyārat qılsa taqı ewinge kelıp āḥiratqa naql qılsa, ol mu 'minqa taqı Haq tvt şehīdler şavābı rūzī qılğay, yèp aydı. (NF 275/15-16-17 , 276/1)

ma 'rūz oldur ki şerif ḥazretiñizden biz miskin ḥādimleriñize kelām-ı şerīf keldi ki ḥünkār ḥazretleri kara boğdan 'aleyhi'l-la 'ne üzerine ġazāya qaşd eyledi sizlere dahı i 'lām oldur ki cemi' leşkeriñizle ḥünkāra muvāfaqat idüp dīn-i islāmğa mu 'āvenet idüp ol tarafdın yöriseñiz diyü bize ḥaber tegdi ise özümüznüñ yağıımız dahı var (YB K.VI.12-13-14-14-15-16)

Ġazāt: “Ar. din uğruna yapılan savaş”

'Āyişe razīya'llahu 'anhā aydı: kaçan Resül 'aleyhi's-selām ġazātqa çıksa ḥatunlarda birisin qur'a birle ya nevbet birle alu çıkar erdi. (KE 234r9-10)

andın song ġazāt şevābını taqı şehādat şevābını aydı taqı ḥalāyıqnı qandurdi, ġazātqa taqı taşdıq qılmaqğa taḥrīş qıldı (NF 124/13-14)

Ġazāt kılğan: “din uğruna savaşan, gaza eden” (< Ar. ġazāt ‘din uğruna yapılan savaş’ + < T. kıl- ‘etmek, yapmak’ + -ğan)

ay anlar kim bittiler! Bolmang ol kim irseler mengizlig kim küfr ketürdiler; taqı aydılar karındaşlarıñğa, ol vaktın kim yörیدiler yırde, yā irdiler ġazāt kılğanlar: "Eger bolsalar irdi bizing katımızda, ölmegeyler irdi taqı öldürmegeyler irdiş"; munung üçün kim kılsa Tangrı anı ökünç, köngülleri içinde. Taqı Tangrı tırgüzür taqı öldürür. (HKT 68a-4-5-6-7-8)

Ġāzī: “Ar. Müslümanlıkta düşmanla savaşan veya savaş yapmış kimse”

... ḥadīş ma 'nīsi ol bolur kim Peyğāambar 'as ḥabar bērü yarlıqar: Hēç qatıra sewüglügrek yoq Tangrı te 'ālāning ḥazratıñğa meger ol qatradın kim Haq te 'ālāning ḥavfındın 'āşī közindin qatra yaş aqıtsa, taqı ol qatradın kim ġāzī qul Haq te 'ālā yolında şehīd bolup tenindin qatıra qan aqsa. (NF 68/15-16-17)

ḥaq ta 'ālā 'ināyetiyle muḥammed peygāamber mu 'cizātıyla muḥammeddin ġāzī murādqa selam burunğı ḥan ağalarımız birle sizning rum vilāyetin bilgen atalarıñız ağalarıñız

birle ilçi kelecı ıyışıp bölek selam alışıp bāzergān ortak yürüşüp yahşı barış keliş kılurlar (YB A.III.1-2-3-4-5)

Mücāhede: “Ar. kutsal ülküler uğruna savaşıma”

*işaret ol turur, kim **mücāhede** kılıcı birle tab ‘-ı endāmında şerī’āt hükmi birle bu bu dört şıfatnı boğuzlasa mengü tiriglik bulğay. (KE 55v 8-9))*

Mücāhid: “Ar. kutsal ülküler uğruna savaşan kimse, alperen”

bilesinde kildim niyyet-i ğazā

tükettim kitābnı uş anda yaza

mücāhid murabı niyyetim ħaliş

atayın tip özni kāfirden ālış (HŞ 4685/1-2-3-4)

Şehādet: “Ar. yüksek bir ülkü uğrunda ölme, şehit olma”

*andın song ğazāt şevābını taqı **şehādat** şevābını aydı taqı ħalāyıqnı qandurdı, ğazātqa taqı taşdıq qılmaqğa taħrış qıldı (NF 124/13-14)*

*Hasan unamadı, öltürdi, buriyāka yörgep otka köydürdiler. Hasan rażiya'llāhu ‘anhu **şehādet** sözleri aymışlar. (KE 242r18-19)*

Şehīd: “Ar. kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse”

*kim boyun süse Tangrıġa taqı yalavaçġa; anlar anlar birle kim edġülük kıldı Tangrı anlar üze, peygāmbarlardın taqı rāst sözlüglerdin taqı **şehīd**lerdin taqı yahşılardın. (HKT 86b/3-4)*

*Cebrā’ıl keldi bu āyetni keltürdi kim qavluhu ta’ālā: ... (VIII-65) Mü`minlerni sançışġa yüreklendürgil. Resül ‘aleyhi’s-selām yana yandı, **şehīd** derecesin beyān kıldı (KE 225r10-11)*

*qayu mu`min ve muvaħħid bir ‘ālimqa yeti kün Haq rızası üçün ħıdmat qılsa, Tangrı te’ālāqa yeti ming yıl ħıdmat qılmış tēg bolğay taqı tēgme bir küninge ming **şehīd** şavābı Haq te’ālā rüzī qılğay. (NF 198/6-7-8)*

Toķuş: “cihat”

"eger bolsa atalarınız taķı oğullarınız taķı qarındaşlarınız taķı cüftleriniz taķı yawuqlarınız taķı mallar kim qazğandingiz anı taķı bāzergānlik kim qorqar siz kāsıdlikindin taķı turğu yirler kim unayur siz anı; sewüglügrek sizing tapa, Tangrıdın taķı yalawaçındın taķı **toķuş** yolu içinde; taķı küyüing, ançağa tigrü kim kelgey Tangrı işi birle, ya 'nī kını birle. (HKT 184a/2-3-4-5-6-7)

'ulemālar aymışlar: 'Abdu'l-Muṭṭalib nezr kıldı, İdi 'azze ve celle maņa on oğul bërse qamuğ saz silāh alıp **toķuş** küni meniñ önümde tursalar anı körsem birin qurbān kılgay-men tēdi. (KE 50r4-5-6)

'Ukāşe atlıg şahāba razhu qoptı taķı aydı: Yā Resūlallāh, Bedr **toķuş**ındın qayıtmışda mrn sizke yaqın yüriyür erdim. (NF 86/1)

Toķuş kılgan: "mücahit" (< T. tokuş 'savaş' + < T. kıl- 'etmek, yapmak' + -ğan)

tigme birge va 'de kıldı Tangrı körklügrekni. Taķı arturdı Tangrı **toķuş kılgan**lanı, olturğanlar üze, yanut uluğ. (HKT 91b/1-2-3)

2. 1. 8. İslam Dininin Hükümleri, Yasakları ve Ahlakî Terimler

'**Ādi**: "Ar. günah işleyen"

ķavluhu ta 'ālā: (LXIX-6) 'Arab tilinçe '**ādī**, öte keçgen bolur, ya 'nī ferışteler sözindin öte keçdi. (KE 30v8-9-10)

'**Ahd**: "Ar. ant, yemin, sözleşme, anlaşma"

anlar birle kim bozdılar '**ahd**lerini taķı uğradılar resūlnıng çıkarmaķınğa (HKT 182b/4)

aydı: maņa haq bēriñ kim İbn Yāminga yawuz sanmağay-siz ve biziñ Mevlī ta 'ālā birle '**ahd** kılıñ. (KE 94v10)

bizim kişiler birle sizing yārānlar edebsüzlük qılmışlar, sulhñı 'ehdni buzmuşlar. Bizim habarımız bolmadı. Ėmdi yana yangı '**ahd** qılsaq bolğay-mu? (NF 47/16-17)

'**Ālā**: "Ar. ç. Allah'ın insanlara ihsanı, lütfu"

taķı mu ‘allimge aydı: şen ebced ma ‘nîşin maña aymadıñ men sana aytayın. Mu ‘allim aydı: ayğıl. ‘İsî aydı: ‘ālāsı Mevlîniñ, ب bekası, ج cemali, د a[nıñ] mülkiniñ devamı. (KE 172v9-10-11)

Alķış: “hayır duası ” (< alka- ‘övmek’ + -ş)

Alķış: birisi için açıkça iyilik dilemek (İML s. 9)

*bizge ve bizim uruğ uruğlarımızğa du ‘ā ve **alķış** okup tursunlar tidimiz basa bulayu tiyü turgaç yarlığ körüp bu tarhanımız hoca beyge küç ‘avān yunçuğ zahmet tegürgey kişilerge ni yahşısı bolğay qorqarlar (YB K.II.11-12-13)*

‘Amel: “Ar. dinî vecibelerin yerine getirilmesi”

*köñül birle taşdıķ ü iķrār-ı til
çın-ok erse sınağ ‘**amel** körklü kıl
tiliñde şehādet köñülde yakîn
‘amel birle imān tamām boldı bil (MM 20/2)*

‘Amelsiz: “dinî vecibelerin yerine getirilmemesi” (< Ar. ‘amel ‘iş, dinî ecibelerin yerine getirilmesi’ + -siz)

*biligsiz ‘amel ol erür teg zalāl
‘**amelsiz** bilig hem erür bil vebal
bilig haķnı bilmek taķı emrini
tutup yıgmışındın yıgılmaķ kemāl (MM 156/2)*

And:“Allah’ı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin” (krş. ant)

*yā Rebbi, sening ‘izzeting birle **and** yād kılur-men (NF 61/6)*

Ant:“Allah’ı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin” (krş. and)

*saklanmazlar bitgen içinde **ant** taķı ‘ahdni. taķı anlar anlar haddin keçgenler. (HKT 182a/6-7)*

bihaķ hürmet şîrîm hoş hu

kim **ant** bilmez men uş hiç mundın edgü (HŞ 2545/9-10)

ant: yemin (İML s. 10)

Cebrā'il ant oğurlap topraq almadi. İsrāfilni ıddı aña ma **ant** bérđi, ol Topraq almadi.
(KE 5v16-17)

Tangrını tuta da 'vası üze, **ant** berdi anga Tangrı tuta da 'vası üze bozdı va 'deni, aynatdı
aytı bermişini (ME 22/6)

biliñ tilge bağığ yem̃ ü atāğ

talāğ til ayıtsa eşitse kulāğ

kerek oynap aysun kerek kirtülep

tüşer **ant** kul āzād harām ittifāğ (MM 264/4)

aydı kim: Abū Bekr k̃nelig bolmasun taqı **ant** içmesün kim Musṭihqa ihsān
qılmağaymen, tēp afv qılsun, tēp āyat nāzil boldı erse, Ābū Bekr taqı könglidin Muṣṭih
haqqıñğa tutğan k̃nesini çıqardı taqı antqa Kefārat bérđi taqı Musṭihqa burunqıdın
yahşıraq ihsān qılu başladı. (NF 418/17 , 419/1-2)

Arığ: “masum, suçsuz, günahsız” (< arı- ‘temiz olmak + -ğ)

tiledük kim bedel kılı birse ol ikisinge, ikisining İdisi, edgürek andın, **arığ** yanındın;
taqı yawuğrak (HKT 290b/3)

arığ zātı tamām bir genc ü kan tig

iki zülfi ma genç özre yılan tig

füsünçi māl üçün ten içre cāndın

kiçip korkmadın ol iki yılandın (HŞ 870/1-2-3-4)

ol aq tonluğlar anlar tururlar kim imānlarını zulum birle qarıştırmadılar, pāk tirildiler,
taqı dünyādın ma 'şiyatqa bulaşmadı[lar], **arığ** çıqtı[lar]. (NF 55/3-4-5)

'**Āṣī**: “Ar. isyan eden, günahkâr, asi”

kıl öz fažlingnı '**āṣī** kul bile yār

minim fi 'lime bakma iy birü bar

bu fi 'limnüng tilekinde yok ol küç

sining fažling güher kul fi 'l için tuç (HŞ 105/7-8-9-10)

yarlıg [Kel]di kim: ey Muḥammed olarnı muṭī̄ tēdiñ ammā men ezel içinde bir ançasın
 ‘āṣī̄ tēdim, bir ançasın zānī̄ bildim, bir ancasın çağır içgüci bildim, bir ancasın ḥarām
 yēgüçi bildim, bir ançanı bī̄-namāz bildim bir ançanı kâhil-i namāz tēyü bildim, amma
 sēn bu kün muṭī̄ tēdiñ ərse men hem muṭī̄ğa tuttum, olar arıgsız ərse sēn arıg-sēn, olar
 ‘āṣī̄ ərse sēn muṭī̄-sēn, olar cāfi ərse sēn vāfi-sēn, ḥazretimde seniñ ança tēḥlik
 ḥürmetiñ bar niceme olar yüz miñ cefa ve ḥaṭā kılsalar sēn olarnı arıg tēyü kēlseñ mēn
 tamām cefaların ve ḥaṭāların yarlıkap arıgka çıkargay-men. (KE 212r21 , 212v1-2-3-4-
 5-6)

ne miqdār kim ol tende ‘avret erür
 öñinlerdin örtmek farīza turur
 açar bolsa ‘āṣī̄ baqar bolsa hem
 revā körse ‘iṣyān küfürge barur (MM 73/3)

... ḥadīṣ ma’nīsī ol bolur kim Peygāmbar ‘as ḥabar bērü yarlıqar: Hēç qatıra
 sewüglügrek yoq Tangrı te’ālāning ḥazratıñğa meger ol qatradın kim Ḥaq te’ālāning
 ḥavfındın ‘āṣī̄ közindin qatra yaş aqıtsa, taqı ol qatradın kim gāzī qul Ḥaq te’ālā
 yolında ṣehid bolup tenindin qatıra qan aqsa. (NF 68/15-16-17)

‘**Aṭā:** “Ar. ihsan, bağış, lütuf”

aymıṣlar: Muḥammed İṣḥāq aytur: ol kün kim Cebre’il Resül ‘aleyhi’s-selāmğa köründi
 aydı: yā Muḥammed sewünç saña Mevlī ta’ālā on nerse ‘aṭā kıldı kim öz<ge>
 yalavaçlarğa bērmedi (KE 194v8-9-10)

ṣavāb tüṣti ərse bu rabdın ‘aṭā
 kalem kōp tüzetgil bar ərse ḥaṭā
 yiğitler uya-biz uyalıq üçün
 kerek kılsa ṣefkat uluğlar **ata** (MM 406/1-4)

yād tutar-mu-siz? Bizlerni Ḥaq te’ālā sizlerke ol ‘amaldın ‘aṭā kıldı, tēp ayğaylar. (NF
 309/2)

‘**Avret:** “Ar. İslam dinine göre başkaları tarafından görülmesi yasak olan yerler”

tişiler ayası taqı yüzidin
 öñin bilgü ‘**avret** tükel özidin

eren erdin örtmiş teg-ok hem tişi
tişilerdin örtgü hem öz kızıldın (MM 71/2)

‘**Ayb**: “Ar. günah, suç”

Mūsī Yalavaçnı Āzārlağanlar Qışşası Kaçan ‘ālem fahrı Muḥammed Muştafā şallal’lāhu ‘aleyhi ve sellem haq yarlıkın tēgürdi ərse Mevlī ta ‘ālā yarlık ıddı: ey imān keltürgenler sizler Mūsini āzārlağanlardın bolmañ meniñ yarlıkımnı sizge tēgürürde özini yalğanga nisbet kılmañ, köni tēp biliñ, Mūsini bir niçleri ‘ayb kıldılar Mevlī ta ‘ālā Mūsiniñ ‘aybı yaqın olarğa bēlgüttdi. (KE 119v16-17-18-19-20)

Azıqlıq: “azmış, azılı, doğru din yolundan sapmış olan ” (< azıq ‘din yolundan sapma’ + -lıq)

ol kündin berü it ādem oğlanları birle qaldı, aqın azıqlıqlar birle yağı boldı. (KE 13r16-17)

Bālīga: “dinî bakımdan mükemmel olan”

Āsārda kelmiş: Ya ‘nī idi ‘azze ve celle hikmet-i bālīga birle cānnı közlerdin kizledi, anı körmesünler, mendin aqinge secde kılmasunlar tēp. (KE 76r11-12-13)

Bāṭıl: “Ar. inançlar bakımından gerçek olmayan”

*niteg kim cansızın ten işke kelmez
yana tensiz bu cānnı bilse bolmaz
yana aydı eger cān irse hāşıl
bu ten hem bolmaz oḥşar aşru bāṭıl (HŞ 4310/1-2-3-4)*

aydılar: bizni atalarımız dīnindin çıkarıp ędin dīnge mü kiwürür-sen? İbrāhīm aydı: atalarınız kamuğ bāṭıl dīn üze ęrdiler, men sizni köni yolğa ündeyür-men. (KE 40r13-14-15)

bozuq kıldı nēmeni bāṭıl işlig boldı er, bozgunluq kıldı (ME 27/5)

... ma ‘nīsi ol bolur kim: Ayğıl, yā Muḥammed, haq dīn keldi, bāṭıl dīnler helāk boldı, haqıqatta bāṭıl helāk bolğan turur. (NF 51/1-2)

Bāṭıl işlig: (Ar. + T.) “batıla saplanan, hak ve hakikatı bırakan” (< Ar. bāṭıl ‘inançlar bakımından gerçek olmayan’ + < T. iş ‘bir değer yaratan emek’ + -lig)

taḳı inkār kılmās āyatlarımızğa, meger küfr ketürgenler. Taḳı okıyur irmeding aşnusındın, kitābdın; taḳı bilür irmeding saḡ elging birle. Andaḡ irse şeklig bolḡay irdi bāṭıl işligler. (HKT 383b/2-3-4)

Bed-baḥtraḳ: “Far. en günahkâr”

yalḡanga nisbet kıldı Şemūd, ḥaddın keçmeki birle; ol vaḳtın kim ıyındı bed-baḥtraḳı. (HKT 574b/6-7)

Beḥillik: “bağışlanma” (< Far. beḥil ‘bağışlama, mağfiret’ + -lik)

peygāmbār ‘as aydı: Ey yārānlarım, qayu biringiz kim taḳı bir mu’minning malını şerī’atdın taştın almış bolsa taḳı ğıybat qılıp yüzi suwını tökmüş bolsa, zāḥār ol mālnı êdisinge qaytarsun taḳı yüzi suwını töküp āzār qılmışdın beḥillik tilesün ol qıyāmat küni kelmesdin oza kim anıng içinde altun taḳı yoq kümüş taḳı yoq. (NF 389/15-16-17 , 390/1)

Belā du ‘āsı: (Ar. + Ar) “beddua” (< Ar. belā ‘hak edilen ceza’ + < Ar. du ‘ā ‘yakarış’ + -sı)

aymışlar: Dāvūd ‘āfiyet du ‘āsı kılsa kerek erdi belā du ‘āsın kıldı (KE 134v17-18)

Bē-namāz: “Far. beynamaz, namaz kılmayan” (krş. bī-namāz)

ol Rebī’ning ḥāṭırı mungız boldı taḳı Abū Yūsuf el-Qāzīqa aydı kim: Men ḥalīfanıng emini bolḡaymen taḳı ribāṭhōr taḳı bē-namāz bolmaḡaymen. (NF 376/15-16)

Bī-namāz: “Far. namaz kılmayan ” (krş. bē-namāz)

yarlıḡ [Kel]di kim: ey Muḥammed olarnı muṭī’ tediḡ ammā men ezel içinde bir ançasın ‘āsī’ tediḡ, bir ançasın zānī bildim, bir ancasın çağır içgüci bildim, bir ancasın ḥarām yegüci bildim, bir ançanı bī-namāz bildim bir ançanı kâhil-i namāz tēyü bildim, amma şen bu kün muṭī’ tediḡ erse men hem muṭī’ğa tuttum, olar arıḡsız erse şen arıḡ-sen, olar ‘āşī’ erse şen mutī’-sen, olar cāfi erse şen vāfi-sen, ḥazretimde seniḡ ança tēḡlik ḥürmetiḡ bar niceme olar yüz miḡ cefa ve ḥaṭā kılsalar şen olarnı arıḡ tēyü kelseḡ men

tamām cefaların ve haṭāların yarlıkap arıḡka çıkargay-men. (KE 212r21 , 212v1-2-3-4-5-6)

Bükü: “büyü, sihir ”

Bükü: *büğü, sihir, arpağ* (İML s. 23)

Bütmegen: “kâfir, zındık” (< büt- ‘inanmak’ +-me + -gen)

*zındıḡ boldı ol kıyāmatğa **bütmegen** tēlik kēddi* (ME 235/1)

Cādū: “Far. büyücü”

*kelgeyler sanga tigme bir bilgen **cādūlar** <birle>. Taḡı keldi **cādūlar** Fir‘avnḡa, aydılar: "Ḥaḡīḡat üze yanut bar mu bizge, eger bolsa miz yinggenler?"* (HKT 159b/1)

*bularğa aydı: bir uluḡ **cādū** kēlip turur, tayaḡını yılan kıdur. Aydılar: bu **cādūluḡ** āsān turur, biz alarnı yeñse-miz ne bergey-sēn?* (KE 112r7-8-9)

*peyḡāambarğa **cādū** tēdiler.* (NF 35/10)

Cādūlıḡ: “büyücülük, sihirbazlık” (krş. cādūluḡ) (< Far. cādū ‘büyücü’ + -lıḡ)

*Şem‘ün aydı: ol cādū yēmişdin soñ uzunraḡ bolup yoḡunaldı mu ya yoḡ mu? Aydılar: yoḡ. Şem‘ün aydı: biz me andaḡ **cādūlıḡ** kıdur-miz ammā uzun taḡı yoḡun bolur, bu yoḡnalmamış.* (KE 113r1-2)

Cādūluḡ: “büyücülük, sihirbazlık” (krş. cādūlıḡ) (< Far. cādū ‘büyücü’ + -luḡ)

*aydı: "Kemişing." Ol vaḡtın kim kemiştiler baḡladılar ḡalkḡlarning közlerin taḡı kōrkuttılar taḡı keldiler uluḡ **cādūluḡ** birle.* (HKT 159b/4-5-6)

*taḡı aymışlar: bir yıl içinde olarnıñ zina kılmışı vaḡt bulınsa **cādūluḡ** [ög]renür.* (KE 22r17-18)

Cenābet: “Ar. dince boy abdesti almak zorunda olan kimse, cenabet ”

taḡı saḡ ayan birle sol yan élin

bu nē kıldı érse muḡa hem kılıñ

***cenābet**ğa hem bu ḡadar bil yeter*

ḡaḡīḡat ḡaḡīḡat yaḡın rast biliñ (MM 104/3)

Cünüb: “Ar. dinin buyurduğu biçimde henüz yıkanmadığı için temiz sayılmayan (kimse), cenabet”

*İblîs̄ ‘aleyhi'l-la‘ne vesvese kıldı, sizler kamuğ **cünüb**ler-siz, tahāretsiz mü namāz kılur-siz. (KE 221v5)*

*tişi nāresīde **cünüb** hatnesiz*

boğuzlasa biri helāl ol yetiz

kudugka çukurğa tüşüp bolmasa

boğaz yerge bolsa bıcağ türtge-siz (MM 242/1)

Cünüblük: “cünüp olma durumu, cenabet” (< Ar. cünüb ‘ dinin buyurduğu biçimde henüz yıkanmadığı için temiz sayılmayan (kimse), cenabet ‘ + -lük)

*yawumang namāzğa, tağı siz esrükler; bilingizçege tegrü anı kim aytur siz; tağı **cünüblük**üngüz hālda, meger yolnung keçgenleri; guşl kılğingızçağa tegrü. (HKT 83a/2-3-4)*

Dā‘ī: “Ar. dua eden, duacı”

*hakka **dā‘ī** halkka rā‘ī hem beşīr ü hem nezīr*

dīm şerī‘at öğrenigli uçmañnıñ hem yo[lçısı] (KE 53v17)

Du‘ā: “Ar. Allah’a yalvarma”

*anga hakñing **du‘ā**sı. (HKT 241b/3)*

*olar kabül kılmadılar, Mevlī ta‘ālāğa zārīlık kıla başladı, qarındaşları aydı : **du‘ā** ve zārīlık kılğunça oğrılık kılmasañ nī<k>ter erdi. (KE 97v6-7-8)*

*yermek birle tēk koydı anı, huccet bir tek koydı anı dölendürdi anı **du‘ā** kıldı (ME 67/4)*

bu ‘ālemğa kal'a özi himmeti

*biliñ bardı anteğ **du‘ā** devleti*

tarīkāt yolunda yörügli éren

tüta érdi baba éren sünneti (MM 382/2)

*Cebrā'īl 'as aydı: yā Muḥammed, bu **du'ā** kim qılding, Mūsā Peygāmbār 'as mundağ qıldı erdi ol kün kim Fir'avn 'al ağır çerig birle Mūsā Peygāmbarımıznı qawup çıqtı. (NF 73/3-4-5)*

*bizing uruğ uruğ, mızğa **du'ā** alkış ite turşun tip tuğa tururğa altun niş(ā)nılg al t(a)mğalıg yarlıg birildi (YB A.II.48-49-50-51-52)*

Du'āçı: “dua eden kimse” (< Ar. du'ā ‘yakarış’ + -çı)

*sulṭānıma çok şevāblar alınup kiçe kündüz devletlü sulṭānım du'ā ve şenāları ederler şimdi barça **du'āçı** yarlı miskin ḥalknıñ temannāsı oldur ki ḥüsām kâzîni yene kefe kâzîlıkına muḥarrer olına yarlı miskinnıñ murādı olunup sulṭānıma 'azîm şevāb ola bâkî fermān sulṭānımındur devlet-i ebedî ve sa'ādet-isermedî dāyim ve kāyim bad innehu ra'ufun bi'l-'ibad 'abdüküm mengli girey el-ḥaḳîr. (YB K.V.16-17-18-19-20)*

Du'ā-gūy: (Ar. + Far.) “dua eden kimse”

*üküş tefrî'ler qıldı erse, Mu'āvîye ḥātırı munağğaz boldı taqı bitig bitip emîr'ü'l-mu'minîn 'Osmānqa razhu ḥıdmatınğa **du'ā-gūy** Mu'āvîyedin salām ve taḥiyyat 'arza qılur taqı sizing keremüngüzdin derḥost ol turur kim, Abū Zar Ğafārîni ündetsengiz kim manga üküş teşnî'ler qılur, hēç ḥurmet qılmaz, yüzüm suyn ḥalāyıq qatında töker. (NF 128/6-7-8-9)*

Du'ā kılğan: (Ar. + T.) “dua eden kimse” (< Ar. du'ā ‘yakarış’ + < T. kıl- ‘yapmak, etmek, eylemek’ + -ğan)

*taqı ol vaktın kim sorsa sanga kullarım, mindin: Ḥaḳîkat üze men yakın men; icābet kılur men **du'ā kılğan**ning du'āsını, ol vaktın kim ündeşe mini. (HKT 27a/1-2)*

Dürüd: “Far. dua, rahmet, övgü ”

*Muḥammed resülğa tümen ming selam
tigürgil rūḥınğa miningdin ölem
taqı tört işinge selām **durūd**
kesiksiz ulaşı bolsun vurūd (HŞ 4680/1-2-3-4)*

*on yıl tamām boldı erse Cebrā'īl keldi, aydı: ey Ya'qūb Teḡri ta'ālā saḡa selām yarlıqadı, selām birle **dürūd** ıddı taḡı aydı: Yehūdānı 'Umlāḡğa ıdḡıl ĩmān keltürsün.*
(KE 64v17-18-19)

*ḡaber bērmīši tēḡ arıḡ pāk kelām
tümen miḡ **dürūd** u tahiyyet selām
tēḡürgil rusül enbiyā rūḡıḡa
yaratḡan uḡanıu ulaḡıu ulam (MM 6/2)*

Ecr: “Ar. mükâfat, sevap ”

*kēldük maḡşūdḡa: yēti kün Yūsuf sarāyıḡa kēlü ḡaldılar, Yūsuf biḡā 'atların unamadı, aydılar: ey 'azīz biziḡ biḡā'atlarımız seniḡ ḡazmēḡa yaramas, sēn biḡe muḡluḡ ḡermessēn, biz me saḡa muḡluḡ-miz, bizni nā-ümīd ḡaytarmaḡıl, ḡadaḡa ḡılḡıl, aḡlıḡ bērgil, ḡadaḡanıḡ **ecrin** Mevlī ta'ālā bēür. (KE 102r18-19-20-21)*

Edḡü : “iyilik, hayır ”

*taḡı vaḡy ḡılduḡ anlarnıḡ tapa **edḡü**lerniḡ ḡılmaḡını taḡı namāznung peyveste ḡılmaḡını taḡı zekātnung birmekini. Taḡı irdiler biḡe ḡulluḡ ḡılḡanlar. (HKT 315b/7-8)*

Edḡü iş: “iyi ve faydalı iş, iyilik, hayır”

*taḡı ne kim burun keḡürsengiz özleringiz üçün, **edḡü iş**din; bulḡay siz anı Tangrı ḡatında. (HKT 16a/3-4)*

Edḡü ḡul: “iyi ve güzel işler işleyen, salih”

*taḡı anlar kim bittiler taḡı ḡıldılar **edḡü** 'amellerni; kiwürgey miz anlarnı **edḡü ḡullar** cümlesinge. (HKT 378b/9 , 379a/1)*

Emr: “Ar. buyruk ”

*yāḡm bil ḡaḡīḡat ḡikir sanmaḡ ol
'ibādet İdimge teyü banmaḡ ol
evāmır anıḡ **emri** teyü tutup
nevāhī anıḡ nehyi tep yanmak ol (MM 360/3)*

*tenāvul ḡiling taḡı **edḡü** 'amallar ḡiling, tēp **emr** ḡılıp turur. (NF 294/2)*

Emr-i ma'rūf: “Ar. iyiliğe buyurma, hak yola yöneltme, sevk etme”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve 'imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā'at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā'at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı 'izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, 'uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşih ve şahih til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu'azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş'arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur'ān anıñ, cum'a ve cemā'at anıñ, **emr-i ma'ruf** ve nehy-i münker anıñ, tehlil ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

*bu köngli birle yigrenip tēk turmaq imān ehlining za'ifraqı bu turur, tēp aydı. **emr-i ma'ruf** ma'nisi edgülikle buyurmaq bolur taḳı nehy-i münker ma'nisi yamanlıqdın yığmaq bolur. (NF 303/8-9-10)*

Evāmīr: “Ar. ç. emirler, buyruklar ”

*yaḳın bil ḥaḳıḳat zikir sanmaḳ ol
'ibādet İdimge teyü banmaḳ ol
evāmīr anıñ emri teyü tutup
nevāhī anıñ nehyi tep yanmak ol (MM 360/3)*

Fācīr: “Ar. günahkâr”

*ol **fācīr** āḥir vaqtında sening bu şūratingnı körmeki angar bes turur, öngin 'azāb bolmasa, tēp aydı. (NF 139/7)*

Fāşık: “ Ar. Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın, günah işleyen kimse” (krş. fāşık)

*"ḥaḳıḳat üze sen, eger ḳodsang anlarnı, azgurgaylar ḳullaringnı. Taḳı toğurmağaylar meger **fāşık**, küfr ketürgenler." (HKT 550a/4-5)*

*ḳaçan Resül 'aleyhi's-selām közi Süheylḳa tüşti erse aydı: Süheyl bin 'Amr **fāşık** er turur, Mevlī ta'ālā işimizni sehl ḳılğay. (KE 225v16-17)*

şerî'at erür yol tarîkat azık

hakikat suwı bil taqı rab razık

bu nefş müngü merkeb temiş hak resul

öz özinge kötrür muni köp fasık (MM 49/4)

Fāşīk: “Ar. Allah’ın emirlerini tanımayan, sapkın, günah işleyen kimse” (krş. fāşık)

bir kün bir fāsiq keçerinde bu ‘ābidni kördi taqı özi birle aydı kim: Benū İsrā’īlning ‘ābidi bu turur taqı men Benū İsrā’īlning fāsiqi taqı yawuzı turur-men. (NF 372/11-12-13)

Fāşīka: “Ar. Allah’ın emirlerini tanımayan, sapkın, günah işleyen kadın”

İlyās aydı: ey fāşīka maña sendin düşmenrak kişi yok, yüzüñni körgüm kēlmes amma meni ıdğuçı ıddı kēldim. (KE 159r6-7-8)

Fāşıklık: “dinsizlik” (< Ar. fāşık ‘Allah’ın emirlerini tanımayan’ + -lık)

kapuğlarnı, bağlayı çıkdı kapuğlarnı taqıttı nērselerni, ayırıt kēmişdi, nemeler arasında fāşıklıqğa nisbet kıldı anı yaruk yumurtalar, yarılmış (ME 84/4-5)

Fıkh: “Ar. İslam hukukunda din ve dünya işleri ile ilgili ana kaynaklardan yararlanarak konulmuş olan kuralların bütünü”

taqı Mu‘azqa aydı kim: Bu Mekke halqına fıqh ‘ilmni öğretgil, benim sünnetlerimni munlarqa beyān qılğıl tēdi taqı çıqtı. (NF 71/4-5)

Fıtır: “Ar. ramazan ayı içinde verilen, miktarı belirli sadaka, fitır sadakası”

bērür ēkki batman fıtır buğdayı

özindin kulundın kişiniñ bayı

taqı nā-resīde oğul kızıdın

tamām bolmışında oruçnuñ ayı (MM 173/1)

Fisq: “Ar. hak yoldan çıkma, Allah’a isyan etme, dinsizlik”

Abū Süleymān Dārānī rahmhi eşitti kim falān emīr fisq meclisi qurup turur, münker iş birle meşgūl turur, tēp. (NF 375/13-14)

Fücūr: “Ar. günahkârlık, ahlâka aykırı durum”

yezīdning fīsqı, **fucūrı** halq ara zāhir bolup turur erdi. (NF 183/6)

Füsünçı: “sihir yapan, büyücü” (< Far. füsün ‘büyü, sihir’ + -çı)

arığ zātı tamām bir genc ü kan tig

iki zūlfı ma genc özre yılan tig

füsünçı mal üçün ten içre cāndın

kiçip korkmadın ol iki yilandın (HŞ 870/1-2-3-4)

Fütüh: “Ar. kalp yoluyla Tanrı bilgisine ulaşma”

kalıp qadğung adaki asra rūhum

yox andın qodğudın özge **fütüh**um

sining qadğungda könglüm kan yaş ıqlar

qayu kāfir fırağda ıqlamaz zār (HŞ 3875/5-6-7-8)

Ğusl: “Ar. yıkanma, boy abdesti” (krş. ğusül)

tişilerge artuğ nifās hayz bile

bu beş yërde ğusli farġa kıla

velīcum ‘a iħrām taqı ėkki ‘ıyd

bular **ğusli** sünnet bilip kılgıla (MM 90/4)

Ğusül: “Ar. yıkanma, boy abdesti” (krş. ğusl)

uluğ yunuğ içre yumağ cümle ten

farġa ağız hem burun yayğa-sen

vuzū ‘ içre sünnet erür ekkisi

ğusül içre farz ol neçük özge ten (MM 87/4)

Günāh: “Far. dinî bakımdan suç sayılan iş veya davranış”

yana bularğa aydı: sizlerni yarlıqadım etken **günāh**larıñızni keçürdüm, sizlerni āzād kıldım, başıñızni alıp terk mundın kitiñ tēdi. (KE 98v20-21)

yā İmāme'l-muslimīn, mēndin nē **günāh** keldi kim selāmumğa cevāb qaytarmadıñız taqı yüzüñüzni mēndin çewürdüñüz? (NF 223/12-13)

Ĥad: “ Ar. şariat hükümlerine göre verilen ceza ”

*kāziflerğa 'uķūbet keldi, **ḥad** urdılar, ḥākīlarga melāmet ve 'itāb keldi. (KE 235r16)*

*yana endīše qıldı kim eger manga Peygāmbar 'as su'āl qılsa kim zina qılding-mu? tēp eger qıldım tēsem, **ḥad** urğay ve eger qılmadım tēsem, yalğan aymış bolğay-men taqı peygāmbar 'as birle 'ahd qıldım kim yalğan sözlemegey-men. (NF 381/14-15-16)*

Ḥamd: “Ar. Allah’a şükretme”

*kılurmen ḥālīkka öküş **ḥamd** u **senā***

bir avuç toprakdın yarattı mana (HŞ 4710/3-4)

*sansız **ḥamd** u **senā**lar ve saķışsız köp şükrler ol Teḡriğa kim celle celālehu kim ḳudreti birle bizni ādem yaratdı ylıkı **ḳara** yaratmadı. (KE 1v2-3)*

*şükür **ḥamd** uğangā tümen miñ hezār*

ḳamuğnı yaratğan ol-ok bir ü bar

anıñ emri birle felek ewrülür

*anıñ ḥükmi birle kılur yēr **ḳarār** (MM 378/1)*

*qaçan kim keldim, Peygāmbar 'as'qa ḥabar bērdim erse, Peygāmbar 'as sewüindi, Ḥaq te 'ālāqa **ḥamd** u **senā** qıldı taqı cümle ḥalāyıqqa icāzat bērdi. Ėwleringe qayıttılar. (NF 32/5-6)*

Ḥarām: “ Ar. din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olan, helal karşıtı ”

*kim kim ḥaddin keçse andın songra, anga iglig **ḳın**. Ay anlar kim bittiler! Öldürmeng awnı, taḳı siz **ḥarām**lar. (HKT 119a/1-2)*

mizaç evrülse kitse istikāmet

ingen düşvār tapulur bil selāmet

ḥarām** ol bu 'alef tārāc **ḳılmaḳ

*öz özin dārūka muḥtāc **ḳılmaḳ** (HŞ 1940/1-2-3-4)*

*ol taḥt mescidü'l-ḥarām teḡinçe erdi, taḥt üze bir kürsī ıddı Ka'be teḡinçe erdi. On yıgaçlık yēr **ḥarām** atandı, Mevlī 'azze ve celle Ādemni ḳamuğ körklügler birle bezedi, tişlerindin nūr balḳınur erdi, köz nūrı meñizlig Muḥammedü'l-Muḥtafānıñ nūrı Ādemnün elinde **ḳomıyur** erdi, tolun ay meñizlig. (KE 7r10-11-12-13-14)*

uluğladı anı halge çıkdı **ḥarām**ge kirmiş, ḥalāl boldı muḥrim (k). Ḥalāl kıldı anı endürdi (ME 38/5)

Nişāb bolsa ewrülse bir yıl tamām

Zekāt kıalsa mālī içinde **ḥarām**

Nişāb 'ayşı esbāblarında keḏin

Yegirmi bu altun tutar yıl ulam (MM 188/2)

aydılar: Nişe mundağ kıldınız? tēp. Aydı kim: Bu qoy **ḥarām** 'alaf yedi. (NF 296/9-10)

Ḥarāmluq: “dince yasaklanan şey, haram” (< Ar. ḥarām ‘dinî bakımdan yasak olan’ + -luq)

nēçe künge bērse yana kim alur

nē bey'u icāret nē şirket bolur

nē 'āryet nē baḥşış bu ēkki 'ivaz

fütūḥī **ḥarāmluq** yanındın kēlür (MM 246/4)

ḥaq te'ālāning qudratinga baqıp i'tibār almaq ḥalāllıq birle bolsa, fāyida qılğay; **ḥarāmluq** birle bolsa, nē fāyida qılğay? Tēdi. (NF 205/14-15)

Ḥayır: “Ar. iyilik, karşılık beklenmeden yapılan yardım, sevap” (krş. ḥayır)

yana dōstluq kılurmen tiyü sanur

ḥayırdın yıǵmışınça ḥoş kıvanur (HŞ 2095/5-6)

düzlük bāmaṇ kıldı anga **ḥayır**dın (ME 19/2)

bu dünyā ēkin ēkgü yēr bil munı

ḥayır şer su-be-sūy kıyāmet küni

bu kün nē kim ēksen yerin orǵa-sēn

ḳatıǵlan tirilgil cın-oq rāst köni (MM 279/2)

Ḥayır: “Ar. iyilik, karşılık beklenmeden yapılan yardım, sevap” (krş. ḥayır)

taḳı eger iwdürse Tangrı kişilerge, yawuzluḳnı, iwe tilemişleri tig **ḥayır** birle; ḥükm kılınğay irdi anlar tapa, belgülig vaḳtları. (HKT 201a/8-9)

*Zü'l-Ḳarneyn aydı: men aña uzun boyluğ kimerse asıǵsız bolur tédim, ol barmaqın burnıǵa soǵup sende ne **ḥayr** bar, tedi. Zü'l-Ḳarneyn aydı: bu elçi biliglig kişige oǵşayur alıp keliñ. (KE 174r11-12-13)*

*közün 'ibret urǵın bakıp ekse-sên
elin **ḥayr** u ihsân saçıp tökse-sên
ayaq urǵı ol kim kıyâmda qopup
teşehhüdde ihlâş bile çökse-sên (MM 276/2)*

*tegme bir qabîladın Peyğāmbar 'as keçer bolsa, ol qabîlaning uluǵı çıqıp peyğāmbar 'as'dın derhōst qılsa, Peyğāmbar 'as anlargā **ḥayr** u berekāt birle du'ā qılur erdi taqı aytur erdi: Bu menim Qaşvā atlıǵ tēwem qayu qapuǵda çökse, men anda qonuq bolǵay-men tēp aytur erdi. (NF 24/9-10-11)*

*Tengri 'ināyetinde şükr ol zîndāndın ḥalāş bolup pādişāhning tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge 'ināyeti tigmişdür bu 'ivażnı pādişāhğa biz niçük kulluq birle kaytarǵaymız meger Allāhu ta'ālā kaytarǵay imdi bizning üçün devlet işikinde merḥamet sem'ingiz vākıf bolup pādişāhğa bizni **ḥayr** söz birle yād kılǵaysız kim biz pādişāhğa muṭî' münkād (YB K.IV.4-5-6-7-8-9-10)*

Ḥayrāt: “Ar. sevap kazanmak için yapılan iyilik ”

*yana sordı: bu ne koǵuş turur? Aydı: bu meniñ tǵ'atim turur ve **ḥayrātım** turur. (KE 18v9-10)*

*Peyğāmbar 'as aydı: Yā 'Ömer, ehlinge ne miqdār qoydung tedi erse, 'Ömer razhu aydı: Yā Resûlallāh, ehlinge taqı oǵlanlarımǵa bu keltürgenim miqdārınça qoydum tedi taqı könglinde keçer erdi kim: Men bu kün Abū Bekrni **ḥayrāt** içinde ozǵay-men tēp. (NF 95/3-4-5)*

Ḥayrātlıǵ: “hayırlı iş, sevap için yapılan işler ” (< Ar.ḥayrāt' sevap kazanmak için yapılan iyilik' + -lıǵ)

*qaçan kim İblîs kök 'ālamınqa aştı erse, ferîşteler aydı: Bu Ayyûb peyğāmbar üküş **ḥayrātlıǵ** taqı tǵ'atlıǵ kimerse turur, tēp aydılar erse, İblîs aydı: Neçük tǵ'at ve 'ibādat qılmasun kim Ḥaq te'ālā angar munça hezār ni'met 'aṭā qılıp turur. (NF 328/17 , 329/1-2)*

Helāl: “Ar. dinin kurallarına aykırı olmayan, dinî bakımdan yasaklanmamış olan, haram karşısı”

*eger bilsengiz anlarını imān ketürgen tişiler, qaytarmang anlarını kâfırlar tapa. İrmez ol tişiler, **helāl** anlargā; taqı irmez anlar, ol tişilerge **helāl**.* (HKT 527a/9-527b-1-2)

*Yehūdā aydı: muni öltürüp [sizge] niçe yēr kēñ qalgay, öltürginçe elgin adaqın bağlap quduğğa kemişeliñ, andağuk [öl]gey tédiler. Su’āl: Öltürmekleri êkidin hālî ermes, ya İshāq ya [Ya’kūb] qanın **helāl** körmek birle bolğay. Olar êkidin ırax tururlar, anıñ üçün kim enbiyā uruğı erdiler kân tökmekke nelük oğradılar? Cevāb: Anlar i’tikād birle kan [tök]mekni **helāl** körmediler.* (KE 70r11-12-13-14-15-16)

*bir oq birle atsa kuş ursa neçe
keçik bir ya êkki kerek hem üçe
kamuğı **helāl** tesmiyet birle oq
atıp ursa mü'min cevāb oş aça* (MM 233/3)

*ilāhî yahtu kılğıl cānımızm
helāldin şaklağın imānımızm* (MN 127/1)

*İmām Şāfi’î aydı: Andağ erse hatunnung **helāl** turur taqı uçtmañlıg turur-sen, tedi erse, ‘ulemalar aydı kim: Bu sözni qayu yerdin aytur-sen?* (NF 204/14)

Helālîk : “dinî bakımdan yasak ve günah olmayan şey, caiz, helal.” (< Ar. helal ‘ dinin kurallarına aykırı olmayan, dinî bakımdan yasaklanmamış olan, haram karşısı ’ + -lık)

*haq te’ālāning qudratıñğa baqıp i’tibār almaq **helālîq** birle bolsa, fāyida qılğay; harāmluq birle bolsa, nê fāyida qılğay? tedi.* (NF 205/14-15)

Hidāyet: “Ar. hak yolunu arama, doğru yola girme”

*hidāyet nūrını könglümdin alma
yana mini karangulukқа salma
biliglig kıl kamuğ işde özümni
kiter gāflet niqābın aç közümni* (HŞ 110/1-2-3-4)

*peygamber ‘aleyhi’s-selāmniñ kâfırlar mübārek tişlerini sindurğanlargā **hidāyet** tiled[i]* (KE 198v10)

fesādnı tilemişde emmāre ol
hedāmet ketürmişde levvāme ol
hidāyetga tevfiķ bolur mülheme
velī muţma 'inne ţama 'nīne ol (MM 353/3)

Hidāyetliġ: “hidayetli” (<Ar. hidāyet ‘hak yolunu arama, doğru yola girme’ + -liġ)

na ‘t-ı Muḥammed Muştafā şalla'llāhu ‘aleyhi ve sellem ol.... sözleşmek niyāzliġ
... (LXXIII-2) kopuşluġ, ... (IX-5) hem tokuşluġ, ... (CVI-1) kadaşlıġ, ... (III-17)
ķoldaşluġ, ... (XVI-89) şehādetliġ ... (XVII-79) sa ‘ādetliġ, ... (XV-99) ‘ibādetliġ ... (LXII-
*52) **hidāyetliġ**, ... (LIV-1) İşāretliġ ... (XXXIII-45) beşāretliġ, özi muţī, zikri refī,*
ümmeţķa şefī, enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıţta-i vefā
Muḥammed Muştafā şalla'llāhu <‘aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-
7-8)

İctihād: “Ar. ayet ve hadislerden şeri hükümler çıkarma”

ma ‘nīsi ol bolur kim: Menim ummatım biri biringe ihtilāf qılmaqı ummatımğa rahmat
*turur, tēp aytur taqı eger kim **ictihād** qılsa, Haq te‘ālāning Kelāmıdın yā taqı*
Peyġāambar ‘as ḥadīşidin Yā taqı şaḥāba sözidin bir mes‘eleke cevāb aysa eger anıng
cevābı Haq te‘ālāning ḥazratında rāst tüşse, ol müctehidke Haq te‘ālā ekki şavāb
bérgey ve eger anıng cevabı Haq te‘ālā ḥazratında ḥaṭā tüşse, bir şavāb bérgey i tiqādı
rāstlıqı üçün. (NF 228/9-10-11-12-13)

İn ‘ām: “Ar. nimet verme, iyilik etme”

turunç u nār u piste alma bādem
*töküp barçağa ting ‘ām boldı **in ‘ām***
alıp sākīler ilginge şurāḥī
revān bolup nedimlarning mezāhi (HŞ 1055/1-2-3-4)

*taqı benim sözüm birle manga munācāt qılurlar benim **in ‘ām** ve iḥsānımnı manga*
‘arza qılurlar. (NF 319/2-3)

hoş dostmız diyü iki ay va‘de verüp bir ādemimiz koşup könderdük ne vaķt ol cānibden
daḥı ḥaber bilsek devlet ḳapusına könderirmiz ve daḥı devletli sulṭānıming ‘adl (ü)
dadına lāyık kimseneleri devlet ḳapusına bildürmek kemīnenize vācibdür eyle olsa

kemineñize **in‘ām** olınan kullarınız ve dañı kefeniñ müsülmānları gāvurları mecmū‘ları hüsām kâzî‘du‘ācınızdan hoşnuddurlar (YB K.V.12-13-14-15)

‘İnāyet: “Ar. iyilik, ihsan, lütuf”

Biz dañı anlar kibi bir kulıyuz **‘ināyet** sulţānımuñ dur tañrîren

Fî evāyıl-i şafer

Sene 883

Mengli bendeñüz

Meng girey (YB K.IX.8)

ammā bu kitābnı oqıǵanlardın iltimās ol turur kim bu kitābnı cem‘ qılǵan ‘āşî ve cāfî haqqıñǵa nazar ve **‘ināyet** qılsalar taqı anıñ üküş yazuqlarını Haq te‘ālā dın yarlıqatu qolssalar; bolǵay kim anlar du‘āsı berekātında Haq te‘ālā anı tamuǵdın halāş qılsa taqı sekkiz uçmañ rüzî qılǵay. (NF 444/9-10-11-12)

İrklig: “buyuran” (< irk‘ güç, kuvvet’ + -lig)

İrklig: buyruk sahibi (İML s. 34)

İrtidād: “Ar. İslam dinini terk ederek başka bir dine girme”

kılıp tesmiyet oq atıp **irtidād**

kêtürse yēnür ol keçik yok fesād

kafîr attı mü‘min bolup tesmiyet

kılıp tēgdi yēnmes a sâhib-reşād (MM 235/1)

İsticābet: “Ar. duanın Allah katında kabul edilmesi”

yana bir ançada itni kördi yana kawuşmış, möşük idisinge yalwardı; İlāhî bu it eniñ yalawaçıñǵa yalǵan sözleyür yana tanar, kudretiñ birle munı bir hāl üze tutǵıl men barıp Nūhǵa haber kılayın özi kelip körsün tēdi. Mevlî anıñ du‘āsın **isticābet** kıldı, it ol hāl üze qaldı Nūh kelip körgünçe, Nūh kelip kördi it gāyet uyatlıǵ boldı, bu küñge tēgi itke ol iş mîrās qaldı. (KE 26r9-10-11-12-13)

İstidrāc: “Ar. Allah’ın kâfirleri yola getirmek için derece derece artırarak nimet ve ihsanda bulunması”

sorgıl, Mevlî ta ‘ālānıñ bu kudreti bar mu? yok, tēse kâfir bolur, kudreti bar tēse sünnî turur. ekinç delîl ol turur, İblîsğa **istidrâc** tarîķın bir sâ‘atde maşrıķdın mağrıbgā teğî barmaķı mümkün, kerāmet yünüllükün Muḥammed Resûlu’llāh bir tün içinde erdi, kökke aşmaķı neṭeg reva bolmas. (KE 218r8-9-10-11)

İstikmāl: “Ar. kemale erdirme, tamamlama”

sizning sağ ve selāmetlıķıñızñı bizge ma‘lûm kıldı hem ol aḥbār-ı büldān-ı meftûḥnı taķı bizgge ta‘yîn kıldı biz taķı ba‘de istimā‘l-keḷām be-ğāyet ve lā-nihāyet şādkām olduķ el-ḥamdüli’llāhi ta‘āla aḥsen-i **istikmāl**-i umura sizning ve bizning aramızda karındaşlıķ ‘alā-tarîķi’l-maḥabbe zāhir boldı (YB A.V.12-13-14)

İ‘tikādsız: “itikadsız, inançsız, imansız ” (< Ar. i‘tikād ‘inanç, inanma’ + -sız)

yığlayu Fir‘avnge kēldiler, el uluğlarınğa aydı: siz me bular Birle barıñ Mūsîğā aydıñ. Evvel yolu ‘ām ḥalkı kēldi. ‘ām **i‘tikādsız** bolur imdi bi ḥāşlar kēldük bu ‘azābnı bizdin kiterür bolsañ biz me imān kēltürelıñ, Benî İsrā’îlni saña bērelıñ tēp yalbardılar. (KE 114r18-19-20-21)

Kâfir: “Ar. kâfir, Allah’ın birliğine inanmayan, iman etmeyen” (krş. kâfir, kefer)

ol, taķı tating anı; taķı ḥaķıķat üze **kâfir**larğa otnung kını. (HKT 172b/4)

Kâfir: “Ar. kâfir, Allah’ın birliğine inanmayan, iman etmeyen” (krş. kâfir, kefer)

ḥaķıķat üze Tangrı anuķ kıldı **kâfir**lerge, kın ḥor kılgan. (HKT 92b/9 , 93a/1)

bir niçe **kâfir**ler bir yirde bolsa

alarning birisi ‘ālimrek bolsa

biş altı **kâfir** körse birinde ‘ilm

nebî tip tapınurlar anga ḥaķķ-ı ‘alîm (HŞ 4705/7-8-9-10)

içi ‘azze ve celle ādemniñ oğlanların ādemî şüretinçe oñurķasındın çıkardı, karınça menizlig uşaq, kamuğı ‘āķil ma ermez, **kâfir** ma ermez. (KE 10r17-18)

musulmān boldı **kâfir** ismarladı anga yoķalmaķğa helāketge kemişti anı, yoķalģu yerde koydı anı (ME 31/3)

biliñ kökdîm ilk **kâfir** iblis taķı

*kabîl yêr yüzinde me boldı şakî
bu êkkisini kıldı bed-baht hased
'akiller haseddin kerek muttakî (MM 52/1)*

*kāfirlarını Haq yolına ündegeyin, bolğay kim musulmān bolğaylar, tamuğ otıdın
qurtulğaylar tēp ēwdin çıqmış erdi. (NF 11/11)*

*ma 'rūz oldur ki şerif hāzretiñizden biz miskin hādımleñize kelām-ı şerif keldi ki hūnkār
hāzretleri qara boğdan 'aleyhi'l-la'ne üzerine gazāya qaşd eyledi sizlere dahı i'lām
oldur ki cemî' leşkeriñizle hūnkāra muvāfaqat idüp dīn-i islāmğa mu'āvenet idüp ol
tarafdın yöriseñiz diyü bize haber tegdi ise özümüznüñ yağımız dahı var igeç siziñ
hıdmetiñizi qabūl idüp isti 'dād-ı harb ve ālāt-ı darb ile rākibāne barduğ bir niçe **kāfir**
kal'alarını ihrāk ittük (YB K.VI.12-13-14-14-15-16-17-18)*

Kāfire: “Ar. Allah’ın birliğine inanmayan, iman etmeyen kadın”

*su 'āl: Zelîhā Yūsufğa oğradı, Yūsuf Zelîhāğa nige oğramadı? Cevāb: Zelîhā **kāfire** erdi,
zināğa oğradı ve Yūsuf yalawaçlar uruğı erdi zināğa neteg oğrasun. (KE 81v17-18-19)*

Kāfirlik: “Allah’a inanmama” (krş. kāfirlik) (< Ar. kāfir ‘Allah’ın birliğine inanmayan,
iman etmeyen’ + -lık)

*aydılar: "Eger bilse irdük tokušnı, uyğay irdük sizge." Anlar **kāfirlik**ğa, ol kün,
yaqınraq anlardın, bitmekke. (HKT 69b/5-6-7)*

*resūl 'aleyhi's-selām qađguluğ boldı. Hıtab keldi: ... Ma'nisi ol bolur: Yarlık ey
Muhammed men hükm ü qazā kıldım kim **kāfirlik** üze bargan müşrik yarlıkamağay-men
tēp, yok erse seni kāfirlar üze şefā'at kılguçı kılğay erdim, barçanı seniñ üçün kütqargay
erdim. (KE 215v15-16-17-18-19-20-21)*

*biliglü kıldı anı dīn içinde yigrendürdi anga **kāfirlik**nı (ME 90/7)*

*kulada atlıg kimerse Şafvānga aytur: Muhammed atlıg kimersening sihri nē bātil boldı!
tēdi erse, Şafvān – ol vaqtın kāfir erdi-**kāfirliq** bi[r]le söwer erdi. (NF 72/8-9)*

Kāfirlik: “Allah’a inanmama” (krş. kāfirlik) (< Ar. kāfir ‘Allah’ın birliğine inanmayan,
iman etmeyen’ + -lik)

taqı arturğay üküşke anlardın, anı kim indürüldi sening tapa İdingdin; ħaddın keçmek taqı **kāfirlik**. (HKT 115a/8-9)

olardın [otuz] miñ er, otuz miñ ħatun müsülmān boldılar, özgeleri **kāfirlik** birle helāk boldılar. (KE 163v5-6)

Qargış: “beddua” (< kargā- ‘beddua etmek’ + -ş)

öküş il **qargışın** alma saķıngıl

ra ‘iyyet aramaķ yahşı irür bil (HŞ 4265/7-8)

ey Bār Ĥudāyā, sen bu kāfirlarnı helak qılğıl! tēdi erse, kāfirlar qorqtılar, qaçtılar anıñ üçün kim Peyğāambar ‘as’ nung **qargışı** elbette kelmedin qalmaz tēp bilür erdiler. (NF 12/11-12-13)

Qasem: “Ar. ant”

ol Tangrı birle **qasem** yād qılur-men kim Muĥammedning rūĥı anıñ taşarrufında turur. (NF 77/7-8)

Kāvur: “Allah’ın birliğine inanmayan, iman etmeyen”

aymışlar: ol oğlannıñ atı Ĥayşūr erdi, ol **kāvur** erdi. (KE 130v3)

Kebīre: “Ar. büyük günah”

evvel ħaṭā ol **kebir** yazuķ bolğay, mundın artıķ kim butğa tapunsalar yalavaç evinde Ol anı bilmesen sēn ħatunıñ ħayzı kelmiş ħālını bilmesen fāsıķ bolur-sēn. (KE 145r11-12)

bu işlerning zāhiri ħalq ara ṭā‘at ve ‘ibādatqa oĥşayur, velīkin Ĥaq te‘ālā kim köngülleri içinde sirlerke muṭṭali‘ turur, anıñ qatında uluğ **kebīre** turur taqı ħīle ve dastān turur taqı dinlerini dūnyāke satmaq turur, tēp aymışlar. (NF 388/4-5-6)

Kefer: “Ar. kâfir, Allah’ın birliğine inanmayan, iman etmeyen” (krş. kâfir, kâfir)

içimde niyyetim uğanım bilir

ilimdin kilirin kilmezin bilir

bu altınboğa big birle kıldım sefernı

ķırayın tip kildim uşol **kefernı** (HŞ 4690/1-2-3-4)

Küffār: “Ar. ç. kâfirler ”

ol Huzeyfetü'l-Yemānî Resûl 'aleyhi's-selāmdın cāsūs erdi, ol tün içinde **küffār** çerigiñe kirdi, sözlerin işitti, 'amellerin ahladı, halknı Ebū Süfyān çadırına kirerin kōrdi erse olarıñ birle kirdi, kaçan yat kişi bar erse tutuñ, tēyü söz işitti erse aytur: kōrktum, elgimni adın kimerse [tutma]sun tēdim. (KE 229r7-8-9-10)

Küfr: “Ar. Allah'ın varlığı ve birliği gibi dinin temellerinden sayılan inançları inkâr etme” (krş. küfür)

taqı buyurmas sizge kim tutsangız firıştelerni taqı peygāmbarlarnı, idiler. Buyrur mu sizge **küfr** birle, ol vaqtdın songra kim siz boyun sügenler? (HKT 58a/1-2)

dīm şerî'at rāyetini 'ālî kılğan Muştafā

küfr ü zulmet tuğlarını yerge çalğan Muştafā (KE 2r8-9)

eger imān bolsun, yā taqı **küfr** bolsun, tā'at bolsun yā taqı ma'şiyat bolsun, nuqşān bolsun yā taqı ziyāda bolsun yā taqı üküş bolsun, cümlesi Haq te'ālāning taqdīri birle turur. (NF 229/14-15)

Küfür: “Ar. Allah'ın varlığı ve birliği gibi dinin temellerinden sayılan inançları inkâr etme” (krş. küfr)

nē miqdār kim ol tende 'avret érür

öñinlerdin örtmek farḫa turur

açar bolsa 'āşî baqar bolsa hem

revā körse 'işyān **küfürge** barur (MM 73/4)

eger kimerseñing nēçeme üküş ma'şiyatı bolsa, taqı āḫir vaqtında imān birle çıqsa, ol kimerse tamuğda ebedî qalmaz, aqibat çıkar. Velākin **küfür** birle çıkar bolsa, ebedî tamuğda qalur. (NF 237/4-5-6)

La'īn: “Ar. lanetlenmiş, melun”

Nemrūd-ı **la'īn** kaçdı sarāyğa kirdi, sarāynıñ edizligi bēş yüz qarı erdi, tamınıñ tegresi üç miñ bēş yüz qarı erdi, aña kirdi kapuğların berkitdi, tünlüklerin tıkdı özi yaḫīn öıḳguça bir teşük koḏdı. (KE 44v7-8-9)

taqı ādam oğlu aç bolsa, şehvet eksük bolur, şeytān la'īning vesvesesi taqı eksük bolur.
Andın turur kim Peyğāmbar 'as aydı: Bu Şeytān **la'īm** Ādam oğlının tamarları içinde
yöriyür. (NF 265/11-12)

Lā-'ināyet :“ Ar. yardımsız, lütufsuz”

ol turur kim resul-i mürsel qaraç bahatur kildi sizning sağ ve selāmetliķingizni bizge
ma'lūm qıldı hem ol aḥbār-ı büldān-ı meftūḥnı taqı bizgge ta'yīm qıldı biz taqı ba'de
istimā'l-keḷām be-ğāyet ve **lā-'ināyet** şādkām olduq el-ḥamdüli'llāhi ta'āla aḥsen-i
istikmāl-i umura sizning ve bizning aramızda qarındaşlıq 'alā-ṭarīķi'l-maḥabbe zāhir
boldı (YB A.V.11-12-13-14)

La'ne: “Ar. Allah'ın mağfiretinden yoksunluk” (krş. la'net)

taqı ıdmaduq aşnungdın, yalawaçdın taqı peyğāmbardın; meger ol vaqtın kim ümendi,
yā oқundı, kemişti iblīs 'aleyhi'l-**la'ne** ümenmeki içinde. Bāṭıl qılur Tangrı, anı kim
kemişür iblīs. (HKT 324b/7-8)

La'net: “Ar. Allah'ın mağfiretinden yoksunluk” (krş. la'ne)

taqı anlar kim bozarlar Tangrıning 'ahdini, 'ahd qılmuşındın song taqı keserler anı kim
buyurdı Tangrı anıng birle kim ulansa taqı fesād qılurlar yirde; anlar, anlarğa **la'net**
taqı anlarğa sarāynıng yawuzı. (HKT 243/7-8-9)

La'net ol mel'ün Yezīdge kim qılur

Muştafā oğlanlarıña bu cefa (KE 246v19)

tekebbürdin iblīsge **la'net** seza

biliñ boldı kirmey munuñ tēg söze

tekebbürdin öter anıñ ṭa'atı

bolup red kamuğı uruldu yüze (MM 53/1)

qaçan kim 'Azāzılqa **la'net** dāğı basıldı erse, Cebre'īl taqı Mikā'īl Ḥaq tvt'ning
qahrıdın yığlayu başladılar erse, Ḥaq te'ālā ḥiṭāb qıldı, aydı: Ey Cebre'īl taqı Mikā'īl,
nişe yığlayur-siz? tēdi (NF 238/14-15-16)

Ma'siyet:“ Ar. isyankarlık, asilik, suç, günah”

*munaşşîf sözi ba'd-ez bu kitābnı tüzgen. Tā'at yolında tizgen, **ma'siyet** yabānın kezgen, az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oğuzluğ, bir oğlu kâzî Nāşır settera'llāhu 'aybehu ve nevvere qalbehu andağ aytur : Peykimiz emîr-i ecel tacü'l-emr muhibbül-'ulemā peykler uluğı, niyyetler arığı, uluğ atlığ, kutluğ zātılığ, yahşı kılığlığ, islām yarığlığ, munlığ sınılığ, müsülmān dınlığ ādemîler inancı, mü'minler küvençi, ismi beg, 'aklı yitik nāşır-ı dīn tavvaqa bi-veğā-yı dīn beşşera'llāhu 'alā dīni islām Tok Buğa beğ medhi (KE 2r17-18-19-20-21 , 2v1-2-3)*

*yaşurdı kēndü özin, **ma'siyet** birle kēndü özin hōr kıldı kēcege kivürsün sēni Tāngrı hayır birle, kēcege tēgürsün sēni Tāngrı hayır birle, kēceletsün sēni Tāngrı hayır birle (ME 105/2)*

*tekebbür idî buyruğındın yığar
nişānı taqı **ma'siyet** köp toğar
hākīkat tekebbür beyānı eşit
yığağdın yığılmas tekebbürlüğ ér (MM 59/2)*

*peygāmbar 'as'nung qarğamaqı taqı dīn ve İslām üçün erdi. Qaçan kim za'İffa kimerse cüftlenmek birle dīnî hışārqa kirür, harāmdın **ma'siyat**dın saqlanur. Qaçan kim āzāda furqat tüşer bolsa, ma'siyat havfı bolur. (NF 15/1-2-3)*

Ma'siyetliğ: “günahkâr” (< Ar. ma'siyet 'isyankarlık, asilik, suç' + -lığ)

*... bu kün yaş oğlannı bizge bērgil yaşlığ yalawaç kılıp saña bereliñ, tēdük sen me bu kün **ma'siyetliğ** bir awuç bulğanuğ ümmetiñni bizge ısbarlağıl yarın men kamuğını yarlıkap [arı]ğlap saña bēreliñ, tēp. (KE 238r10-11)*

Mekrūh: “Ar. İslam dininde, dinî bakımdan yasaklanmadığı hâlde yapılmaması istenen”

*tañ atmışda kēdin tatavu ' namāz
şer'atda **mekruh** a şāhib-niyāz
ēkindü namāzında kēdin biliñ
taṭavvu'nı **mekruh** üküş bolsun az (MM 158/2-4)*

Meşrū: “Ar. meşru, şer'en caiz olan”

yarlıg keldi: ey meniñ habībim Muḥammed bu ne kerāmet bolur, Süleymān üçün kün yansa namāzın vaktında ödese seniñ kerāmetiñ üçün ümmetiñ kazā namāzlar ötemekin Kıyāmetgā teği **meşrū** ‘ kıldım, bir künde yüz rek‘at namāznıñ kazāsını öteseler vaktında ötemiş teg qabül kılğay-men. (KE 140v15-16-17-18)

ey Hātām, ‘ālamnı yaratğan bir ve bar Tangrı birle munācāt qılmaq tiler-sen, zīnhār u zīnhār közüngni yerinde tutğıl, cümle a ‘zālarıngni saqlağıl, könglüngni Haq ḥazratında tutğıl, tēp özümnı cem‘ qılur-men. Andın song qopar-men taqı namāzqa kim **meşrū** ‘ qılur-men öngümde Ka‘beni taşavvur qılur-men, adaqım altında Şirātnı taşavvur qılur-men taqı sağ yanımda uçmağ bar, tēp aytur-men, sol yanımda tamuğ bar, tēp aytur-men taqı melekül-mevt arqamda turur, uşbu namāznı tamām qılmuşdın song cānımnı qabz qılur, bu namāz āḥir namāzım turur, tēp aytur-men. (NF 243/12-13-14-15-16-17)

Murdār: “Ar. 1. dinî kurallara uygun olarak kesilmemiş olan (hayvan) 2. İslamî esaslara göre yenilmemesi gereken”

cevāb: qarğa [Nūḥ] ‘aleyhi's-selām tūfānında kēdin yer körgeli ıddı, **murdār** telim kördi, yēgeli qaldı kelmedi, kıyāmet [ye]tti, **murdār**- ḥor boldı. (KE 55r11-12-13) (1)

manga neteg mundağ söz sözleyür sen? tēdi erse, Muṭrif aydı: Yaḥşı bilür-men, avvalıng bir para **murdār** suw erdi taqı āḥiring hem **murdār** ölügse bolgay. (NF 373/16-17) (2)

Muyan: (< Sansk. Punya) “hayırlı bir davranış karşısında Allah tarafından verileceğine inanılan ödül”

Muyan: sevap, mükāfat (İML s. 51)

Münāfık: “Ar. dinî kurallara inanmadığı hâlde inanmış gibi görünen”

resül ‘aleyhi's-selām aydı: yā ‘Alī şeni söwgen mü`min turur, şeni düşmen tutқан **münāfık** turur. (KE 201v16-17)

münāfık nişānı ḥased kīne ol

müsülman muvaḥḥid arıg sīne ol

arığlık nişānı şehādet bile

ıdı zikri aytu kirür sine ol (MM 64/1)

*Āyişe Şafvān birle ɣalvat qalmışlar şahrāda, vallahi ‘Āyişe Şafvāndın qurtulmamış bolğay, Şafvan taqı ‘Āyişedin qurtulmamış bolğay, tēdi. Taqı ol **munāfiq** bardı taqı çerig içinde üküş ɣalāyığa bu sözni aydı. (NF 415/7-8-9-10)*

Münāfıklık: “Münafıklık” (< Ar. münāfiḳ ‘dinî kurallara inanmadığı hâlde inanmış gibi görünen’ + -lık)

*qaçan kim bitigni keldürdiler erse, Peyğāambar ‘as Hāṭibqa aydı: Nişe mundağ qılding? tēdi erse, Hāṭib aydı: Yā Resūlallāh, men heç musulmān bolmışdın song kāfirliq qılmadım, muḥliş bolmışdın song hēç **münāfiqlıq** qılmadım, velikin Mekke de uruğum gaḍaşım bar, taqı sizler ağır çerig birle bara turur-siz (NF 48/13-14-15-16)*

Münker: “Ar. şeriatça yapılması kabul olmayan, caiz görülmeven”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [bir]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve imāme anıñ, Baṭhā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥāb-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşih ve şahih til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i **münker** anıñ, tehlil ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbih anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

Münkir: “Ar. inkar eden”

*yana bir kırā‘atda ... oqımışlar, kāfirler bu [run] Resūlğa **münkir** ęrdiler, sübhāna'llāh bir pāre yıgaçnı altunğa tutup teñri tutundılar mundağ El-ḥamdüli'llāh biz barı niçe yüz yıldın soñ ikrār kılduḳ, Muḥammed Resūlu'l[lāh] tēyür-miz. (KE 200v13-14-15-16)*

Müsteḥab: “Ar. farz ve vacibin dışında sevabı olan amel”

*kün batdı ekindü namāzı fevt boldı, Süleymān heybethiğ ęrdi, namāz fevt boldı tēmediler. Aymışlar Kün batğalı yavuşdı, **müsteḥab** vakti ḳalmadı. (KE 140r21 , 140v1)*

üwüş ęrken ök yu soñınça biri

taqı başnı kapsayı mesh'et arı
yunuğ farzi şāh ol bu sünnet vezir
taṭavvu' edeb **müsteḥab** leşkeri (MM 94/4)

Müşrik: “Ar. Allah’a ortak koşan”

ol ol kim ıddı yalawaçını köni yol birle taqı ḥaḳnung dīni birle; munung üçün kim yārī
birse dīn üze ḳamuğı, eger niceme yigrense **müşrikler**. (HKT 185b/4-5-6)

resül ‘aleyhi’s-selām ḳaḍğuluğ boldı. Ḥiṭāb keldi: Ma’nīsı ol bolur: Yarlıḳ ey
Muḥammed men ḥükm ü ḳazā ḳıldım kim kāfırlıḳ üze bargan **müşrik** yarlıḳamağay-men
tēp, yoḳ erse seni kāfırlar üze şefā ‘at ḳılğuçı ḳılğay erdim, barçanı seniñ üçün ḳutḳarğay
erdim. (KE 215v15-16-17-18-19-20-21)

qaçan kim Peyğāmbar ‘as şulḥqa rāzī boldı erse, ‘Ömer ‘as şabur qılu bilmedi, qoptı.
Aytur Yā Resülullāh, bizler musulmān bolğay-miz taqı bular **müşrikler** bolğaylar;
bizlerke nē ḥorluq turur munça yer kelmişdin song Ka’be cemālı birle müşerreḫ
bolmadın qaytur-biz tēdi erse, aydı: Yā ‘Ömer men Tangrı te’ālāning qulı turur-men
taqı resül turur-men. (NF 45/10-11-12-13)

Nā-meşrū’: (Ar. + Far.) “şeriata uygun olmayan”

andın song hemīşe ‘ādatı ol erdi kim oramqa çıkar erdi, dirresini elginge qoyar erdi,
bāzārda, oramlarda yöriyür erdi, **nā-meşrū’** işler körer bolsa, emr-i ma’rūf qılur erdi
taqı nehy-i münker qılur erdi. (NF 106/9-10-11)

Nā-pāk: (Far. + Far.) “Far. günahkâr”

kāfırlar til açıp cefa oḳın atdılar, yoldın azğan Teḫridin yangan içi ḳaralar barçası til
köñül bir ḳılıp Resülğa oğradılar, künde bir türlüg ḥīle ḳıldılar, oḳ atdılar, ḳılıç
tartdılar, Teḫriniñ luṭf u ‘ināyeti ve nuşreti bolmasa bir yalguz munça **nā-pāk** birle
neteg muḳāvemet ḳılğay erdi. (KE 203r13-14-15-16)

Nehy: “Ar. dinen yasak olan”

Ebū Bekr rażiya’llāhu ‘anhu öre ḳoptı, aydı: yā Resūla’llāh biz ḳamuğ saña muḳī’imiz,
seniñ emr ü **nehyiñka** münḳād-miz. Resül ‘aleyhi’s-selām, taqı sözleñ, tēdi. (KE 225r21 ,
225v1)

Nehy-i münker: “Ar. dinen yasaklanan, meşru olmayan şeylerden kaçınma”

*andın song [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faṣīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve **nehy-i münker** anıñ, tehlīl ü taqḍīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

*andın song hemişe ‘ādatı ol erdi kim oramqa çıkar erdi, dirresini elginge qoyar erdi, bāzārda, oramlarda yöriyür erdi, nāmeşrū‘ işler körer bolsa, emr-i ma‘rūf qılur erdi taqı **nehy-i münker** qılur erdi. (NF 106/9-10-11)*

Ortaq қоşған: “müşrik”

*andın song bolmadı fitneleri, meger kim aydılar: "Tangrı tuta andıqar miz, irmedük **ortaq қоşған**lar." (HKT 126a/3-4)*

Osang: “gâfil, dalgın”

***osang** kıldı anı ol nēmedin yayağ koydı anı ıydı anga yalafaçnı (ME 28/4)*

Osanglıq: “gâfillik, dalgınlık” (< osang ‘gâfil’ + -lık)

*ançağa tegrü kim ol vaqtın kim açıldı Ye‘cüc taqı Me‘cüc, taqı anlar tigme bir yüksek yirdin iwerler; taqı yawuḳ boldı rāst va‘de, ol vaqtın kim ol qopğan anların közleri kim küfr ketürdiler: "Ay bī-çāralıq bizge! İrdük **osanglıq** içinde mundın, irdük zulm kılganlar." (HKT 317b/7-8-9 , 318a/1)*

Perhiz: “Far. dince yasak edilen şeylerden uzak kalma”

qaçan kim ‘ilmni taqı ‘ālimlarnı sevgenning derecesi mundağ bolsa kim ‘ömri içinde yazuqları bitilmez bolsa, ḥāşşa kim ol ‘ālimlar kim ‘ilmi birle ‘amel qılsalar taqı

‘ömrini taqvā birle, **perhīz** birle keçürseler, anlarning derecesi taqı kerāmatı neteg bolğay? İmām Aḥmed Ḥanbel raḥmhi ol ‘ālimlardın erdi kim ‘ilmi birle ‘amel qılur erdi taqı ‘ömrini taqvā **perhiz** birle keçürür erdi. (NF 219/11-12-13-14)

Riyāzad: “Ar. nefsi kırma, dünya nimetlerinden vazgeçme, perhizle, kanaatle yaşama”

riyāzaddın sızıp yinçgelse özüm
ol arpa qurşu yanglıg bolsa yüzüm
anınıg mekrin niçe aysam tükenmes
sen ol haqqa sığın andın sözüng kes (HŞ 1210/3-4-5-6)

nêçe yıllardın berü mucāhide ve **riyāzat** birle meşgul turur. (NF 148/16-17)

Şadaqa: “Ar. Allah rızası için fukaraya verilen para veya yapılan yardım”

kim kim bolsa sizdin sökel, yā anıñ birle ağrıg başındın; yuluğ rüzedin, yā **şadaqadın**, yā qurbān kılmaqdın. Ol vaqtın kim qurtulduñız, kim kim mü’t’a kılssa, ya ‘nī fāyide alsa ziyārat kılmaq birle, hacğa tegrü, ol nirse kim āsān bolsa ıdğu qurbāndın. (HKT 28b/7-8-9)

Sahāre :“Ar. ç. büyücüler”

seniñ ümmetleriñni irin tepretgeni birle ol ‘amel kılğay-men kim Mūsī tayaqı Fir‘avn **saḥaresi** birle qıldı bir ‘aşā aymağı birle kamuğ küfr ü sihr ü tuğyān [y]oq yoḍun boldı. (KE 238r5-6-7)

Sāhir: “Ar. büyücü”

kesrī ēlini suw aldı, ḥarāb qıldı erse, Kesrī ēli içinde nē kim müneccim, taqı kāhin taqı **sāhir** bar erdi, cümlesi yığıldı. (NF 82/5-6)

Sak: “muska”

fulān nērsege **sak** bitigi bitiyü bērdi anga tegirmi nērse (ME 98/5)

Şavāb: “Ar. hayırlı bir davranış karşısında Allah tarafından verileceğine inanılan ödül” (krş. şevāb)

ni tāt kim tapuğungda **şavāb** ol
ni da ‘vet kim qatingda müstecāb ol

şefi ' tutnup qolar men hāzretingdin

mini mahrūm qoyma rahmetingdin (HŞ 3160/5-6-7-8)

*özgeler hem bu tedbîrni şavāb kördiler, tēgme birleri bir tēve çıxarıp çerig tapa
sürdiler. (KE 180r12-13)*

*ictimād kıldı rāyı içinde, rāy şavābı-nı istedi, şavāb kördi rāyını yığıldılar, cēm ' boldı-
lar (ME 130/2)*

yüz éligde kēdin bilingen hisāb

biliñ mundın öñrū kēlür rāst şavāb

bu tertīb bilü bēse mü'min kişi

zekātü'l-İbilde muñı yok cevāb (MM 216/2)

*eger diyet tileseler, cümle qabīla yıgılışp diyet bērmek āsān bolğay tēdi erse, şayh Necdī
aydı: Vallāh bu re 'y ingen şavāb re 'y turur tedi. (NF 19/15-16)*

Şevāb: “Ar. hayırlı bir davranış karşısında Allah tarafından verileceğine inanılan ödül ”
(krş.şavāb)

*taķı aydı anlar kim birildiler biligni: "Bī-çāralıķ sizge! Tangrıning şevābı yaķşıraq, ol
kim irsege kim bitti taķı kıldı eğgü 'amellerni. Satğasturulmas anga, meger şabr
kılğanlar." (HKT 376b/6-7-8)*

*üç tekbir birle şevāb artuķ bolsun tēp dört tekbir birle namāz kıldı, anda kēdin bu sünnet
kıyāmetğa tēgi kefen sarmaķ, namāz kılmaķ, gūrge kömmek sünnet kıldı. (KE 19v2-3)*

*nēmeni iki ülüş aldı bērnedin boğunlar, iki kāt şevāb kızığandı kişiler yapa örtdi anıng
üze tonnu, keydürdi anga tonnu (ME 23/8)*

tēwe bēşde bir koy taķı dört muhab

taķı onda ékki koyun rāst hisāb

taķı bolsa on bēş zekāt üç koyun

yegirmide dört koy cezā köp şevāb (MM 205/4)

*peygāmbar 'as şuħbatında boldunguz, eğgü 'ameller qıldingız taķı Haq te 'ālā sizke
ħalıfalıq rüzī qıldı erse, 'adl qıldingız; yana uş şehidlik maqāmu taķı buldunguz, tēdi*

erse, 'Ömer rażhu aydı: Ey qarındaşım oğlu, eger Tangrı te'ālā manga 'iqāb qılmasa, **şevāb** taqı bērmese, rażī' erdim tēdi. (NF 119/2-3-4)

sulṭānıma çok şevāblar alınıp kiçe kündüz devletlū sulṭānım du'ā ve şenāları ederler şimdi barça du'āçı yarlı miskin ḥalknıñ temannāsı oldur ki ḥüsām kâzîni yene kefe kâzîlîkına muḳarrer olına yarlı miskinnıñ murādı olunup sulṭānıma 'aẓîm **şevāb** ola bāķī fermān sulṭānımındur devlet-i ebedī ve sa'ādet-iservedī dāyım ve kāyım bad innehu ra'ufun bi'l-'ibad 'abdüküm mengli girey el-ḥaḳr. (YB K.V.16-17-18-19-20)

Şavābluğ: “sevaba giren” (< Ar. sevab ‘hayırlı bir davranış karşısında Allah+ tarafından verileceğine inanılan ödül’ + -luğ)

biri Medīne mescidine barıp anda tã'at ve 'ibādat qılayın, az 'amelim üküş **şavābluğ** bolsun, tēp barsa, bolur. (NF 274/13-14)

Siḥr: “Ar. büyü”

taqı eger indürse irdük sening üze kitāb, bitinmiş kâğıd üze, taqı sıḳasalar irdi anı eligleri birle, ayğay irdi anlar kim küfr ketürdiler: "İrmes bu, meger **siḥr** açuḳ." (HKT 124a/9 , 124b/1-2)

seniñ ümmetleriñni irin tepretgeni birle ol 'amel kılğay-men kim Mūsī tayaḳı Fir'avn saḫaresi birle kıldı bir 'aṣā aymaḳı birle ḳamuğ küfr ü **siḥr** ü tuğyān [y]oḳ yoḳun boldı. (KE 238r5-6-7)

taqı ayturlar kim bu Muḥammedning körgüzgen nişānı qatıḡ **siḥr** turur, ulaşu avvalqılardın kelgen **siḥr** turur tēp ayturlar (NF 35/6)

Sīn: “Ar. doğal büyü”

aymışlar: Cebre'ılñiñ altı miñ ḳanatı bar, tamāmı **sīn** zümürüd birle yinçü, gevher birle kızıl yāḳūt birle muraşsa 'ālem içinde derece bergey. (KE 209v11)

Şākir: “Ar. şükreden”

Tengri 'ināyetinde şükr ol zīndāndın ḥalāş bolup pādişāhning tigmesi boldum devlet işikinde niçe bizler biginlerge 'ināyeti tigmişdür bu 'ivażnı pādişāhğa biz niçüḳ ḳulluḳ birle ḳaytargaymız meger Allāhu ta'ālā ḳaytargay imdi bizning üçün devlet işikinde

*merhamet sem 'ingiz vāqif bolup pādišāhğa bizni hayr söz birle yād kılğaysız kim biz pādišāhğa muṭī' münkād bolğanımızni taķı **şākir** bolğanımızni taķı aḥmed paşa birle 'ahd ü şart kılduķ (YB K.IV.4-5-6-7-8-9-10-11-12)*

*'ilim deryāsıdın izlep cevahir
tapup tuttu itekin boldı **şākir** (HŞ 305/7-8)*

Şirk: “Ar. müşriklik, Allah’a ortak koşma”

*ķamuğ ḥalāyıkılar taṇladılar, munça edgülerge bérmedi, aṇa bérdi tēp köñüllerine **şirk** kirdi. (KE 223r14)*

Şükr: “Ar. Allah’a duyulan minneti dile getirme, şükür” (krş. şükür)

*ķılurlar anga anı kim tileyür; yaḥşı turğu yirlerdin taķı şüretlerdin taķı kersānlardın uluğ ḥazlar mengizlig taķı tölengen ķifahlardın. Ķıling Dāvud ķabīlasını **şükr** üçün. (HKT 410a/4-5-6)*

*henüz **şükringni** aytu bilmegey men
tümendin birin aytu bilmegey men
sen ol sen kim sanga ḥiç yok yokluķ
ķamuğ 'ālem ķılurlar sanga ķulluķ (HŞ 3165/3-4-5-6)*

*yarlıg keldi: Ey Ādem, uşmaḥ yaratdım aṇa ķirgüçiler ma yaratdım, tamuğ yaratdım aṇa ķirgüçiler ma yaratdım, maṇa **şükr** ķılsunlar tēp. (KE 10v4-5-6)*

*bizning ozaķı ḥan babalarımız birle sizning burunğı yaḥşılarınızning ilçi kileçisi kilişip bāzergān arğısları yörüşüp bölek selamları yetişip isenlig tükelliglerin bilişe ol dostluķ ķarındaşlıķ birle Tengri Ta 'ālā raḥmetine barmışlar **şükr** 'ināyet-i ilāḥiğe burunğı ḥan babalarımızning uluğ ornunı yarlıķap (YB A.IV.8-9-10-11)*

Şükür: “Ar. Allah’a duyulan minneti dile getirme, şükür” (krş. şükr)

*ķoydı ķitāb içinde fülān nērseni, bitigge kivürdi anı anıng könglinge ķemişdi Tāngrı **şükürni**, ilhām ķıldı Tāngrı anga şükürni, tēvfik bérdi anga Tāngrı **şükürge** (ME 42/4)*

***şükür** ḥamd uğanğa tümen miṇ hezār
ķamuğnı yaratğan ol-ok bir ü bar
anıṇ emri birle felek ewrülür*

anıñ hükmi birle qılur yér qarār (MM 378/1)

*şeyh aydı mürîdqa: **Şükür** qılsun; ol Tangrı Te'ālā kim ol müğnung könglini qarartıp bēlinge zunnār baǵladı, ol zunnārı sening bēlinge baǵlamış bolsa, ne qılǵay erding? (NF 325/11-12-13)*

Taḥiyyāt: “Ar. hayır dualar” (krş. taḥiyyet)

*aydılar: neteg kılalıñ? Ya 'kūb nebi Teñri 'azze ve cellege yalwardı, Cebrā'ıl yetildi, aydı: ey Ya 'kūb Teñri ta'ālā selam ıddı, selam birle **taḥiyyāt** ıddı, aydı; oǵlanlarıña ayǵıl qorǵmasunlar men sizlerge nāşır-men. (KE 63v17-18-19)*

*üküş tefrī'ler qıldı erse, Mu'āvīye ḥātırı munaǵǵaz boldı taqı bitig bitip emīrū'l-mu'minīn 'Osmānqa razhu ḥıdmatınǵa du'ā-gūy Mu'āvīyedin salām ve **taḥiyyāt** 'arza qılur taqı sizing keremüñgüzdin derḥost ol turur kim, Abū Zar Ğafārını ündetsengiz kim manga üküş teşnī'ler qılur, hēç ḥurmet qılmaz, yüzüm suyn ḥalāyıq qatında töker. (NF 128/6-7-8-9)*

Taḥiyyet : “Ar. hayır dualar” (krş. taḥiyyāt)

*ḥaber bērmışi tēg arıǵ pāk kelām
tümen miñ dūrūd u **taḥiyyet** selām
tēgürgil rusül enbiyā rūḥıña
yaratǵan uǵanım ulaşu ulam (MM 6/2)*

*server-i selāṭin be-'ināyet-i rabbū'l-'ālemīn sulṭān-ı a'zam meḥmed ğāzīǵa köp köp selām ve **taḥiyyet** vāşıl bolǵandın song i'lām kılınur kim bizning ozaǵı ḥan babalarımız birle sizning burunǵı yaḥşılarınıñızning ilçi kileçisi kilişip bāzergān arǵısları yörüşüp bölek selamları yetişip isenlig tükelliglerin bilişe ol dostluq qarındaşlıq birle Tengri Ta'ālā raḥmetine barmışlar şükr 'ināyet-i ilāhīǵe burunǵı ḥan babalarımızning uluǵ ornunı yarlıǵap (YB A.IV.6-7-8-9-10-11)*

Tanǵan: “inkâr eden, kâfir”

*irdi sizge nişān, iki öǵür içinde <kim> satǵaştılar. Öǵür öldürüşür Tangrı yolu içinde, taqı bir öǵür **tanǵan**. (HKT 48b/2-3)*

Tangrı buyruğındın çıķğan: “Allah’ın buyruğundan çıkan, günahkâr” (< öz. is. Tangrı ‘kâinatda var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce varlık, yaradan, Allah + < buyur- ‘emretmek, buyurmak’ + -(u)ķ + -ı + -n + -dın + < çıķ- ‘çıkmak, gitmek’ + -ğan)

*taķı azdurmas anıñ birle, meger **Tangrı buyruğındın çıķğan**larını.* (HKT 5a/3)

Uluğ: “büyük kabahat, büyük günah” (< ul ‘temel’ + -luğ)

*soralar sanga ħarām aydın, uruşmağdın anıñ içinde. Ayğıl: "Uruşmağ anıñ içinde **uluğ**; taķı yığmağ Tangrı yolındın; taķı kâfir bolmağ anga; taķı Mescid-i Ħarāmđın taķı ahlınığ çıķarmağ andın; uluğrağ turur Tangrı katında.* (HKT 31b/9 , 32a/1-2)

Uluğlamağ: “ululama, tazim etme” (< ul ‘temel’ + -luğ + -la- + -mağ)

*taķı uluğlağıl anı, **uluğlamağ**.* (HKT 281b/3)

Usayık: “gafil” (< usa- ‘bıkmak’ + -yık)

Usayık: *gafil* (İML s. 80)

Vācib: “Ar. İslam dinine göre yapılması gerekli olan”

*ķoparur; va ‘de ķılmağ anıñ üze **vācib**, velī kişilerning üküşreki bilmesler.* (HKT 261a/3-4)

zihī şīrīm ü şīrīm ölmek andın

zihī cān birmek ü cān iltmek uş çın

*munung tig **vācib** ol ‘aşık kim ölse*

cānın cānķa birip birge bolunsa (HŞ 4560/5-6-7-8)

ķörseyür-men ķörķünizni ķörgü bolmas ķözginem

*ķörk zekātın birge **vācib** ķolsa ķörķniğ bayıdın (KE 83r17)*

*namāz içre **vācib** nēçe bil onı*

ķerek erse bilgil eşitgil sanı

oķı fātiħa zām ķılıp sūredin

burun ēkki rek’at içinde munı (MM 108/1)

*andın song şeri’at bilgen şaħābalarķa Sordum erse, manga aydılar kim: Sanga hēç neerse bērmek **vācib** ermez, tēdiler.* (NF 347/8-9)

*hoş dostmız diyü iki ay va‘de verüp bir âdemimiz koşup könderdük ne vaqt ol cānibden dahı haber bilsek devlet kapusına könderirmiz ve dahı devletli sulţānıming ‘adl (ü) dadına lāyık kimseneleri devlet kapusına bildürmek kem̄ıneñize **vācib**dür eyle olsa kemineñize in‘ām olınan kullarınız ve dahı kefeniñ müsülmānları gāvurları mecmū‘ları hūsām kâzī‘du‘ācınızdan hoşnuddurlar (YB K.V.12-13-14-15)*

Vebāl: “Ar. günah”

*qorılık kim bolur ig özre **vebāl**
kovar başdın uşol sevdānı hālī
yigit sardı qarıgakim ni tedbir
kim ol yarım kaçar men bolsa men pīr (HŞ 4240/7-8-9-10)*

*andağ cemāl körüben
kim sewmese **vebāl** ol (KE 78v19)*

*biligsiz ‘amel ol érür tég zalāl
‘amelsiz bilig hem érür bil **vebāl**
bilig haqnı bilmek taqı emrini
tutup yıǵmışındın yıǵılmaq kemāl (MM 156/2)*

*peygāmbar ‘as aydı: yalğanlarning uluğraqı üç turur. Avval ol turur kim bir kimerse aysa: mundağ tüş kördüm taqı andağ tüşler kördüm, tēp aysa taqı haqıqatta körmedin yalğan tüşler çatsa, aning **vebāl**ı taqı ‘uqubatı ingen uluğ turur. (NF 381/3-4-5)*

Vera’: “Ar. Allah’tan korkma, haramdan kaçınma ve şüpheli olan şeylerden çekinme, takva, züht”

*muḥabbetniñ otı bagırköydürür
ve-lākin kabūl teşrifin keydürür
vera‘ zühd ü taqvā bilñ cān érür
er ol kim biligge ‘amel uydurur (MM 322/3)*

Yanut: “sevap”

*yanut, Tangrı katındın. taqı Tangrı aning katında **yanut**ning körklügi. (HKT 73b/9 , 74a/1)*

Yazıklıg: “günah işleyen” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(1)k + -lıg)

Yazıklıg: *günahlı, kusurlu* (İML s. 88)

Yazmış: “günah” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -mış)

azın azın èndi, aşaka èndi bēār boldı yazuğdın, ‘özür ètdi yazmışlarına köçti, köçti orundın (ME 179/1)

Yazuğ: “günah, suç ” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ğ)

cefā kılma manga kim yazuğum yok

vefādın öng bu yolda azuğum yok

bar irse yazuğum sen raħm kıl

yazuğ *bu ādemīdin resm irür bil* (HŞ 3345/3-4-5-6)

ķavluhu ta ‘ālā: ... (XII-25) Yūsuf Zeliħānıñ belāga salğanın işitti ve kōrdi erse tek tursam yazuğ maña yüklengey tēp aydı: men ançağa tegi ķatılmadım ol meni özige okıdı. (KE 84r1-2-3)

bu kēnglik yer yazdı, yazuğ ķıldı yazuğ eltdi anı (ME 4/1-2)

ēliñ tutmışında ēlin ırgama

kim ırgasa töklür bu yazuğ teme

mürīd şeyhni yazuğlu tēp bilmegü

bu ma ‘nīdin ötrü ēlin ırgama (MM 290/2-3)

Abū Ĥanīfe mezhebinde yunmuş suw kim bir yerke yıgılur, angar müsta ‘mel tēnür; ol suw necis turur, anıñ üçün kim PeyğāMBER ‘as aydı: Qayu mu ‘min ve muvaħħid bir namāz vaqtında ābdest qılsa, taqı fariza namāz qılsa, taqı bir vaqt namāzqa tegi tegme bir a ‘zālarıdın nē yazuq kelse, ol ābdest qılmuşta ol ābdest suwı ol a ‘zādın kelgen yazuqnı kēterür. (NF 44/11-12-13-14-15)

Yazuğ ķılğan: “günahkâr” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ğ + < ķıl- ‘etmek, yapmak’ + -ğan)

taķı örtmes miz Tangrıñing tanuğluķını; biz ol vaqtın yazuğ ķılğanlardın. (HKT 120b/7-8)

Yazuḡlu: “günahkâr, suçlu” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ḡ + -lu) (krş. yazıqlıḡ, yazuḡluḡ, yazuḡluk)

ḡattu ḡınadı anı, yazuḡlu tēdi anga yazuḡḡa nisbet ḡıldı anı yalḡturdı anı, umaḡza tēḡürdi anı (ME 87/4)

ēliḡ tutmıḡında ēlin ırgama

kim ırgasa töklür bu yazuḡ teme

mürīd şeyḡni yazuḡlu tēp bilmegü

bu ma ‘nīdin ötrü ēlin ırgama (MM 290/3)

Yazuḡluḡ: “günahkâr, suçlu” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ḡ + -luḡ) (krş. yazıqlıḡ, yazuḡlu, yazuḡluk)

"taḡı yoḡ ta ‘ām, meḡer tamuḡluḡlarnıḡ ḡanı taḡı iringindin. " "Yimez anı, meḡer yazuḡluḡlar." (HKT 546a/3-4)

kimige bir ḡarı kiḡi kimiḡi bar erdi, aydı: ey müsülmānlar ḡaçan yazuḡluḡ kimerse kimige kirse kimi mundaḡ bolur, ol yazuḡluḡni suwḡa salmaḡunḡa suw ḡarār tapmas. (KE 156r4-5-6)

alpluḡḡa nisbet ḡıldı anı, alp tēdi anga yā ustāḡ ḡıldı ḡafā ‘atın ḡabül ḡıldı anıḡ bēḡ yazuḡluḡ içinde (ME 80/6)

cahilliyat vaḡtında ḡāyiz ‘avretler ēliglerini sürttiler taḡı öḡin yazuḡluḡ kimerseleler ēliglerini sürttiler erse, ol aḡ taḡ ḡap-qara boldı tēp aydılar. (NF 38/14-15-16)

Yazuḡluk: “günah işlemeye meyilli, günahkâr” (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ḡ + -luk) (krş. yazıqlıḡ, yazuḡlu, yazuḡluḡ)

ol ḡudret birle biz ‘āḡā, cāfi yazuḡluklarnı Mu[ḡ]taḡā berekātında yarlıḡap tamuḡdın ḡutḡarıp sekiz uçmaḡḡa tēḡürüp öz dīdārıḡa müstevcib bolmaḡ faḡlıḡ keremiḡ birle ḡılı bērgil. (KE 219v1-2-3)

Yazuḡsız: “günahsız, suçsuz” (krş. yazuḡsız) (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)ḡ + -sız)

ḡavluhu ta ‘ālā: ... Ol ḡâlde Cebre ‘îl bir awuç balḡıḡnı alıp Fir ‘avnnıḡ aḡzıḡa tıḡdı imdi mü iman ḡeltürür-seḡ, mundın burun Mevlīḡa yazdıḡ teḡri-men tēdiḡ, yazuḡsız Benī İsrā ‘îl oḡlanların öltürdüḡ. (KE 116r15-16-17)

Yazuqsuz: “günahsız, suçsuz” (krş. yazuqsız) (< yaz- ‘günah işlemek’ + -(u)k + -suz)

qaçan kim musulmān boldı erse, cümle yazuqları qalmadı anadın tuğmış tég yazuqsuz boldı, tép aydı. (NF 335/11-12)

Yığaķ: “yasak, yasaklanmış şey” (< yığ- ‘engellemek’ + -aķ)

*ħarāmdın ıraķ tursa taķvā érür
vera ‘şüheligdin ırakraķ turur
biliñ ħaķ yığaķ buyruķın tut yöri
velī zühđ bu dünyā bıraķmaķ turur (MM 323/3)*

Yığaķlu: “yasak olan, yasaklanmış şey” (yığ- ‘engellemek’ + -aķ + -lu)

berk yerge soķdı nēmeni yığaķlu orun mungalttı anga (ME 16/3)

Yığaķsız: “helal, mübah” (< yığ- ‘engellemek’ + -aķ + -sız)

kedüklü boldı orun, ħorķunçluğ boldı yer, yurt yığaķsız ħicābsuz boldı kedük, ol ħorķunçluğ yer- (ME 47/7)

Yıgılmış: “menedilmiş, yasaklanmış” (< yığ- ‘engellemek’ + -(ı)l- + -mış)

taķı ol ol kim ıddı iki köp uluğ suwnı; bu süçüg tatlığ taķı bu şor tıħır. Taķı kıldı ol ikisi arasında ayırt, taķı yıgılmış yığılmaķ. (HKT 349a/4-5-6)

Yoldan kışğan kāfır: “doğru yoldan sapan, inkârcı, kāfır”

taķı yoldın kışğan kāfırlar, irdiler tamuğğa otun.” (HKT 551b/5)

Yük: “günah”

taķı kötergey yüklerini taķı yükler yükleri birle. (HKT 379a/9)

Yük ketürgen: “günahkâr” (< yük ‘günah’ + < ketür- ‘getirmek’ + -gen)

eger tilese iltgey sizni taķı kelgey yangı ħaķ birle. Taķı irmes ol, Tangrı üze yıgılğan. Taķı kötürmes yük ketürgen, önginniñ yükini. (HKT 417a/1-2)

Yük kötürgen: “günahkâr” (< yük ‘günah’ + < kötür- ‘götürmek’ + -gen)

aygıl. "Tangrıdın özgeni mü ister men İdi, taqı ol tigme bir nirsening İdisi? Taqı qazgānmas tigme bir nefis, meger aning üze; taqı kötürmez **yük kötürgen**, öginnüing yükin. (HKT 145b/3-4-5)

Zındıķ: "Ar. Allah'a ve ahirete inanmayan kimse"

cevāb bu turur: kündüz eltsem tamām halk körgey erdi, tünle eltiti muvāfıkdın ve münāfıkdın ve şiddıkdın ve **zındıķdın** belgülig bolsun tēp. (KE 218v2-3)

Zındıķ boldı ol kıyāmatğa bütmege terlik keçdi (ME 235/1)

2. 1. 9. Ecel, Ölüm, Ahiret, Kıyamet, Hesap Günü, Cennet ve Cehennem Üzerine Terimler

2. 1. 9. 1. Cennet ve Cehenemle İlgili Terimler

'Adn: "Ar. cennetin en yüksek mevkiine veya değişik yerlerinin tamamına verilen ad"

va 'de kıldı Tangrı bitgen erenlerge taqı bitgen tişilerge, büstānlar; aqar altınıdın arıqlar, cāvidānalar aning içinde taqı turğu yir arıg, **'Adnning** büstānları içinde. (HKT 191a/9 ' 191b/1-2)

birisi aydı: bizge niçe baqar-sen, biz qamuğ tapuğçı yumuşçılar-miz, cennāt-ı **'adn**din tapuğ kılğalı kełdük bizni koyğıl aqa baqğıl kim faqr-ı 'ālem ol turur. (KE 183r21 ' 183v1)

peygāmbar 'as habar bērü yarlıqar: Qaçan kim Haq te 'ālā **'Adn** atlıg uçmañnı yarattı taqı ol uçmañ, içinde türlüg türlüg ni'metler yarattı kim heç ādemñning közi körmişi yoq taqı qulaq eşitmişi yoq taqı ādemñning könglinge hem tüşmişi yoq. (NF 248/3-4-5)

A 'lā 'illiyyīn: "Ar. cennetin ve gökyüzünün en yüksek tabakası"

kördiler kim mübārek cānı **a 'lā 'illiyyīn**ke aşmış. (NF 92/14)

'Arş: "Ar. İslam inanişına göre göğün en yüksek katı, 9. felek"

haqıqat üze İğingning tutmaķı katıg. Haqıqat üze ol, ol yangıla kılur taqı qaytarur. Taqı ol yarlıqağan, dost tutğan. **'Arş** eyesi, ögmekke seza. (HKT 570a /7-8)

kılıp kulluķını öz iħtiyarı

bu biş nevbetni urdı tört yarı

anung na 'leyni boldı 'arş öze tãc

emin-î vahyi bilgen sırr-ı mi 'rãc (HŞ 135/1-2-3-4)

*mevlî ta 'âlã anı tilemedi 'arş nûrını Mûsî nûrî berü ketürdi tağğa kemişti, tağ yaradı
Mûsî tağğa baqtı yétmiş miñ er kördi, özi teg kilim keyip tayağ ėlinge alıp ... (VII-143)
têp feryãd kılurlar. (KE 123r19-20-21)*

*taqı bilgil, āgāh bolğıl kim bu Mi 'rãc qışşasını eştip könglünge andağ tüşmesün kim
Hãq te 'âlã 'arş üstünde turur têp, neteg kim bir qavm-i müşbihî terler. (NF 60/5-6)*

Aşnukı ana: “Hz. Havva” (< aşnukı ‘önceki, ilk’ + < ana ‘anne’)

Aşnukı ana: Hava ana, ilk ana (İML s. 12)

Aşnukı ata: Hz. Adem” (< aşnukı ‘önceki, ilk’ + < ata ‘baba’)

Aşnukı ata: Âdem, ilk baba (İML s. 12)

'Azãb firişterleri: “cehennem bekçileri, zebaniler” (< Ar. 'azãb ‘İslam inanışına göre
dünyada günah işlemiş olanlara ahirette verilecek ceza’ + < Far. firişte ‘melek’ + -ler + -
i)

*ündesün meclisini. Ündegey miz 'azãb firişterlerini. Andağ irmes; boyun sümegil anga.
Taķı secde kılķıl taķı yawuğıl. (HKT 577a/9)*

*penşenbe kün behişt dūzahñı ve 'azãb ferişterlerini yaratdı, cevrlerini yaratdı. (KE 3v4-
5)*

'Azãsil: “öz. is. Allah tarafından denenmek üzere yeryüzüne gönderilen İblis'in isyan
etmeden önceki adı ” (krş. 'Azãzıl)

*üç ferişteni ihtiyār kıldılar bir 'Azã atlığ, ékinçi 'Azãyã atlığ, üçünçi 'Azãsil atlığ. (KE
21r16-17)*

'Azãzıl: “öz. is. Allah tarafından denenmek üzere yeryüzüne gönderilen İblis'in isyan
etmeden önceki adı” (krş. 'Azãsil)

*mundagın yétinç kat kökke ağıdı yana uçmağğa kivürdi erse uçmağğa ėrklig boldı,
ferişterge üstãd boldı, Hãriş atın kiterdiler 'Azãzıl at bẽrdiler. (KE 4v6-7-8)*

Behişt: “Far. cennet”

penşenbe kün **behişt** dūzahı ve 'azāb feriştelərini yaratdı, cevrlerini yaratdı. (KE 3v4-5)

Benu'l-cān: “öz. is. cinler taifesi”

Ādam peyğāmbār 'as'nung zelleti ol erdi: Qaçan kim Tangrı tvt Ādam peyğāmbārını yaratmaq tiledi erse, feriştelərke aydı: Ey arıǵ qullarım, men tileyür-men kim yer yüzinde bir hālîfe yaratsam, tēdi erse, feriştelər aydılar: Yā Rebbenā, bu yer yüzinde ol kimerselərni mü yaratur-sen kim yer yüzinde fesād qılǵaylar, nāhaq qan tōkgeyler, neteg kim **Benū'l-cān**ni yaratting taqı yer yüzini anlardın toldurdung anlar fisq ve fesād qıldılar, nāhaq qanlar tōktiler, anlarını helak qılding. (NF 276/17 , 277/1-2-3-4)

Bustān: “Far. cennet” (krş. būstān)

müjde birür anlarǵa anlarınǵ İdisi, rahmet birle andın yaqı hoşnūdluk birle taqı **bustān**lar birle. Anlarǵa anıng içinde, ni'metler ulaşu. Cāvidānalar anıng içinde ulaşu. (HKT 183b/7-8)

Būstān: “Far. cennet” (krş. bustān)

taqı aydılar: "Bitmegey miz sanga, ançgaǵa tegrü kim açsang bizge yirdin çeşme." Yā bolsa sanga **būstān**, ħurmā yıǵaçlarındın taqı üzümündin; açsang arıqlarını aralarında, açmaq." (HKT 279a/7-8-9)

Cehennem: “Ar. dinî inanışlara göre, dünyada günah işleyenlerin öldükten sonra ceza görecekləri yer, tamu”

mu'minler taǵılmış teg kâfırlar müteferriq boldılar, qaştılar, Tāyifqa bardılar taqı ba'zıları öldiler, **cehennem**ke bardılar. (NF 74/4-5)

Cennāt-ı 'adn: “Ar. cennet bahçeleri”

birisi aydı: bizge niçe baqar-sen, biz qamuǵ tapuǵçı yumuşçılar-miz, **cennāt-ı 'adn**din tapuǵ kılǵalı kēldük bizni qoyǵıl aña baǵıl kim fahr-ı 'ālem ol turur. (KE 183r21 , 183v1)

Cennet: “Ar. dinî inanışlara göre imanlı, dünyada iyi işler yapmış kimselerin öldükten sonra sonsuz bir mutluluǵa kavuşacakları yer, uçmak, behişt”

közüm sigrür ikinci imdi iy yar

ni körküm kayra bismi'l-lah niler bar
bu karşıdın adın yir bolsa cennet
barur bolsam taqı artar bu miḥnet (HŞ 2225/1-2-3-4)

üküş erayğu selamlar tört <refik ü> yārığa ve tokuz ḥatunga ve eki 'ammığa seyyidā
şubān-ı ehlü'l-cenneti tebşirāt oğlan Munaşşıf sözi ba 'd-ez bu kitābnı tüzgen. (KE 2r15-
16-17)

Ciblî: “Ar. cehennemde yaratılmış olan dişi halk”

haberde andağ kelür: Mevlî celle celālehu tamuğ içinde eki ḥalk yaratdı, biri erkek
arsal şüretliḡ atı Tiblî, yana bir tişi but şüretliḡ atı Ciblî, kuḍruḡı yılan şüretliḡ, Tiblî
kuḍruḡı çıdan Mevlî kuḍreti birle ol ekeḡüniḡ kuḍruḡı kavıştı, tamuğ içinde ne yılan bar
erse Ciblî kuḍruḡındın taqı çıdan bar erse Tiblî kuḍruḡındın turur. (KE 4r8-9-10-11-
12-13)

Cin: “Ar. dinî inanışa göre duyularla kavranamayan, insanlar gibi irade ve anlama yeteneğine sahip, ilahi emirlere uymakla yükümlü tutulan yaratık “(krş. cinn)

senā ḥamd şükürdin nêçe ögdüler
bu ins ü melek cin nê kim ögdiler
olar aymışınça senā ḥamd şükür
ayur-miz ilāhî nê kim aydılar (MM 4/2)

Cinān: “Ar. ç. cennetler, cennet bahçeleri ”

eger bolsa şāfi munuḡ tég iman
bolur muttaḡî mü'min ornı cinān
şehādet kulavuz sa 'ādet refik
muḡar islām iḥsān ḥaḡīkat nişān (MM 23/2)

biḥār-i raḥmating içinde bizlerni musyaḡraq qılḡıl taqı atalarımıznı taqı analarımıznı
taqı ūstāḡlarımıznı taqı cümle aqribā ve 'aşāyirlarımıznı sen yarlıqaḡıl taqı kerem-i be-
ḡāyating birle cümle ümmet-i Muḡammedni şadr-i cinānda sen orun bērgil taqı luḡfi
beni ḥāyating birle ādamdın qıyāmatqa tegi kim kim seni birlediler taqı
peyḡambarlaringnı rāstqa tuttılar, cümlesini sen yarlıqaḡıl. (NF 443/11-12-13-14)

Cinn: “Ar. dinî inanişā göre duyularla kavranamayan, insanlar gibi irade ve anlama yeteneğine sahip, ilahi emirlere uymakla yükümlü tutulan yaratık” (krş. cin)

*toğardın kün batarğa tigrü kizdim
bu yir tomarın ilgim birle yazdım
ni yandın sorsangız anglarmen iy cān
keçik kuş ādemî **cinn** ü perîden* (HŞ 660/1-2-3-4)

Dev: “Far. şeytan, cin”

*baqayın kim ol t̄ā ‘at qılur-mu yā yoq mu? tēdi erse, Haq te ‘ālā aydı: Andağ bolsun tēdi
erse, İblīs ‘al daryā qırıǵına kelip qatıǵ āvāz birle çağırdı erse, cümle şeytānlar taqı
devler taqı perîler cem ‘ boldılar.* (NF 329/6-7-8)

Dūzah: “Far. cehennem”

*yitip yün süsi kim ajunni tuttı
uşol hūr atlanıp **dūzah**ka kitti* (HŞ 995/1-2)

*penşenbe kün behişt **dūzah**nı ve ‘azāb ferişelerini yaratdı, cevrlerini yaratdı.* (KE 3v4-5)

Felūn: “öz. is. ikinci kat gök”

*ēkinçi kat kök kümüşdin turur. **Felūn** atlıǵ, ferişeleri bürküt şüretliǵ, uluǵlarını atı
Rikbāyil turur.* (KE 3v12-13-14)

Firdevs: “Far. cennet, cennetteki tabakalardan birinin adı”

*haķıķat üze anlar kim bittiler taqı kıldılar edǵü ‘amellerini; irdi anlarǵa **Firdevs**
bustānları, tuzǵu.* (HKT 292b/5-6)

*yā Yahyā, ‘izzetim birle ant yağ qılur-men, eger sen **Firdevs** atlıǵ uçmaǵnı bir qata
körmiş bolsa erding, ol uçmaǵ ārzūsıdın yaǵing erigey erdi taqı nefsing uluǵ
meşaqatqa taqı zaǵmetke tahammül qılǵay erdi.* (NF 267/10-11-12)

Ġarībā: “öz. is. yedinci kat gök melekleri”

*yētinçi kat kök nūrdın turur, **ġarībā**, ferişeleri ādem şüretliǵ.* (KE 3v20-21)

Hāviye: “Ar. cehennem yedinci katı”

haq te'ālā munlar birle taqı mēni helāk qıldı, velīkin munlarnı cümlesini hāviyeke kemişti taqı mēni tamuğ qırığında qoyup turur (NF 395/12-13-14)

Havvā: “dinî inanışlara göre dünya üzerindeki ilk kadın, Havva Ana”

kışsa-i Ādem-i Şafī 'Aleyhi's-Selām [anı] topraqdın yaratğan kudret birle töritgen, ediz kökke ağğan, uçmağ içre kirgen, Havvā teg cüft bērilgen (KE 5r20-21 , 5v1)

Haq te'ālā cümle halāyıqnı Ādam atamız takı Havva anamızdın yarattı, taqı ādam Peyğāmbarnı topraqdın yarattı tēdi taqı bu āyatnı oqıdı, ... Ma'nīsı ol bolur kim: Tangrı te'ālā aytur: Ey halāyıqlar, men sizlerni Ādam taqı Havvadın yarattım, taqı sizlerni uluğ qabīla taqı kiçig qabīla qıldım biri biringizni tēp. (NF 51/8-9-10-11-12)

Hulle: “Ar. cennette giyileceğine inanılan elbise”

andın song Haq tvt yēti yüz ming ferīştelerke buyurdı kim: Uçtmağdın tāt keltürüng taqı hulle keltürüng taqı altun kemer keltürüng taqı altun taht keltürüng, tēp fermānladı erse, cümlesini keltürdiler. (NF 278/11-12)

Hūr: “Ar. cennette yaşadığına inanılan dişi varlık” (krş. hūrī)

eger uçtmağda hūrī irse meşhur

ol il uçtmağ irür ol fitneler hūr (HŞ 470/1-2)

ki[rip] 'Osmānnı öltürdiler, Resūl 'aleyhi's-selām aydı: maña mi'rāc tüninde bir alma bērdiler, eki pare kıldım, bir hūr çıktı, sordum: sen kimmiñ-sēn? Aydı: meni Teğri 'azze ve celle 'arş nūrındın yarattı seniñ mazlūm halīfēñ 'Osmānnıñ-men, tēdi. (KE 201v13-14-15)

uçtmağning hūrlarındın bir hūr yer yüzinge bir qata nazar qılsa, maşrıqdın mağribqa tegi hoş yıdığ bolğay, taqı hūrlarning keygen destārlarındın bir destārնı dünyāke keltürseler, dünyāning avvalıdın āħiringa tegi nē kim māl tawar bar erse, cümlesi [a]ning bahāsinga yetmegey. (NF 64/2-3-4-5)

Hūrī: “Ar. cennette yaşadığına inanılan dişi varlık” (krş. hūr)

eger uçtmağda hūrī irse meşhur

ol il uçtmağ irür ol fitneler hūr (HŞ 470/1-2)

*Mālik bin Dīnār rahmhi aytur: Bir kēçe manga ġaflat ġālib boldi, virdimni qilu bilmedim, uyquġa bardim. Tūşümde körer-men: Uçtmah **hūrīl**aridin bir hūra manga kelür, êlginde bir ruq ‘a bar. (NF 322/15-16-17)*

Huṭame: “öz. is. cehennemnin beşinci katı”

*yıġılġıl; bırakılġay tamuġka. Taķı ne bildürdi sanga, ne turur **Huṭame**? Tangrıning yandurmuş otı, ol kim aşar, ġālib bolur köngüller üze. (HKT 580b/3-4-5)*

‘İlliyyīn: “Ar. gökyüzünün ve cennetin en yüksek, en kutsal tabakası”

*bu ‘amal içinde hēç riyā ve sem ‘a yoq. Bu qulumnung ‘amalıni **‘İlliyyīn** atlıġ yerde qodung, tēp fermān kelgey, tēp aydı. (NF 402/16)*

İsmā‘īl: “öz. is. birinci kat gök meleklerinin önderi”

*şıfat-ı semāvāt: Evvelķi kat kök yaşıl zümürüddin turur, atı Ruķī‘ā turur, feriştelere arı şüretliġ turur uluġlarınıñ atı **İsmā‘īl** turur. (KE 3v10-11-12)*

Kevşer: “Ar. cennette bulunduġuna inanılan kutsal ırmak, havuz veya çeşme”

tolup beste aġızlar kând u şekker

*‘aceb kim ança şīrīn bolsa **kevşer***

irin yakut ve tiş dūr lafzı gevher

saçar gül ing özre saçları ‘anber (HŞ 460/7-8-9-10)

*bu sözde ęrdiler kim bulut yanıp keldi oġlanrı **kevşer** suvı? birle yuvup közge sürme tartıp uçmah yıdıġları birle mu ‘aṭtar kılıp harīrge yörgep keltürüp Eymene önide koydı. (KE 183v20-21 , 184r1)*

*taķı êkki arıq zāhir turur, āşkārā aqat, taķı êkki arıq örtüġlüġ aqar. Ol êkki arıq kim āşkārā aqar, biri Nīl turur, Mısır şehrinde aqar, taķı biri Furāt turur kim Kūfe şehrinde aqar, taķı ol êkki arıq kim örtüġlüġ aqar, biri Selsebīl turur, uçtmahqa aqar, taķı biri **Kevşer** havzınga aqar, oġdın qatıġraq aqar taķı suvı sūtdin aqraq turur taķı ‘aseldin sücüg turur. (NF 57/5-6-7)*

Kıdem: “öz. is. göğün üçüncü katı”

*üçünçi kök kıızıl yâkûtdın turur, atı **Kıdem**, ferîşteleri bôri şûrethîğ, uluğları Kökbâyil athîğ.* (KE 3v14-15)

Kökbâyil: “öz. is. üçüncü kat gök meleklerinin önderi”

*üçünçi kök kıızıl yâkûtdın turur, atı **Kıdem**, ferîşteleri bôri şûrethîğ, uluğları **Kökbâyil** athîğ.* (KE 3v14-15)

Kürsî: “Ar. kürsü, arşın altındaki gök katı”

*uluğ bigler koyup **kürsî** oturmuş
edeb saklap nedîmler örü turmuş
tüzüp altun kümüş töker ini sâkî* (HŞ 3795/5-6-7)

*ol taht mescidü'l-ḥarām teñinçe erdi, taht üze bir **kürsî** ıddı Ka'be teñinçe erdi.* (KE 7r10-11)

Maḳām-ı maḥmūd: “en yüksek şefaât makamı, peygamberimize vaad edilen makam”

*yarlığ keldi: mundağuk kalmağay, kamuğ 'âlemni aña musaḥḥar kılğay-men, **maḳām-ı maḥmūd**nı aña bergey-men, kamuğ yalavaçlarğa anı uluğ kılğay-men.* (KE 188r15-16-17)

Mālik: “Ar. İslamiyete göre cehennemın hakimi ve kapıcısı olan ve zebanileri idare eden melek”

*taķı nida kıldılar: "Ay **Mālik**! Öldürsün bizni, İğing." Aydı: "Ḥaķīkat üze siz kiçgenler."* (HKT 472a/5)

***Mālik** ayğay nelük köyürmes-sen? Ot ayğay; ey [**Mālik**]. Sen köyür tēyür-sen ammā Mālikü'l-mülūk aytur: köyürmegil.* (KE 51v14-15)

Me'ātib: “Ar. cehennemdeki azap yeri”

*Mevlî ta 'ālādın yarlığ kēlür: dünyāda zinā tanuḳluğu tōrt erdi, özge **me'ātı** [**b**] tanuḳluğu ēki erdi.* (KE 200v3-4)

Nevbâyil: “öz. is. dördüncü kat gök meleklerinin önderi”

törtünçü kat kök ak yinçüdin turur, atı Yāhūn, ferişterleri at şüretlîğ, uluğları **Nevbāyil** athğ. (KE 3v15-16)

Rızvān: “Ar. cennetin kapıcısı olan büyük melek”

yā Cebre’il, bu êkki köşk kimlarning köşkleri turur? tēdim erse, Cebre’il ‘as aydı: Yā Muhammed, bu su’ālñı **Rızvān**dın su’āl qılğıl, ol cevāb bērsün, tēdi erse, **Rızvān**dın su’āl qıldım. (NF 179/8-9-10)

Rikbāyil: “öz. is. ikinci kat gök meleklerinin önderi”

ēkinçi kat kök kümüşdin turur. Felūn athğ, ferişterleri bürküt şüretlîğ, uluğlarınñ atı **Rikbāyil** turur. (KE 3v12-13-14)

Rikfā: “öz. is. beşinci kat gök meleklerinin önderi”

ēkinçi kat kök kümüşdin turur. Felūn athğ, ferişterleri bürküt şüretlîğ, uluğlarınñ atı **Rikbāyil** turur. (KE 3v12-13-14)

Ru’bāyil: “öz. is. altıncı kat gök meleklerinin önderi”

altınçı kat kök sarığ yākūtdın turur. Vefṭā athğ, ferişterleri vildān şüretlîğ, uluğlarınñ atı **Ru’bāyil** turur. Yētinçi kat kök nūrdın turur, ġarībā, ferişterleri ādem şüretlîğ. (KE 3v19-20)

Ruḳī’ā: “öz. is. birinci kat gök meleklerinin önderi”

şifat-ı semāvāt: Evvelkī kat kök yaşıł zūmürrüddin turur, atı **Ruḳī’ā** turur, ferişterleri arı şüretlîğ turur uluğlarınñ atı İsmā’īl turur. (KE 3v10-11-12)

Sa’īr: “Ar. cehennem”

aymışlar: ... Ya ‘nī ... bir uluğ **sa’īr** teg bolup yatur erdi. (KE 116v11-12)

Saḳār: “öz. is. cehennem”

ilāhī cānım ol ḳamuğın sever

ḥarām ḳıl bu miskīnge nār u **saḳār**

kim āmin tiyü munda tipretse til

ol irning yolını bular birle ḳıl (HŞ 165/5-6-7-8)

Saknuqluqlar sarāyi: (T. + Far.) “cennet” (< saknuq ‘ takva sahibi ’ + -luğ + -lar + < Far. saray ‘ diyar, yurt ’ + -ı)

neme körklüg, saknuqluqlar sarāyi! (HKT 260a/3)

Sidre: “Ar. Hz. Muhammed’in miraç gecesinde Cebrail ile birlikte yükseldiği yedinci kat semada bir makam”

anung katında sığıngu yirning uçmaqlı. Ol vaqtın kim kelür Sidrege, ol kim kelür. (HKT 503b/1-2)

sidretin kanat tokıp inip öwürdi, yēti yolu bıçaqnı türtdi ötmedi, qahr kılıp bıçaqnı yerge çaldı, bıçaqdın ün keldi: ey halīl, sen kesgil tēyür-sen ve Celīl kēsmegil tēyür. (KE 51v11-12-13)

Sidretü'l-müntehā: “Ar. arşın sağ yanında ötesine hiçbir yaratığın geçemeyeceği ağaç” (krş. sidretü'l-müntehī)

taqlı kördi anı taqlı bir inmekdeki Sidretü'l-müntehā katında. (HKT 503a/7 , 503b/1)

derhāl Cebre'īl Sidretü'l-müntehādın Yūsufqa keldi. (NF 356/6)

Sidretü'l-müntehī: “Ar. arşın sağ yanında ötesine hiçbir yaratığın geçemeyeceği ağaç” (krş. sidretü'l-müntehā)

yētinçi kat kökge tēgdük erse hemān arīka kapuğ açtılar, kirdük İbrāhīm peygamberni kördük, sordum: bu kim turur? Aydı: atan İbrāhīm peygamber. Yana sidretü'l-müntehīni kördüm, ... Macar atlıq kabīle bar (KE 209r4-5-6)

Sulṭayā'īl: “öz. is. beşinci kat gök meleklerinin önderi”

beşinci kök altundın turur, Atı Rikfā, ferişteleri hūr şūrethīg, uluqlarınıñ atı [Sulṭayā'īl] (KE 3v17-18)

Şer' uçmaqlı: “cennet”

*kim ol tengri kişiler özre muṭlaqlı
yalavaç ıdtı mini tut sözüm haqlı
tapunma otqa koy haqlı dīnni tut*

bu *şer' uçmaḥına* kir otnı unut (HŞ 4625/1-2-3-4)

Tamuḡ : “Soğd. cehennem”

*ḥakīkat üze anlar kim fitne kıldılar mu'mın erenlerge taḳı mu'mına tişilerge, andın song tevbe kılmadılar; anlarḡa **tamuḡ** ḳını taḳı anlarḡa ot ḳını.* (HKT 570a/3-4-5)

şabır birle kiçer az 'ömr nitegü

aḋaḳ aḳsaḳ niteg menzilge yitgü

***tamuḡ** āḥım ḳatında zerre uçḡun*

irür ḳatıra yaşıım üskinde ceyḥūn (HŞ 2255/1-2-3-4)

Tamug: tamu, cehennem (İML s. 68)

*Mevlī ḳudreti birle ol ekeḡüniḡ ḳudruḳı ḳaviştı, **tamuḡ** içinde ne yılan bar erte Ciblīḡ ḳudruḳındın taḳı çıḋan bar erte Tiblīḡ ḳudruḳındın turur.* (KE 4r11-12-13)

*ḥaq Te'ālāning fermānını tegürü başladı, kāfirlarnı **tamuḡ** otındın qorquta başladı. Andın song bir qaç eyyām keçti.* (NF 10/1)

*yalıngladı ot **tamūḡ** yā yalıng, ol şāfīyalıng* (ME 151/1)

müsilḡmān namāznı ḳaḫa kılmāḳı

sebeb ol tamuḡda uzaḳ ḳalmāḳı

***tamuḡ** içre seksen yıl ol bir namāz*

ḳazā ḳılmışıḡa 'azāb bolmaḳı (MM 161/3)

***tamuḡ** dāmmda ḳalur ḳuş imes min*

tilim ayvān üze uçḳan ḥümā min (MN 134/1)

Tamuḡ orni: (Sogd. + T.) “cehennem” (< Soğd. tamuḡ ‘cehennem’ + < T. orun ‘yer’ + -ı)

uḡol yirde barıp būnyād kıldı

***tamuḡ** ornında ol uçtmaḡ kıldı*

umıdı yok kim ḳişi ol yirge bargay

bu açıḡ birle şīrin anda turgay (HŞ 990/7-8-9-10)

Tamuḡ ḥāzını: (Sogd. + Ar.)“cehennem bekçisi, zebani”

yawuḵ bolur kim ayrılrsa öfkedin. Tigme bir kez kim kemşildi anıng içinde bir ögür, sordı anlarğa **tamuḡ ḥāzınları**: "Kelmedi mü sizge qorḡutḡan?" (HKT 540a/2-3)

Tamuḡluḡ: "cehenneme girecek olan" (krş. tamuḡluḡ) (< Sog. tamuḡ 'cehennem' + -luḡ)

ileyindin tamuḡ; taḡı içrülür suwdın, **tamuḡluḡlardın**. (HKT 248a/9 , 248b/1)

anda keḡdin Ḥüseyn raziya'llāhu 'anhu qatıḡ telim sançıştı, **tamuḡluḡların** tamuḡğa ıdtı, suwsalıḡ namāz ḡıldı olarḡa tepündi, olar ma Ḥüseynḡa tepündiler. (KE 248r7-8)

Harūne'r-Reṣīd bu mes'eledin su 'āl ḡıldı erse, cümlesi aydılar: Bizler bu mes'elening cevabın aytu bilmez-miz, anıng üçün kim bu ādam oḡlınıng uçtmahlıḡ bolmaḡını taḡı **tamuḡluḡ** bolmaḡını kimerse bilmez; ādam āḡır ḡālında ne ḡal üze dūnyādın çıkar ma 'lūm ermes, tēdiler erse, Ḥalīḡa qatıḡ qadḡurdı, müteḡayyir boldı erse, bu 'ulemālar arasıdın bir nārasīde oḡlan örü qoptı taḡı aydı: Ey Ḥalīḡa, qadḡurmaḡıl, bu mes'elening cevābnı men bilür-men, tēdi erse, Ḥalīḡa sewüindi. (NF 204/1-2-3-4-5)

Tamuḡluḡ: "cehennemlik" (krş. tamuḡluḡ) (< Soḡd. tamuḡ 'cehennem' + -luḡ)

āḡır nefrīn ḡılı ay men anga men

ilahi ṣūkr bāri sen bilür sen

otum iksildi deryādın alıp çık

tamuḡluḡ ḡıl mini ya hem ūçtmahlıḡ (HŞ 2290/7-8-9-10)

Necāşīḡa telim māl ıdalıḡ, ḡişi ıdsun ṣefā'at ḡalsun biziḡ bulunlarımıznı yandurup bērsün, tēp bitig bitidiler, aydılar: imdige tēḡi biz melikge eḡḡü saḡınḡanlar-miz, imdi saḡınḡımız ol turur, biziḡ aramızda bir er çıktı atalarımız dīnin buzḡalı oḡradı, teḡrilerimizni söker, atalarınız ḡamuḡ **tamuḡluḡ** tēyür, aramızda alalıḡ kemişti, rūzgārımız bulḡandı, biz bula<r>nıḡ birle turuštımız, ol ma bizge çerig ıdtı anḡamıznı öldürdi, bir anḡamıznı bulnadılar. (KE 232v5-6-7-8-9)

ḡaq te'ālā ēkki közüḡni alsun taḡı ēkki ḡulaḡıḡnı alsun taḡı ēkki ēlḡıḡnı alsun taḡı ēkki aḡaḡıḡnı alsun taḡı seni ebedī **tamuḡluḡ** ḡılsun! tēp qarḡadı. (NF 136/17 , 137/1)

Tesnīm: "Ar. cennette bir pınar adı"

*içrülürler şarābdın, mühr kılınmış. Mühri aning yıpar. Taķı aning içinde rağbat kılson, rağbat kılğanlar. Taķı aning katıķı, **Tesnī**mdin. (HKT 568a/6-7)*

Tiblīt: “öz. is. cehennemde yaratılmış olan erkek halk”

*haberde andağ kelür: Mevlī celle celālehu tamuğ içinde eki halk yaratdı, biri erkek arsal şüretliğ atı **Tiblīt**, yana bir tişi but şüretliğ atı Ciblīt, kuđruķı yılan şüretliğ, **Tiblīt** kuđruķı çıdan Mevlī kuğreti birle ol ekeğüniñ kuđruķı kavıştı, tamuğ içinde ne yılan bar erse Ciblīt kuđruķındın taķı çıdan bar erse **Tiblīt** kuđruķındın turur. (KE 4r8-9-10-11-12-13)*

Ṭubī: “Ar. cennette bulunduğuna inanılan, kökü yukarıda, dalları aşağıda büyük bir ağaç”

*ferişteler hıdmetde bolğaylar, ğilmān u vildān şarāb-ı tahūr tutkaylar, uçmaķ kışları **Ṭubī**yıgaçı (KE 202r11)*

Uçmaķ: “Soğd. cennet” (krş. uçmaķ, uçmaķ, uşmaķ, uşmaķ)

kim ol tengri kişiler özre muṭlaķ

yalavaç ıdtı mini tut söziim ḥa'

tapunma otķa koy ḥaķ dīnni tut

*bu şer‘ **uçmaķ**ına kir otnı unut (HŞ 4625/1-2-3-4)*

*ķışsa-i Ādem-i Şafī ‘Aleyhi s-Selām [anı] topraķdın yaratğan kuğret birle tōritgen, eğiz kökke ağğan, **uçmaķ** içre kirgen, Havvā teğ cüft bērilgen (KE 5r20-21 , 5v1)*

*manga ta‘ām bērsengiz, Ḥaķ te‘ālā sizke **uçmaķ** ta‘āmıdın yandursun, tēp du‘ā qıldı erse, ‘Alī razhu aytur: Men, bu kēçe taķı Ḥaķ riżāsı üçün bu etmekni ol esīrke bērür-men taķı açlıq zaḥmatını bu kēçe taķı tartar-men. (NF 142/5-6)*

Uçmaķ: “Soğd. cennet ” (krş. uçmaķ, uçmaķ, uşmaķ, uşmaķ)

eger uçmaķda hūrī irse meşhur

*ol il **uçmaķ** irür ol fitneler ḥūr*

mühīn bānū bularnı mun-tig asrar

ḥisābın bilse bolmaz altunı bar (HŞ 470/1-2-3-4)

*tëve yüz taqı kırk bəşinde zekāt
maḥāz̄ ēkki hıḳḳa kélür bu üç at
yüz eligde üç hıḳḳa bərmek kerek
zekāt bərse **uçtmaḥ** tamuğdın necāt (MM 212/4)*

*Cebre' ilke ḥiṭāb keldi: Yā Cebre' il, bargıl taqı **uçtmaḥ** tapa nəzar qılğıl tēdi erse, ēkki qata nəzar qılmuş erdi; baqar, tört yanında ağır işler, üküş emgekler, telim tā'at ve 'ibādat birle qapsanmış kördi erse, aydı: Yā Rebbi, 'izzeting birle ant yād qılur-men, ḥaqiqat qorqum kim heç kimerse uçtmaḥqa kirmegey tēp. (NF 61/8-9-10-11)*

Uçmaḥlıḡ: “cennete girecek olan, cennetlik” (krş. uçtmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḳ, uçmaḥlıḳ) (< uçtmaḥ ‘cennet’ + -lıḡ)

*taqı Mevlī ta'ālā yarlıkar: yarın **uçmaḥlıḡlar** uçmaḥdın tamuğluḡlarını körerler, tamuğluḡlar uçmaḥlıḡlarını körerler kamuḡ kınlarğa tākat keltürürler feryād kılmaslar amma açlıḳ susaḡlıḡğa feryād kılurlar. (KE 102r11-12-13-14)*

Uçtmaḥlıḡ: “cennetlik” (krş. uçtmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḳ, uçmaḥlıḳ) (< uçtmaḥ ‘cennet’ + -lıḡ)

*Umm-i Seleme aydı: 'Oṣmān ibnü Maz'ūn neme edgü zāhid, pārsā kişi erdi, süngütlük bolsun angar uçtmaḥ, tēdi erse, Peyḡāmbar 'as ḡazab qıldı taqı aydı kim: Yā Umm-i Seleme, sanga nə ma'lūm boldı anıḡ **uçtmaḥlıḡ** erdüki? Vallāh, men kim Tangrıning resūlı turur-men hemişe qorquḡ içinde turur-men kim Ḥaq te'ālā benim birle ne mu'āmilat qılğay, tēdi. (NF 239/5-6-7-8)*

Uçtmaḥlıḳ: “cennetlik” (krş. uçtmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḳ, uçmaḥlıḳ) (< Soğd. uçtmaḥ ‘cennet’ + -lıḳ)

*Harūne'r-Reṣīd bu mes'eledin su'āl qıldı erse, cümlesi aydılar: Bizler bu mes'elening cevabın aytu bilmez-miz, anıḡ üçün kim bu ādam oḡlınıḡ **uçtmaḥlıḳ** bolmaḡını taqı tamuğluḡ bolmaḡını kimerse bilmez; ādam āḥir ḥālında ne ḥal üze dünyādın çıqar ma'lūm ermes, tēdiler erse, Ḥalıḡa qatıḡ qadḡurdı, müteḥayyir boldı erse, bu 'ulemālar arasdın bir nārasīde oḡlan örü qoptı taqı aydı: Ey Ḥalıḡa, qadḡurmaḡıl, bu mes'elening cevābnı men bilür-men, tēdi erse, Ḥalıḡa sewündi. (NF 204/1-2-3-4-5)*

Uçmaḥlıḳ: “cennetlik” (krş. uçmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḳ, uçmaḥlıḳ) (< Soğd. uçmaḥ ‘cennet’ + -lıḳ)

yana bir cevāb ol turur: mü`minlerka ulaşı nuşret erdi ammā kāfirler bilmediler, kāfirler basıkmışta kendü nuşret turur, şehādet bolsa nuşret turur, **uçmaḥlık** bolur. (KE 227r17-18)

Uçmak: “Soğd. cennet” (krş. uçmaḥ, uçmaḥ, uçmağ, uçtmaḥ, uştmaḥ)

anlar kim mīrāš alurlar **uçmaḥnı**, anlar aning içinde cāvidānalar. Taḳı yarattuk kişini süzükdin balçıkıdın. (HKT 328b/1-2)

Uçmak: cennet (İML s. 79)

eger körse yüzüingni lāle solğay

sining dik gül meger **uçmaḥ**da bolğay (MN 58/2)

Uçmaḥlıg: “cennette yaşayan, salih” (< Soğd. uçmaḥ ‘cennet’ + -lıg)

taḳı birdük anga dünyada, körklüglük; taḳı ḥaḳıḳat üze ol, ol cihānda **uçmaḥlıg**lardın. (HKT 269b7)

Uçmaḥnung ariğ ḥavzi: “cennette bulunan suyu temiz ve hoş olan havuz, kevser” (< Soğd. uçmaḥ ‘cennet’ + -nung + < ari- ‘saf, temiz’ + -ğ + < havz ‘su birikintisi, göl’ + -ı)

biz birdük sanga, **uçmaḥnung ariğ ḥavzını**. (HKT 581b/6)

Uçmaḥçı: “cennete gitmek isteyen” (< Soğd. uçmaḥ ‘cennet’ + -çı)

malındın kör ni iletti yirge ḳārūn

yana **uçmaḥçı**dın şeddād-ı mel ‘ūn (HŞ 2925/7-8)

Udıyur yir: “uyku yeri; mezar” (< udı- ‘uyumak’ + -(y)ur + < yir ‘yer’)

aydılar: "Ay bī-çāralık bizge! Kim ḳopğardı bizni **udıyur yirimiz**din? "Taḳı anı kim va ‘de ḳıldı Tangrı taḳı rāst aydı ıdılmışlar." (HKT 423b/1)

Uşmaḥ: “Soğd. cennet” (krş. uçmaḥ, uçmaḥ, uçtmaḥ uştmaḥ, uştmaḥ)

yarlıg keldi: Ey ādem, **uşmaḥ** yaratdım aḳa kirgüçiler ma yaratdım, tamuğ yaratdım aḳa kirgüçiler ma yaratdım, maḳa şükr ḳılsunlar tēp.. (KE 10v4-5-6)

Uştmaḥ: “Soğd. cennet” (krş. uçmaḥ, uçmaḥ, uçtmaḥ, uştmaḥ)

*ümîd ol turur kim bu kitābnı oqıǵanlar bolǵay kim bu kitāb sözleri birle ‘amel qılǵaylar taqı bu kitāb anlarqa Haq te‘ālāning **uštmaḥ**larınǵa yolçı bolǵay ol ‘amel qılǵanlar berekātında bolǵay kim Haq te‘ālā bu kitabnı cem ‘ qılǵan ‘āṣī ve cāfī qulını yarlıqayǵay. Āmin rabbū’l-‘ālamīna. (NF 2/16-17 , 3/1-2)*

*hōş yıdıǵlu kıldı Tǵıǵrı **uštmaḥ**nı ideleri uçun (ME 82/4)*

Uštmaḥ: “Soǵd. cennet” (krş. uštmaḥ, uçmaḥ, uçmak, uçtmaḥ, uštmaḥ, uštmaḥ)

*anlar kim nīk-baḥt boldılar, **uštmaḥ** içinde. (HKT 224b/3-4)*

*meni **uštmaḥ**ǵa kiwürsen ni‘metlerin körsem. ‘Azrā’īl aydı: ol meniñ elgimde ermez. (KE 20v6)*

*ḥadīṣ naşş ebedü’l-ebed bāḳi ol
taqı bu ‘aḳil cān ten ilşāḳı ol
tēlimlerge ‘aḳlı ‘ıḳāl ol bilıñ
tēlim tēlbenüñ **uštmaḥ** müştāḳı ol (MM 332/4)*

Veftā: “öz. is. göǵün altıncı katı”

*altıncı kat kök sarıǵ yāḳūtdın turur. **Veftā** atlıǵ, ferīşteleri vildān şūretliǵ, uluǵlarınıñ atı Ru‘bāyil turur. (KE 3v19-20)*

Yāhūn: “öz. is. göǵün dördüncü katı ”

*törtünci kat kök aḳ yinçüdin turur, atı **Yāhūn**, ferīşteleri at şūretliǵ, uluǵları Nevbāyil athǵ. (KE 3v15-16-17)*

Zaḳḳūm: “cehennemde bulunduǵuna ve acı meyvesi cehenneme gidecek olanlara yedireleceǵine inanılan ağaḥ”

*ba‘zı müfessirler aymışlar: Qıyāmat kün bolsa āvş Haq tebāreke ve te‘ālā Abū Lehebni taqı ḥatunı Umm-i Cemīlni tamuǵqa kemişgey. Velīkin ḥatunı Umm-i Cemīlke tamuǵ erklıǵı ferīşteler buyurǵaylar: **Zaqqūm** tikenleridin bir baǵ qılıp arqangǵa keltürgil! tēp. (NF 17/17 , 18/1-2)*

Zebānī: “Ar. cehennem bekçisi, zebani” (krş. Zebānīye)

qıyāmat kün bolsa āvş mēni zebānīlar tutup eletürler bolsalar, bu dōstum mēni şefā‘at qılıp qurtarğay taqı manga bu dōstumnung fāyidası taqı menfa‘atı tēggey-mü? tēp sening birle dost boldum. (NF 223/15-16-17)

Zebānīye: “Ar. cehennem bekçisi, zebani” (krş. Zebānī)

peygāambar ‘as aydı: Qıyāmat kün bolsa, avş qavmlar kelgeyler, řā‘at ve ‘ibādatlarının savābları Tihāmaning tağları mengizlig bolğay. Haq te‘ālādın fermān kelgey kim: Bularnı tamuğğa eleting, tēp. Zebāniyyeler kelip bu kimerselerni tamuğqa eletgeyler, tēdi (NF 392/12-13-14-15)

2. 1. 9. 2. Ecel, Ölüm, Ahiret ve Kıyamet Günü İle İlgili Terimler

Āhīret: “Ar. dinî inanışa göre, insanın öldükten sonra dirilip sonsuza dek kalacağı ve Allah’a hesap vereceği yer, öbür dünya ”

kim tileyür bolsa dūnyā yanutını, Tangrı řatında dūnyāning yanutı taqı āhīret yanutı. (HKT 96b/9‘97a/1)

su‘āl: tilge yūñüllüki neteg turur, terāzūğa ağırlıķı neteg turur? Cevāb: dūnya ĥālī āhīret ĥālīga meñzemez, dūnyā artuķluķı āhīret eksüklüki turur. (KE 53r3-4)

maqşudları dūnya fāyidesi turur, āhīret şevābı ermez. Yana bir řa‘fānı körer-men tamuğ içinde, saçındın asılmış, dimāği qaynayur erdi. (NF 67/14-15)

Āhīr-i ‘ōmr:“ölüm vakti”

ķaçan Mūsīniñ āhīr-i ‘ōmri boldı ėrse münā[cāt] ķaldı: İđiyā Benī İsrā‘īlğa nerse kerāmet ķılğıl kim mendin soñ olarğa ĥüccet nuşret bolsun düşmen üze: İği ‘azze ve celle yarlıg ķaldı: ey Mūsī aygıl bir tābūt ķılsunlar ol taşnı taqı elvāĥ uşaklarını taqı seniñ ‘aşāñnı taqı Hārūnnıñ ‘imāmesini anıñ içide ķoysunlar. (KE 131v15-16-17-18)

Āhīrū'z-zamān : “ahir zaman, öte dünya, ahiret”

Tevrīt ve İncilde āhīrū'z-zamān peygamberiniñ na‘tı ve şıfatı bitilmiş ėrdi, anı körmiş ėrdi ol peygāamber munda bolğay tēp arķış ĥalkın ķonaklağayın tēp ķarşu ķelip ķārvān ĥalkığa aydı: mundın ötseñiz ot su temas-sız, tēp ķārvānnı tüşürdi, řa‘āmlar anuķlap arķış ĥalkın ėviñe ündedi. (KE 189r5-6-7-8)

Ajun: “Soğd. dünya”

Ajun: *dünya* (İML s. 8)

Aldaşmak küni: “kıyamet günü”

*taķı biting Tangrıǵa taķı yalawaçınǵa, taķı ol yaruqluǵǵa kim indürdük. taķı Tangrı, anı kim ǵılur siz bilgen. Ol kün cem ‘ ǵılur sizni, cem ‘ küninge, ol, **aldaşmak küni**. (HKT 533b/9 , 534a/1)*

‘Älem-i süflî: “Ar. bu dünya”

*yana bir ‘**älem-i süflî**’de yêti burcdın on êki yulduz tuǵdı, yêti burc ǵayı têsên: Ya ‘ķūb yalawaç, Şūşe, Ra ‘avre, Sünbüle, Ǵamer, Ĥabîbe, Rāḥîl. (KE 66v13-14)*

‘Aleyhi'l-la ‘ne: “Ar. lanet onun üzerine olsun anlamında şeytan için kullanılan söz.”

*kemişti iblîs ‘**aleyhi'l-la ‘ne** ümenmeki içinde. Bâṭıl ǵılur Tangrı, anı kim kemişür iblîs. (HKT 324b/8)*

*ma ‘rūz oldur ki şerîf ḥazretiñizden biz miskin ḥādimleriñize kelām-ı şerîf keldi ki ḥünkār ḥazretleri ǵara boǵdan ‘**aleyhi'l-la ‘ne** üzerine ǵazāya ǵaşd eyledi sizlere daḥı i ‘lām oldur ki cemi ‘ leşkeriñizle ḥünkāra muvāfaqat idüp dîn-i islāmǵa mu ‘āvenet idüp ol tarafdın yöriseñiz diyü bize ḥaber tegdi ise özümüznüñ yaǵımız daḥı var (YB K.VI.12-13-14-14-15-16)*

Ayirt küni: “kıyamet günü”

*bî-çāralıǵ ol kün yalǵanǵa nisbet ǵılǵanlarǵa! Bu, **ayirt küni**. (HKT 560b/9 , 561a/1)*

Bilinmiş kün: “kıyamet günü” (< bil- ‘ bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak’ + - (i)n- + -miş + < kün ‘ gün ’)

*ayǵıl: "Ḥaķîqat üze avvalǵılar taķı āḥırǵılar, cem ‘ kılınmış tururlar **bilinmiş künnüñ** belgülig ǵılınmış vaqtinga. " (HKT 512a/ 8-9)*

Bitig: “amel defteri” (< biti- ‘ yazmak ’ + -g)

*tigme bir kişige, yapşurduǵ ‘amelini boyninga. Taķı çıkarur miz anga kıyāmat kün **bitig**; satǵaşur anga, yayılmış. "Oǵuǵul **bitigingni**. (HKT 272a/2-3-4)*

Borğu: “kıyamet gününde Hz. İsrâfil’in üfleyeceği boru, sûr”

*ol kün ürülür **borğu**ğa, taķı yığar miz yazuk kılğanlarını ol kün, çüngürler.* (HKT 307b/4-5-6)

niteg aķlandı irse şāh-ı ‘ālem

saķındılar kim ırğandı yir ol dem

*çalındı **borğu** körüler uruldı*

‘alemler hem havalarķa kötrüldi (HŞ 3185/7-8-9-10)

Bu ajun: (T. + Soğd.) “bu dünya”

Bu ajun: *bu dünya* (İML s. 22)

Būd: “Far. varlık”

mürīd yönsüzün pes ķadem ķılmağıl

murād maķsudunğın ıraķ ķalmağıl

*ķadem **būd** vücūdnlı fīdā ķılmaķ ol*

munuğ birle ģaķdın öñin ķolmağıl (MM 294/3)

Can: “Far. insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık, ruh, hayat ”

*andın song rāst ķıldı anı taķı ürđi anıñ içinde **can**ındın. Taķı ķıldı sizge kulaķnlı taķı*
körmekni taķı köngüllerni. Az şükr ķılır siz. (HKT 396b/2-3)

ķopup kim oynayu başladı anlar

zemāne kör yana ni ķavurcaķ oynar

ikinci nāgeh ol ay utru baķtı

*körüp şūrat yana **cān** otķa yaķtı* (HŞ 585/7-8-9-10)

***cān** Ādemnün başı üze turuķtı, kirgeli unamadı, men ‘ulvī-men süflīge neteg kireyin,*
*tēdi. Cebrā’il ‘aleyhi’s-selām keldi, aydı: Ey ‘azīz **cān**, İçi ‘azze ve celle atı birle kirgil.*
***cān** İçi atın işitdi erse kirdi.* (KE 6v7-8-9-10)

*istedi anı öldürđi anı Tāngrı, **cān** aldı andın Tāngrı öldi,* (ME 193/7)

yana tört muķarreb şahābe üze

tümen miñ bu ģufrān u rızvān seza

Ebū Bekr ü fāruk bu ‘oṣmān ‘alī
olar *z̤ikri* birle bulur **cān** meze (MM 11/4)

manga ‘ışķing yolında ķan körünür
yüzüñg āyīnesinde cān körünür (MN 52/2)

baqtı bu yārānlarqa Peygāmbar ‘as hıdmatında andağ baqıp tururlar, eger Peygāmbar
‘as ne işke buyursa, cān birle ol işni qılurlar. (NF 44/8-9-10)

Cem‘ küni: (Ar. + T.) “kıyamet günü”

taķı biting Tangrıǵa taķı yalawaçıñǵa, taķı ol yaruklukǵa kim indürdük. Taķı Tangrı,
anı kim qılur siz bilgen. Ol kün cem‘ qılur sizni, cem‘ küninge, ol, aldaşmaq küni. (HKT
533b/9 , 534a/1)

Çemşegen: “canlı, yaratık”

Tangrı kökdin suwdın, taķı tirgüzdi anıñ birle yirni, ölmişindin song; taķı yaydı anıñ
içinde tigme bir çemşegendin; taķı çewürmeki içinde yillerning anıñ içinde tigme bir
çemşegendin; taķı çewürmeki içinde yillerning taķı bulıtlarning, tilekçe yörütülmiş kök
taķı yir arasında; nişanlar bar ol erenlerge kim bilürler. (HKT 23b/2-3-4-5)

Cezā küni: (Ar. + T.) “kıyamet günü”

taķı haķıķat üze sening üze la ‘net cezā küninge tegrü. (HKT 254a/5-6)

Allāh ta‘āla yarlıķar: bizni zālimler zulmindin ġāfıl tēyü bilmeñ. Köz tutǵıl ef‘ālķa sezā
a ‘mālķa cezā küni kelsün, heybet bisātı yazılsun, evvelin āhırīñ halkı yıǵılsun. (KE
249r3-4-5)

Çıkarılmış: “diriltilmiş” (< çık- dirilmek’ + -ar- + -(ı)l- + -mış)

taķı aydı anlar kim küfr ketürdiler: "Ol vaķtın mu kim irdük toprak, taķı atalarımız; biz
mü çıkarılmışlar?" (HKT 366a/3)

Çıķmaq küni: “kıyamet günü”

ol kün kim eşitürler çağırmaqñı, haķ birle. Ol, çıķmaq küni. (HKT 497a/7-8)

Cin bini’l-cānn: “öz. is. Allah’ın insanı yaratmadan önceki dünya mülkünü emanet ettiğİ halk”

*kaçan Mevlâğa yazdılar erse olarnı kiterdi **Cinn bini'l-Cānn** atlıg ħalāyıkğa bérdi, on sekiz miñ yıl olar tutdılar yime ‘āşīlık kıldılar erse olarnı kivürdi feriştelerge bérdi, yétmiş miñ yıl ferişte indi. (KE 4v15-16-17-18)*

Dār-ı bekā: “Ar. öteki dünya, ahiret” (krş. dāru bekā, dāru'l-bekā)

*peygāmbar ‘as aydı: Ey ‘ammum, ne üçün yıglar-sen? tēdi erse, ‘Abbas aydı: Yā Resūlallāh bu sūra içinde sizing dār-ı fenādın **dār-ı beqā**ğa riħlat qılmaqingız, Ĥaq tv̄t ħazratınga barmaq ħabarı Andın song ‘arafa kün cümle ħācīlar ‘Arafāt tağında vuqūf qılmuşında Peygāmbar ‘as minberke mündi, taqı Tangrı tabāraka wa ta‘ālāqa üküş ħamd u şenā qıldı, taqı ħalāyıqqa va‘z u naşīħat qıldı, taqı üküş vaşiyyatlar qıldı. (NF 84/3-4-5-6-7)*

Dāru bekā: “Ar. öteki dünya, ahiret” (krş. dār-ı bekā, dāru'l-bekā)

*yā şāhib-i Resūlallāh, ol ayğanıngız kişi men turur-men, tēdi taqı bardı, yükindin kefenlik böz çıqardı taqı keltürdi. Abū Z̄ar razhu taqı dāru fenādın **dāru beqā**ğa riħlat qıldı erse, yuvdılar taqı kefenlediler taqı namāz qıldılar taqı defn qıldılar. (NF 131/9-10-11-12)*

Dār-ı fenā: “Ar. bu dünya” (krş. dāru fenā, dāru'l-fenā)

*peygāmbar ‘as aydı: Ey ‘ammum, ne üçün yıglar-sen? tēdi erse, ‘Abbas aydı: Yā Resūlallāh bu sūra içinde sizing **dār-ı fenādın** dār-ı beqāğa riħlat qılmaqingız, Ĥaq tv̄t ħazratınga barmaq ħabarı Andın song ‘arafa kün cümle ħācīlar ‘Arafāt tağında vuqūf qılmuşında Peygāmbar ‘as minberke mündi, taqı Tangrı tabāraka wa ta‘ālāqa üküş ħamd u şenā qıldı, taqı ħalāyıqqa va‘z u naşīħat qıldı, taqı üküş vaşiyyatlar qıldı. (NF 84/3-4-5-6-7)*

Dāru fenā: “Ar. bu dünya” (krş. dār-ı fenā, dāru'l-fenā)

*yā şāhib-i Resūlallāh, ol ayğanıngız kişi men turur-men, tēdi taqı bardı, yükindin kefenlik böz çıqardı taqı keltürdi. Abū Z̄ar razhu taqı **dāru fenā**dın dāru beqāğa riħlat qıldı erse, yuvdılar taqı kefenlediler taqı namāz qıldılar taqı defn qıldılar. (NF 131/9-10-11-12)*

Dāru'l-bekā: “Ar. ahiret” (krş. dār-ı bekā, dāru bekā)

*bu kitāb tamām boldı tārīḥ yeti yüz altmış birde şehru'llāhi'l-mubārek cumāda'l-ūlā ayının altınç küninde erdi kim kitābatı quşluq vahtında tamām boldı. Taqı bu kitābning muşannifi mezkūr yekşenbe kün dāru'l-fenādın **dāru'l-beqağa** riḥlat qıldı. (NF 443/15-16-17)*

Dāru'l-fenā: “Ar. bu dünya” (krş. dāru fenā, dāru'l-fenā)

*bu kitāb tamām boldı tārīḥ yeti yüz altmış birde şehru'llāhi'l-mubārek cumāda'l-ūlā ayının altınç küninde erdi kim kitābatı quşluq vahtında tamām boldı. Taqı bu kitābning muşannifi mezkūr yekşenbe kün dāru'l-fenādın **daru'l-fenādın** dāru'l-beqağa riḥlat qıldı. (NF 443/15-16-17)*

Deccāl: “Ar. dinî inanışlara göre kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkacak olan yalancı ve kötü yaratılışlı kimse”

*ḳavluhu ta'ālā: (XXI-96) Yoluḡgannı yeḡeyler, derya suwın tükete içgeyler. Ol vaḡtda 'İsī yalavaç kökdin ingey **deccāl**ni öldürgey, ḡalāyık ḳutulup evlerige yanmışda Ye 'cüc ve Me 'cüc yoluḡgay, teḡme biri taḡdın aşuḡup ingeyler. (KE 176r15-16-17-18)*

Dīvān: “Far. sevap ve günahların işlendiği defter”

*ḳıyāmat kün 'amallarını ölçmek üçün ol qulumnı tarāzū qatınḡa keltürmegeymen taqı önginlerning 'amallarning **dīvān**ını oqutmışta ol qulumnung **dīvan**ını yaymaḡaymen taqı oqutmaḡaymen taqı heç su'āl ve ḡisāb ḳılmadın uçmaḡqa kigürgeymen, tēp aydı. (NF 323/10-11-12-13)*

Ecel: “Ar. hayatın sonu, ölüm zamanı”

*kim ümenür irse Tangrının satḡaşmaḡını, ḡaḳīḳat üze Tangrının taḡdīr ḳılmışı **ecel** kelgen. (HKT 378b/1-2)*

*ḳavluhu ta'ālā: ... Aymışlar: ol ölüm aḡa **ecel** ölümü ermes e[rdi], ibtilā ölümü erdi, **ecel** ölümü bolsa erdi āḡiretdin ḡaber tapḳay erdi. (KE 165v7-8)*

*song kemişdi Tangrı anıḡ kemlemiş vaḡtın, ta'ḡīr ḳıldı. Tangrı **ecel**ini sang kemişi berdi aḡa borc zamānın, ta'ḡīr ḳıldı aḡa borcnı (ME 3/1)*

*saḡu tutsa yalḡuz ya arşun ḳişi
ya bir oba ḡalkı ekin ekmiş*

ya bir aydın eksük **ecel** birle kim
selen 'aḳdi ḳılsa buzuk ḳılmıṣı (MM 255/3)

eger **ecel** yetse, neteg ḳılğay-men? (NF 130/7-8)

Ecel ölümü: (Ar. + T.) “ecel vakti, ölüm vakti”

ḳavluhu ta 'ālā: ... Aymıṣlar: ol ölüm aña **ecel ölümü** ḳermes ibtilā ölümü erdi, ecel ölümü bolsa erdi āḫiretdin ḫaber tapḳay erdi. (KE 165v7-8)

Eḫyā: “Ar. canlandırma, hayat verme, diriltme”

aydı: Eger bu tüṣüng ḫaḳıḳat erse, bu ingen yaḫşı tüṣ turur. Sen Muḫammed Resūlullāḫ sünnetini **eḫyā** ḳılğay-sen taḳı tirgüzgey-sen. (NF 192/4-5)

Ervāḫ: “Ar. ç. ruhlar”

andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāḡı ḳamuḡ ṣūretler anıñ atı [bir]e muṣavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıñ, seḫāvet ü ḳuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, ḳible ve imān anıñ, nāḳa ve imāme anıñ, Baḥḫā ve Tıḫāme anıñ, ḳanā'at ve ṣūkr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, ṣeḫḫat ve ṣeḫā'at anıñ, ḫaseb ve neseb anıñ, aṣḫāb-ı 'izām ve **ervāḫ**-ı kirām anıñ, aṣḫab-ı ḫulḳ-ı kerem anıñ, 'uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāḫirāt anıñ faṣḫ ve ṣaḫḫ til anıñ, ḳavī köñül ve ṣabūr ten anıñ, beled-i muḫarrem mescid-i mu'azzam anıñ, ḫac ve iḫrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meṣ'arü'l-ḫarām anıñ, zekāt ve ṣiyām anıñ, tilāvet-i Ḳur'ān anıñ, cum'a ve cemā'at anıñ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḫ anıñ, vaḳār ve sūkūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Ervāḫlarning ba'zısı üküṣ icābat ḳıldılar. Bu kün kim ḫācīlar lebbeyke Allāḫümme tēp tonlarını suçlup, başlarını açıp telbiye aytıp icābat ḳılur, İbrāḫīm peygāmbar 'as'nung Ḥaḳ te'ālā fermanı birle ündegeninge icābat ḳılmaq turur tēp cevāb aymıṣlar. Taḳı ba'zı kimerseler kim bir qata ḫec ḳılur taḳı ba'zılar üküṣ ḫec ḳılurlar, ol taḳı **ervāḫ** icābat ḳılğanı miqdārınça turur tēp aymıṣlar. (NF 39/5-6-7-8-9)

Et Öz: “can, nefis”

Et öz: can, nefis (İML s. 31)

Ezel: “Ar. ezeli, başlangıcı olmayan”

*hikmet-i dīger: Uçmağğa kivürmekde hikmet ol erdi, Teḡri ‘azze ve celle **ezelde** hūkm kılmuş erdi kim mü’minlerniñ tenini, malını satğın alıp uçmağ bērgüsini bey’ kılmağ şerī’atda reva bolmas tēp uçmağğa kivürdiler. (KE 10r6-7-8-9)*

Ezelī: “Ar. başlangıcı belli olmayan zaman, öncesizlik”

*seniñ şefkatiñ meniñ rahmetimdin artuğ ermes, seniñ şefkatiñ vaḡtī turur, meniñ rahmetim **ezelī** turur, sen vaḡtī şefkat birle bularnı yarlıkanmamağ bolsa erdim ... āyetin yibermegey erdim. (KE 214r11-12-13)*

*bilgi, āgāh bolğıl, Haq te ‘ālāning birlikini taqı barlıqını bilmek farīza turur. Haq te ‘ālā yalguz turur, heç şerīki yoq, **ezelī** turur, heç avvalı yoq, taqı ebedī turur heç āḡiri yoq, maḡlūqlarğa oḡşamaqdın münezzeh turur. (NF 229/6-7-8)*

Fānī: “Ar. ölümlü, gelip geçici, kalımsız”

*su ‘āl: bıçağ İsmā ‘īlğa erdi İbrāhīm nelük yığladı? Cevāb: İbrāhīm **fānī** dostdın aḡrılıp erdi, İsmā ‘īl **fānī** dostdın aḡrılıp bāḡī dostğa ulanur erdi. (KE 52r14-15)*

derem ēkki yüzde zekāt beş derem

bērü bilse tevfīk ‘ināyet kerem

*ērür dünya **fānī** bu māl memleket*

kanı māl-ı kārūn kanı ol karam (MM 189/3)

*munça ‘ilm ḡāşıl qılğanıñ fāyidası ne turur kim anıñ birle ‘amel ḡāşıl qılmaz-sen? Dīningni bu **fānī** dünyāke satar-sen? tēp va ‘z u naşīḡat qıldı erse, Şeyḡning sözi qāzīqa uluğ eşer qıldı (NF 246/10-11-12)*

Fenā: “Ar. yokluk, fanilik”

*yetiben batıban **fenā** baḡriñe*

açuğ tutğı elin cefā zehriñe

belā ḡaḡı birle yēlürken sınar

açılsun sezālık tep öz mihriñe (MM 373/1)

qaçan kim Abū Bekr razhu dār-i **fenā**dın dār-i beqağa riḥlat qıldı erse, erte namāzına cümle [şahābalar] yığıldılar taqı cümlesi ittifāq qılıp ‘Ömer razhu’nu imāmatlıqqa keçürdiler. (NF 105/1-2)

Fevt: “Ar. ölme”

kün batdı ékindü namāzı fevt boldı, Süleymān heybetliĝ erdi, namāz fevt boldı tēmediler. Aymışlar Kün batĝalı yavuşdı, müstehab vakti kalmadı. Aymışlar: namāz kazā bolmadı ammā okıyur virdi bar erdi ol **fevt** boldı. (KE 140r21 , 140v1-2)

biliñ dāl ziyādet taqı mimi mevt

‘ivaz ‘ayn ḥurūc ḥı eşit ‘ilm-i şavt

ze zevciyyet oş bil qarābet kaḫī

taqı he helāk bu hibe boldı **fevt** (MM 263/4)

bir camā‘atnı **fevt** qılğanım üçün kim eger sewer oĝlum **fevt** bolsa erdi, andaĝ qađurmaĝay erdim. (NF 242/8-9)

Ġayb: “Ar. gayb, bilinmeyen, gizli olan, ölüm, ahiret”

‘ālemlarĝa ma‘lūm boldı kim perīler **ĝayb** ‘ilmin bilmes, eger ĝaybnı bilseler erdi bir yıl ‘azābda kılmaĝay erdiler. (KE 151v1-2)

Gor: “Far. kabir” (krş. gör, gūr)

taqı ürüldi kıyāmat borĝusına ol vaqtın kim anlar **gor**larındın anlarning İdisi tapa yüĝrürler. (HKT 423a/8-9)

Goristān: “Far. kabristan, mezarlık” (krş. gūrīstān, gūrūstān)

meşĝul kıldı siz<ni>, köp da‘vā kılışmak, ançaĝa tegrü kim ziyārat kıldingız **goristān**larĝa. (HKT 580a/1)

Gör: “Far. kabir” (krş. gor, gūr)

aĝız açĝu nerse kömdi anı **ĝörge**, görlü kıldı anı, şınĝa katmakĝa buyurdı anga çıĝay boldı (ME 15/1)

Gūrīstān: “Far. kabristan, mezarlık” (krş. gūrūstān, goristān)

eri kelip ‘İsîğa aydı erse ‘İsî aydı: eger hatunıñ er bolsa peygamber bolur erdi. Hikāyet ‘İsî bir kün **gūristān**dın keçer erdi, kördi kim bir gūrdın bir nūr çıkar, aydı: İdiyā bu ölüge til bērgil sözleşeyin. (KE 172r20-21/172v1)

tüşüm bolur, **gūristān**ğa barur-men taqı Peyğāmbar ‘as’nung ravzasını ahtarur-men taqı süngüklerini çıkarur-men, yana burunqı tēg ol süngüklerni ornaştırur-men. (NF 191/16-17)

Gūr: “Far. kabir” (krş. gor, gör)

du ‘āsı tamam bolmay erdi kim **gūrları** yarılup on yēti kişi kopa kēldi bēş er, üç oğlan, tokuz tişi. (KE 163r5-6)

bolur **gūrı** ravza içi pūr-gülāb
su’āl sormadın hōd ayur rāst cevāb
şırāt şakışını berūr munda ol
añar ne şırāt-ı bar anar ne hisāb (MM 65/1)

.... bu hadīs ma’nisi ol bolur kim peygāmbar ‘as habar bērü yarlıqar: Qayu mu’mın ve muvahhīd garībıluqda öler bolsa, Haq tvt ol qulğa şehīdler şevābı ruzī qılur taqı **gūr** ‘azābıdın saqlayur. (NF 18/15-16)

Gūrūstān: “Far. kabristan, mezarlık” (krş. gūristāñ, goristāñ)

yana kördi mescidleri öyleridin yırak, **gūrūstān**ları yavuk, anı hem sordı aydılar: şevābı artukrak bolsu[n] tēp mescidni yırakrak ettük ve her zamān çıksa-miz ölüglerni körüp ‘ibret alalıñ tēp **gūrūstān**nı yavuk kılduk. (KE 216v1-2-3)

Hük m küni: (Ar. + T.)“kıyamet günü”

bu, **hük m küni**, ol kim yalgānga nisbet qılur irdingiz. (HKT 426b/1)

İfrit: “Ar. cin taifesinin kötü ve korkunç bir cinsi ”

Süleymān kürsīsiniñ şıfatı Bir kün Süleymān kamuğ ādemīler, dīv perīlerni cem ‘ kıldı aydı: aydı: mundağ şıfatlıg kürsī kerek, kim mundağ kürsī kıla bilgey? Şahrā atlıg peri bar erdi **ifrāt**lerdin, ol kılayın tēdi, esbābın bērgil tēdi. (KE 140v18-19-20)

İblīs: “Ar. şeytan”

secde kıldılar meger **iblis**, unamadı. Ayduk: "Ay Ādam! Hāqīkat üze bu düşman sanga taqı cüftüngge. Çıkarmasun ikingizni uçmaqdın kim emgengey siz." (HKT 308b/5-6-7)

çıkargıl cāndın **iblis** cāsūsını

tammarlaringğa toldur 'ışk süsini (HŞ 2755/1-2)

haberde andağ kelür: Bir kün **iblis** yétmiş miñ ferişte birle kökdin Ādem topraqınga keldi elgi birle Ādemnünj karnını kakdı, içini kevek kördi, ferıştelerge aydı: muni yoldın çıkarmak oñay bolğay, tedi. (KE 6r21 , 6v1-2)

biliñ kökdin ilk kâfir **iblis** taqı

qabıl yér yüzinde me boldı şaqı

bu ekkisini kıldı bed-baht hased

'ağıller haseddin kerek muttaqı (MM 52/1)

haq te'ālā mēni dünyādın imān birle çıkarsun. Uş qarşumda **iblis** kelip turur cümle yārānları birle başınga topraq saçar, feryād qılur (NF 227/6-7-8)

İglic kün: “kıyamet günü” (< ig'zorlukla soluma, eziyet çekme ve bu sırada çıkan inleme' + -lig + < kün 'gün')

bī-çāralıq anlarğa kim küç kıldılar, **iglic künnüñ** kınındın! (HKT 471b/1-2)

Qabz: “Ar. Azrail tarafından canın teslim alınması”

icāb u qabul **qabz** hibede yeter

dürüst munça birle şer'at tutar

alur qarğı bērmese yatdın yana

alumas kayaşdın bērildi öter (MM 258/1)

ēwinge kirseng, destūr tilegil, cānını qabz qılmağğa taqı destūr tilegil. Eger destūr bērmese, **qabz** qılmağıl ve eger destur bērse, **qabz** qılğıl! (NF 87/11-12)

Qadīm: “Ar. başlangıcı olmayan, eski, ezeli ”

qadīm kim evveli maqla 'ı yok

uluğ kim āhırning maqla 'ı yok (HŞ 4600/1-2)

*uğan İdimiz kitāb-ı **qadīm** Qur'ān-ı 'azim, münevvir-i kerim içinde haber bérür, yarlıkar* (KE 65v18)

*bir kün 'ālimlar yığılışıp keldiler taqı özi birle bahş qılıştılar Qur'ān içinde: Bu Qur'ān maḥluq mu yā yoq mu, ya 'nī bu Qur'ān yaratılmış mu turur öngin maqlūqāt mengizlig yā taqı yaratılmamış mu? tēp su'āl qıldılar erse, İmām Aḥmed Ḥanbel aydı raḥmhi: Qur'ān Ḥaq te'ālāning sözi turur, kelāmı turur maḥlūq ermez, neteg kim Ḥaq te'ālāning zātı qadīm turur, şifātı taqı **qadīm** turur, tēdi erse, ol kimersele bardılar* (NF 225/10-11-12-13)

Qakımaq küni: “kıyamet günü” (< kakı- ‘kızgın, öfkeli olmak’ + -maq + < kün ‘gün’ + -i)

*taqı ürüldi şürga; ol, **qakımaq küni**.* (HKT 496a/ 4-5)

Kevneyn: “Ar. iki âlem, maddî ve manevî âlem”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāği kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, **kevneyn** içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāqa ve imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā'at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā'at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı 'izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, 'uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşılḥ ve şaḥılḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu'azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş'arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur'ān anıñ, cum'a ve cemā'at anıñ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ.* (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Kıkırışmaq küni: “kıyamet günü” (< kıkı- ‘yüksek sesle bağırmaq’ + -r + -(ı)ş + -maq)

*"taqı ay qavmum! Men qorqar men sizning üze, **kıkırışmaq kün**indin. "* (HKT 449b/4-5)

Kefen: “Ar. ölünün gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez, kefen bezi, yakasız gömlek, yakasız mintan”

*ey za 'îfa, ne üçün yıǵlayur-sen? tēdi erse, za 'îfası aydı: Neteg yıǵlamaǵayın, sizing sökellikingiz ingen qatıǵ boldı. Eger ecel Yetse, neteg qılǵay-men? Bu şahrā yer turur, hēç kimerse yoq yuǵuçı taqı yoq **kefen** taqı yoq namāz qılǵuçı taqı yoq. (NF 130/6-7-8-9)*

Kefenlik: “kefenlik” (< Ar. kefen ‘ölünün gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez, kefen bezi, yakasız gömlek, yakasız mintan’ + -lik)

*yā şāhib-i Resūlallāh, ol ayǵanınız kışi men turur-men, tēdi taqı bardı, yükindin **kefenlik** böz çıqardı taqı keltürdi. (NF 131/910-11-12)*

Kıyāmat: “Ar. tek tanrılı dinlerin inanışına göre dünyanın sonu ve bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacağı zaman, hesap günü, kıyamet günü, mahşer günü” (krş. kıyāmet)

*haḳīḳat üze anlar kim bittiler taqı anlar kim cuhūd boldılar, taqı tersālar taqı dīndin çıǵanlar; kim kim bitse Tangrıǵa taqı **kıyāmat** künge, taqı işlese yahşı işni; anlarǵa şevābları, anlarınǵ İdisi qatında. (HKT 9b/2-3-4)*

*zındıḳ boldı ol **kıyāmat**ǵa bütmege terlik keḳdi (ME 235/1)*

Kıyāmat borǵusı: (Ar. + T.)“sur, boru” (< Ar. kıyāmat ‘tek tanrılı dinlerin inanışına göre dünyanın sonu ve bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacağı zaman, hesap günü, kıyamet günü’ + borǵu ‘kıyamet gününde Hz. İsrāfil’in üfleyeceǵi boru, sūr’ + -sı)

*taqı angar oḳ erkliglik, ol kün kim ürlür **kıyāmat borǵusı** içinde. (HKT 132b/2)*

Kıyāmet: “Ar. tek tanrılı dinlerin inanışına göre dünyanın sonu ve bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacağı zaman, hesap günü, kıyamet günü, mahşer günü” (krş. kıyāmāt)

*içimni öz nurung birle yaruḳ tut
başımni sen öz astāningda oḳ tut
dimaǵımning iǵinge sen deva kıl*

***kıyāmetde** şefi'im muştafa kıl (HŞ 115/7-8-9-10)*

*hiṭāb keldi: ne tileyür-sen? İblīs uzun yaş tiledi, **kıyāmet** künge tegi. (KE 9v5)*

inanmaḳ iḳige melek barıḳa

rusül enbiyā hem kitāblarıña

kıyāmet *qaderğa inanmaq imān*

köñül kılsa taşdıķ til ikrārıña (MM 14/3)

*... bu hadiṣ ma'nisi ol bolur kim Peyğāmbar 'as habar bēri yarlıqar: Bu musulmānlıq dīni ġaribluqın zāhir boldı, **qıyāmat** etekinde taqı ġaribluqın qaytğay.* (NF 7/2-3-4)

Qopar küni: “kıyamet günü” (< kop- ‘dirilme’ + -ar + < kün ‘gün’ + -i)

*İdim! Yarlıқағıl manga taqı atamğa anamğa taqı bütgenlerge, saқış **qopar küni**nde.* (HKT 251a/ 5- 6)

Qopmaq: “dirilme”

*irmez yaratmaқınız taqı **qopmaқ**ınız, meger bir ten mengizlig.* (HKT 394b/4-5)

Qopğarılma küni: “kıyamet günü” (< kop- ‘dirilme’ + -gar - + -(ı)l- + -ma + < kün ‘gün’ + -i)

*aydı: "Çıķığıl andın, haқıkat üze sen sürülmış!" "Taqı haқıkat üze seniñ la 'netim, kıyāmat küniñge tigrü." Aydı: "İdim! Zamān birgil manga, **qopğarlıyur küni**ñge tigrü." (HKT 437a/3-4-5)*

Qopğarılmış: “diriltilmiş” (< kop- ‘dirilme’ + -gar - + -(ı)l- + mış)

*taqı aydılar: "İrmes bu, meger yaқınraq tiriglikimiz. Taqı irmes biz **qopğarılmışlar**." (HKT 126b/6-7)*

Qopğarmaq küni: “kıyamet günü” (< kop- ‘dirilme’ + -gar- + -mak + < kün ‘gün’ + -i)

*taqı aydı anlar kim birildiler biligni taqı imānnı: "Kiçtingiz Levhü'l-Mahfūz içinde, **qopğarmaq küni**ñge tegrü. (HKT 391a/6-7-8)*

Küçey kün: “kıyamet günü” (< küç ‘zor, zulüm’ + -ey + < kün ‘gün’)

*taqı ol vaқtın ürüldi borğuқа, ol, ol künde **küçey kün**, kāfırlar üze, āsān irmez. (HKT 554b/5-6)*

Mahlūk: “Ar.yaratık, yaratılmış olan, canlı”

ķılurmen hālıķқа öküṣ hamd u ṣenā

bir avuç topraқdın yarattı mana

gülefte altında özüm kizlenip

*bu **mahlūk** işikinde cānım şişlenip* (HŞ 4710/7-8)

*secdede tüş kördi kim aydılar: ey Yūsuf atdın tüşmegil melik **mahlūk** turur sendin keçürmegey, Mevlī ta ‘ālā kerim turur sendin keçürgey.* (KE 106v16-17)

*bir kün ‘ālimlar yığılışıp keldiler taqı özi birle bahş qılıştılar Qur ‘ān içinde: Bu Qur ‘ān **mahlūq** mu yā yoq mu, ya ‘nī bu Qur ‘ān yaratılmış mu turur öngin mahlūqāt mengizlig yā taqı yaratılmamış mu?* (NF 225/10-11-12)

Māhlūqāt: “Ar. ç. yaratılmış olanlar, canlılar”

*kamuğ **māhlūqāt** içinde ilk nikāh ol erdi, andın burun nikāh yok erdi.* (KE 4r13-14)

*bir kün ‘ālimlar yığılışıp keldiler taqı özi birle bahş qılıştılar Qur ‘ān içinde: Bu Qur ‘ān **mahlūq** mu yā yoq mu, ya ‘nī bu Qur ‘ān yaratılmış mu turur öngin **mahlūqāt** mengizlig yā taqı yaratılmamış mu?* (NF 225/10-11-12)

Maḥşer: “Ar. kıyamet günü dirilenlerin toplanacaklarına inanılan yer”

*hüdāyā sēn bilür-sēn bu sözümüz ḥaḳ turur, köñlümüz tilimiz birle bir turur, bu i ‘tikādımız berekātıdın kıyāmet küni **maḥşer** yerinde bizni fuḫḫat kılmayın ḥabībīḡ ṣefā ‘atı birle şırātdın selāmet keçürüp sekiz uçmaḡa kivürüp öz dīdārıḡa müşerref kılu bér.* (KE 202v16-17-18-19)

Mevt: “Ar. ölüm”

*Hızr **mevt** yeriḡe keltürdi, eḡ ilk bir ḳurtḡa kördi Yünd atlıḡ anıḡ üçün ol yēti tün sekiz künler eyyam-ı ‘acūz atayurlar.* (KE 30v3-4)

baḡıṣlap yana alsa māni ‘ ḡurūf

bu dāl mīm ü ‘ayn ḡı ze he ḳāf ḡurūf

*ziyādet taḳı **mevt** ‘ivaḡ hem ḡurūc*

zevcıyet ḳarābet helāk bu ḡurūf (MM 262/3)

*peyḡāmbar ‘as aydı: Ol Tangrı birle ant yāḡ qılır-men kim Muḡammedning rūḡı anıḡ taşarrufında turur. Eger Ādam oḡlanları melekü'l-**mevtnüḡ** bu sözlerini eşitür bolsa erdiler taqı melekü'l-**mevtnüḡ** turgan yerini körer bolsalar erdi, öz ölüḡleridin ḡāfil*

bolğay erdiler taqı öz başlarına taqı nefsleringe yığlağay erdiler. (NF 442/16-17 , 443/1-2)

Nefs: “Ar. nefis, can, ruh”

*taqı kim kim saklınsa **nefs**ining suklukındın; anlar, anlar kurtulğanlar. (HKT 523b/6-7)*

*aydı: **nefs** yawuz işlig ma ‘yūb turūr, ma ‘yūb otğa oq yarayur. (KE 41r19)*

*sēni dūnye mağrūr kılur **nefs** bulun*

bukūin tevbe kılğıl tamuğdın yulun

azıp yörügenler tamuğğa çıkar

bulur sekkiz uştmah yörügli yolun (MM 48/1)

*taqı tamuğ qapsandı nefis tilekleri birle: **nefs** yemek, içmek, tena ‘um, qadğusuzluqnı tiler; bu **nefs**inge uysa, songı tamuğ turur. (NF 61/1-2)*

Ol ajun : (T. + Sogd.) “ahiret”

Ol ajun: öteki dünya (İML s. 53)

Ol cihan: (T. + Far.) “ahiret”

*haqīkat üze anıng içinde nişan, ol kim irsege kim korktı **ol cihān** kınındın. (HKT 224a/6-7)*

Ölüm: “bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, vefat” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)m)

Ölüm: canın tenden ayrılması (İML s. 55)

Ölgü: “ölüm” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -gü)

tevekkül delil haqnı cın bilgüge

*ınanmaq kıyāmet taqı **ölgü**ge*

haqīkatde haqqa ınangan kişi

nētēg hāli bolu rüküş külgüge (MM 43/2)

Ölüg: “ölü, ceset” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)g)

*haberde kelür Peyğamberiz Muhammedü'l-Muştafâ 'aleyhi's-selām: ... Qābīl Hābīl̄ni öltürmişde yegirmi yaşar erdi, kuş kırtlar Hābīl̄ni yégeli oğradı, Qābīl Hābīl̄ni bir kapğa soqıp atqasınğa kötürüp yörür erdiler, ançada Teñri fermanı birle eki qarğa keldi bir biri birle uruşdılar biri birini öltürdi, tirig qalğan qarğa tumşuqı birle yèrni kazdı ol **ölüg** qarğanı kömdi, Qābīl anı kördi aytur: meniñ qarğa çaklığ 'aqlım yoq ermiş tēp ökümdi. (KE 16r3-4-5-6-7-8-9-10-11)*

***ölügge** teyemmüm revā ol taqı*

velīüç kerek bil anıñ urmaqı

bir urğıl yüzün sil ekinç sağ elin

üçinç ur sol elgin sil a muttaqı̄ (MM 105/1)

*taqı ata ana qaçan kim qul qaravaş bolsalar, **ölüg** hisābında bohurlar. (NF 284/8-9)*

Ölügse: “ölü, cenaze, ceset” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)g + -se)

*manga neteg mundağ söz sözleyür sen? tēdi erse, Muṭrif aydı: Yaḥşı bilür-men, avvalıng bir para murdār suw erdi taqı āḥiring hem murdār **ölügse** bolgay. (NF 373/16-17)*

Ölügsek: “ölümlü, fani” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)g + -sek)

*dünya ermiş bir **ölügsek** kıymeti yoq hıç anıñ*

asğı yoqol ağı yarlığ andın artuq sas[ıgı] (KE 238v5)

Ölügselik: “ölüm, ölü olma durumu” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)g + -se + -lik)

*ey mu `minlar ba`zingız taqı ba`zingızqa ğıybat qilmang, sewer mü sizlerde biringiz qarındaşıngızning etini yemek **ölügselik** hālında taqı yigrendingiz ol ölügse etini yemekke? (NF 384/9)*

Ölüm: “yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek” (< öl- ‘yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)m)

*taķı ol ol kim kıldı sizge tünni örtgen taķı uyķını **ölüm** taķı kıldı kündüzni tirgüzmek.*
(HKT 348b/6)

*mıng irse dostlarınğ hem az tiyip bil
bir irse düşmāning andın saķıngıl
yana ölnişde düşman bolmağıl şād
kim özüng hem **ölüm**din irmez āzād* (HŞ 2065/7-8-9-10)

*taķı aymışlar: uçmaķ halkığa ölüm yok, mundağuk tamuğ halkığa **ölüm** yok, ançası bar
kim ta‘abbür ü dehşetleri bolğay.* (KE 21r3-4)

*içküge yığıldılar öler hālğa keldi er, **ölüm**ge yaķın kılındı er, öldi er* (ME 131/4)

***ölüm**dür bizge cānānsız tirilmek
muħaldür bu tene cansız tirilmek* (MN 81/1)

*taķı kim kim Peyğāmbarning Rebbinge qulluq qılur erse, ol bir u bar Tangrıqa **ölüm**
revā ermes tedi* (NF 92/16)

Ölümlüg: “ölümlü, ölecek olan” (< öl-‘ yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ -(ü)m + -lüg)

***ölümlüg**ler tapa kullar baķıp çın
ayıttılar imez bir şükr alardın
bu yanglığ ħusrav otrup il tapuğda
tururlar irdi daim ol ħapuğda* (HŞ 2915/1-2-3-4)

Ölümsüz: “hiçbir zaman ölmeyecek olan, ebedî, layemut” (< öl-‘ yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek’ + -(ü)m + -süz)

***ölümsüz** bolsa şāhlıķ bir saķış kıl
telimler tengri men tigey irdi bilgil* (HŞ 4610/9-10)

Öz: “nefis”

*taķı kim kılsa yawuzluķnı, yā küç kılsa **öz**inge, andın song yarlıķayu tilese Tangrığa;
bulğay Tangrıyı yarlıķağan, raħmet kılğan.* (HKT 93b/8)

*anınğ tig cüst idi ol taḡ-‘ı mevzun
kim **öz** ‘aşrı içinde irdi zü-fnün* (HŞ 400/3-4)

kirip eki yüz yıl tezgindi, anda kedin köziñe kirdi erse közleri tirildi, öz yüzini kördi (KE 6v11)

yıl çevrindi ev üze, bir yıllık boldı sarāy öz sözün boza söz sözledi (ME 50/1)

*töküp suw turup atğu ottuz taķı
tenaħnuħ bile öz arıt muttaķı
öħö tēyü silkün ağaq yerge ur
küdezmek tileseñ yunuğnuñ ħaķı (MM 83/2)*

Rıhlet: “Ar. göç etme, ölme”

künüm turur, āħiratqa rıhlat qılır künüm turur. Manga nē bişārat birle kelding? tēdi erse, Cebre’il ‘as aydı (NF 88/16)

Rūh: “Ar. dinlerin ve dinci felsefelerin insanda vücuttan ayrı bir varlık olarak kabul ettiği öz, tin”

olar Tevrāni çıkarıp baķıp üç mes’ele tapıp ihtiyār kıldılar, biri ol kim: rūh ne turur? Tēp sorıñ. (KE 173r9-10)

köñül nefis ü rūhın netice erür

ğalib bolsa biri añar yüz urur

*biliñ bu beyān şeyh şeref ħācenin
mebādī sülūkda bitiglig turur (MM 349/1)*

peygāmbar ‘as aydı: Ol Tangrı birle and yāđ qılır-men kim benim rūhum anıñ taşarrufında turur, ehl-i Naħrānqa helāket bolmuş erdi eger anlar benim birle la’nat qılsalar erdi, Ħaq te’ālā anlarını tonguz şūrañğa çevürgey erdi (NF 144/15-16-17)

muħaddes muṭahhar rūhınıñ istimdādı ile hezīmet kılmıssız diyü sem’imize tegdi ise (YB K.VI.29)

Sakış küñü: “kıyamet günü” (< sak ‘hesap’ + (1)ş + < kün ‘gün’ + -ü)

taķı aydılar: "İdimüz! İwgil bizge ülüşimizni, sakış küñindin aşnu. " (HKT 433a/5-6)

Sakışküñü: hesap günü [öteki dünya] (İML s. 58)

Sıģıt: “ölenin iyi niteliklerini, ölümünden duyulan acıyı dile getiren söz veya ezgi”

Sıgıt: *sagu* (İML s. 61)

Sıgtaçı: “ölüye ağıt söylemek için tutulan kimse, ağlayıcı, sagucu, mersiyehan” (< sıgta- ‘ağıt yakmak’ + -çı)

Sıgtaçı: *sagucu, ölü için ağlayıcı* (İML s. 61)

Sırāt: “Ar. İslam inancına göre mahşer günü üstünden geçilecek olan köprü”

İdrīs peygamber ‘aleyhi's-selām ol ‘ömri üküş, didāri küşiş ‘Azrā ‘İlğa katışğan, Rızvān birle yanaşğan, dünyādın kuş tēg uçğan, tamuğğa kirip çıkğan, sırātın yaşın tēg keçgen, uçmaḥ kapuğın açğan, özi ‘azēz ... (XIX-57), ornı ediz ... (XIX-57) arıḡ zātlig Ehñūh atlig İdrīs yalawaç ‘aleyhi's-selām. (KE 19v12-13-14-15-16)

bolur gūrı ravza içi pür-gülāb

su’āl sormadın ḥad ayur rāst cevāb

şırāt şakışını bérür munda ol

aḡar nè şırāt-ı bar aḡar nè ḥisāb (MM 65/3-4)

taqı Tangrı tv̄t’nu bilmişdin song cümle peygāmbarlarnı Ḥaq te’ālāning yalawaçları turur tēp bilmek kerek taqı kökdin ēngen kitāblar kim peygāmbarlarga nazil boldı, ol cümle kitāblar ḥaq turur tēp bilmek kerek taqı cümle ferīşteler Tangrı te’ālāning qulları turur tēp bilmek kerek taqı ölüp tirilmek ḥaq turur tēp bilmek kerek, taqı qıyāmat küni taqı Şırāt taqı tarāzū taqı su’āl taqı ḥisāb cümlesi ḥaq turur tēp bilmek kerek. (NF 230/5-6-7-8-9)

Sin: “Çin. mezar”

eger olarnı tirgüzseñ biz īmān keltürelīñ. Circīs aydı: ol sinnı maña körgüzgil. Melik ḥaşemi birle atlandılar, sin başıḡa keldiler, Circīs eki rek‘at namāz kıldı du‘ā kıldı, aydı: İlāhī ‘ālimü'l-esrār-señ, kamuğğa kadir-señ. (KE 163r2-3-4-5)

ḥased kibr ü kine riya kılşa-sen

özünñi müsülmān kişi bilse-sen

zahirde müsülmān tirigde kişi

açılḡay saña sin kaçan ölse-sen (MM 63/4)

Sinlaḡ: “mezarlık” (< Çin. sin ‘mezar’ + -laḡ)

Sinlağ: mezarlık (İML s. 60)

Song kün: “ahiret günü”

ḥaḳīkat üze ‘imāret kılur Tangrıning mescidlerin, ol kim erse kim bitti Tangrıǵa taḳı song künge, taḳı kıldı namāznı taḳı birdi zekātı, taḳı qorǵmadı meger Tangrıdın. (HKT 183a/7-8-9)

Song saray: (T. + Far.) “ahiret yurdu, öbür dünya”

taḳı song sarāyning qını uluǵraq, eger bilür irseler. (HKT 441a/1)

Song tiriglik: “ahiret hayatı”

anlar anlar tururlar kim satǵın aldılar yaqınraq tiriglikni, song tiriglik birle. (HKT 12b/5-6)

Songraqı saray: (T. + Far.) “ahiret yurdu, öbür dünya”

ol vaqtın kim keldi songraqı sarāyning va‘desi, munung üçün kim āşkāre kılsa qadǵını yüzleringizde; taḳı munung üçün kim kirse mescidge, neteg kim kirdiler anga ilk kez; taḳı munung üçün kim yoǵatsalar anı <kim> yingdiler, yoǵatmaq. (HKT 271a/9 , 271b/1-2)

Şūr: “Ar. kıyamet gününde Hz. İsrail’in üfleyeceǵı boru, sūr”

taḳı ol kün kim ürülür şūrǵa, qorǵtı ol kim irseler kim kökler içinde taḳı ol kim irseler kim yir içinde, meger ol kim irseni kim tiledi Tangrı. Taḳı kamuǵ keldiler, ḥorlar. (HKT 367a/7-8-9)

qamuǵı qarardı evvelǵı ḥālinga öwrüldi, yana aydı: bu sarāy üstige çıǵıl. Çıǵdı erse bireǵını kördi bir ayaǵı ilge[ri] bir ayaǵı artqarı şūrını aǵzıǵa qoyup yoǵarı kökge baqıp ürgelü turur. (KE 177r10-11-12)

Şeytān: “Ar. Hz. Adem’e secde etmediǵi için cennetten kovulan, insanları Allah’ın emirlerine karşı kışkırtan, kötülüǵe yönelten cin, iblis”

"azdurdı mini Tangrını yād kılmaqđın, ol vaqtđın songra kim keldi manga. Taḳı irdi şeytān, ya nī īblīs, kişige qodǵan." (HKT 347a/7-8-9)

*birer saǵşap barur ildin uşol ay
yana könlünge aytur kim qayıt hay*

la 'in şeytān ayur çaķ boldı çaķla

ferište koymas aytur antnı saķla (HŞ 1515/2-3-4)

ba 'zılar aymışlar: eñ ilk kimige kirgen qarınça erdi soñ kirgen eşgek erdi, eşgekni südrediler kimige kirmedı, anıñ üçün kim İblīs eşgek kuđruķın tutup tartar erdi, bolmasa Nūh aydı: kirgil niçe me şeytān seniñ birle erse. (KE 24v13-14-15-16)

eğgülikni, vaşıyyet kıldı anga hayırnı tükel aldı andın haķķnı erklig boldı anıñ üze tirig koydı anı uftandı andın azdurdı anı yoldın çıkardı anı Şeytān (ME 224/3-4-5-6)

bukün yemek içmek tarab 'ayş sürür

munuñ birle şeytān kılur hoş gurür

velī bil kıyāmet küninde birin

birin cümlesindin sorulģu turur (MM 281/2)

baru başladılar erse, Şeytān-i la 'ın keldi İbrāhīm peygāmbarqa ādemī şūratiñģa bolup aydı: Yā İbrāhīm, men bilür-men sen oğlungnı qurbān qılmaqģa barur-sen taqı ol tüş kim kördüñģ, ol şeytānı tüş turur, ol tüşke i 'timād qılmağıl taqı munung tēg nāzen in cuvān körkliğ yüzliğ, eđgü qılıqlığ tigit oğlungnı boğuzlamaq darıģ ermez-mü? tedi erse, İbrāhīm peygāmbar aydı: Sen Şeytān turur-sen, manga vesvese qılmaq üçün keldiñģ. Ol Şeytānnı qavdı taqı taşladı, kēterdi. (NF 213/12-13-14-15-16)

Şeyātīn: “Ar. ç. şeytanlar”

Süleymān ol tahtģa tamā 'liğ e[rđi] Āşafģa kēneřti, yana şeyātīnģa aydı: kayuñız bolgay kim Belķīs mañģa kēlmezdin burun tahtnı munda keltürse. (KE 149v13-14-15)

Terāzū: “Far. terazi, ahirette günah ve sevapların ölçülmesi” (krş. terāzu)

taqı Tangrı tvt'nı bilmişdin song cümle peygāmbarlarnı Haq te 'ālāning yalawaçları turur tēp bilmek kerek taqı kökdin ēngen kitāblar kim peygāmbarlarģa nazil boldı, ol cümle kitāblar haq turur tēp bilmek kerek taqı cümle ferīřteler Tangrı te 'ālāning qulları turur tēp bilmek kerek taqı ölüp tirilmek haq turur tēp bilmek kerek, taqı kıyāmat küni taqı Şirāt taqı terāzū taqı su 'āl taqı hisāb cümlesi haq turur tēp bilmek kerek. (NF 230/5-6-7-8-9)

Terāzu: “Far. terazi, ahirette günah ve sevapların ölçülmesi” (krş. terāzū)

*körermen birikip barçası bir yol
tutup vaqtınga kıl kim hāce hoş yol
süçülmiş tigmelerge ten libāsın
terāzu içre körmiş öz bahasın (HŞ 1165/7-8-9-10)*

Tın: “ruh, can”

Tın: ruh, can (İML s. 73)

Tınlıg: “canlı” (< tın ‘ruh, can’ + -lıg)

Tınlıg: hayvan, canlı (İML s. 73)

Tiri: “yaşamakta olan, yaşayan, canlı, ölü karşıtı” (< tir- ‘diri, canlı’ + -i)

Tiri: diri, canlı (İML s. 73)

*irür yir kök katında bir tiri tig
‘ırak ilin saqış kıl andın iy big
irür bu törtde biri ol tırining
yana bu bir tiri törtde birining (HŞ 4615/7-8-9-10)*

Tirig: “canlı, diri” (< tir- ‘diri, canlı’ + -(i)g)

*çıkarur tırigni ölügdin taqı çıkargan ölügni tırigdin. Ol Tangrı, neteg ewrülür siz?
(HKT 135b/3-4-5)*

*tileseng kim yüritseng bir kaza hem
boyun sundur mini rāzī tüp ebsem
niçe kim sen yüritgen hükm dāim
yürür tırig ölügge kaytarur hem (HŞ 3175/1-2-3-4)*

*kavluhu ta ‘ālā: ... Hūd ‘aleyhi’s-selām ünjürdin çıkıp olargā keldi, toprak altında
kamuğları tırig yığlayu inreyü tegme birinin ünin işitip bu fülān bu fülān turur tēyür
erdi. (KE 31r4-5-6)*

tırig erken ögdi anı yēdürdi anga qadgunı, azın azın içürdi anga qadgunı (ME 80/2)

*hased kibr ü kine riyā kılşa-sēn
özünni müsülmān kişi bilse-sēn
zahirde müsülmān tırigde kişi*

açılğay saña sin kaçan ölse-sên (MM 63/3)

*Muhammed Resûlullâhqa peygâmbarlıq kelmışdin song altı yıl taqı ay Abû Tâlib **tirig** turdı, andın song vefât boldı.* (NF 5/16-17)

Tirigle: “canlı olarak, diri diri” (< tir- ‘diri’ + -(i)g + -le)

*hikâyet Loqmân vaqtındağı sultân öwkelep Loqmânı oğlu birle **tirigle** kuyugğa saldı, halâ[yık] bilmesün kayda ikenin <tép> üstige aşlık ęktürdi.* (KE 164v9-10)

*Yehüdâ qarındaşlarınğa aydı kim: Ne yamân iş qılduq, qarındaşımıznı belâğa kemiştük taqı atamıznı **tirigle** öltürdük, tép yıgladı.* (NF 358/10-11)

Tiriglik: “dirilik, hayat, yaşam” (< tir- ‘diri’ + -(i)g + -lik) (krş. tiriklik)

*derecelerning kötürgeni, ‘arş eyesi, kemşür **tiriglik**, ya ‘nî vahyni, buyruğındın, ol kim erse üze kim tileyür kullarındın; munung üçün kim qorqutsa satğasmaq kümindin.* (HKT 447b/6-7)

*bu er öre qoptı, olarda kedin maña **tiriglik** gerekmes meni me öltürün, tedi.* (KE 230r6)

*Tangrı te‘âlâ sanga **tiriglik** berse, kişike muhtâc bolmağıl, tép könglümke tüşti erse, yana işleyü başladım, tép cevâb aydı.* (NF 435/13-14)

Tirik: “canlı, diri ” (< tir- ‘diri’ + -(i)k)

Tirik: 1. diri, canlı (İML s. 73)

Tiriklik: (< tirik ‘diri’ + -(i)k + -lik) (krş. tiriglik)

Tiriklik: diriklik, hayat (İML s. 73)

Tirilmek: “dirilme, canlanma” (< tir- ‘diri’ + -(i)l - + -mek)

*sağındı mu anlar kim kazğandılar yawuzluqlarnı kim kılsa miz anlarnı, anlar mengizlig kim bittiler taqı kıldılar edğü ‘amellerni, berâber **tirilmekleri** taqı ölmekleri? Neme yawuz ol kim hüküm kılurlar! (HKT 477a/9 , 477b/1 -2)*

Tirlürülmiş: “diriltilmiş” (< tir- ‘diri’ + -(i)l + -ür + -miş)

*"irmez ol, meger ilk ölmekimüz. Taqı irmez biz **tirlürülmiş**lerdin."* (HKT 474b/3-4)

Tölengen kıyâmat: (T. + Ar.) “gerçekleşeceğine şüphe olmayan kıyamet”

tölengen kıyāmat kün, ne turur tölengen kıyāmat? Taqı ne bildürdi sanga, ne turur tölengen kıyāmat? (HKT 544b/2)

Tölengen kıyāmat kün: “gerçekleşeceğine şüphe olmayan kıyamet” (< T. tölen- ‘sabit ve sakin olmak, sağlam olmak’ + -gen+ < Ar. kıyāmat ‘tek tanrılı dinlerin inanışına göre dünyanın sonu ve bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacağı zaman, hesap günü, kıyamet günü, mahşer günü’ + < T. kün ‘gün’)

tölengen kıyāmat kün, ne turur tölengen kıyāmat? Taqı ne bildürdi sanga, ne turur tölengen kıyāmat? (HKT 544b/2)

Tükengen: “fani, ölümlü” (< tüken- ‘bitmek, sona ermek, kalmamak’ + -gen)

ıdıngning ni ‘metlerinin kayusını yalganğa nisbet qılur siz? Tigme bir kim irse kim bar anıng üze, tükengen. Taqı qalur İdıngning zātı, uluğluq ıdısi taqı ağırlamak eyesi. (HKT 509a/1-2)

‘Uqbı: “Ar. ahiret”

aydılar: İlāhī, bizge dünyā kerekmez, ‘uqbı kerekmez, bizge sen kerek-sen. (KE 10v17-18)

‘Uqbā: “Ar. ahiret”

uş çıqmış, bizke bitigi keldi tedi taqı ol bitigni oqıdı taqı aydı kim: Ey baṭrıqlar, ey uluğlar, cümle ittifāq qılıp ol Aḥmedke ittibā ‘qılalınğ, dünyāmız taqı ābadān bolğay, ‘uqbāmız taqı ābadān bolğay tedi erse, cümle baṭrıq qıldılar (NF 80/7-8-9)

Ulug kün: “kıyamet günü” (< ul ‘temel’ + -luğ + kün ‘gün’)

ḥaḳıḳat üze men qorqar men, eger yazsam İdimge uluğ künnüñg kınındın. (HKT 202a/3)

Ulug kün: kıyamet günü (İML s. 80)

Üngme: “mezar” (< üng ‘ötme ve uğuldama’ + -me)

üngmesin üngeri berdi ölügge, laḥd qazdı ölügge Neçdge keldi er (ME 11/5)

Yaqın tiriglik: “dünya hayatı” (< yakın ‘uzak karşıtı’ + < tir- ‘diri’ + -(i)g + -lik)

irmes bu yaqın tiriglik, meger oyun taqı oyun. (HKT 127a/4-5)

Yakınrağ tiriglik: “dünya hayatı” (< yakın ‘uzak karşıtı’ + -rağ + < tir- ‘diri’ + -(i)g + -lik) (krş. yakınreğ tiriglik)

*bezenildi anlarğa kim kâfir boldılar, **yakınrağ tiriglik**.* (HKT 30b/9 , 31a/1)

Yakınreğ tiriglik: “dünya hayatı” (< yakın ‘uzak karşıtı’ + -reğ + < tir- ‘diri’ + -(i)g + -lik) (krş. yakınrağ tiriglik)

*Tangrı yayar rüzini kimge kim tilese tağı tar kılur. Tağı sewündiler bu **yakınrağ tiriglik** birle; tağı irmez bu **yakınreğ tiriglik**, ol cihānda, meger menfa ‘at.* (HKT 243b/1-2)

Yaratığ eyeleri: “yaratılanlar” (< yarat- ‘Allah, olmayan bir şeyi var etmek’ +-(i)ğ + eye ‘sahip’ + -ler + -i)

*"tağı sağıning andın kim yarattı sizni tağı burunkı **yaratığ eyelerini**." Aydılar: "Hakikat üze sen, sen sihr kılınmışlardın.* (HKT 358b/8-9)

Yaratılmış: “1. insan, insanoğlu 2. yaratık, mahlûkat” (< yarat- ‘Allah, olmayan bir şeyi var etmek’ + -(i)l- + -mış)

*aytur **yaratılmış** ol kün: "Kayda turur kaçmak?" Andağ irmez, yok sığıngu yir.* (HKT 556b/7) (1)

*aygıl: "Bolung taşlar, yā temür, yā **yaratılmış** ol nirsedin kim uluğ bolur kögüzleringiz içinde."* (HKT 275a/8-9) (2)

Yaratılmış âdemiler: (T. + Ar.) “insanlar, insanoğulları” (< T. yarat- ‘Allah, olmayan bir şeyi var etmek’ + -(i)l- + mış + < A. Ādemī ‘insan, insanoğlu’ + -ler)

*tağı âyatlarındın, yarattı sizni toprağdın. Andın song ol vaqtın kim siz **yaratılmış âdemiler** yayılır siz.* (HKT 387a/5-6)

Yaratmış: (< yarat- ‘Allah, olmayan bir şeyi var etmek’ + -mış)

Yaratmış: *yaratılmış mahlûk* (İML s. 86)

Yawuğrağ tiriglik: “dünya hayatı” (< yawuğ ‘yakın’ + -rağ + < tir- ‘diri’ + -(i)g + -lik)

*biling; hakikat üze **yawuğrağ tiriglik**, oyun tağı oyun tağı bezek tağı kuwanışmak aralaringızda tağı köpleşmek mallar içinde tağı oğlanlar içinde.* (HKT 516b/7-8)

Yek: “şeytan”

Yek: şeytan (İML s. 89)

bozdi aning 'aqlını yek, telve kıldı anı toplamadı aning kılincını, unamadı aning kıldukını (ME 173/3)

Yir üze yörigen: “canlı varlık, yaratık” (< yir üze ‘yeryüzü, yer’ + < yöri- ‘yürümek’ + -gen)

taķı bolmang anlar mengizlig, aydılar: "Eşittük"; taķı anlar eşitmezler. Haķıķat üze yir üze yörinlerning asıǵsızraķı, Tangrı ķatında; saǵırlar, aǵınlar; anlar kim bilmesler. (HKT 173a/8-9)

Yirde yörigen: “canlı varlık, yaratık” (< yir ‘yeryüzü, yer’ + -de + < yöri- ‘yürümek’ + -gen)

"haķıķat üze men tevekkül kıldım Tangrı üze, İdim taķı İdingiz. Yoķ yirde yörigendin, meger ol tutǵan bürçekini. Haķıķat üze İdim, yol üze köni." (HKT 219a/7-8-9)

Yir yüzinde yörigen: “yaratık” (< yiryüzi ‘yeryüzü, yer’ + -n + -de + < yöri- ‘yürümek’ + -gen)

körmedüing mü, haķıķat üze Tangrıǵa, secde kılur anga, ol <kim> erse kim kökler içinde taķı yir içinde, taķı kün taķı ay taķı yulduzlar taķı taǵlar taķı yaş yıǵaķlar taķı yir yüzinde yörigenler taķı köp kişilerdin? (HKT 321a/5-6-7)

2. 1. 10. Yer, Kabile, Kavim, Mezhep ve Putlarla İlgili Terimler

2. 1. 10. 1. Yer isimleri Üzerine Terimler

A‘lām: “öz. is. Musa peygamberin olaǵanüstülükler gördüǵü kent”

sıǵır Buzaǵu Kışşası Kaķan Benī İsrā‘īl köçüp Filistīnǵa barur boldılar erse yolda ‘acāyibler telim kördiler, ol ‘acāyiblerde biri ol erdi: Erhab ve A‘lam atlıǵ eki kend arasında bir ölüǵ buldılar atı ‘Āmil bin İsrā‘īl, Mūsīǵa aydılar, Mūsī münācāt kıldı: İdiyā munı kim öltürdi bizge haber kılǵıl şerī‘atnı anıǵ üze yörüteliǵ. (KE 127v15-16-17-18)

‘Arafāt: “öz. is. Hacıların Kurban Bayramı’nın arife günü toplandıkları Mekke’nin doğusundaki tepe”

kayu vaktin kim kaytsangız ‘Arafātın, yād kıling Tangrıǵa Meş ‘aru’l-Ḥarām katındın.
(HKT 29a/9-29b/1)

Ādem eki yüz yıǵladı, eki yüz yılda kēdin ‘Arafāt yerinde ékeǵü qavıstılar, Ādemdin yüklüǵ boldı yüki yüñül. (KE 14r17-18)

‘Arafātın kirdi sözge, qarışdı sözge kiterdi ziyānnı yoldın çavlu étđi (ME 53/1-2)

bu qadǵu bu ḥasrat birle, köz yaşı, baǵır başı birle ‘Arafātın qayıttım taqı Meş ‘aru’l-ḥarāmqa bardım. (NF 271/6-7)

‘Araşāt: “öz.is. mahşer yeri”

Hüseyn aydı: ey qarındaş sen me mendin ceddimge, atamızқа, anamızқа ulansañ menim selāmumñı tegürgil, ayǵıl ol munluǵ yarlıǵ oǵluñ aytur, kaçan kıyāmet küni bolsa meni ‘araşāt yerinde mālīk elginde körse[ñiz] şefā ‘at kılgay-siz. (KE 242v9-10)

‘Araşāt ḥalqı ma ‘lūm kılgaylar kim bu kimerse bu ma ‘nīlig ermiş tēp, kerek ol ma ‘nī ḥayr bolsun, kerek şer bolsun. (NF 36/9-10-11)

Ariǵ ew: “Kābe”

bu ariǵ ewıngñı dūşmanlardın saqlaǵıl, dūşmanlarnı bu ḥaramunga kigürmegil, sen anlarnı helāk kılgıl! tēp qarǵadı. (NF 42/13-14)

Āzīne: “öz. is. Medine’de bir mescid”

qaçan kim Mu ‘āvīya āḥiratqa naql kıldı erse, bu ḥabar Medīneke keldi. Medīne beǵı Mervān erdi. Mervān taqı Medīne uluǵlarını yıǵdı taqı Āzīne mescidinde minberke mindi (NF 183/7-8-9)

Baķī: “öz. is. Hz. Muhammed’in gömülü bulunduǵu mezarlık”

ravza açılsa meni kigürüp anda qoğsunlar, eger açılmasa Baķī gürüstānıǵa éltsünler ġarībler arasında qoğsunlar. (KE 239r3-4)

Abū Bekr rażhu imāmatlıq kıldı taqı taqı cümle şaḥābalar namāz kıldılar taqı aḥşam yatsıǵ arasında Baqī’da defn kıldılar. (NF 168/3-4)

Baḥā: “öz. is. Medine’nin eski adı”

andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve ĩmān anıñ, nāḳa ve ‘imāme anıñ, **Baḥḥā** ve Ṭihāme anıñ, ḳanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aṣḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aṣḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı ṭāhirāt anıñ faṣīḥ ve ṣaḥīḥ til anıñ, ḳavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Ḳur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Bedr: “öz. is. Hz. Muhammed ile Mekkeli müşrikler arasında ilk savaşıñ yapıldığı Medine’nin 160 km. güney batısında, Kızıldeniz sahiline 30 km. uzaklıkta küçük bir kasaba”

hem şalābatı bar, hem taqı quvvatı bar, hem diyānatı bar, tēp öger erdi. ‘Ömer taqı andağoq boldı. **Bedr** toquşında Haq te‘ālā mu‘minlarga nuşrat bērdi taqı kāfırlarga hezīmet bērdi. (NF 114/14-15)

tamām ḥalāyık çıktılar bir yıgaçlık yerge bardılar, Ebū Cehl aydı: ḳopuñ **Bedr** ḳuḍuğıge barıp sunı alalıñ, ḥamr içeliñ, nāy çalalıñ, düşmenlerimiz bilsünler kim biz olardıñ ḳorḳmas-biz. (KE 221r14-15-16)

taqı yārī birdi sizge Tangrı **Bedrde**, taqı siz za‘ıflar. Ḳorḳuñg Tangrıdın, bolğay kim siz şükr ḳılğay siz. Ol vaḳtın kim aytur sen mü‘minlerge: "Tap kelmedi mü sizge kim meded ḳılsa sizge İdingiz üç ming birle, firiştelerdin, indürülmüşler?" (HKT 63b/7-8-9 , 64a/1)

biri birmiş yüzindin **bedr** kāfūr

birindin körk uğurlamış kamuğ ḥūr

körüp biri birini ol iki yar

yana közleridin yaş boldı seyyar (HŞ 1285/7-8-9-10)

Benu'n-naşr: “öz. is. Hz. Muhammed’in Medine’ye göçten sonra ilk fethettiği yer”

*qaçan kim Peyğāmbar ‘as çeriğ birle bardı taqı **Banū'n-Naşr** atlığ ėlni aldı, üküş māl tawar ġanīmat hāşil boldı erse, Peyğāmbar ‘as şābit bin Qaysğa aydı kim: Qavmungnı cem‘ qılğıl. (NF 255/17 , 256/1)*

Beytü'l-aḥzān: “Ar. Yakub peygamberin evi”

*beytü'l-aḥzān içre kirip tünle kündüz ıḡranu
yüzi körkliğ Yūsufını haḡda ḡolğan Ya ‘kub ol (KE 61v19)*

Beytü'l-ḡarām: “ Ar. Kābe ”

*zarūretsizin bir namāznı ḡaḡa
ḡılur bolsa yétmiş ḡata ol zina
ana birle **beytü'l-ḡarām** içre ėr
biliḡ ḡılmışı tēḡ ėşit ḡorḡ sına (MM 162/3)*

Beytü'l-maḡdis: “y.is. Kudüs’te Hz. Süleyman tarafından yaptırıldığı rivayet edilen mabed, Mescid-i Aksâ” (krş. Beytü'l-muḡaddis, Beytü'l-muḡaddes)

*aymışlar: Resül ‘aleyhi's-selām ol oḡ kēçe andın yandı ‘ammesi Ümmühānī ėviñe ḡeldi,
mi‘rāc ḡaberin aytu bērdi, ornı taḡı ısıḡ ėrdi. ḡavluhu ta‘ālā:... (XVII-1) Mes‘ele: kim
Resül ‘aleyhi's-selām mi‘rācına Mekkedin **Beytü'l-Maḡdis**ğa bir tün içinde barmışına
müñkir bolsa kāfir bolur. (KE 216v17-18-19-20-21)*

*biz üçegü barduḡ **Beytü'l-Maḡdis**ğa. Mescidü'l-Aḡşāğa kirdük erse, baḡar-men, cümle
peyğāmbarlar ḡāzır bolmışlar. (NF 53/5)*

Beytü'l-ma‘mūr: “y.is. Kābe’nin üst hizasında bulunan yedinci kat gökte bulunan bir ev”

*Ādem Mekke yeriñe kelip bir ėw ḡopardı, eḡizligi [...] Şarāḡ atlıḡ ma‘rūfraḡı **beyt-i
ma‘mūr** atlıḡ, ol ėwniñ tegresiñe ḡavāḡ ḡıldı, Mevlī Ādemdin ḡabül ḡıldı, zilletin ḡeçürdi.
Ḳaçan Nūḡ tūḡānı boldı ėrse Mevlī ta‘ālā yarlıḡı birle Cebrā ‘īl ol ėwni kötürdi törtünç
ḡat kökke aşurdı. (KE 13v5-6-7-8)*

*eger su‘āl ḡılsang kim icābat ḡılur-men tēp? Telbiye aytilur cevāb ol turur kim Ḳaḡ
te‘ālā Cebre‘ilke fermānladı kim barḡıl taḡı İbrāḡīm peyğāmbarḡa taḡı İsmā‘īl*

peygāambarqa ‘ahimās buyurgıl kim benim üçün Ka‘be bina qılsunlar tēp **Beytū'l-Ma‘mūr** yerinde tēdi. (NF 37/11-12-13-14)

Beytū'l-muqaddes: “y.is. Kudüs’te Hz. Süleyman tarafından yaptırıldığı rivayet edilen mabed, Mescid-i Aksâ”.(krş. Beytū'l-maḳdis, beytū'l-muḳaddis)

arıǵlıǵ anga kim tünle ilette kılını, tünle, Ka‘be yöresindeki mesciddin **Beytū'l-Muḳaddes** tapa, ol kim bereketlig kılduǵ yöresini; munung üçün kim körküzse miz anga nişālarımızdın. *Hakıḳat üze ol işitgen, körgen.* (HKT 270b/2-3-4)

Beytū'l-muḳaddis:“y.is. Kudüs’te Hz. Süleyman tarafından yaptırıldığı rivayet edilen mabed, Mescid-i Aksâ” (krş. Beytū'l-maḳdis, Beytū'l-muḳaddes)

İbni ‘Abbās razhu aydı: Peygāambar ‘as ‘dın eşittim, Peygāambar ‘as andaǵ aydı kim: Tegme bir kēçe bir ferīşte nidā qılır **Beytū'l-muḳadisdin**: Qayu mu‘min ve muvaḥḥid ḥarām yēyür bolsa, Haq tvt ol ḥarām yēgen qulnıng farḫa namazlarını taqı qabūl qılmaz, artuqsı namāzlarını taqı qabūl qılmaz, tēp nida qılır. (NF 294/10-11-12-13)

Cedde: “öz. is. Hz. Havva’nın yeryüzüne gönderildiği daǵ”

munça edǵulık sanga qıldım, sen benim fermānımqa imtişāl qılmadıng, yıǵǵanımdın yıǵılmadıng erse, benim civarımdın yıraǵ kētgil, bu uçmaḥdın çıqǵıl, tēdi taqı ferīşterke buyurdı kim Ādamnı Hindūstān vilāyatıda Serendil atlıǵ yerde kemiştiler taqı *Havvānı Cedde* atlıǵ yerde kemiştiler. (NF 281/12-13-14-15)

Cedī: “öz. is. Adem peygamberin kemiklerinin ve Nuh peygamberin gemisinin bulunduğu rivayet edilen daǵ” (krş. Cūdī)

ḳamuǵ taǵlar baş kötürdiler kimi bizge tölengey tēp, **Cedī** taǵı ḳamuǵ taǵlardın aṣaḳ turur tevāzu‘lıǵ kıldı maṇa bu kerāmet ḳaydın bolǵay tēp Mevlī anı üdürdi kimi aṇa tölömek birle aǵırladı. (KE 26v10-11-12)

kim: Nūḥ peygāambar kemisi bizde iqāmat qılǵay, tēp. **Cedī** taǵı aṣaḳ taǵ erdi (ol taǵqa **Cedī** taqı tēyürler Cūdī taqı tēyürler), ol tevāzu‘ qıldı (NF 378/12)

Cidde: “öz. is. Hz. Havva’nın yeryüzüne gönderildiği daǵ”

kavluhu ta'ālā: ... (VII-23) Ādem Hindūstānda Enḥulūs atliḡ yērde Serendip taḡıngā tüşdi, Havvā Cidde taḡıngā tüşti, İblīs Başraḡa tüşti anıñ şūmluḡındın cühūdlar anda üküş boldı (KE 13r1-2)

Cūdī: “öz. is. Adem peygamberin kemiklerinin ve Nuh peygamberin gemisinin bulunduğu rivayet edilen daḡ” (krş. Cedi)

bu Ka'bening taşlarını beş taḡning taşlarıdın bina qılsan; avvalını Hirā taḡındın qılsang, qalğanını Tūr-ı Sīnā taḡıdın, taqı Lubnān taḡıdın taqı Cūdī taḡıdın qılsang. (NF 38/10-11)

Erḥab: “öz. is. Musa peygamberin olağanüstülükler gördüḡü kent”

sıḡır buzaḡu kışşası Kaçan Benī İsrā'īl köçüp Filistīngā barur boldılar erse yolda 'acāyibler telim kördiler, ol 'acāyiblerde biri ol erdi: Erḥab ve A'lam atliḡ eki kend arasında bir ölüḡ buldılar atı 'Āmil bin İsrā'īl, Mūsīḡa aydılar, Mūsī münācāt kıldı: İdiyā mını kim öltürdi bizge ḡaber kılgıl şerī'atnı anıñ üze yörüteliñ. (KE 127v15-16-17-18)

Ėw: “Kābe”

ḡaḡkat üze ḡalḡ üçün koḡulḡān iw, ol kim Mekkede turur, bereketliḡ taḡı köni yol, 'ālamlarḡa. (HKT 60a/2-3)

keling, bu Ḥaḡ te'ālāning ėwinge ziyārat qıling! nidā qıldı erse, Ḥaḡ te'ālā İbrāhīm 'as nidasını ervāḡlarḡa eşit[t]ürdi. (NF-39/4-5)

Ḥarem: “öz. is. herkesin girmesine müsaade edilmeyen saygıdeḡer ve kutsal yer, harem, yasak yer, Mekke ve civarı”

"eger uysa miz köni yolḡa sening birle, ḡapulḡay miz yirimüzdin." Orun kılu birmedük mü anlarḡa Ḥaremni amānliḡ, ketrülür anga tigme bir nirsening meyvaları, rūzī ḡatımızdın? Velī üküşrekleri bilmesler. (HKT 374a/2-3-4-5)

[ḡavl]uhu ta'ālā: ... perīler yığılıp Mekkege ḡeldiler [Ḥare]m ḡatında turdılar, ḡürmet tutup basturup kirmediler. (KE 206r4-5)

*muħrim boldı er, ya 'nī iħrām badı **ħarem**ge kirdi **ħarem**ge kirgen **Ķa** 'be koruġı, **Ķa** 'be korıġınġa kirmış (ME 30/8)*

*bu arıġ ewüingni düşmanlardın saqlaġıl, düşmanlarnı bu **ħaram**unga kigürmegil, sen anlarnı helāk qılġıl! tēp qarġadı. (NF 42/13-14)*

Ĥicāz: “öz. is. Arap yarımadasında Mekke ile Medine şehirlerinin bulunduğu coğrafya”

riyā yok sum 'a yok sözüimde mecaz

*ħaķķat sözüüm bu biħaķķ-ı **hicāz** (HŞ 4685/6)*

*Hūd kavmi 'Ād evveli turur, **Şemūd** kavmi 'Ād āħiri turur, 'Ād bođunu **Şemūd** bođunıdın üküşrek erdiler, **Ĥicr** yerinde oturur erdiler Sāmlı **Ĥicāz**lı arasında. (KE 31v5-6-7)*

*Cümlesi baqtılar taqı aydılar kim: **Ĥicāz**dın kelgen bitigni kim pāra pāra qıldıng, ol bitig eğesi sanga qarġadı, buħarābluqlar cümlesi andın turur tēp aydılar. (NF 82/7-8)*

Ĥirā: “öz. is. Mekke'ye 13 kilometre uzaklıkta Hz. Muhammed'e ilk vahiyin geldiği dağ” (krş. **Ĥirā**)

*menā ol koyınıñ emçekin Yūnus aġzıġa soķtı, aydı: bismi'llāhi'r-raħmāni'r-raħīm. İdi kudreti birle sūt aķa başladı, Yūnus ol sūtıni emdi, aydı: el-ħamdü li'llāhi rabbi'l-'ālemīn. Ol koyçılar aydılar: bu şükrni kimge kılur-sen? Menā aydı: **Ĥüdāyġa**. Ol koyçılar yētmış er erdiler, barçası imān keltürdiler. Yūnus ulġaydı, tā'atġa meşġül boldı, kamuġ zāhidlerdin fāzılraķ erdi. Yūnusınıñ bir atı **Za'n-Nūn** erdi, ançada **Cebre** 'ıl kēlip aydı: ey **Mīmħāħırkiyā** İdi 'azze ve celle saġa selam ıdı, selām birle dūrūd yarlıķadı taķı **Ĥirā** taġınġa bargıl, anda bizniñ bir kulumız bar ol kāmışnı anıñ boyınġa ölçeġil. (KE 152r13-14-15-16-17-18-19-20)*

Ĥirā: “öz. is. ” Mekke'ye 13 kilometre uzaklıkta Hz. Muhammed'e ilk vahiyin geldiği dağ” (krş. **Ĥirā**)

*recep ayınıñ yetinç kün cum 'a tüninde kim **Ĥirā** taġında ġār içinde erdi kim **Cebre** 'ıl 'as zāhir boldı. (NF 5/8-9)*

İrem: “Ar. Ad kavmi zamanında Şeddad tarafından cennete benzetilerek yapılan bahçenin adı”

körmeding mü, neteg kıldı İding ‘Ad birle; İrem birle, örelig, ol kim yaratılmadı mengzeşiki iller içinde; taķı æemūd birle, anlar kim kestiler uluğ taşnı kolda; taķı Fir‘avn birle, kazuklar eyesi. (HKT 572b-7/573a/1-2-3)

anung ol nerkis-i maħmûrın aysam

tiger reyhan irem bağında her dem (HŞ 445/1-2)

Ka‘be: “Ar. Mekke’de bulunan, Müslümanlarca kible olarak kabul edilen ve hac ibadeti yapılırken tavaf edilen kutsal yer”

taķı ol vaķtın kim kılduķ Ka‘beni kaytģu yir, kişilerge, taķı emn yiri. (HKT 18a/2)

niyet ka‘be tapa kıldı bu özüm

eger bâdiyede ölsem me rûzum (HŞ 100/7-8)

ķavluhu ta‘ālā: ... (XLIV-10) Ol yana Mevlî ta‘ālā heybetidin ķaynap köpüklendi, ol köpükdin Ka‘be endāzesi çayır yaratdı. Andın soñ kökni yarat[dı]. (KE 3r12-13)

muħrim boldı er, ya‘nî iħrām badı ģaremge kirdi ģaremge kirgen Ka‘be koruģı, Ka‘be ķoriģınģa kirmiş (ME 30/8)

Ĥabbāb İbnü'l-Aratt atlıģ şahabā aytur razhu: Peyģāmbar ‘as Ka‘be köligesinde tüşep oturup turur erdi kim keldim. (NF 11/2-3)

Kāvān: “öz. is. Süleyman peygamber kıssasında uçan atların bulunduğuna inanılan ada”

‘Aküz melik birle sözleri Bir kün Süleymān atlanıp barurda Kāvān atlıģ adağģa teğdi, yılķı kördi otlayur, Süleymānnı kördiler erse uçup havāģa ağdılar. (KE 139v9-10-11)

Ken‘ān: “Hz. Yakub’un memleketi, Filistin”

ķavluhu ta‘ālā: ... (II-259)... Kışsa-i Vefāt-ı İbrāhîm ve Sāre şalavātü'llāhü ‘aleyhüm Sāre yüz otuz yaşadı, anda kēdin vefāti boldı, İbrāhîm anı Ken‘ān haddinde Filistîn yerinde defn kıldılar, Sāre tirig erginçe anıģ ģaķķın sakladı adın kişi almadı. (KE 56r1-2-3-4)

*İsmā'îl peygāmbar ol Hācardın vucūdqa keldi. Andın song İbrāhîm peygāmbar taqı ol Mısrıdın çıqtı taqı **Ken'ān** élinge keldi, ol **Ken'ān** élinde iqāmat qıldı taqı ol élda turdı. (NF 219/5-6)*

Medîne: “öz. is. Hicret'ten itibaren Hz. Muhammed'in oturduğu şehir olup ilk halifeler zamanında Arap devletinin merkezi”

*eger yığılmasa münāfıqlar taqı anlar kim köngülleri içinde sökellik bar taqı tahkiksiz habar kemişgenler **Medîne** içinde; igrā kılğay miz sini anlargā. (HKT 407a/3-4-5)*

*Cebrā'îl kanatı birle kuğuğ içini sıkadı erse büstān tēg hurrem boldı. Ol kuğuğ Ürdün yerinde erdi, **Medîneli** Mısrılı arasında Ken'āngā üç yığaçlık yerde Nūh yalawaç oğlu Sām kazmış erdi. (KE 71r2-3-4)*

*vaḥiy kelmişdin song Mekkede on üç yıl turdı, andın song **Medîneke** bardı. **Medîne**de on yıl turdı. Altmış üç yaşında erdi kim Peygāmbar 'as dünyādın naqıl qıldı. (NF 6/14-15-16)*

Ka'be yöresindeki mescid: “Mescid-i Haram”

*arığlık anga kim tünle ilette kılını, tünle, **Ka'be yöresindeki mesciddin** Beytül-Muḳaddes tapa, ol kim bereketlig úlduú yöresini; munung üçün kim körküzse miz anga nişālarımızdın. Haḳḳat üze ol işitgen, körgen. (HKT 270b/2-3-4)*

Kāyne: “öz. is. Salih peygamberin devesini çıkardığı dağ”

*ol tağda bir kıl bar erdi **Kāyne** atlıg, suwları andın kelür erdi. Bularnıñ ataları Şemūd bir kün ol kılta bir taşdın ün işitdi, Şemūd boğunu bu taşdın helak bolğusı. (KE 34v13-14-15)*

Medyen: “Ar. Medine ile Şam arasında, Hz. Şuayb'ın kavminin yerleştiği beldenin adı”

*taqı **Medyen** tapa, uyaları Şu'aybnı; aydı: "Ay ḳavmum! Ḳulluḳ ḳıling Tangrıga. (HKT 156a/8-9)*

Mekke: “öz. is. Mekke şehri”

*haqı̇kat üze halk ücün qodulğān iw, ol kim **Mekke**de turur, bereketlig taqı kōni yol, ‘ālamlargā. (HKT 60a/2-3)*

*‘Azrā ‘ıl ol topraqnı **Mekke**li Tāyifli arasında Daḥnā atlığ yērde qoddı, kırk yıl ol topraq üze yağmur yağdı, otuz toquz yıl qadğu yağmuru yağdı, bir yıl sewünç yağmuru yağdı. (KE 6r5-6-7)*

*vahiy kelmişdin song **Mekke**de on üç yıl turdı, andın song Medīneke bardı. Medīne de on yıl turdı. Altmış üç yaşında erdi kim Peyğāmbar ‘as dūnyādın naqıl qıldı. (NF 6/14-15-16)*

Merve: “öz. is. Kâbe’ye yakın bir tepe olup hac ve umre yapanlar bu tepe ile Safa adlı tepe arasında yedi kez gidip gelirler”

*haqı̇kat üze Şafā atlığ tağ taqı **Merve** atlığ tağ, Tangrının ‘alāmetlerindin. (HKT 22b/6-7)*

*yēti yolu mundağ ün keldi Şafādın **Merve**ğa, **Merve**din Şafāğa yügürdi, suw bulmadı ‘āciz boldı. Ol yügürmek bu kün ḥācīlargā sūnnet qaldı. (KE 48v8-9-10)*

*‘Amal ibnü Şeybe aytur: Şafā **Merve** arasında sa ‘y qılur erdim. (NF 374/1)*

Mescidü'l- Aqşā: “öz. is. Kudüs’te Hz. Süleyman tarafından yaptırıldığı rivayet edilen mabed, Mescid-i Aksâ” (krş. Mescid-i aqşā)

*biz üçegü barduq Beytü'l-Maqdisqa. **Mescidü'l-Aqşā**ğa kirdük erse, baqar-men, cümle peyğāmbarlar ḥāzır bolmışlar. (NF 53/4-5)*

Mescid-i Aqşā: “öz. is. Kudüs’te Hz. Süleyman tarafından yaptırıldığı rivayet edilen mabed Mescid-i Aksâ” (krş. Mescidü'l-aqşā)

Resül ‘aleyhi s-selām yarlıkar: kaçan kim Beytü'l-Maqdisğa tegdim erse burāqdın indim

***Mescid-i Aqşā**ğa kirdim eki rek ‘at namāz ötedim, selām bērd[im], (KE 209v15-16)*

Mescid-i Ḥarām: “Ar. Mekke’deki Kâbe-i şerif” (krş. Mescidü'l-Ḥarām)

*taqı nirdin çıksang, ewürgil yüzüngni **Mescid-i Ḥarām** singar. Taqı haqı̇kat üze ol, haq İdingdin. (HKT 21b/7-8)*

Mescidü'l-Ḥarām: “Ar. Mekke’deki Kâbe-i şerif” (krş. Mescid-i Ḥarām)

*rāst aydı Tangrı, yalawaçınga tüşni, haq birle. Kirgey siz **Mescidü'l-Ḥarām**ğa, eger tilese Tangrı, imin bolup, yülükin yülüp başlaringız taqı kışka kılıglı bolup, qorqmaz siz. (HKT 491a/9-491b/1-2)*

*ol taht **mescidü'l-ḥarām** teñinçe erdi, taht üze bir kürsî ıddı Ka'be teñinçe erdi. (KE 7r10-11)*

*İbnü Mes'ūd razhu aytur: Bir kün Peygāmbar 'as Ka'bening bir yanında **Mescidü'l-Ḥarām** içinde namāz qılur erdi kim Abū Cehl 'al yārānları birle **Mescidü'l-Ḥarām**qa kirdiler. (NF 11/16-17 , 12/1)*

Mescid-i mu'azzam: “Ar. Kâbe-i şerif”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāqa ve imāme anıñ, Baḥḥā ve Tihāme anıñ, kanā'at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā'at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı 'izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, 'uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşih ve şahih til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem **mescid-i mu'azzam** anıñ, hac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş'arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur'ān anıñ, cum'a ve cemā'at anıñ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlil ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbih anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

Meş'aru'l-ḥarām: “öz. is. Mekke'de Merve ile Safā arasında hac merasiminin yapıldığı yer” (krş. Meş'arü'l-ḥarām)

*bu qadğu bu ḥasrat birle, köz yaşı, bağır başı birle 'Arafātın qayıttım taqı **Meş'aru'l-ḥarām**qa bardım. (NF 271/6-7)*

Meş'arü'l-ḥarām: “öz. is. Mekke'de Merve ile Safā arasında hac merasiminin yapıldığı yer” (krş. Meş'aru'l-ḥarām)

*kayu vaqtın kim kaytsangız 'Arafātın, yād kıling Tangrığa **Meş'arü'l-Ḥarām** katındın. (HKT 29a/9-29b/1)*

andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve ĩmān anıñ, nāḳa ve ‘imāme anıñ, Baṭḥā ve Ṭihāme anıñ, ḳanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, ḳavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, **meş‘arü'l-ḥarām** anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Ḳur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Mısır: “Mısır, Mısır ülkesi” (krş. Mısır)

Mısır sultānıdın mu kilding ilçī

ketüirdüing ḥoş şeker bir ḳayra kelçi

tiyü ḳaç cām anıñ tig içti ḳoş ḳoş

velī avvalḳı tig ḳayda bolur ḥoş (HŞ 1470/3-4-5-6)

ol **Mısır** mülki içinde melikler ḥatunların

ḳul ḳılğan ol kamuğnı zülfiniñ lālālārı

ḳul satıldı el içinde ḳayra aldı ḳul ḳılıp

vāli boldı Mısır içinde buldılar Mevlīleri (KE 65v14-15-16-17)

taḳı ekki arıq zāhir turur, āşkārā aqat, taḳı ekki arıq örtüglüg aqar. Ol ekki arıq kim āşkārā aqar, biri Nīl turur, **Mısır** şehrinde aqar, taḳı biri Furāt turur kim Kūfe şehrinde aqar. (NF 57/5-6)

Mısır: “Mısır, Mısır ülkesi” (krş. Mısır)

taḳı vahy ḳılduḳ Mūsā tapa taḳı ḳarındaşı tapa kim: "Ḳıling ḳavmunguzḡa **Mısır**da ewler taḳı ḳıling ewleriñizni ḳıbla taḳı ḳıling namāznı. (HKT 210a/3-4)

yürisün **mısır** u şāmda yarlıḡıñız

tapuḡda ırḡasun köp yarlıḡıñız

cihān ḥāḳanlārı bolsun ḳulunguz

felekke yitsü hükm içre qolunguz (HŞ 200/7-8-9-10)

ol Mısır mülki içinde melikler hatunların

kul kılğan ol kamuğnı zülfiniñ lālaları

kul satıldı el içinde kayra aldı kul kılıp

*vāli boldı **Mısr** içinde buldılar Mevlīleri (KE 65v14-15-16-17)*

*açık sözüñg **Mısr** kandına oḡşar*

cemāl eyyamı gül ‘ahdına oḡşar (MN 49/1)

Ravza: “Ar. Hz. Muhammed’in kabri”

***Ravza** açılsa meni kigürüp anda qoḡsunlar, eger açılmasa Baḳī^ṭ gürüstānıǵa eltsünler
garībler arasında qoḡsunlar. (KE 239r3-4)*

*ey Resūlnung ḥalḫāṣı, Ey Resūlnung yār-i ḡārı tēp üküş yıǵladı. Andın song namāz
qıldılar, taqı cenāzasını Peyḡāmbar ‘asnung **ravzası**ning qapuǵıǵa keltürdiler taqı
aydılar: Es-selām ‘aleyke, yā Resūlallāh, uş Abū Bekrni qapuǵqa keltürdük tēmiş
erdiler. (NF 104/7-8-9-10)*

Raẓvā: “öz. is. Musa peygamber kıssasında altı parça olduğu söylenen dağın Mekke’ye
düşen üçte birlik kısmı”

*aymışlar: yētmiş ḥicābdın orta barmaq endāzesinçe tecellī nūrı köründi tağ altı kesek
boldı, üçüsi uçup Mekkege tüşdi Tuvar ve Sebīr ve Hırā, üçüsi Medīnege tüşdi....ve
Varḳā ve **Raẓvā** Ebū Bekr-i Şiddīḳ aytur raẓıya’llāhu ‘anhu: ol kün kamuğ suw suçıldı,
kamuğ aǵrıqlar oḡaldı, kamuğ talwarlar ayıldı, kamuğ tikenler töküldi, yer yüzi yaşardı,
çeçekler üñdi, murglar ötti uçtı, kamuğ but yüzün tüşdi. (KE 121v4-5-6-7-8)*

Rūm: “öz. is. Anadolu”

*yingildi **Rūm**, yirning yaqınraqında (HKT 385b/2)*

*öperler tışedin ilgin kamuğ **rūm***

kılur ol taşnı tışe zaḫmudın mūm

bu yanglıǵ aytu şāvūr söz tüketti

şīrin könglinde sūt qadǵusı kitti (HŞ 2355/1-2-3-4)

*İshak olarnıñ ‘adāvetindin qorqıp ‘Ayaźnı **Rūm** vilāyetiñe ıddı. **Rūm** halkı kamuğ ‘Ayaźnıñ uruğındın tururlar. (KE 54v9-10-11)*

*men kim Fārs élining meliki Kesrī melikni kördüm, taqı Yemen meliki Necāşī melikni kördüm, taqı **Rūm** meliki Herqul melikni kördüm, men munung teg qavm kim melikinge muṭī bolğaylar taqı melikdin cānlarnı dirīğ tutmağaylar, hēç körmedim. (NF 45/3-4-5)*

*haq ta ‘ālā ‘ināyetiyle muḥammed peygāmbere mu ‘cizātiyla muḥammeddin gāzī murādqa selam burunğı han ağalarımız birle sizning **rum** vilāyetin bilgen atalarınız ağalarınız birle ilçi kelecı ıyışıp bölek selam alışıp bāzergān ortak yörüüşüp yahşı barış kelış kılurlar (YB A.III.1-2-3-4-5)*

Şadr-i cinān: “Ar. cennetlerin baş köşesi”

*biḥār-i rahmating içinde bizlerni musyağraq qılğıl taqı atalarımıznı taqı analarımıznı taqı üstādlarımıznı taqı cümle aqribā ve ‘aşāyirlarımıznı sen yarlıqağıl taqı kerem-i be-ğāyating birle cümle ümmet-i Muḥammedni **şadr-i cinān**da sen orun bērgil taqı luṭf-i bē nihāyating birle Ādamdın qiyāmatqa tegi kim kim sēni birlediler taqı peygāmbarlarını rāstqa tuttılar, cümlesini sen yarlıqağıl. (NF 443/11-12-13-14)*

Şadr-ı Şuffe-i Şafā: “Ar. safa mekânının en yüce yeri”

*na ‘t-ı Muḥammed Muştafā şalla'llāhu ‘aleyhi ve sellem ... ol... sözlemek ... niyāzlıg ... (LXXIII-2) qopuşluğ, ... (IX-5) hem toquşluğ, ... (CVI-1) kadaşlıg, ... (III-17) qoldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetliğ ... (XVII-79) sa‘ādetliğ, ... (XV-99) ‘ibādetliğ ... (LXII-52) hidāyetliğ, ... (LIV-1) İşāretliğ, ... (XXXIII-45) beşāretliğ, özi muṭī, zikri refi, ümmetka şefi, enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol **şadr-ı şuffe-i şafā** bedr-i hıttā-i vefā Muḥammed Muştafā şalla'llāhu < ‘aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)*

Şafā: “öz. is. Mekke dolaylarında hac ibadetinin yapıldığı yerlerden biri olup hacıların, burası ile Merve adı verilen bir yer arasında Hz. Hacer’in o dönemde yapmış olduğu gidiş geliş hareketini dört gidiş, üç geliş olarak aynen uyguladığı yer”

*haqıkat üze **Şafā** atlıg tağ taqı Merve atlıg tağ, Tangrıning ‘alāmetlerindin. (HKT 22b/6-7)*

yėti yolu mundağ ün keldi Şafādın Merveğa, Mervedin **Şafāğa** yügürdi, suw bulmadı 'āciz boldı. Ol yügürmek bu kün hācīlarğa sünnet kaldı. (KE 48v8-9-10)

Hārīş ibnü Lebīz aytur: İmām Şāfi'ī birle **Şafāğa** çıqtuq taqı anda olturduq. (NF 199/15)

Şebīr: “öz. is. Musa peygamber kıssasında altı parça olan dağın üçte bir kısmı”

aymışlar: yétmiş hicābdın orta barmaq endāzesinçe tecellī nūri köründi tağ altı kesek boldı, üçüsi uçup Mekkege tüşdi Tuvar ve **şebīr** ve Hırā, üçüsi Medīnege tüşdi....ve Varkā ve Razvā Ebū Bekr-i Şiddīk aytur razīya'llāhu 'anhu: ol kün kamuğ suw suçıldı, kamuğ ağıqlar oñaldı, kamuğ talwarlar ayıldı, kamuğ tikenler töküldi, yer yüzi yaşardı, çeçekler ündi, murğlar ötti uçtı, kamuğ but yüzün tüşdi. (KE 121v4-5-6-7-8)

Selsebīl: “Ar. cennetteki bir çeşmenin adı”

Kārūre kümüşdin, endāz kıldılar anı, endāza kılmak. Taqı içrülürler anıng içinde toluğ ayak hamr, irdi anıng katıgı zencebīl. Çeşme kim anıng içinde, Atanur **"Selsebīl"**. (HKT 558b/8-9)

Serendil: “öz. is. Âdem peygamberin cennetten kovulduğu yer”

munça edğülük sanga qıldım, sen benim fermānımqa imtişāl qılmadıng, yığganımdın yığılmadıng erse, benim civarımdın yırağ kêtgil, bu uçtmağdın çıqğıl, tedi taqı ferīştelerke buyurdi kim Âdamnı Hindūstān vilāyatıda **Serendil** atlıg yerde kemiştiler taqı Havvānı Cedde atlıg yerde kemiştiler. (NF 281/12-13-14-15)

Siccīn: “Ar. cehennemde bir vadi”

yıgılsunlar; haqīkat üze fāsıqlarning bitigi, tamuğ içinde. Taqı ne bildürdi sanga, ne turur **"Siccīn"**? Bitinmiş kitāb. Bī-çāralıq, ol kün yalgānga nisbet kılğanlargā! (HKT 567b/4-5-6)

bu şehādette kēdin kırkınç kün erdi, sarāy içinde hamr içip esrük rakş kılurda mubrez tapa sekriyü oynayu kirdi, adaqı tepip mubrez tapa tep[ündi] tüşti, kögsiñe tēgi kömüldi, kirip çıkargınça arıgsız cānı **siccīn**ka ulandı. (KE 248v10-11-12)

*bu qulum bu ‘amalnı benim üçün ihlâş birle qılmadı. Bu ‘amalnı életing taqı **Siccîñ** atlıg yerde (yer astıdın aşğa qaranggüğa **Siccîñ** tēp ayturlar) qoğung, tēp fermān kelgey. (NF 402/11-12)*

Ṭūr: “Ar. Hz. Musa’nın Allah ile konuştuğu Ṭūr-ı Sina denilen dağ”

*ol vaqtın kim ötedi Mūsā vaqtını taqı yöridi ahlı birle; kördi **Ṭūr** yanındın otnı, aydı ahlınga: "Kiçing, men kördüm ot." (HKT 371a /3-4-5)*

ba ‘zılar aymışlar: bir yılan keldi ol yerde kuwrulup yatdı, ol endāze birle Ka ‘beni bina kıldı. Taqı aymışlar: ün işitdi ey İbrāhīm beş tağdın taş keltürüp anıñ birle binā kılğıl

Ṭūr-ı Sīnā, Ṭūr-ı Zīnā, Hırā, Libnān, Cedī. (KE 52v9-10-11-12)

kanā ‘at bile boldı mūsā qarīb

*ıdı birle sözleştı **tūrğa** barıp*

kanā ‘at arıg pāk resul sünneti

ıdın tiledi üküş yalwarıp (MM 55/2)

Ṭūr-ı Sīnā:“öz. is. Hz. Musa’nın Allah ile konuştuğu dağ ” (krş. Ṭūr-ı Sīnīn)

*taqı yıgaçlar, çıkar **Ṭūr-ı Sīnādın**; üner yağ birle taqı banıp yigesı nirse birle, yigenlerge. (HKT 329a/3-4)*

Ṭūr-ı Sīnīn:“öz. is. Hz. Musa’nın Allah ile konuştuğu dağ” (krş. Ṭūr-ı Sīnā)

*ant içer men tīn birle taqı zeytūn birle, taqı **Ṭūr-ı Sīnīn** birle, taqı bu amānatlıg il birle, yarattuğ ādemīnī rāst kılmaqnung körklügreki içinde. (HKT 576b/2-3)*

Tuvar: “öz. is. Musa peygamber kıssasında altı parça olan dağın Mekke’ye düşen üçte birlik kısmı”

*aymışlar: yetmiş hicābdın orta barmağ endāzesinçe tecellī nūrı köründi tağ altı kesek boldı, üçüsi uçup Mekkege tüşdi **Tuvar** ve **Sebīr** ve **Hırā**, üçüsi Medīnege tüşdi....ve Varqā ve Razvā Ebū Bekr-i Şiddīk aytur razīya’llāhu ‘anhu: ol kün kamuğ suw suçıldı, kamuğ ağıqlar oğaldı, kamuğ talwarlar ayıldı, kamuğ tikenler töküldi, yer yüzi yaşardı, çeçekler ündi, murğlar ötti uçtı, kamuğ but yüzın tüşdi. (KE 121v4-5-6-7-8)*

Uhud: “öz. is. Medine’nin dört kilometre kuzeyinde bulunan dağ”

törtünç Uhud tokuşında seniñ mübârek tişinge taş tegip kan akmışda yarlıg boldı kan yerge tüşmezden burun tutgıl tēp yerge tüşmesün tā kıyāmetğa tegi ot yēm ünmegey tēp sidretü l-müntehîdin inip ol kannı kanatım birle tutdum. (KE 71r19-20-21)

tamuğqa kirgen kâfirlarning terisining qalınglıqı qırq êkki arşun bolğay, taqı terisi Uhud tağınça bolğay. Mekke Medîne arasınça yerni bir kâfır tutğay. Tamuğ ehli tamuğqa kirse, ança yığlağaylar kim yüzleri yap tēg bolğay. (NF 66/9-10-11)

Varķā: “öz. is. Musa peygamber kıssasında altı parça olduğu söylenen dağın Mekke’ye düşen üçte birlik kısmı”

aymışlar: yētmiş hicābdın orta barmağ endāzesinçe tecellî nūrı köründi tağ altı kesek boldı, üçüsi uçup Mekkege tüşdi Tuvar ve şebîr ve Hırā, üçüsi Medînege tüşdi....ve Varķā ve Razvā Ebū Bekr-i Şiddîk aytur razıya'llāhu ‘anhu: ol kün kamuğ suw suçıldı, kamuğ ağıqlar oñaldı, kamuğ talwarlar ayıldı, kamuğ tikenler töküldi, yer yüzi yaşardı, çeçekler ündi, murğlar ötti uçtı, kamuğ but yüzün tüşdi. (KE 121v4-5-6-7-8)

Yeşrib: “Ar. Medine şehrinin eski adı. Hicretten sonra Medine adını almıştır”

Ay Yeşrib eyeleri! Yoğ turuğku yir sizge, kaydıng. (HKT 400a/7-8)

Ziyāret: “Ar. 1. ziyaret, dinî ziyaret 2. mezar, türbe”

"tağı kırğıl kişiler içinde, ziyārat birle; kelsünler sanga yadağın, tağı tigme bir yinçge üze, kelürler tigme bir king tering yoldın." (HKT 322a/4-5) (1)

yıkılmış serv yanglıg qaddi tiyü

öküş yığladı andın qadğu yiyü

buyurdi kim bu ferhādka imaret

qılıng il hālkinga bolsun ziyāret (HŞ 2765/7-8-9-10) (2)

yemilcidi et, çürüdi et, érte-ge qaldı et ulam bolmadı bitikler tağı satğaşmaq, şeyrek boldı, bitiklerni tağı ziyarętni şeyrek kıldı (ME 35/3) (1)

Peyğāmbar ‘as toqsan tēwe nişān qıldı Ka‘bede qurbān qılmaq üçün. Taqı şahābalarqa aydı: Uruş silāhı életmeng, Mekke kāfırları bilsünler kim Ka‘beke ziyārat üçün barur-biz, uruşmaq üçün barmaz-miz, velākin qılıçları alu baring ! tēdi. (NF 37/4-5-6) (1)

2. 1. 10. 2. Kabilelerle İlgili Terimler

‘Abd-i Menāf: “öz. is. Menāfoğulları, Benî hāşim ve Beni Ümeyye kabilelerinin ecdadı, Hz. Muhammed’in geldiği soy”

kaçan Muḥammed bālig boldı erse ‘āfiyet ve şalāh könilikde ma‘rūf boldı, kamuğ Kureyşīler taqı āl-i ‘Abd-i Menāf Muḥammed-i Emī atadılar. (KE 186r21 , 186v1)

Āzāda: “öz. is. bir Arap kabilesi”

yana bir kün taqı Peyğāmbar ‘as hıdmatinga bir ḥatun keldi Āzāda qabīlasıdın ‘Āmidiyya atlıg taqı aydı: Yā Resūlallāhi, zina qıldım cüftüm bar erken. (NF 348/13-14-15)

Benū Qureyza: “Medine’deki son Yahudi kabilesi”

haber-i İclāyī Naşīr İclā eldin çıkarmak bolur, bu İclāyī Benī Qureyzanı öltürmişte kēdin eki yılda erdi. (KE 227r12-13)

qaçan kim Peyğāmbar ‘as bu sözni eşitti erse, ‘Alīni rażhu ündetti taqı aydı: ‘Alamnı algıl taqı bizke kelgil kim bizke ferman boldı kim Benū Qureyza cuḥūdları birle ḥarb qılmaq kerek. (NF 33/5-6-7)

Benū naẓīr: “öz. is. Medine’nin önemli iki Yahudi kabilesinden biri”

kamuğ ḥalk aş, etmek, et yēp toydılar, ol ta‘āmlardın taqı bāķī kaldı. Aymışlar: Ḥayy bin Aḥṭab Benī Naẓrdın Mekkege barıp Muḥammed birle sançışğa taḥrīş kıldı, Ebū Süfyānka aydı: men barıp Benū Qureyzanı Muḥammeddin yandurayın, tēdi. (KE 228v16-17-18)

Benū Sa‘d: “öz. is. Hz. Muhammed’in süt ninesinin de mensubu olduğu Arap kabilesi”

*Resūl ‘aleyhi's-selāmnu avutu bērgen sözleri ‘Arabda bir qabīle bar erdi **Benū Sa‘d** atlıg, tēgme yıl olardın urağutlar kēlip Mekke halkıdın sür bērgeli oğlan ēltür ērdiler.*
(KE 184v6-7-8)

Benū Seleme: “Ar. bir Arap kabilesi” (krş. Benū Selīm qabīlesi, Benū Süleyym qabīlesi)

*Mālik ibni Rabī‘a ražhu aydı: Bir kün Peyğāmbar ‘as hıdmatında erdük. **Benū Seleme** qabīlasıdın bir kimerse keldi* (NF 290/7-8)

Benū Selīm: “Ar. bir Arap kabilesi” (krş. Benū Seleme qabīlesi, Benū Süleyym qabīlesi)

***Benū Selīm** qabīlasıdın bir ‘Arab keldi. Peyğāmbar ‘as hāzratınga yenginge sūsmār qoymuş taqı aydı:* (NF 161/10)

Benū süleyym: “Ar. bir Arap kabilesi” (krş. Benū Seleme qabīlesi, Benū selīm qabīlesi)

*peyğāmbar ‘as aydı: Yā Resūlallāhi, **Benū Selīm** qabīlası dört ming kişi tururlar. Bu dört ming kişi içinde mēndin dervīş yoq, tēdi* (NF 162/4-5)

Cemīne: “öz. is. bir Arap kabilesi”

*Asāma bin Zeyd aytur ražhu: Peyğāmbar ‘as **Cemīne Qabīlası**nga ıda bērdi kim: ‘Anlarnı İslāmqa ündegil.* (NF 335/12-13)

Dāvud qabīlası: “öz. is. Hz. Davud’un kabilesi”

*qılurlar anga anı kim tileyür; yaḥşı turğu yirlerdin taqı şūretlerdin taqı kersānlardın uluğ hāzlar mengizlig taqı tōlengen kifāhlardın. Qıling **Dāvud qabīlası**nı şükr üçün.*
(HKT 410a/4-5-6)

Ġifār: “öz. is. bir Arap kabilesi”

*mēni ne yoldın andın song ēlgimni öz andāmumqa tegürmedim, tēdi. Mēni ne yoldın öltüreyin tēp aytur-siz? Ol kün Peyğāmbar ‘as Medīneke keldi, Medīne içinde **Ġifār qabīlalıg** kişining Rūma atlıg çeşmening quḍusı bar erdi* (NF 135/2-3-4)

Havāzīn: “öz. is. Arabistan’ın kuzeyinde sakin bir kabile”

anda kēdin özi öldü, ölmüşde kēdin ekeğini yana öltürdiler, Būrān atlıg kıızı orunga olturdı. Qışsa-i **Havāzin Hevāzin** vilāyetindin tört miñ er atlandı, Resül 'aleyhi's-selāmka oğradılar, Resül 'aleyhi's-selāmka haber boldı, on miñ er birle kamuğ silāhlıqlar atlandı. (KE 231v20-21 , 232r1)

peygāambar 'as Mekkeni açtı erse, Tāyif élinge habar tegdi kim Muḥammed çerig birle keldi taqı Mekkeni aldı tēp. **Havāzīn** qabīlası uluqları taqı Saqīf qabīlasının uluqları yığıldılar (NF 69/1-2-3)

Hazrec: “öz. is. Hz. Muhammed’in gelişini önceden haber veren Arap kabilesinin ceddi olan kimse”

Mevlī tabālā ol on altını helak kıldı, Resül 'aleyhi's-selām yılda mevsimğa kēlip kıızıl tonlar keyip ḥalāyıqnı ĩmānga ünder erdi, Mevlīyarlıqnı tēgürür erdi, uş **Hazrec**, Ebkā, Farġa ve Baṭīr birle sançışur erdi, Esbādın Medīnege kittiler, uş bu **Hazrec** olarğa aytur erdi: bu yavukda Mekkedin bir er çıkğay atu Muḥammed bin 'Abdu'llāh, anıñ kitābı bolğay aña uymağay-siz, anı yēr yüzindin kitergey-siz. (KE 203v16-17-18-19-20)

Qaran: “öz. is. bir Arap kabilesi”

andın song aydı kim: Bu ḥalāyıq içinde kim kim Murād qabīlalıg erse, ol örü tursun, özgeleri oltursun, tēdi erse, ba 'zı ḥalāyıq taqı olturdılar. Andın song yana aydı kim: Bu ḥalāyıq içinde kim kim **Qaran** qabīlalıg bolsa, ol örü tursun taqı önginleri oltursunlar, tēdi erse, cümle ḥalāyıq olturdılar, meger bir kimerse olturmadı, örü qaldı. (NF 399/15-16-17 , 400/1)

Kenāme: “öz. is. Hz. İsmail’in de mensubu bulunduğu kavim”

Resül aydı: İği 'azze ve celle İsmā'īl uruğındın **Kenāme** kavmini oz[du]rdı yana Kenāme uruğındın Qureyšni ozdurdı, Qureyš uruğındın Hāşimni ozdurdı, Hāşim uruğındın [Muḥammed]ni ozdurdı. (KE 198r9-10-11)

Kināne: “öz. is. bir Arap kabilesi”

Peygāambarımız 'as aydı: Tangrı tvt İsmā'īl peygāambar 'as oğlanlarındın **Kināne** atlıg qabīlasındın Qurayş qabīlasını öğürdi. (NF 3/5-6)

Kureys: “öz. is. 630’a kadar Mekke’yi yöneten kabile”

Kureysniing ögretmekî üçüm, öğrenmekleri, köçmekinge kışning taqı yayning; kulluq kılunlar bu ewnüing İdisinge. (HKT 581a/5-6)

hikāyet [Ka]çan Kureys kâfirleri Muḥammed Muştafâ şalla'llāhu 'aleyhi ve sellemge zarar tegürür boldılar erse ol kabiledin biregüni derge tutdılar, Muḥammedge köz tegür helak bolsun tēp. (KE 95r2-3-4)

Peyğambarımız 'as aydı: Tangrı tvt İsmā'ıl peygambar 'as oğlanlaridin Kināne atlıg qabīlasıdın Qurays qabīlasını ödürdi. (NF 3/5-6)

Murād: “Güney Araplarının Mazhec birliğine dâhil bir kabile”

andın song aydı kim: Bu ḥalāyiq içinde kim kim Murād qabīlalıg erse, ol örü tursun, özgeleri oltursun, tēdi erse, ba'zı ḥalāyiq taqı olturdılar. (NF 399/15-16-17)

Naḥrān: “öz. is. bir Arap kabilesi”

Naḥrān qabīlasıdın bir öğür tersālar kelürler bēgleri birle taqı dānişmandı birle. Uluğlarıning atı 'Āqib erdi, taqı 'ālimlarıning atı Usquf erdi. (NF 143/3-4)

2. 1. 10. 3. Kavimlerle İlgili Terimler

'Ād: “öz. is. Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssalarında sık sık adı geçen eski bir kavim olup kendilerine Hz. Hud peygamber olarak gönderilmiştir. ”

bu kün ceza birilür siz ḥorluq kınını, munung birle kim uluğsınur irdingiz yirde, ḥaḥdın öngin birle taqı ol nirse birle kim buyrukdın çıkar irdingiz. Taqı yād kılğıl 'Ād ḳavmındın birni. (HKT 481b/5-6-7-8)

Hūd ḳavmi 'Ād evveli turur, Şemūd ḳavmi 'Ād āhiri turur, 'Ād boḳunı Şemūd boḳunıdın üküşrek ərđiler, Hicr yerinde olturur ərđiler Sāmlı Hicāzlı arasında. (KE 31v5-6-7)

'Amālīḳa: “öz. is. Hicaz'ın kuzey ve Filistin'in güneyinde İsrail oğulları ile aralarında devamlı düşmanlık olan eski bir Arap kavmi”

'Amālīḳa ötti, zaḥmet tegürmedi, andın keçip ḳatıgraḳ boldı, Hūd tegreside bir ḥaṭ tartdı, Hūdğa zaḥmet bērmedi. (KE 30v10-11)

Hūd kavmi: “Hz. Lut’un kavmi”

*āgah bolğul, yoqalmaq ‘Ādğa, **Hūd kavmi**. (HKT 219b/8)*

***Hūd kavmi** ‘Ād evveli turur, **Semūd kavmi** ‘Ād āhiri turur, ‘Ād bođunu **Semūd bođunıdın** üküşrek ęrdiler, **Hicr** yerinde olturur ęrdiler **Sāmlı Hicāzlı** arasında. (KE 31v5-6-7)*

Lūt kavmi: “Hz. Hz. Lut’un kavmi”

*kelmedi mü anlarğa anlarning habarı kim aşnularındın: **Nūh kavmining** taķı ‘Ādning taķı **Semūdning** taķı **İbrāhīm kavmining** taķı **Medyen** eyelerining taķı **Lūt kavmining**, keldi anlarğa yalawaçları açuķ hüccetler birle. (HKT 91a/1-2-3)*

*tongdardı Tangrı Lūt ęllerini, yerge yutdurdı Tangrı **Lūt kavmining** ęllerini (ME 63/7)*

Me’cüc: “öz. is. Kıyamete yakın ortaya çıkıp pek çok kötölük yapacaklarına inanılan, çok kısa boylu iki kavimden biri”

*ançāğa tegrü kim ol vaktın kim açıldı **Ye’cüc taķı Me’cüc**, taķı anlar tigme bir yüksek yirdin iwerler; taķı yawuķ boldı rāst va ‘de, ol vaktın kim ol qopğan anlarning közleri kim küfr ketüirdiler: "Ay bī-çāralıķ bizge! İrdük osanglıķ içinde mundın, irdük zulm kılğanlar." (HKT 317b/7-8-9/318a/1)*

*resül ‘aleyhi’s-selām aydı: **Ye’cüc** bir ümmet turur ve **Me’cüc** bir ümmet turur ve **Me’cüc** bir ümmet turur, taķı yeğme birleri tört yüz ümmet tururlar. (KE 175r3-4)*

*taķı **Ye’cüc Me’cüc** qavmı taķı **Qābīl** neskidin turur, tēp aymış. (NF 338/16-17)*

Nūh kavmi: “Hz. Nuh’un kavmi”

*taķı angıng, ol uğurda kim kıldı sizni halīfeler, **Nūh kavmining** songındın. (HKT 154b/1)*

Şālih kavmi: “Hz. Salih’in kavmi”

*taķı yalğangā nisbet kıldı **Şālih kavmı**, ıdılmışlar. (HKT 256a/4-5)*

Sebe: “Ar. Yemen’de Me’rib adlı şehirde yaşayan kavmin ismi”

*taķı keldim sanga **Sebedin** yaķın habar birle. **Hāķīkat** üze men buldum tişi, erklenür anlarnı. (HKT 362a/8-9)*

Semūd: “öz. is. Hz. Salih’in kavmi”

*yöridi tün kündüzün aldı **Semūd**nıñ zümresin*

kıldı ĩmān da ‘vetini qoldılar bir mu ‘cize (KE 31r18)

*tölengen kıyāmat kün, ne turur tölengen kıyāmat? Taqı ne bildürdi sanga, ne turur tölengen kıyāmat? Yalganğa nisbet kıldı **Semūd** taqı ‘Ād, qorğunç birle qağğannı. (HKT 544b/2-3)*

Şu ‘ayb qavmı: “Hz. Şuayb’ın kavmi”

*haqıqat üze anıng içinde nişan, bitgenlerge. Taqı haqıqat üze irdi **Şu ‘ayb qavmı**, küç qılğanlar. (HKT 256a/2-3)*

Ye’cüc: “öz. is. Kıyamete yakın ortaya çıkıp pek çok kötülük yapacaklarına inanılan, çok kısa boylu iki kavimden biri”

*aydılar: "Ay İskender! Haqıqat üze **Ye’cüc** taqı Me’cüc, fesād qılğanlar yirde." (HKT 291b/3-4)*

*resül ‘aleyhi’s-selām aydı: **Ye’cüc** bir ümmet turur ve Me’cüc bir ümmet turur taqı yegme birleri tört yüz ümmet tururlar. (KE 175r3-4)*

Yunus qavmı: “öz. is. Hz. Yunus’un kavmi”

*eger ĩmān ketürse irdi bir qonum taqı menfa‘at qılsa irdi bitmekleri. Meger **Yūnus qavmı**, ol vaqtın kim bittiler; açtuq anlardın qorluqnıñ qının bu yaqınraq tiriglik içinde taqı ber-qārdārılıq birdük uzaqraq vaqtğa tegrü. (HKT 211a/8-9 , 211b/1)*

2.1. 10. 4. Mezhep ve Mezhep Kurucuları İlgili Terimler

Ebū Hanīfe: “öz. is. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Hanīfe, İmāme’l-muslimīn, İmām-ı A‘zam Ebū Hanīfe, İmām-ı Mu‘azzam, Mu‘azzam İmām)

***Ebū Hanīfe** mezhebinde yunmış suw kim bir yerke yığılur, angar müsta‘mel ténür; ol suw necis turur, anıng üçün kim Peyğamber ‘as aydı: Qayu mu‘min ve muvaḥḥid bir namāz vaqtında ābdest qılsa, taqı fariza namāz qılsa, taqı bir vaqt namāzqa tegi tegme bir a‘zālarıdın nè yazuq kelse, ol ābdest qılmuşta ol ābdest suwı ol a‘zādın kelgen yazuqnı kéterür. (NF 44/11-12-13-14-15)*

Elif: “Ar. Arap alfabesinin ilk harfi, elif. Metinde Ebu Hanife’nin adının ilk harfinden dolayı ona işaret edilmiştir”

torumlar buzağu qozılar nece

elif mīm buyurmas zekāt bu üçe

Ebū Yūsuf aytur bulardın beriñ

eger bolsa sanı zekāt bergüçe (MM 225/2)

Ḥanīfe: “öz. is. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Ebū Ḥanīfe, İmāme’l-muslimīn, İmām-ı A‘zam, İmām-ı Mu‘azzam, Mu‘azzam İmām)

haber berdi Allah kelāmı bize

teyemmüm kılıñ tep arıg yer üze

taķı ne kim erse bu yer cinsidin

Ḥanīfe katında teyemmüm sezā (MM 106/4)

İmām: “Ar. mezhep kurucusu büyük kişiler ”

mu‘azzam imāmın kavul kelse bir

ol ekki imāmnuñ sözi bolsa bir

yā müftī ya kāzi ya mü‘min kişi

ķayu biri birle ‘amel ķılsa bir (MM 228/1-2)

İmāme’l-Muslimīn: “Ar. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Ebū Ḥanīfe, Ḥanīfe, İmām-ı A‘zam Ebū Ḥanīfe, İmām-ı Mu‘azzam, Mu‘azzam İmām)

ol Abū Ḥanīfeke aydı kim: Yā imāme’l-muslimīn, sizdin bir derḥostum bar. (NF 190/7-8)

İmām-ı A‘zam Ebū Ḥanīfe: “öz. is. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Ebū Ḥanīfe, Ḥanīfe, İmāme’l-Muslimīn, İmām-ı Mu‘azzam, Mu‘azzam İmām)

İmām-ı A‘zam Ebū Ḥanīfeedin su’āl kıldılar: ‘Alīge ne tēyür-sen, ḥalāyıknuñ köpreki anıñ qorķunçıd[in] islām ķeltürdiler. (KE 201v20-21 , 202r1)

İmām Mālik: “öz. is. Malik bin Enes, Maliki mezhebinin kurucusu”

uçtmaḥda orun bērdi, tēdi. Toqsınç Faşl imām Mālīk raḥmhi fażāyilining beyānı içinde turur. (NF 206/12)

İmām-ı Mu‘azzam: “öz. is. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Ebū Hanīfe, Ḥanīfe, İmām-ı A‘zam Ebū Ḥanīfe, İmāme’l-muslimīn, Mu‘azzam İmām)

*ögürse de kısrak zekāt yok turur
taķı bar taķı yok rivāyet érür*

İmām-ı mu‘azzam siracü'l-vera

özindin bu êkki rivāyet kélür (MM 227/3)

İmām-ı Şāfi‘î: “öz. is. Şafi mezhebinin kurucusu, İmam Şāfi‘î” (krş. Şāfi‘î, Muḥammed ibnū idrīsī’ş-şāfi‘î)

İmām şāfi‘î hem taķı bākisi

biri kavli birle ‘aşır kâzisi

hüküm kılsa bolur biliñ müttefik

‘amel kılsa bolur tutup kayıs (MM 229/1)

*Rebî‘ aytur erdi raḥmhi: İmām Şāfi‘î raḥmhi ramazān ayında Qur’ānnı altmış qata
ḥatm qılur erdi namāz içinde.* (NF 198/10-11)

Mārya‘furnî: “öz. is. İsa peygamberi kutsal ruh kabul eden Hıristiyanlık mezhebi”

*aymışlar: tersālar üç türlüg tururlar, biri Mārya‘furnî, êkinçisi Melîkânî, üçünçisi
Teştürî.* (KE 170r8-9)

Melîkânî: “öz. is. İsa peygamberi kutsal ruh kabul eden Hıristiyanlık mezhebi”

*aymışlar: tersālar üç türlüg tururlar, biri Mārya‘furnî, êkinçisi Melîkânî, üçünçisi
Teştürî.* (KE 170r8-9)

Mezāhib : “Ar. ç. mezhepler”

*her kim-erse size muḥālefet iderse şol kim erse mezāhib-i erba‘ada müsülmān degül
durur ḥāşā ki bendin ol ḥāller vāķi‘ ola beni sevmez düşmenim eyle dimiş benüm başım
ewim barķım ilim küniüm hep barçası siziñ başıñız şadaķası olsun* (YB K.VII.21-22-23-
24)

Mu‘azzam imām: “öz. is. Hanefi mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife” (krş. Ebū Ḥanīfe, Ḥanīfe, İmām-ı A‘zam Ebū Ḥanīfe, İmāme’l-Muslimīn, İmām-ı muazzam)

*mu‘azzam imām*dın qavul kelse bir
ol ekki imāmnıñ sözi bolsa bir
yā müftī’ya kāzī ya mü‘min kişi
kayu biri birle ‘amel kılsa bir (MM 228/1)

Muḥammed ibnū idrīsī’ş-şāfi‘ī: “öz. is. Şafi mezhebinin kurucusu, İmam Şâfi‘ī” (krş. İmām-ı Şâfi‘ī, Şâfi‘ī)

*bu ḥatun qatınğa kirgil yaqı ayğıl kim Muhammed ibnū İdrīsī’ş-Şāfi‘ī sēni bu yüz altun
mehr üze cüftlendi; sen taqı özüngni anga nikāḥqa cüftlükke bēding-mü? tēp vekīl qıldı
erse, ol ḥatun taqı qabūl qıldı. (NF 205/8-9)*

Şāfi‘ī: “öz. is. Şafi mezhebinin kurucusu, İmam Şâfi‘ī” (krş. İmām-ı şafi‘ī, Muḥammed ibnū idrīsī’ş-şāfi‘ī)

*küyüp köl arıp suwnı kim bulmadı
ērür yerge cins ol gümān qalmadı
tutar kumnu ya ‘kūb revā şāfi‘
bu topraqdın özge revā kılmadı (MM 107/3)*

Teştürī: “öz. is. İsa peygamberi kutsal ruh kabul eden Hristiyanlık mezhebi”

*aymışlar: tersālar üç türlüg tururlar, biri Mārya fūrni, ekinçisi Melikāni, üçünçisi
Teştürī. (KE 170r8-9)*

Ya‘fünī: “öz. is. bir Hristiyanlık mezhebi”

*mescid kopardılar. Kavluhu ta‘ālā: ... (XVIII-21) Ya‘fünīler aydılar: olar üçegü turur,
törtünçiler İt turur. Yeştürīler beşegü tēdiler, altınçıları it. (KE 179r14-15-16)*

Yeştürī: “öz. is. bir Hristiyanlık mezhebi”

mescid kopardılar. *Qavluhu ta 'ālā: ... (XVIII-21) Ya 'fūnīler aydılar: olar üçegü turur, törtünçiler İt turur. Yes'türīler bēşegü tēdiler, altınçılar it.* (KE 179r14-15-16)

Yol eyeleri: “mezhep sahipleri” (< yol ‘ gaye, uğur, maksat ’ + < eye ‘ sahip ’ + -ler + -i)

"taķı biz, bizdin edgüler taķı bizdin andın bisre. İrdük muhtelif **yollar eyeleri.**" (HKT 551a/8-9)

2. 1. 10. 5. Putlarla İlgili Terimler

Ārtamış: “ öz. is. Şam hükümdarı Dadbane’nin altınla kaplanmış putu”

rivāyet kıılır Vehb ibn Münebbih El-Yemānī: Şām vilāyetide Dādbāne atlıg kāfir melik bar ərdi butğa tapınur ərdi, altunga kapağan Ārtamış atlıg butı bar ərdi, yana bir but kıılıp ərdi aķ taşdın Eflūn Yawlaķ söwer ərdi. (KE 161r13-14-15-16)

Ba ‘al: “öz. is. Şam’da Bek adlı şehir halkının taptığı put”

*Ermele aydı: seniñ Teñriñ maña munça cefalar kıldı, men aña tapunmas-men, maña ne kılsa kılsun. İlyās aydı: ey fāsıķa lā ilahe illā'llāh ve innī İlyās resūlu'llāh. Ermele özge cevāb bērmedi, İlyās anıñ qavmınga dēdi: sizler **Ba ‘alge** tapunup Aħsenü'l-hālīķıñni qoymış siz.* (KE 159r19-20-21)

Ba ‘l: “Ar. Şam’da Bek adlı şehir halkının taptığı putun adı”

*ol vaķtın kim aydı qavmınga: "Qorkmas mu siz?" "Qulluķ kıılır mu siz **Ba ‘lge** taķı koğar mu siz* (HKT 430a/6)

But:“ Far. put ”

ķarşu keldi butları tapa, aydı: "Yimes mü siz?" "Ne turur (HKT 429a/1)

tapa kör ol butumnu ħīle kııl but

körüp angla köngülde raħmi bar mu (HŞ 490/8-9)

*Qarra ‘ atlıg tağga ķişi ıddılar, **but** tutunmağa taş tilediler, İblīs ‘aleyhi'l-la ‘ne burun bu Qarra ‘ tağınga keldi, körklüg arıg aķ taşnı kesip koğdı.* (KE 32v1-2)

*buthānaqa kirdi taqı cümle butlarını pāra pāra qıldı, meger orta yerde bir uluğ **but** bar erdi* (NF 216/9)

Buthāne: “Far. puthane, tapınak”

āhır sen hem yiter ilging revān bol

*nidin **buthāne** kapğın kıldıng uş yol* (HŞ 55/3-4)

*ol rüzgârda nücüm ‘ilmi yawlağ ğālib erdi, anı tutar erdiler, İbrāhīmni қоđup bardılar, İbrāhīm bir balğa aldı **buthāne**ğa kirdi butların başın, kolların kēsip pare pare kıldı, uşatdı.* (KE 39v9-10-11)

*bir kün Bilāl razhu kāfirlarning **buthānası**ğa kirdi.* (NF 96/4-5)

Butperes: “Far. puta tapan, putperest” (krş. butperest)

*eger anlar **putperes** bolmasa bolmasunlar, qaçan kim anlarning dünyāke maḥabbatı bolsa, men anlarnı azğurğaymen, tēp aydı.* (NF 397/4-5)

Butperest: “Far. puta tapan, putperest” (krş. butperes)

*yana cān birle sınamaqı ol erdi kim İbrāhīm peygāmbar vaqtında kāfirlar **butperest** erdi, butlarqa secde qılur erdiler. Taqı kāfirlarning uluğı Nemrūd ‘al erdi.* (NF 216/6-7)

Eflūn: “öz. is. Şam kükümdarı Dadbane’nin beyaz taştan yapılmış putu”

***Eflūn** atlığ butğa tapnur kāfir ərmiş söwmedin*

bərmedi mālın anja yoksuz çığayğa bərdi ol (KE 161r9)

Hübel: “öz. is. Kâbe’deki üç büyük puttan biri”

*ķamuğı yığılıp Lāt ve ‘Uzzā ve **Hübel**ğa bardılar, ol kün ķamuğ butlar Ka‘be içinde erdi, Mevlī ta ‘ālā Hübelğa til bərdi, aydı: Ya ‘nī bir emīn rāst er seṇi müsülmānlıqğa ünder, seṇ anıñ ķanın töker mü-seṇ va’llāhi kim kıлмаğay-seṇ.* (KE 195v4-5-6-7-8)

Қart: “öz. is. Kur’an’da adı geçen Ürdün’de bulunan Mü’tefikat kavminin dört büyük putundan biri”

*melikleriniñ atı Sedūm bin Müşdem erdi, vezīriniñ atı Kürmüz, ķamuğ butğa tapunur erdiler, tört butları bar erdi Yebed, Meşhur, Қavb, **Қart**, İdrīs yalawaç vaқtindin ol künge teğı ol tört butdın sılığraq but yoқ erdi, ķamuğ ‘ālemde ança ni‘met bar ərse yalguz Mü‘tefikātda ança ni‘met ərди.* (KE 57r3-4-5-6)

Qavb: “öz. is. Kur’an’da adı geçen Ürdün’de bulunan Mü’tefikat kavminin dörd büyük putundan biri”

meliklerinin atı Sedüm bin Müşdem erdi, vezîriniñ atı Kürmüz, kamuğ butğa tapunur ęrdiler, tört butları bar ęrdi Yebed, Meşhur, Qavb, Qart, İdrîs yalawaç vaqtindin ol künge teğı ol tört butdın sılığraq but yoğ ęrdi, kamuğ ‘ālemda ança ni‘met bar ęse yalguz Mü‘tefikātda ança ni‘met ęrdi. (KE 57r3-4-5-6)

Lāt: “öz. is. Kābe’deki üç büyük puttan biri”

tağı kördi, İdisining uluğraq āyatlarındın. Kördüngüz mü Lātı tağı ‘Uzzānı tağı Menātı, songraqı üçünçini? (HKT 503b/2-3-4)

kamuğı yığılıp Lāt ve ‘Uzzā ve Hübelğa bardılar, ol kün kamuğ butlar Ka‘be içinde ęrdi, Mevlī ta‘ālā Hübelğa til bērdi, aydı: Ya ‘nī bir emīn rāst er sēni müsülmānlığa ünder, sēn anıñ qanın töker mü-sēn va‘llāhi kim qılmağay-sēn. (KE 195v4-5-6-7-8)

‘Arab içinde bu handaq qılmaq yoğ erdi. Muni qandın öğrending? Ėmdi Lāt u ‘Uzzā birle ant yāğ qılur-men kim ękinç qaytmışda Uğud toğuşında neteg qıldım erse, andağ qılğay-men tēp aymış. (NF 32/9-10)

Menāt: “öz. is. Kābe’deki üç büyük puttan biri”

tağı kördi, İdisining uluğraq āyatlarındın. Kördüngüz mü Lātı tağı ‘Uzzānı tağı Menātı, songraqı üçünçini? (HKT 503b/2-3-4)

Meşhūr: “öz. is. Kur’an’da adı geçen Ürdün’de bulunan Mü’tefikat kavminin dört büyük putundan biri”

meliklerinin atı Sedüm bin Müşdem erdi, vezîriniñ atı Kürmüz, kamuğ butğa tapunur ęrdiler, tört butları bar ęrdi Yebed, Meşhur, Qavb, Qart, İdrîs yalawaç vaqtindin ol künge teğı ol tört butdın sılığraq but yoğ ęrdi, kamuğ ‘ālemda ança ni‘met bar ęse yalguz Mü‘tefikātda ança ni‘met ęrdi. (KE 57r3-4-5-6)

Nesr: “Ar. Hz. Nuh’un kavminin taptığı putlardan birinin adı”

"taķı aydılar: *Ƙođmang tapunğularıngıznu. Taķı Ƙođmang Veddni taķı Suvā'nu taķı Yağūsnu taķı Ya'ūķnu taķı Nesrni.*" (HKT 549b/8- 9 , 550a/1)

Sercān: "öz. is. Fil kıssasında adı geçen put"

*ķışsa-i Eşhābü'l-Fīl Aymışlar: Mekkedin Şām vilāyetiga arķış bardı satığ ķılıp yandılar, yanmışdın soñ bir niçe edebsiz oğlanlar olarnıñ **Sercān** atlığ butların otğa köydürdiler.* (KE 179v13)

Sūret: "Ar. put"

*ķılurlar anga anı kim tileyür; yağşı turğı yirlerdin taķı **şūret**lerdin taķı kersānlardın uluğ ģazlar mengizlig taķı tölengen ķıfağlardın. Ƙılıng Dāvud ģabīlasını şükr üçün.* (HKT 410a/4-5-6)

Suvā' : "Ar. İslamiyet'ten önce Hüzeyl kabilesinin taptığı put"

"taķı aydılar: *Ƙođmang tapunğularıngıznu. Taķı Ƙođmang Veddni taķı **Suvā'**nu taķı Yağūsnu taķı Ya'ūķnu taķı Nesmi.*" (HKT 549b/8- 9 , 550a/1)

'Uzzā: "öz. is. Kâbe'deki üç büyük puttan biri"

*taķı kördi, İdisining uluğrağ āyatlarındın. Kördüngüz mü Lātnı taķı **'Uzzā**nı taķı Menātnı, songraķı üçünçini?* (HKT 503b/2-3-4)

*ķamuğı yığılıp Lāt ve **'Uzzā** ve Hübelğa bardılar, ol kūn ķamuğ butlar Ka'be içinde erdi, Mevlī ta'ālā Hübelğa til bérdi, aydı: ...Ya'nī bir emīn rāst er seņi müsülmānlığğa ünder, seņ anıñ ķanın tōker mü-seņ va'llāhi kim ķılmağay-seņ.* (KE 195v4-5-6-7-8)

*'Arab içinde bu ģandağ ķılmaq yoğ erdi. Munı qandın öğrending? Ėmdi Lāt u **'Uzzā** birle ant yāđ ķılur-men kim eķinç qaytmışda Uğud toğuşında neteg ķıldım erse, andağ ķılğay-men tēp aymış.* (NF 32/9-10)

Vedd: "Ar. Hz. Nuh'un kavminin taptığı putlardan biri"

"taķı aydılar: Ƙođmang tapuŋularıngıznı. Taķı Ƙođmang **Veddni** taķı Suvā' nı taķı Yağūşnı taķı Ya' ūķnı taķı Nesmi." (HKT 549b/8- 9 , 550a/1)

Yağūş: "Ar. Hz. Nuh'un kavminin taptıķı putlardan biri"

"taķı aydılar: Ƙođmang tapuŋularıngıznı. Taķı Ƙođmang **Veddni** taķı Suvā' nı taķı **Yağūşnı** taķı Ya' ūķnı taķı Nesmi." (HKT 549b/8- 9 , 550a/1)

Ya' ūķ: "Ar. Hz. Nuh'un kavminin taptıķı putlardan biri"

"taķı aydılar: Ƙođmang tapuŋularıngıznı. Taķı Ƙođmang **Veddni** taķı Suvā' nı taķı Yağūşnı taķı **Ya' ūķnı** taķı Nesmi." (HKT 549b/8- 9 , 550a/1)

Yebed: "öz. is. Kur'an'da adı geĉen Ürdün'de bulunan Mü'tefikat kavminin dört büyük putundan biri"

*meliklerinin atı Sedūm bin Müşdem erdi, vezîriniñ atı Kürmüz, ƙamuğ butğa tapunur erdiler, tört butları bar erdi **Yebed**, Meşhur, Ƙavb Ƙarĉ, İdrîş yalawaĉ vaķtindin ol künge teĝi ol tört butdın sılığraĉ but yoĉ erdi, ƙamuğ 'ālemde anĉa ni'met bar erse yalguz Mü'tefikātda anĉa ni'met erdi.* (KE 57r3-4-5-6)

Yüleş: "öz. is. Bürşam meliğinin tapındıķı put"

*bu Bürşām melik tenjiz ƙırağında Muṭlaviyye atlığ şāristānda butğa tapınur erdi, ol butnıñ atı **Yüleş** erdi, uzunı yegirmi üç ƙarı, eni yüz ƙarı, başı kümüşdin, tişleri altundın, közleri yinĉü yāķūtdın, ƙolları a[ḍaķ]ları ƙızıl altundın, tacı ƙızıl yāķūt kök sarığ yaşıl zeberceddin muraşsa ' taħt üze oltur[dı].* (KE 151v17-18-19-20)

Zîfāl: "öz. is. İdris peygamber zamanında Mü'tefikat kavminin büyük bir putu"

*olarınıñ **Zîfāl** atlığ uluğ butları bar erdi, melik aydı: **Zîfālğa** barıñ yükünüñ, yalbaruñ, bolğay kim sizni ƙutƙarğay ya kendü bir yol körgüzgey.* (KE 57r13-14)

2. 1. 11. Diğ er Bazı Dinî Terimler

2. 1. 11. 1. Eshab-ı Kehf ile İlgili Terimler

Eşhāb-ı kehf: "A. yedi uyuyanlar veya Yedi Âlimler diye de bilinen bir mağarada uzun süre uyumuş kişiler"

olar Tevrîni çıkarıp bakıp üç mes'ele tapıp ihtiyâr kıldılar, biri ol kim: rûh ne turur? Têp sorıy. Taķı Zül-Ķarneyn. Taķı **eşhâb-ı kehf** sözlerin soruñ, tediler. 'Arab müşrikleri kelip aydılar : yâ Muhammed seniñ Mûsî kitâbı teg kitâbıñ bar bolsa Tevrîdeki su'âlarğa cevâb bérür bolsañ saña îmân keltürelıñ tédiler. (KE 173r9-10-11-12-13-14)

Mükselmînâ: "ashab-ı kehf'ten biri"

turdılar qoyın eyesinge tapşurdı, qoycınıñ bir iti bar érđi Ķazķazîm atlığ, ol it hem olarğa eyerdi. Aymışlar: olarñıñ adları Temliḥâ, **Mükselmînâ**, Şartülîs..... îñüs, Sarrîñüs. Zevânîs. Qoycının atı Kefsîṭîñüs, itniñ atı Ķıṭmîr. (KE 178r16-17-18)

Şarrîñüs: "öz. is. ashab-ı kehf'ten biri"

turdılar qoyın eyesinge tapşurdı, qoycınıñ bir iti bar érđi Ķazķazîm atlığ, ol it hem olarğa eyerdi. Aymışlar: olarñıñ adları Temliḥâ, Mükselmînâ, Şartülîs..... îñüs, **Sarrîñüs**. Zevânîs. Qoycının atı Kefsîṭîñüs, itniñ atı Ķıṭmîr. (KE 178r16-17-18)

Şartülîs: "öz. is. ashab-ı kehf'ten biri"

turdılar qoyın eyesinge tapşurdı, qoycınıñ bir iti bar érđi Ķazķazîm atlığ, ol it hem olarğa eyerdi. Aymışlar: olarñıñ adları Temliḥâ, Mükselmînâ, **Şartülîs**..... îñüs, Sarrîñüs. Zevânîs. Qoycının atı Kefsîṭîñüs, itniñ atı Ķıṭmîr. (KE 178r16-17-18)

Temliḥâ: "ashab-ı kehf'ten biri"

turdılar qoyın eyesinge tapşurdı, qoycınıñ bir iti bar érđi Ķazķazîm atlığ, ol it hem olarğa eyerdi. Aymışlar: olarñıñ adları **Temliḥâ**, Mükselmînâ, Şartülîs..... îñüs, Sarrîñüs. Zevânîs. Qoycının atı Kefsîṭîñüs, itniñ atı Ķıṭmîr. (KE 178r16-17-18)

Zevânîs: "öz. is. ashab-ı kehf'ten biri"

turdılar koyını eyesinge tapşurdı, koyçınıñ bir iti bar érdi Qazqazın atlıg, ol it hem olargâ eyerdi. Aymışlar: olarnıñ adları Temlîhâ, Mükselmînâ, Şartûlîs..... îñûs, Sarrîñûs. **Zevânîs**. Koyçınıñ atı Keşîñîñûs, itniñ atı Qıtmîr. (KE 178r16-17-18)

2. 1. 11. 2. Özel İsimlerle İlgili Terimler

‘Aliyy-i aşğar: “öz. is. Hz.Ali’nin oğlu, Hz. Hüseyin”

‘Aliyyü'l- aşğar yeti yaşar erdi, utru yörirdi kelip aydı: ey atam çadırka kirgil, kerekmez kim şehîd bolsañ, Resûl ‘aleyhi's-selâmnıñ [uruğı kamu]ğ tükense. (KE 247v16-17)

‘Aliyy-i ekber: “öz. is. Hz.Ali’nin oğlu, Hz. Hüseyin”

ıdıyâ yüksek kök qatarâtın yağız yer berekâtın bu yolsuzlardın tıñıl bérnegil, tıp yıgladı, **‘Aliyyü'l-Ekber** katıg sançıstı Şâm çerigin yastı, telimni tamuğka ıdı, yana yanıp atasıgâ keldi, teni kamuğ kılıç birle başlıg bolmuş, aydı: ... ya ‘nî ey atam meni susalık öltürdi, temür yarıq ağırı argurdı, bir içim suw bolğay mu? (KE 247v6-7-8-9-10)

Baba: “öz. is. Mu’îñü'l-Mürîd’in yazarı İslam’ın şeyhinin adı, Baba İslâm”

bu ahlâk u ef' âl [u] a'mâl üze
yörür érdi **baba** melik teg kède
yörimek bu yolda bolup muñtedâ
sezâ érdi baba köñüller tüze (MM 398/2)

Baba Eren: “öz. is. Mu’îñü'l-Mürîd’in yazarı İslam’ın şeyhinin adı, Baba İslâm”

bu ‘âlemğa qal'a özi himmeti
biliñ berdi antég du ‘â deveti
tarîkat yolunda yörügli éren
tutar érdi **baba éren** sünneti (MM 382/4)

Bâyezid: “öz. is. evliyanın ulularından olan Bâyezid-i Bistami”

bu köz körmîşi yok kulaq tıñlemiş
köñülge keçip nir nişan añlamış
Cüneyd Şibli dihkân üveys **Bâyezîd**
tağı kim kim anlar soñın soñlamış (MM 278/3)

Cüneyd-i Bağdādî: “öz. is. 823-910 yılları arasında yaşamış İslam mutasavvıfı, Cüneyd-i Bağdadî”(krş. Cüneyd)

Şeyh Cüneyd-i Bağdādîni rahmhi tüşinde kördiler, aydılar: Ey şeyh, Haq tvt sizing birle ne mu ‘āmilat qldı? (NF 320/17 , 327/1)

Cüneyd: “ öz. is. 823-910 yılları arasında yaşamış İslam mutasavvıfı, Cüneyd-i Bağdadî”(krş. Cüneyd-i Bağdādî)

bu köz körmüşü yok kulak tınlemiş

köñülge kēcip bir nişan anlamış

Cüneyd Şibli dihkān üveys bāyezīd

taqı kim kim anlar soñın soñlamış (MM 278/3)

Ebū Yūsuf: “öz. is. 731-798 yılları arasında yaşamış, Ebu Hanife’nin talebelerinden biri”(krş. Ya ‘kūb)

ekip önse ne kim berin ter zekāt

Ḥanīfe olar ter mu ‘āf ḥazravāt

Ḥanīfe ekinde üküş az temes

Ebū Yūsuf aytur beş evsuk şıfāt (MM 200/4)

Ebu'l-ḥikem: “Ar. Ebu Cehl’in lakabı”

Ebū Cehl Ebu'l-Ḥikem erdi, sarāyı ortasında bir uluğ tegirmen taş bar erdi, kulinga aydı (KE 204v13)

Ḥasan: “öz. is. Hz. Hasan”

ol kün Ḥasanı razıya'llāhu ‘anhu toprakka qoymışta Resül ‘aleyhi's-selām ehl-i beyti Resülün ta‘ziyetin başdın tuttılar, Ḥasanın ögsüzleri başlarına toprak saçıp İdiyā ceddimiz Muştafā ḥakkı ḥürmeti bizge rahmet kılğıl, tēyür erdiler. (KE 243r1-2-3)

Fātıma aydı: ‘Ukāşening köngli neteg tözer Peygāmbarnı urmaqqa? Eger urur bolsa, yā Bilāl, Peygāmbar üçün oğlum Ḥasanı taqı Ḥüseyinni ursun, Peygāmbarnı urmasun tēp Ḥasan Ḥüseyinni mescidke ıda bērdi. (NF 86/7-8-9)

Ḥüseyin: “öz. is. Hz. Hüseyin”

*Ebū Mūsī aydı: maña keneştiñ erse yarağlığını aytu bëreyin: el kün, altun kümüş, tapuğçılar, dünyā hürmeti kerek erse Yezîdge bolğıl, körk cemāl kerek erse Kāsımka bolğıl, zühd ü ‘ilm arığ uruğ, āhiret ‘izzeti kerek erse **Hüseynge** bolğıl. (KE 243v15-16-17)*

*Fātıma aydı: ‘Ukāşening köngli neteg tözer Peyğāmbarnı urmaqqa? Eger urur bolsa, yā Bilāl, Peyğāmbar üçün oğlum Ḥasannı taqı **Hüseynni** ursun, Peyğāmbarnı urmasun tēp Ḥasan **Hüseynni** mescidke ıda bērdi. (NF 86/7-8-9)*

Siracü'l-Verā: “Ar. İnsanların ışığı olan İmam Muhammed”

*ögürse de kısrak zekāt yok turur
taķı bar taķı yok rivāyet erür
imām-ı mu ‘azzam **siracü'l-vera**
özindin bu ekki rivāyet kelür (MM 227/3)*

Şeyh Şeref Ḥāce: “öz. is. Harezmlı bir bilgin ve mutasavvıf”

*köñül nefs ü rûhdın netice érür
ğalib bolsa biri añar yüz urur
biliñ bu beyān **şeyh şeref ḥācenin**
mebādī sülûkda bitiglig turur (MM 349/3)*

Şibli: “öz. is. Cüneyd-i Bağdadî’nin öğrencisi”

*bu köz körmışi yok kulaķ tıñlemış
köñülge kēcip nir nişan añlamış
cüneyd **Şibli** dihkān üveys Bāyezîd
taķı kim kim anlar soñın soñlamış (MM 278/3)*

Ya'kūb: “öz. is. 731-798 yılları arasında yaşamış, Ebu Hanife’nin talebelerinden biri”
(krş. Ebū Yūsuf)

*küyüp köl arıp suwnı kim bulmadı
érür yerge cins ol gümān qalmadı
tutar kumnu **ya'kūb** revā şāfi ‘î
bu topraqđın özge revā kılmadı (MM 107/3)*

2. 1. 11. 3. Diğer Kategorilere Girmeyen Dinî Terimler

Abdāl: “Ar. derviş, abdal ”

yana bir deyr uşol tağ özre taşdın

koparmışlar keşişler ilde taşdın

tüşüp deyr içre kirdi ol tutup fāl

*uşol yang birle kim yürir köp **abdāl** (HŞ 520/5-6-7-8)*

*bir yerde olturdılar, ançaqa tegi kim eftar vaqtı boldı erse, eftar qılmaq üçün ta‘ām çıkardı taqı ol **abdāl** önginde qoğtı erse, ol **abdāl** tenāvul qılmağı. (NF 295/7-8-9)*

Ādemī: “Ar. insan”

*kayusını yalğanga nisbet kıılır siz? Ol kün, sorulmas yazuğındın **ādemī**ler taqı perīler. (HKT 509b/2)*

*içi ‘azze ve celle **ādemni** oğlanların **ādemī** şüretinçe oñurkasındın çıkardı, karınça menizlig uşak, kamuğı ‘ākıl ma ermez, kāfir ma ermez. Mevlīdin hiṭāb keldi: Men sizin teñriñiz ermes mü-men? (KE 10r17-18-19)*

***Ādemī** şuratinga keldiler PeyğāMBER ‘as’qa yārī üçün. Şahābalar anlarını körmediler, velīkin kāfırlar körer erdiler. (NF 72/17)*

Ādem urğı : “insanoğlu, insan soyu ” (< Ar. ādem ‘insan’ + < T.urug ‘soy’ + -ı)

bu eflāk yaratılmağınğa sebeb

ērür hāşimi bilgıl aşlı ‘arab

*velī **ādem urğı** içinde biliñ*

özindin ‘azērek şerīf yok neseb (MM 8/3)

Ahlāk-u ef‘āl-u a‘māl : “yaradılış, fiiller ve ameller”

*bu **ahlāk u ef‘āl [u] a‘māl** üze*

yörür erdi baba melik teg kede

yörimek bu yolda bolup muḳtedā

sezā erdi baba köñüller tüze (MM 398/1)

‘Aleyhi’ş-şalāti ve’s-selām : “Ar. ‘salat ve selam onun üzerine olsun’ anlamında bir söz”

... āyetiniñ bişāreti birle ḥazret-i resūlu'lah **'aleyhi's-salāti ve's-selām** muḳaddes muṭahhar rūḥınıñ istimdādı ile hezīmet kılmıṣsız diyü sem'imize tegdi ise köñlümüze ğāyet ferūḥ ve sürūr ḥāşıl oldı (YB K.VI.28-29-30)

'Aleyküm selām: “Ar. ‘esenlik, selamet sizin de üzerinize olsun’ anlamında kullanılan bir söz”

içi bērdi tevḥik bu birkaç kelām

oruç ayı içre bitildi tamam

tarih yētti yüz on üç ērdi yılı

selāmün 'aleyküm 'aleyküm selām (MM 407/4)

'Alī: “Ar. yüce, ulu”

na't-ı Muḥammed Muştafā şalla'llāhu **'aleyhi ve sellem** ol... sözleşmek niyāzlıĝ ... (LXXIII-2) kopuşluĝ, ... (IX-5) hem tokuşluĝ, ... (CVI-1) kıdaşlıĝ, ... (III-17) koldaşluĝ, ... (XVI-89) şehādetliĝ ... (XVII-79) sa'ādetliĝ, ... (XV-99) 'ibādetliĝ ... (LXII-52) hidāyetliĝ, ... (LIV-1) İşāretliĝ, ... (XXXIII-45) beşāretliĝ, özi muṭī', zikri refi', ümmetka şefi', enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i ḥıṭṭa-i vefā Muḥammed Muştafā şalla'llāhu < 'aleyhi> ve sellem. Dīn şerī'at rāyetini **'ālī** kılğan Muştafā (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

Āmennā: “Ar. ‘öyledir, doğru, diyecek yok, inandık’ anlamlarında bir onaylama sözü ”

mundaĝuk kıyāmet küni bolsa āmennā bihi ve şaddaḳnā tegme bendeniñ kılmışların bitig kılıp kolunĝa bergeyler okıĝıl tēp. (KE 102v19-20)

'Arefe: “Ar. dinî bayramlardan bir önceki gün”

lā ilahe illa'llāh Muḥammedün Resūlü'llāh tēĝüĝe ne yaraĝları bolĝay ērdi, körmes mü-sēn, müĝlar, cühūdlār, tersālar butĝa tapunĝanlar aytmaslar, ümmetiniñ tili[ni] şehadet üze meñ yōrittım, ma'rifetni fitretĝa delil kıldım, Ka'be olarnıñ yolu, olarnı yarlıķamasam kurbān ayı, ramazān ayı, cum'a ve cemā'at, hac ve 'umre, id ve 'arefe, zekāt şadaķāt bere[kāt] tüni kadar tüni, kul huva'llāhu aḥad sūresi 'aṭā bērmeĝey ērdim, tamuĝdın kutĝarmaĝay ērdim, sekiz uçmaḥ, ḥūr ve kuşūr ve vildān ve ĝilmān, enhār ve eşcār, besātīm ve reyāhīm, büryan kuşlar, ṭahūr şarabı va'de kıлмаĝay ērdim. (KE 212v10-11-12-13-14-15-16)

‘Ārif bi’llāh: “Ar. fakih”

Abū Ḥanīfe rahmhi üküş ‘İbādat qılğan erdi taqı dünyadın i ‘rāz qılğan erdi, ‘Ārif billāh erdi taqı Haq te ‘ālādın qatıg qorqğan erdi taqı Haq te ‘ālāning rizāsın istegen erdi taqı aḥkām-i şeri ‘atnı yetiz bilgen erdi. (NF 186/1-2)

‘Azīm: “Ar. yüce, büyük, ulu”

*ata medḥin aygu yoq ol bu tilim
özi körklü ahlākı sansız telim
kamuğdın kılık yeg üçün haq eşit
resūlnı öger tēyü ḥulqın ‘azīm (MM 392/4)*

Bağırtak : “takke, külah”

Bağırtak: Burhanı Kati Tercemesine göre, Acemcede "Bağıltak" hem takke ve külah, hem ulemaya mahsus bir kaftan manasına gelir. (İML s. 15)

Baḥru'l-muḥīṭ: “öz. is. dinî içerikli bir kitap adı”

*namāz ekki rek'at birinde tamam
kırā'at unuttı bolundı kıyām
namāzı buzuldu bu baḥru'l-muḥīṭ
içinde rivāyet eşitgil kelam (MM 140/3)*

Beşāret: “ Ar. gerçeği görme”

*irādet berigli irādet sözün
eşit açsun Allah beşāret közin
Muḥib nev-niyāzlıg mürid şeyḥiñe
Kerek kılsa teslim kēcip öz özin (MM 267/2)*

Celāl: “Ar. büyüklük, ululuk”

aymışlar: ol ḥālde Cebre’īl kēlip havādın ün kıldı: ey cādūlar Mevlī ta ‘ālā yarlıkar, siz meniñ yalavaçımnu burun şen kemişgil tēdiñiz meniñ ‘izzetim ve celālim ḥaqqı ḥürmeti sizlerge imān ḥil’atin keydürme küni bu künni olarğa tuğurmağay-men. (KE 112v8-9-10-11)

Celālet: “Ar. ululuk, yücelik”

‘arşdın kürsîdin keçti, hicāblardın öte çıkdı, hicāblar kördi, ol maḳāmğa tēgdi kim Mevlî ta‘ālā yarlıkar: ... Ya‘nî eki yay endāzesinçe tēḡlik Mevlînin ‘azameti ve celāletigā yavuştı, andın üstün maḳām yok. Nebiyy-i Mürsel melek-i muḳarreb tēgmes yerge tēgdi amma Mevlî ta‘ālāğa zāt sarıdın yavuştı tēmek revā bolmas, küfr bolur kim Hāḳ ta‘ālānı yoḳaru kuyı astın üstün ilgerü artgaru birle yād kılsa kāfir bolur. (KE 211r21 , 211v1-2-3-4)

Cemā‘at: “Ar. bir dinden veya bir soydan olanların topluluḡu”

*bu, sizning birle kirgen **cema‘at**. Yoḳ kinglik anlarga. (HKT 436a/4)*

*ey mālîk mü‘min yüzün köydürmegil, ol yüz birle maḡa secde kıldı, ḳulaḳn köydür[megil] ol ḳulaḳ birle ‘ilm ve ḡikmet sözün işitti, közin köydürmegil ol köz birle Kelāmu‘llāḡa baḳtı, tilin köydürmegil ol til birle meni bir tēdi, köḡlünü köydürmegil ol köḡül birle meni bildi, elḡini köydürmegil ol elig birle şadaḳa bērdi, ayaknı köydürmegil ol ayak birle **cemā‘at**ge ‘ilm meclisige kēldi. Tamuḡḡa yibergenimiz köydürmek üçün ḡermes keçürmek üçün turur. (KE 187v18-19-20-21 , 188r1-2)*

*kēligli **cemā‘at** üçün soḡ yetip*

buzar şafda turḡan savulsa kētip

namāzḡa kēligli şūrū‘ kılmadın

şūrū‘ kılsa buzamaz bu şaf kēnitip (MM 131/1)

*qaḳan kim Yemen ḡaraḡıḡa qoparsalar, qopar, yüḡrür, velîkin Ka‘be ḡaraḡıḡa qaşd kılsalar, çöker, hēç qopmas. Bu arada erdiler, baḡarlar, **cemā‘at** quşlar havada uça başladılar kim heç munung tēḡ quşlar körmişleri yoḡ erdi. (NF 42/15-16-17)*

Çaray: “Allah’ın bütün yarattıklarına verdiği nimet, rızık, tayın”

*sözni kavuştı nērse, çatuḳ boldı nērse, yapşundı nerse, biri biringe tegdi nērse **çaray** aldı (ME 138/4)*

Dervîşlik: “Allah için alçak gönüllüḡü ve fukaralıḡı kabul etme, acizlik, fakirlik” (< Far. dervîş ‘yoksulluḡu, çilekeşliḡi benimsemiş kimse’ + -lik)

*eger **dervîşlik**din ḡerse māl cem‘ kılalıḡ saḡa, eger kimersege ‘āşık ḡerseḡ anıḡ yaraḡın kılalıḡ (KE 203r6)*

*haq te ‘ālāqa üküş hamd u şenā qıldı dünyānı taqı dünyāning mālī tawarını bērdi tēyü,
taqı āhīratnı ögdi, **dervīşlikni** ögdi taqı aydı (NF 76/3-4)*

Ebedü'l-ebed: “Ar. ebedî olarak, ebediyen ”

*ḥadīş naşş **ebedü'l-ebed** bāķi ol
taqı bu ‘aķil cān ten ilşāķi ol
tēlimlerge ‘aķlı ‘iķāl ol biliñ
tēlim tēlbenüñ uştmah müştāķi ol (MM 332/1)*

Emmāre: “Ar. insanı hissî zevk ve lezzete yönelten nefis”

*ḥesādnu tilemişde **emmāre** ol
hedāmet ketürmişde levvāme ol
hidāyetga tevfīķ bolur mülheme
velī muṭma ‘inne ṭama ‘nīne ol (MM 353/1)*

Eren: “ermiş” (< er- ‘kendini Allah yoluna vermiş kimse, insanüstü kutsal bir aşamaya erişmek’ + -en) (krş. iren)

*bu cān birle tirig **eren** ölmes ol
bu cān ḳadri tegme ķişi bilmes ol
niḫāķ kine birle ‘amel ḳılģuķı
bu candın ḫaber hem eşer bulmas ol (MM 22/1)*

Evliyā: “Ar.ç evliya ”

*toķuzunç saña dīdār körgüzsem enbīyā ve **evliyā** ḳamuğ ḳadģuluğ bolģaylar, men
dostlarımģa ḳadģu revā körmes-men. (KE 123r2-3)*

*ēmdi cümle enbiyā taqı **evliyā** taqı ‘ulamālar ittifāq qılıp tururlar kim ma‘şiyatning
sōkellikinge menfa ‘atlig dārū taqvā turur taqı ‘amal-i şāliḫ turur. (NF 424/2-3)*

Eymen: “talihli, kutlu”

*yā Resūlallāhi, siz taqı mu yazuqlardın qorqar-siz? Tēp aydılar erse, Peyğāmbar ‘as
aydı: Men neteg **eymen** bolur-men kim mu ‘min qulnıng köngli Ḥaq te ‘ālāning qahrı
taqı luṭfi arasında müteḫayyir turur. (NF 375/5-6-7)*

Faķih: “Ar. fıķıh bilgini” (krş. faķih)

atağım ma berke **faḳıḥ** tip ançaḳ

özüm mü 'min ü müslim me aslım kıpçaḳ (HŞ 4700/1-2)

Faḳıḥ: “Ar. Fıkıḥ bilgini” (krş. faḳıḥ)

Dāvūdnuḡ on eki oğlu bar erdi ḳamuḡı 'ālim, **faḳıḥ**, 'āḳıl. (KE 136v3)

ol qulnı **faḳıḥ** qılur könglining közini açar. Abū Ḥanīfe raḥmhi ol qullardın erdi. (NF 185/16)

Hüccetullahi : “Ar. şeyh ”

özingi müselleḡ bu körkliḡ sıfāt

'atā bolmış erdi ḥaḳıḳat ḥayāt

biliḡ **hüccetullahi**- şeyhü'l-hüdā

ḳılıḡlı çın-oḳ rāst ḳademde şebāt (MM 399/3)

İlaşu: “küçük sarık”

İlaşu: küçük sarık (İML s. 33)

İmāme: “Ar. başa sarılan sarık, tolga, miğfer” (krş. imāma)

andın soḡ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāḡı ḳamuḡ şüretler anıḡ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıḡ birle münevver turur, heybet ü 'izzet anıḡ, seḡāvet ü ḳuvvet anıḡ, faẓl u san anıḡ, ḳible ve ĩmān anıḡ, nāḳa ve **'imāme** anıḡ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıḡ, ḳanā'at ve şükr anıḡ, Ḥamd u zıkr anıḡ, imāmet ve emā<ne>t anıḡ, şefḳat ve şefā'at anıḡ, ḥaseb ve neseb anıḡ, aşḡāb-ı 'izām ve ervāḡ-ı kirām anıḡ, aşḡab-ı ḥulḳ-ı kerem anıḡ, 'uluvv-i derecāt anıḡ, ezvāc-ı ṭāhirāt anıḡ faşıḡ ve şaḡıḡ til anıḡ, ḳavī köñül ve şabūr ten anıḡ, beled-i muḡarrem mescid-i mu'aẓẓam anıḡ, ḥac ve iḡrām anıḡ Zemzem ve makām anıḡ, meş'arü'l-ḡarām anıḡ, zekāt ve şiyām anıḡ, tilāvet-i Ḳur'ān anıḡ, cum'a ve cemā'at anıḡ, emr-i Ma'ruf ve nehy-i münker anıḡ, tehlīl ü taḳdīs anıḡ, temcīd ve tesbīḡ anıḡ, vaḳār ve sūkūnet anıḡ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

İmāma: “Ar. başa sarılan sarık, tolga, miğfer.” (krş. 'imāme)

ey yārānlarım, qayu biringiz bu 'Arābiḡa **'imāma** bërse, men oḡ bolayın kim Ḥaḡ tvt ol kimerseke uçmaḡ tacını başıḡa qoysun, tēdi (NF 162/15-16)

İmāmet: “Ar. imamlık” (krş. imamluq, ‘imametlik)

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [bir]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, **imāmet** ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faṣīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

İmāmethlık : “imamlık” (krş. imamluq, ‘imamet’) (< Ar. imāmet ‘imamlık’ + lık)

*peygāambar ‘as Abū Bekrni özgelerdin artuq tutar erdi taqı sōkellikinde heç kimerseke **imāmatlıq** buyurmadı, meger Abū Bekrke buyurdı taqı aydı kim: Ḥaq te‘ālā qullarındın rāzī bolmağay kim aralarında Abū Bekr bar erken öngin kimerseke imāmluq qıldursalar tēp. (NF 94/2-3)*

İmāmluq: “imamlık” (krş. ‘imāmet, imāmethlık) (Ar. imām ‘namazda kendisine uyulan kişi’ + -luq)

*ēmdi ol vaqt yawudı, tēdi taqı turdı taqı ābdest qıldı, mescid öçekinge mindi taqı ezān oqıdı. Hem iṣe ezān taqı özi qılur erdi hem **imāmluq** taqı özi qılur erdi. (NF 153/8-9)*

İren: “eren, ermiş” (< ir- ‘kendini Allah yoluna vermiş kimse, insanüstü kutsal bir aşamaya erişmek’ + -en) (krş. eren)

irenlerdin öküşrek irdemi bar

mühîn bānū atanmış ol serāvār

özi olturmağınğa hoş havada

yaraşturmuş niçe karşı müheyya (HŞ 415/1-2-3-4)

İzām: “Ar. ulu, yüce ”

andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve ĩmān anıñ, nāḳa ve ‘imāme anıñ, Baṭḥā ve Ṭihāme anıñ, ḳanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘īzām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, ḳavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Ḳur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sūkūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

‘İzz: “Ar. ulu, yüce, aziz ”

ey Yūsuf kığurmağıl meniñ ‘izz ü celālīm ḥaḳḳı ḥürmeti seni maña ḳul bolsun tēyü nezzāre kılganlarnı saña ḳul kıлмаğınça seni bu ėldin çıkarmağay-men. (KE 76v16-17-18)

melāmet muḥib könli tiryāḳı ol
eger taşlasalar bu ḥoşraḳı ol
veli nefşge rāḥat kerek ‘izz ü cāḥ
ḳahır kıl aña şeytan ortaḳı ol (MM 319/3)

Ḳadr tūni: (Ar. + T.) “ramazan ayının yirmi yedinci gecesi, Kadir gecesi”

biz indürdük anı Ḳadr tūninde. Taḳı ne bildürdi sanga, ne turur **Ḳadr tūni**? (HKT 577b/2)

Kāhin: “Ar. doğaüstü yollardan gizli, bilinmeyen şeyleri, geleceği bilme iddiasında bulunan kimse”

Kesrī ėlini suw aldı, ḥarāb qıldı erse, Kesrī ėli içinde nē kim müneccim, taḳı **kāhin** taḳı sāḥir bar erdi, cümlesi yığıldı. Taḳı aydı kim: Nazar qılın, bu ḥarābluqlar nedin keldi tēp. Cümlesi baqtılar taḳı aydılar kim: Ḥicāzdın kelgen bitigni kim pāra pāra qıldın, ol bitig ėdesi sanga qarğadı, buḥarābluqlar cümlesi andın turur tēp aydılar. (NF 82/5-6-7-8)

Kam: “şaman”

*tağı irmez **ķam** sözi. Az tezekkür kılur siz. İndürmek ‘ālamlar erkliğindin. (HKT 546a/7-8)*

Kam: *kâhin, (şaman) efsuncu (İML s. 36)*

Ķamluķ: “kamlık, kâhinlik, şamanlık” (< *ķam* ‘şaman’ + -luķ)

*Abū Bekr razhu’nung bir kūn qulı sūt keltürdi tağı özi ol sūtni içmişdin song qulinga sordı kim: Bu sūtni neteg hāşil qılding? tēp. Qulı aydı kim: Bir qavmğa **qamluq** qıldım erse, manga bu sūtni bērdiler, tēdi (NF 294/15-16-17)*

Kerāmāt: “Ar. ç. kerametler” (krş. *kerāmet*)

*Ozaqı zamanda bir zāhid bar erdi. Atı Barşışā erdi tağı on ēkki yıl Haq te ‘ālāqa ‘ibādat qıldı tağı bir rivāyatta tört yüz yıl ‘ibādat qıldı. Altı ming kimerse özi hıdmatında şāhib-**kerāmāt** boldılar tağı yēti qat kök ferīşteleri ta‘accub qıldılar bu Barşışāning ‘ibādatındin. (NF 368/2-3-4-5)*

Kerāmet: “Ar. ermiş kimselerin gösterdiklerine inanılan, doğaüstü, şaşkınlık uyandırıcı davranış veya durum” (krş. *kerāmāt*)

*ķamuğ tağlar baş kötürdiler kimi bizge tōlengey tēp, Cedī tağı ķamuğ tağlardın aşak turur tevāzu‘līg qıldı maņa bu **kerāmet** kaydın bolğay tēp Mevlī anı üdürdi kimi aņa tōlenmek birle ağırladı. (KE 26v10-11-12)*

irādet bu īmān beķāsı ērür

meşāyıl̄h meded cān barurda bērür

*irādetsiz ērge **kerāmet** reva*

velī ol tōlenmes yana terk barur (MM 285/3)

*bu āyatqa yetmiş erdi kim: (XXXVII:61)... men aydım: Ey babam, Tangrı te‘ālā sizing birle ne mu‘āmilat qıldı? tēp aydım erse, manga aydı: Ey ‘ayālım şefaqlıq rahmetlig Tengrike satğastım, manga rāhat tağı **kerāmet** birle qarşu aldı, dereceler uçtmağ içinde Peyğāambar civarında rūzī qıldı. (NF 131/15-16-17)*

Kerāmetlîğ: “kerameti olan” (< Ar. kerāmet ‘ermiş kimselerin gösterdiklerine inanılan, doğaüstü, şaşkınlık uyandırıcı davranış veya durum ’ + -lîğ)

aymışlar: Cebre’îl birle kökge aşarda Cebre’îlnîñ köñlige tüşdi kim mundağ kerāmetlîğ Muḥammedni kökge aşurup-men, tēp. (KE 211r9-10)

Kıdvē: “Ar.uyulacak, iktida tâbi olunacak insan”

na ‘t-ı Muḥammed Muştafā şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem ol.... sözlemek niyāzlîğ ... (LXXIII-2) kopuşluğ, ... (IX-5) hem tokuşluğ, ... (CVI-1) kıdaşlîğ, ... (III-17) kıldaşluğ, ... (XVI-89) şehādetlîğ ... (XVII-79) sa’ādetlîğ, ... (XV-99) ‘ibādetlîğ ... (LXII-52) hidāyetlîğ, ... (LIV-1) İşāretlîğ, ... (XXXIII-45) beşāretlîğ, özi muṭî’, zıkrî refî’, ümmetka şefî’, enbiya kıblesi, aşfiyā kıdvesi ol şadr-ı şuffe-i şafā bedr-i hıttā-i vefā Muḥammed Muştafā şalla’llāhu < ‘aleyhi> ve sellem. (KE 1v13-14-14 , 2r1-2-3-4-5-6-7-8)

Kirām: “Ar. ç. kerem sahipleri”

andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve imān anıñ, nāka ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Tıḥāme anıñ, kanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥāb-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, kavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü’l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Qur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü taḳdīs anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sükūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Kul: “Tanrı’ya göre insan”

"Biz tama‘ tutar miz kim yarlıkasa bizni İdimiz, yazuklarımız kim bolduḳ bitgenlerniñ avvalı." Taḳı vahy kılduḳ Mūsā tapa kim: "Tünle yörigil kullarım birle, siz uyulmuşlar." (HKT 353b/8-9)

kayu ol kim sığındı bir idimge
***kulungmen** tiyü aydı şol idimge*
İdim rahmetindin lutfu 'ināyet
kılur mahşer küinde ol himāyet (HŞ 1210/7-8-9-10)

ol Mısır mülki içinde melikler hatunların
***kul** kılğan ol kamuğrı zülfiniñ lālaları*
***kul** satıldı el içinde kayra aldı **kul** kılıp*
vāli boldı Mısr içinde buldılar Mevlāleri (KE 65v14-15-16-17)

*tereddüd kıldı iki nêrse arasında, gêh anga gêh munga emeldi 'āşık er, şevüglükdin **kul***
kılınmış kişi durdı orunda açuq kıldı anı kēndü açıldı açmak yā açılmak bezedi anı
suvadı tamnı belgülig kıldı (ME 103/4-5-6-7)

kişi bu şıfat birle bolsa kaçan
bolur şāhib-i ihsān u ehl-i amān
karībün mine'l-muḥşinīn tedi ḥaḳ
*bu **kul** boldı merḥūm biliñ bī-gümān (MM 26/4)*

*kulung köpdür velī min inçü **kul** min*
(vişā)ling kadrini bilmes degül min (MN 62/1)

men tanuqluq bérür-men kim Muḥammed Tangrı te'ālāning ḥaḳ resūlı turur, taqı ne
işke buyrulmuş bolsa, ol iş taqı ḥaḳ turur, taqı Peyğāmbar 'as Ḥaḳ te'ālā ning
fermāninga ḥilāf qılmaz tēdi erse, 'Ömer tēk qaldı. Andın song üküş nedāmat yedi, ol
*sözni ayğanına tevbe qıldı taqı istiğfār qıldı, **qul** āzād qıldı, üküş rüzālar tuttı. (NF*
45/15-16-17 , 46/1)

başımız üzerine koduḳ ben kulunguz üçün yüz yıl devlet ile ḥayātıngız bāķī ve pāyende
*olsun padişahım ḥazretleringizde ben **kulunguzdan** yaramaz söz naql itmişler (YB*
K.VII.17-18)

Kulluḳ: “kul olma durumu, kölelik, ubudiyet” (< kul ‘Tanrı’ya göre insan’ + -luḳ)

kim ümenür irse İdisining satğaşmakını, kılsun 'amel edgü. Taqı ortak koşmasun
*İdisining **kulluḳı** birle, biregüni." (HKT 293a/2-3)*

Kuṭb: “1. Ar.bilge kimse, bir tarikatın büyüğü 2. öz. is. Hüsrev ü Şîrîn’in yazarı, Kutub”

velāyet kerāmet ‘ibādetleri
tümen türlüğ esrār işaretleri
çın-ok kuṭb-ı ‘ālem veliyyü'l-verā
alıglı köñüller irādetleri (MM 384/3) (1)

Kuṭub sen ‘Āli tut himmetni hoş bol
 kamuğka rûzın igsitmez birür ol (HŞ 2100/1-2) (2)

Kutluğ: (< kut ‘saadet, kut ‘ + -luğ)

Kutluğ: mübarek, kutlu (İML s. 48)

Levvāme: “Ar. başa kakıcı, nefsin mertebelerinden biri”

feṣādın tilemişde emmāre ol
nedāmet ketürmişde levvāme ol
hidāyetğa tevfiḳ bolur mülheme
velī muṭmā’inne ṭama’ nīne ol (MM 353/2)

Maḥfil: “Ar. camilerde parmaklıkla ayrılmış yüksek yer”

deyristānda kamuğ muḳrīler maḥfilde, kamuğ imāmlar miḥrābda munı okıyurlar kim ...
(XXIV-6) (KE 235r13-14)

Mebādī Sülūk: “öz. is. Şeyh Şeref Hoca'nın dinî içerikli eserinin adı”

köñül nefs ü rûhdın netīce érür
ğalib bolsa biri aṇar yüz urur
biliḡ bu beyān şeyh şeref ḥācenin
mebādī sülūkda bitiglig turur (MM 349/4)

Meşāyih: “Ar. ç. şeyhler” (krş. meşāyih)

mürebbā meşāyih kılıp terbiyet
tekellüf yitibeḡ çıkar meskenet
mürebbā oşol demde mekşūf bolur
açılsa kaçan kim muṇar ma’rifet (MM 308/1)

Meşāyih: “Ar. ç. şeyhler” (krş. meşāyih)

yana bu *ḥadīş*lerke münāsib hikāyatlar Peygāmbar ‘as aḥvālidin taqı ḥulefā-i rāşidīn ef‘ālidin taqı ‘ulemā ve **meşāyih** aqvālidin zam qılduq taqı bu kitābnı tōrt bāb üze qılduq taqı tegme bir bābnı on fasl üze qılduq taqı tegme bir fasl avvalında bir *ḥadīş* keltürdük Peygāmbar ‘as *ḥadīā*leridin kim mecmū‘ı qırq *ḥadīş* bolur. (NF 2/10-11-12-13)

müftīleriga **meşāyih** şūfileriga (YB A.II.6)

Mevcūdāt: “Ar. ç. var olan şeyler, varlıklar”

ḳavluhu ta‘ālā: (XXXIV-10) *ḥaberde ḳelmiş: ḳaçan Dāvūd tağğa çıḳsa tokşan tokuz ḥatunnı birle ḳamuğ mevcūdāt cānverler yuğlaşur ər diler.* (KE 135v19-20-21)

Mu‘āviye: “Mu‘āviye bin Ebu Süfyân, ilk Emevi halifesi”

aymışlar: Mu‘āviye olarnı köreyin tēp oğradı, yaḳın ḳeldi ərse taş birle attılar, kimersenı körmeyin yandı. (KE 179v10-11)

bərđi, muḥācirlarqa taqı azraq bərđi. [Abū] Süfyānqa yüz tēwe bərđi, taqı oğlı Mu‘āviyaqa yüz tēwe bərđi (NF 75/11)

Muḥarrem: “Ar. ay takviminin birinci ayı, aşure ayı, matem ayı”

taḳı körünmes boldı, Şāḥūr ęwięe keldi tokuz ayda kēđin muḥarrem ayında dü-şenbe kün kēçesi Şāliḥ peygāmbər anadın tuğdı, anası Şāliḥni ḳundaḳlap öz ęlgięe alıp bardı. (KE 33r17-18-19)

tārīḥ sekiz yüz yetmiş ikide muḥarrem ayının ortasında ordu-yı mu‘azzam ḳırḳ yerde irürde bitildi. (YB K.II.14-15)

Mu‘īnū'l-mürīd: “öz. is. İslâm adlı Harezmi dönemi Türk bilginlerinin yazmış olduğı, 407 dōrtlükten oluşan dinî içerikli manzum Türkçe eser”

bu ebyātlar atı **Mu‘īnū'l-Mürīd**

ęşit bil ‘amel ḳıl bu tevḳik mezīd

bu küç yētmışince yarağ ḳılğı cehd

hidāyet bēür ol ḥamīdün mecīd (MM 405/1)

Mübārek: “Ar. kutsal”

*mübārek nefesdin ‘ibāret açıp
tümen türlüğ ilhām cevāhir saçıp
tarīkat yolında çın-oķ müctehid
özi erdi sansız hicāblar kēcip (MM 385/1)*

*ol kāfirni hoş söz birle, açuq yüz birle Haq yolına ündeyü başladı erse, ol kāfir
Peygāmbar ‘as’qa üküş sökti, köp cefālar qıldı taqı **mübārek** başınga topraq saçtı.
Peygāmbar ‘as’nung hātırı bezmān boldı. (NF 11/12-13)*

Müteberrik: “Ar. mübarek sayılan, uğurlu”

*lutf u keremüngdin derhost qılur-men, bu yer yüzinde taqı manga bir **müteberrik**, arığ,
hürmetlig ew bolsa men anga hemīşe tavāf qılsa erdim tēp münācāt qıldı erse, Haq
tebāreke ve te ‘ālā Beytü'l-Ma ‘mūrqa ziyārat qıldı. (NF 38/1-2-3-4)*

Mürīd: “Ar. bir şeyhe bağlanmış kimse, mürit”

*irādet bērigli irādet sözün
ēşit açsun Allah beşāret közin
muhib nev-niyāzlığ **mürīd** şeyhine
kerek qılsa teslim kēcip öz özin (MM 267/3)*

*Şeyh aydı **mürīd**qa: Şükür qılsun; ol Tangrı Te ‘ālā kim ol mūğnung könglini qarartıp
bēlinge zunnār bağladı, ol zunnārı sening bēlinge bağlamış bolsa, ne qılğay erding?
(NF 325/11-12-13)*

Selvā: “Ar. İsrailoğullarının Tih sahrasında bulunduğu müddetçe men ile Allah’ın
ihsanı olan bildircına benzer kuş eti”

*qıldı manna, ve's-selvā kerāmet qıldı. Manna yandağ şekeri bolur, **selvā** buldurcın eti
bolur (KE 118v9-10)*

Suvluk: “sarık”

sarık (İML s. 64)

Şülşün şelāse: “Ar. Hristiyanlıkta üçleme”

... aymışlar: *ihtilāf ol ərdi kim ‘ İ̇s̄nī ba‘zılar ibnül'llāh tédiler, ba‘zılar ilāh tédiler, ba‘zılar **şülsün selāse**.* (KE 170r1-2)

Şarāb-ı t̄ahūr: “Ar. cennette içileceğine inanılan dinî esaslara uyan saf şarap”

*rivāyet kılurlar üstād İ̇shāq-ı Mümşāddın rahmetu'llāhi ‘aleyhi: kaçan uçmaqlıqlar uçmaqlıqla şarāb-ı t̄ahūr Ferişteler hıdmetde bolğaylar, gılmān u vildān **şarāb-ı t̄ahūr** tutkaylar, uçmaqlıqlar k̄uşları T̄übī yığaqlıqlı üzre t̄ürlüg ün birle sarnay başlağaylar.* (KE 202r9-10-11-12)

Şek küni: (Ar. + T.) “hilalin görülmemesi sebebiyle şabanın otuzuncu günü mü yoksa ramazanın birinci günü mü olduğuna tereddüt edilen gün”

*eger bolsa tutğu k̄işi himmeti
bilin **şek küni**nde oruç niyyeti
taṭavvu ‘ t̄eyü k̄ılğu niyyet bilin
oruç **şek küni**nde havāş s̄ünneti* (MM 163/2-4)

Şeyh: “Ar. Tarikat kurucusu, bir tarikatta en yüksek dereceye ulaşmış olan kimse”

*kaçan **Şeyh** Şiblī d̄ünyādın bardı erse t̄üş k̄örüp su‘āl kıldılar, h̄ālīn neteg? T̄ēp.* (KE 11r1-2-3)

*mürīd bolsa k̄ēçgü tilekdin tamām
irādet mürīdğa bolur bil zimām
mürīd muḳtedī t̄ēg kerek tursa rāst
ērür **şeyh** munuṭ teg mürīdğa imām* (MM 272/4)

*qaçan kim bir meşveret qılmaq kerek bolsa, ol ewde yığlur erdiler. Bu arada İblīs ‘al özini bir abuşqa şūratınga oḡsatıp bular arasınga kirdi erse, bular aydılar: Ey abuşqa, sen kim bolur-sen? tédiler erse, İblīs ‘al aydı: Men **şeyh** Necdī men, Necd ellig abuşqa men.* (NF 18/17 , 19/1-2-3)

Şeyhü'l-hüdā: “Ar. doğru yolu gösteren şeyh”

*özinge müsellemler bu körklüg şıfāt
‘atā bolmış ərdi h̄aḳıḳat ḥayāt*

bilin hüccetullahi- şeyhü'l-hüdā

kılıklı çın-ok rāst kademde sebāt (MM 399/3)

Takdīs: “Ar. kutsal sayma, kutsama”

*andın soñ [yana] memleket körün<gü>si turur, ümmet sālārı, nübüvvet tacı, risālet çerāğı kamuğ şüretler anıñ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cümle cemāl anıñ birle münevver turur, heybet ü ‘izzet anıñ, seḥāvet ü kuvvet anıñ, faẓl u san anıñ, kıble ve ĩmān anıñ, nāḳa ve ‘imāme anıñ, Baḥḥā ve Ṭıḥāme anıñ, ḳanā‘at ve şükr anıñ, Ḥamd u zıkr anıñ, imāmet ve emā<ne>t anıñ, şefkat ve şefā‘at anıñ, ḥaseb ve neseb anıñ, aşḥāb-ı ‘izām ve ervāḥ-ı kirām anıñ, aşḥab-ı ḥulḳ-ı kerem anıñ, ‘uluvv-i derecāt anıñ, ezvāc-ı tāhirāt anıñ faşīḥ ve şaḥīḥ til anıñ, ḳavī köñül ve şabūr ten anıñ, beled-i muḥarrem mescid-i mu‘azzam anıñ, ḥac ve iḥrām anıñ Zemzem ve makām anıñ, meş‘arü'l-ḥarām anıñ, zekāt ve şiyām anıñ, tilāvet-i Ḳur‘ān anıñ, cum‘a ve cemā‘at anıñ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i münker anıñ, tehlīl ü **taḳdīs** anıñ, temcīd ve tesbīḥ anıñ, vaḳār ve sūkūnet anıñ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)*

Tekaddūs: “Ar. kutsal sayma, kutsama”

*ḳavluhu ta‘ālā: ... (II-30) Ferişteler bu ḥiṭābnı işitdiler erse ḳaḍguluğ bolup aydılar: işitdiler erse ḳaḍguluğ bolup aydılar: İlāhī, yēr yüzinde ortaḳ işligler, ḳan tökgüçiler yaratur-sen, biz tesbīḥ ü tehlīl ü **teḳaddūs** ḳılğanlardın alıp yēr mülkini anlarğa mu bérür-sen. (KE 5r5-6-7-8)*

‘Ulvī: “Ar.yüksek, yüce”

*o uluğ ulusning tümen ming yüz on oğlanlar begleringe basa kırım tömenini bilgen iminek başlıḡ daruğa begleringe basa kırık yerinning şāh merdān başlıḡ daruğa begleringe ḥalīl başlıḡ yüz begleringe sadāt-ı ‘**ulvī**leringe müftī müderrisleringe ḳāzī muḥtesibleringe meşāyīḥ şūfīleringe dīvān bitkeçileringe ulu tamğa üstinde turğan aḥmed ḥoca (YB K.I.5-6-7-8-9-10-11)*

Velāyet: “Ar. velilik, ermişlik”

velāyet kerāmet ‘ibādetleri

tümen türlüḡ esrār işaretleri

çın-oķ kũtb-ı ‘ālem veliyyũ’l-verā
alıǵlı kũjũller irādetleri (MM 384/1)

Veliiyũ’l-verā: “Ar. herkesin kabul ettiǵi ermiş kişi”

velāyet kerāmet ‘ibādetleri
tũmen tũrlũg esrār işaretleri
çın-oķ kũtb-ı ‘ālem veliyyũ’l-verā
alıǵlı kũjũller irādetleri (MM 384/3)

Zemzem: “Ar. Kābe yakınında bulunan bir kuyunun Mũslũmanlarca kutsal sayılan suyu, zemzem suyu”

andın soǵ [yana] memleket kũrũn<gũ>si turur, ũmmet sālārı, nũbũvvet tacı, risālet
çerāǵı kũmuǵ řũretler anıǵ atı [birl]e muşavver turur, kevneyn içinde cũmle cemāl anıǵ
birle mũnevver turur, heybet ũ ‘izzet anıǵ, seĥāvet ũ kuvvet anıǵ, fażl u san anıǵ, kıble
ve ĩmān anıǵ, nāķa ve ‘imāme anıǵ, Baĥā ve Tıĥāme anıǵ, ķanā‘at ve řũkr anıǵ, Ĥamd
u zıkr anıǵ, imāmet ve emā<ne>t anıǵ, řeřķat ve řeřā‘at anıǵ, ĥaseb ve neseb anıǵ,
ařĥāb-ı ‘izām ve ervāĥ-ı kirām anıǵ, ařĥab-ı ĥulķ-ı kerem anıǵ, ‘uluvv-i derecāt anıǵ,
ezvāc-ı tāhirāt anıǵ fařĥĩ ve řaĥĩĩ til anıǵ, ķavĩ kũjũl ve řabũr ten anıǵ, beled-i
*muĥarrem mescid-i mu‘azzam anıǵ, ĥac ve iĥrām anıǵ **Zemzem** ve makām anıǵ,*
meş‘arũ’l-ĥarām anıǵ, zekāt ve řiyām anıǵ, tilāvet-i Ķur‘ān anıǵ, cum‘a ve cemā‘at
anıǵ, emr-i Ma‘ruf ve nehy-i mũnker anıǵ, tehlĩ ũ taķdĩs anıǵ, temcĩd ve tesbĩĩ anıǵ,
vaķār ve sũkũnet anıǵ. (KE 189r18-19-20-21 , 189v1-2-3-4-5)

Zunnār: “Ar. papazların bellerine baǵladıkları uçları sarkık ōrme kuşak” (krş. zunnār)

řeyĥ aydı mũrĩdqa: řũkũr qılsun; ol Tangrı Te‘ālā kim ol mũġnung kũnglini qarartıp
*bēlinge **zunnār** baǵladı, ol zunnārı sening bēlinge baǵlamıř bolsa, ne qılgay erding?*
(NF 325/11-12-13)

Zũ’l-fiķār: “Ar. Hz. Muhammed’in Hz. Ali’ye armaǵan ettiǵi ucu çatallı kılıç”

*ol kimge bolǵay bu yērdin kirmesũnler, saķlap turuǵ tēdi. Anda kēdin **zũ’l-fiķārı***
řaĥābeķa ‘arza <kıldı> muni kim tutar? tēdi. (KE 223r10)

Zunnār: “Ar. papazların bellerine baǵladıkları uçları sarkık ōrme kuşak” (krş. zunnār)

yũzi řĩrĩn sũzi řĩĩĩ ōzi hem

demî cānka sebep isa vü Meryem

*uş andın ötrü bolmuş zülfi **zünñār***

irini la'l yanglıg tışi hem hār (HŞ 450/1-2-3-4)

***zünñār** bağladı 'ahidlü kâfir örtüldi seherlik yedi (ME 170/7)*

kaçan zülfüng nesîmî cānga isgey

*kim ol ya kaçların **zünñār** kisgey (MN 51/2)*

2. 1. 12. Terimler Üzerine Değerlendirme

Harezmi dönemi eserlerinde yaratılıştan ölüme, namazdan zekata, kıyametten cennet cehenneme, cihattan ahlakî kavramlara olmak üzere bir çok konu tespit edilmiştir. Çalışmada konu başlıklarını sınıflandırırken Nevzat Yüksel'in Kuran- ı Kerim fihristi adlı eserinde yer alan başlıklardan dinî terim içerenler esas alınmıştır.

Yaratıcı Üzerine Terimler

Allah'ın İsimleri ve Sıfatları İle İlgili Terimler (Esmayı Hüsna)

Esmayı hüsna terkibi en güzel isimler demektir. Eserlerde geçen esmaların yanı sıra Arapça karşılıkları da tanım kısmında verilmiştir. **Esmayı hüsna** terkibi için *Nehcü'l-Ferâdis*'te *tükel at* terimi kullanılmıştır. Esmayı hüsna'nın en yücesi, varlığı zorunlu olan, hiçbir varlığa isim olarak verilemeyen, sıfatların tamamını içine alan, bütün kainatın yaratıcısı **Allah**'tır. Bu terim eserlerde *aḥsenü'l-ḥālik*, *bayat*, *ède*, *êdi*, *eye*, *idî*, *ḥazret*, *ḥudāy*, *ḥüdāy*, *hüve*, *igdegen*, *iktülegen*, *ilāh*, *mevlî*, *pādişāh*, *rab*, *tangrı*, *tengri*, *tişri*, *mabûd*, *muṭî'un lehu*, *ugan* ile karşılanmıştır. '**Afv**, hiçbir sorumluluk kalmayacak şekilde günahları affeden demektir. '*Afv kılğan*, *keçürgen*, *kiçürgen* şeklinde kullanılmıştır. **Âhir**, varlığının sonu olmayan anlamındadır. Terim olarak *āḥir* sözcüğüyle tercüme edilmiştir. **Âlim** terimine karşılık olarak '*alîm*, *bilgüçi*, '*ilmli*, bazı yerlerde *bil* fiiline -gen partisip eki getirelerek *bilgen*, *bilgen Tangrı*, *key bilgen*, şeklinde bazen de anlamı kuvvetlendirmek için tamlama olarak *ḥaqq-ı 'alîm* şeklinde kullanılmıştır. **Azîm**, zatının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılamayacak kadar ulu anlamındadır. Terim olarak Kur'an tercümesinde *uluğ* şeklinde kullanılmıştır. **Azîz**, yenilmeyen yegâne galip anlamındadır. Aziz esmasına karşılık olarak '*azîz*, *galib*, *galib bolğan*, *keşüş*, *yingen*, *yingen Tanrı*, *yüksek Tanrı* terimleri kullanılmıştır. Gören

anlamına gelen **Basîr**, *başîr*, *körgen* şeklinde kullanılmıştır. Zatının görülmesi ve mahiyetinin bilinmesi açısından gizli olan **Bâtın**, sadece Kur'an-ı Kerim tercümesinde *örtüglüg* şeklinde tercüme edilmiştir. **Berr**, iyilik eden, vaadini yerine getiren anlamındadır. *Edgülik kılğan* şeklinde kullanılmıştır. **Cebbâr**, iradesini her durumda yürüten, yaratılmışların halini iyileştiren anlamındadır. Kur'an tercümesinde *cebr kılğan* terimiyle karşılanmıştır. **Celil**, azamet sahibi anlamına gelir ve *celîl* şeklinde kullanılmıştır. **Evvel** varlığının başlangıcı olmayan anlamındadır. *Avval* terimiyle tercüme edilmiştir. **Fettâh** iyilik kapılarını açan, hakemlik yapan anlamındadır. *Hüküm kılğan* terimiyle karşılanmıştır. Affeden, bağışlayan anlamında **Gaffâr**, **Gafûr** *gaffâr*, *gafûr*, *süyürgalı*, *yarlıkağan*, *yarlıkağan Tangrı* gibi terimlerle kullanılmıştır. **Ganî**, her şeyden müstağni, kendi dışındaki her şey O'na muhtaç anlamındadır. Bu esmaya karşılık olarak Kur'an tercümesinde *bay*, *mungsuz* ve *münezzeh* terimleri kullanılmıştır. Her şeyin iç yüzünden haberdar olan anlamında kullanılan **Habîr** ismine karşılık *'âlimü'l-esrâr*, *örtüglügge* *'ilmi ötgen*, *örtüglügni bilgen* kullanılmıştır. **Hâdi** esması yol gösteren anlamındadır. *Köndürgen*, *ködürgenlik*, *köndürügli*, *yol körgüzgen* kelimeleriyle karşılanmıştır. Koruyup gözetken anlamında **Hafîz** esması *koruğ*, *sakçı*, *saklağan* kelimeleriyle kullanılmıştır. **Hakk** esması çoğunlukla aynı sözcükle karşılanmakla birlikte Kur'an-ı Kerim tercümesinde bir yerde *ol kim mülk anga vâcib bolur* şeklinde tercüme edilmiştir. **Hakem**, adaletle hükmeden, son hükmü veren anlamındadır. *Hikmet birle iş kılğan*, *hikmetlig terimleri*yle kullanılmıştır. **Hakîm**, bütün işleri ve emirleri yerli yerinde olan anlamındadır. Eserlerde *berk işlig*, *rast işlig*, *üstüvâr işlig* olarak kullanılmıştır. **Hâlik** esması *hâlik*, *hallağ*, *key yaratğan*, *kılğan*, *şânî*, *şun*, *taqdîr kılğan*, *tiritken*, *türütken*, *uğan şun*, *yaratğan*, *yaratğuçı* terimleriyle kullanılmıştır. Acele ve kızgınlıkla muamele etmeyen anlamında kullanılan **Halîm** ismi eserlerde *halîm*, *kınamakğa iwmegen*, *tölek* karşılığı bulmuştur. Övülmeye layık anlamına gelen **Hamîd** esması *hamid*, *ögdülmiş*, *ögdülmiş Tangrı*, *ögülmiş* şeklinde kullanılmıştır. **Hasîb**, kullarını hesaba çeken demektir. Sadece Kur'an-ı Kerim tercümesinde *sakış kılğan* şeklinde tercüme edilmiştir. Diri, canlı demek olan **Hayy** esmasına karşılık olarak *tirig* sözcüğü kullanılmıştır. **Kâdir** esmasına karşılık olarak *endâza kılğan*, *kâdir*, *kâdiru'llâh*, *kudratlıg*, terimleri kullanılmıştır. **Kahhâr**, yenilmeyen, tek galip anlamına gelmektedir. Aynı sözcükle ve *kahr kılğan* terimiyle kullanılmıştır. Her şey kendisine bağlı olup idare eden anlamında **Kayyûm** esması

peyveste örelig şeklinde Kur'an-ı Kerim tercümesinde kullanılmıştır. Zâtının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılmayacak kadar büyük olan anlamında **Kerîm** fazilet türlerinin hepsine sahip anlamındadır. *Keremlûg, kerîm* şeklinde kullanılmıştır. Her eksiklikten münezze anlamına gelen **Kuddûs** esması *key arıg* şeklinde kullanılmıştır. **Latîf**, yaratılmışların ihtiyaçlarını en ince ayrıntısına kadar bilip karşılayan demektir. *İlmi örtüglügge ulangannı bilgen, ilmi örtüglügge yinggen, körklüg işlig, latîf* şeklinde tercüme edilmiştir. Mülkün sahibi anlamına gelen **Mâlikü'l-mülk** sadece Kısasü'l-Enbiyâ'da *mâlikü'l-mülûk* şeklinde yer almaktadır. **Mecid** yüce, ulu, şerefli demektir. *Mecîd, ögmekke sezâ* şeklinde bu dönem eserlerinde yer almıştır. **Melik**, görünen ve görünmeyen alemin yaratıcısı anlamındadır. *Erklig, key erklig ve melik* şeklinde kullanılmıştır. Her şeye gücü yeten **Metîn** ismine karşılık sadece *küçlûg* sözcüğü kullanılmıştır. Dileklere karşılık veren **Mûcîb** ismine karşılık olarak *cevâb ayğan ve icâbet kılğan* terimi kullanılmıştır. **Muhyî** diriltten, hayat veren anlamındadır. *Tirgüzgen* şeklinde bir kez kullanılmıştır. **Muktedir**, her şeye gücü yeten, kudretli anlamındadır. *Oğan, oğan Tegri, yarağlıg* şeklinde kullanılmıştır. Şekil veren anlamındaki **Musavvir** esması *şûret kılğan* şeklinde kullanılmıştır. **Müheymin** kâinatın bütün işlerini gözetip yöneten anlamındadır. *Amân bağıslağan* terimiyle karşılanmıştır. **Mümît**, yaratıkların canını alan anlamındadır. *Öldürgen* terimiyle karşılanmıştır. **Müteâlî** şeref ve hükümlerlik bakımından en yüce demektir. Sadece *yüksek* şeklinde tercüme edilmiştir. **Mütekebbir** azamet ve yüceliğini izhar eden anlamındadır. *Yitiz uluğ* şeklinde kullanılmıştır. **Rahman** iyilere de kötülere de merhamet eden demektir. *Dünyâda yarlıkağan, ol cihânda yarlıkağan, rahmân, rahmeti lazım, rahmet kılğan Tangrı, rahmetlig, rahmetlig, uluğ rahmetlig üküş rahmetlig, üküş rahmet kılğan, üküş rahmetlig Tangrı Rahîm* ahirette yalnız müminlere merhamet eden anlamındadır. *Rahîm, rahmet kılğan* şeklinde kullanılmıştır. **Raûf** merhamet eden esirgeyen anlamındadır. *Raûf* ile karşılanmıştır. **Rezzâk** rızık veren anlamındadır. Eserlerde *birgen, perverdigâr, râzık, rûzî birgen* şeklinde yer almıştır. Arzu ve ihtiyaçları sebebiyle herkesin yöneldiği ulular ulusu bir müstağni anlamında kullanılan **Samed** ismi eserlerde *şamed, uğranılmış* sözcükleriyle karşılanmıştır. Esenlik veren anlamında kullanılan **Selâm**'a karşılık olarak *'aybdın kırtulğan* kullanılmıştır. **Semî** her şeyi işiten anlamındadır. *Eşitgen, işitgen, işitgüçi, semî* şeklinde kullanılmıştır. **Şehîd** her

şeyi gözlemiş olarak bilen anlamındadır. Sadece *tanuķ* şeklinde kullanılmıştır. Az iyiliğe çok mükâfat veren anlamında **Şekûr** sözcüğüne karşılık olarak *sevâb birgen* ve *şükr kılğan* terimleri kullanılmıştır. Kullarını tövbeye sevkeden ve tövbelerini kabul eden anlamında kullanılan **Tevvâb** sözcüğüne karşılık olarak *ķabûl kılıp yanut birgen*, *tevbeni ķabûl kılğan* terimi kullanılmıştır. **Vâsi** ‘ilmi ve merhameti her şeyi kuşatan anlamındadır. Kur’an tercümesinde *king* şeklinde tercüme edilmiştir. **Vekîl** dayanılıp, güvenilen anlamındadır. *Vekil kılınmış* terimiyle karşılanmıştır. **Velî**, yardımcı ve dost anlamındadır. Bu isme karşılık *yârî birgen*, *yârî birgüçi*, *yârîçi* terimleri yer almıştır. **Vedûd** çok seven anlamına gelir. Bu esmaya karşılık *dost tutğan* terimi kullanılmıştır. **Zâhir** görünen, açık anlamındadır. Sadece *açuk* şeklinde tercüme edilmiştir. **Zü’l-Celâli ve’l İkrâm** azamet ve kerem sahibi demektir. *Uluğluk eyesi taķi ikram eyesi* ve *uluğluk İdisi taķi ağırlamak eyesi* şeklinde kullanılmıştır.

Hiçbir canlıya mahsus olmayan sadece Allah’a özgü olan erdemler ve sıfatlar yine bu dönem eserlerinde oldukça sık yer almıştır. Şüphesiz Allah tektir, kâinatta eşi benzeri yoktur, münezzehtir ve yücedir. Bu sıfat için *aķad*, *yalğuz* terimleri kullanılmıştır. Bu yüceliği ifade ederken *Hak* ve *Tanrı* kelimesinin yanına yücelik anlamıyla *ta ‘ālā* kullanılmıştır. *Allāhu ta ‘ālā*, *‘ālā ‘l-lah*, *ta ‘ālā*, *ķak ķa ‘ālā*, *ķak tebāreke* ve *te ‘ālā*, *Taņrı te ‘ālā*, *Taņrı te ‘ālā* ve *tebāreke*, *Teņri ‘azze ve celle*, *Teņri ta ‘ālā*, *Rabbü’l-‘izze*, *ta ‘ālā’llah* şeklinde verilmiştir. Bütün yarattıklarını yaptığı hatadan dolayı merhamet edip affetme ve lütufta bulunma da ona has sıfatlardandır. Eserlerde *gufrân*, *fażllıg*, *kerem*, *mağfiret*, *raķmet*, *yarlıkaw* terimleri kullanılmıştır.

Allah’a Hitap İle İlgili Terimler

Allah’a hitap için *Bār Ĥudāyā*, *Ĥudāyā*, *İđiyā*, *İlāhî*, *Rab(b)*, *Rabbe’l-ālemîn*, *Rabbenā*, *Rabbî*, *Rabbü’l-ālemîn* olmak üzere toplam 9 terim kullanılmıştır.

Allah Üzerine Diğer Terimler

Bir işe başlarken ya da herhangi bir konuda yardıma ihtiyacımız olduğunda bismillah diyerek yaradanın adıyla o işe başlarız. *Bismillah* terimi bu dönem eserlerinde sıkça kullanılmıştır. Yemin ederken yüce Allah’a ant olsun anlamında *va’llāhu ekber* terimi yer almıştır. Yine dua ederken duamızın içinde saygı ifadesi olarak Allah ismini

zikrederiz. Bu dönem eserlerinde *berrekehu*, *bi'llāh*, *illallah*, *inşā'llāh*, *inşā'allāhu* *ta'ālā*, *ma'aza'llāh*, *ta'ālā*, *va'llāh*, *vā'llāhi*, *va'llāhu a'lem*, *va'llāhu a'lem bi's-şavāb* terimleri çok kez kullanılmıştır. Her duanın arasında ya da sonunda kullanılan *amîn* sözcüğü dönem eserlerinde sıkça yer almaktadır. Allah'a duyulan minneti dile getirmek için şükür sözcüğüne karşılık olarak *bi-ḥamdi'llāh*, *biḥamdu'llah*, *elḥamdü'lillah*, *elḥamdüli'llāhi ta'ala* terimleri kullanılmıştır. İşlediğimiz bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verildiğinde de Allah'tan bağış dilerim anlamında tövbe sözü olarak *estağfirullah*, *'afāka'l-lah* terimi kullanılmıştır. Allah'a yakınlık anlamında *ḳurbet*, ona bağlanma için *murākibe*, *mutî'*, Allah dostu olan için *muḥib*, bu durum için *muḥiblūk*, ona kulluk eden anlamında *idige nisbetlig*, Allah'ın kulu anlamında *'abdu'llāh*, Allah'tan korkan anlamında *muttaḳî*, Allah'a adanmış olan anlamında *muḥarrar*, bu sevgiden, adanmışlıktan dolayı kendisinden geçmiş anlamında *meczûb* terimi karşılık bulmuştur. Allahla ilgili şeyler için *rabbānî*, ondan gelen ve hayırlı olan şeyler için *rahmānî*, onun yardımı için *tevfîk*, *tevfîk*, Allah'ı övme anlamında *tesbîḥ*, Allah'ın nuru anlamında *nurullah*, Allah'tan başka her şey anlamında *māsivā*, *māsivallah*, *sivallah* terimleri kullanılmıştır. Tanrılık için *rubûbiyyet*, *Tangrılık*, *Tegrilik* terimleri yer almıştır. Son olarak kulluk etmeye layık anlamında *tapunmakğa* (*tapunmakğa*) *sezā*, *tapunmakğa* (*tapunmakğa*) *seza* *Tangrı* terimleri kullanılmıştır.

Hız. Muhammed (s.a.v) ve Diğer Peygamberler üzerine Terimler

Peygamberlerin İsimleri İle İlgili Terimler

Bu kısımda peygamberlere verilen isimler ve lakaplar yer almaktadır. İlk peygamber olan Âdem peygamberden başlamak üzere *Circîs*, *Dāvud*, *Eyyüb*, *Hārūn*, *Hızır*, *Hūd*, *İbrahim*, *İdrîs*, *İlyās*, *'İsā*, *İşhāk*, *İsmā'îl*, *İsrā'îl*, *Lût*, *Muḥammed*, *Mūsā*, *Nūḥ*, *Şālih*, *Süleymān*, *Şiş*, *Şu'ayb*, *Üzeyr*, *Yahyā*, *Yakûb*, *Yesa'*, *Yûnus*, *Yûsuf*, *Yûşā'*, *Zekerrîyyā* ve *Zü'l-kifl* peygamberlere yer verilmiştir. *İskender*'in peygamber olup olmadığı konusunda ihtilâf olmakla birlikte bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Bazı peygamberlere, ithaf edilen özelliklere göre çeşitli isimler ve lakaplar verilmiştir. Örneğin; Hız.Muhammed *Aḥmed*, *Muştafā*, *Âhirü'n-nebî*, *Bedr-i ḥitta-i vefa*, *Faḥr-ı 'âlem*, *Ḥabîb*, *Ḥaḳ Resûl*, *Ḥaḳ peygâmbet*, *Ḥaḳ yalavaç*, *Muhammed-i Emîn*,

Mu'izze'ddîn, Peygāmbār, Resûl, Resûlu'llāh, Resûlullah, Şāhib-i Resûla'llāh, Seyyid-i 'ālem terimleri ile karşılanmıştır. İbrahim peygamber için *Ebrahām, Ḥalāl, Ḥalīlu'llāh, İbrāhām, İbrāhīm-i Ḥalāl, İbrāhīm Ḥalīlu'llāh, İbrāhīmü'n Necefi* terimleri, İdris peygamber için *Eḥnūh*, İlyas peygamber için *El-yesa', İlyasīn, Yüşen*, İsa peygamber için *İbnü'llāh, Mesīh, Mesih, Rūḥu'llāh*, İsmail ve İshak peygamber için *Zebīhu'llāh*, Musa peygamber için *Kelīm, Mūsī*, Nuh peygamber için *Nūḥ neci, Nūḥ necīyy*, Yakup peygamber için *Ya'kūb isrā'īlu'llāh, Ya'kūbī*, Yunus peygamber için *Za'n-nūn, Ze'n-nūn*, Yuşa peygamber için *Yūşa' bin nūn*, Şis peygamber için *Hibetu'llāh* terimleri kullanılmıştır.

Peygamberin Faziletleri İle İlgili Terimler

H. Muhammed'in göğsü çıkması olan *mi'rāc*, miraçta Allah'a yakınlığından kinaye *Kābe kavseyn*, Musa peygamberin bir mucizesi olarak elini koynuna sokup çıkarınca elinin bembeyaz olması anlamında *beyzā elig*, diğer bir mucizesi olan suyun yerden kaynayıp akması anlamında *inficār, infilāk* ve birçok mucizesine sebep olan *tayak'a* "asa" yer verilmiştir.

Peygamberler Üzerine Diğer Terimler

Allah'ın buyruklarını insanlara bildiren, elçi görevi gören kimseler için Arapça *ḥazret, meb'ūs, mürsel, nebī, resûl*, Türkçe *ıdılmış, ıyınmış, sawçı, savçı, yalavaç, yalawaç*, Farsça *peygāmbār, paygāmbār* terimleri kullanılmıştır. Çoğul biçimi olarak *enbiyā, rusûl*, peygamber olmayan anlamında ise *yalawaçsız* sözcüğü kullanılmıştır. Peygamber olma durumu hakkında *ḥabīblük, nübüvvet, paygāmbārlik, peygāmbārlik, peygamberlik, risālet, yalavaçlık, yalawaçlık* terimleri kullanılmıştır. Peygamberlik meskeni için *beytü'r-risāle*, bir buyruğun Allah tarafından peygamberlere bildirilmesi için Arapça *vahiy* terimi kullanılmıştır.

H. Muhammed'in Müslümanlarca örnek alınması gereken davranışları için *sünnet*, İslam'a inanarak onun söz ve davranışlarını uygulayıp çevresinde toplanan Müslümanlara *bir işlig öğür, öğür, ümmet*; onun İslam ahlakına örnek olarak söylediği sözler için *ḥadīs*, çoğul şekli olarak *eḥādīs* terimi kullanılmıştır. H. Muhammed'in yakın akrabalarına *ehl-i beyt*, onun sahabelerine itikatta uyanlara *ehl-i sünnet*, görüp

sohbetine katılmış kişiler için Arapça *aşhāb*, *eşhāb*, *şahābe*, *tābi'īn* terimleri kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü için *hicret*, hicret zamanında ona yardım eden kişiler için *enşār*, *enşārī* sözcükleri kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in veda haccı için *haccatu'l-vidā*, *haccü'l-vidā* tamlamaları verilmiştir. Peygamberimize peygamberliğinin bildirildiği şaban ayının on beşinci gecesi için *berāt*, miraç gecesindeki biniti için *burāk* terimi kullanılmıştır.

Onu övmek için yazılan kasideye *na't*, ona edilen dualar için ise *şalavāt* terimi kullanılmıştır. Birinin suçunun bağışlanması için o kimseyle Allah arasında peygamberin yaptığı aracılık için *şefā'at*, kıyamette ümmetine şefaate edecek olan Hz. Muhammed'in makamı için *şefā'at makamı* terimi kullanılmıştır. Peygamber zamanından sonra dinde ortaya çıkan değişik yargılar ve ilkeler için ise *bid'at* terimi yer almıştır.

Hz. Muhammed öldükten sonra onun vekili olarak yerine geçen kimselere *halīfe*, halife olma durumu için *halīfelik*, *hilāfet* terimi kullanılmıştır. Dört halife ise *hulefā-i rāşidīn* terimi ile karşılanmıştır. Dört büyük halifenin birincisi Hz. Ebu Bekir'dir. Onun için *'Atīkā*, *Ebhā*, *Ebu'l-Fazl*, *Şiddīq*, *Şeyh-i vakūr*, *Yār-ı ğār*, *Yārū ğar* lakapları verilmiştir.

İkinci halife Hz. Ömer'dir. On sene yürüttüğü halifeliliği döneminde adaletten ayrılmadığı için ona haklıyı haksızdan ayıran anlamında *Fārūk* lakabı verilmiştir. Üçüncü halife Hz. 'Osman'dır. Hz. Muhammed'in iki kızı Rukiye ve Ümmü Gülsüm ile evlendiği için *Zu'n-nūreyn* yani iki nur sahibi ünvanıyla anılıp eserlerde yer almıştır. İslam dinini kabul eden ilk dört kişiden biri ve dördüncü halife Hz. Ali'dir. Onun için müminlerin emiri anlamında *Emīre'l-mü'minīn*, *Emīrū'l-mü'minīn* tamlamaları kullanılmıştır. Diğer bir adı olan *Haydar* terimi ile yiğitlerin şahı anlamında olan *şāh-ı merdān* tamlaması kullanılmıştır.

Hz. İsa'nın on iki yardımcısından her biri için *havārī*, çoğul biçimi olarak ise *havāriyyun* terimi kullanılmıştır. İbrahim Peygamber'in oğlunu kurban etmeye karar verdiği gün için *bilmek küni*, *kurbān küni*, *yevmü' arife*, *yevmü'n-naḥr* terimleri yer almıştır.

Son olarak bu kısımda Yusuf peygambere rüyasında secde eden on iki yıldızın adı verilmiştir. Bu yıldız adları *cereyān*, *feylāk*, *kāyis*, *kuddūh*, *riyāl*, *tārık*, *veşşāb*, *zeyyāl*, *zuddūh*, *zū'l-amūdān*, *zū'l-ferā*, *zū'l-kefān* dır.

Ayet ve Sure Üzerine Terimler

Sure, Kuran'ın yüz on dört bölümünden her birine verilen isimdir. *Ayet* ise sureleri oluşturan cümlelerden her biridir. Aynı isimlerle birçok kez karşılanmışlardır. *Ayet*'in çoğul biçimi ise *āyāt* şeklindedir. Bazı sure ve ayet isimlerine de yer verilmiştir. Bunlar; *‘āl-i ‘imrān, āyete’l-kürsī, el-ḥamdu, fātiḥa, sūretü’l-aḥzāb, sūretü’l-‘asr, sūretü’l-bakara, sūretü’l-enfāl, sūretü’l-en‘ām, sūretü’l-ḥamd, sūretü’l-ihlās, sūretü’l-mu‘avvizeteyn*'dir. Bazı surelerden ve hadislerden yapılan iktibaslar da bulunmaktadır. Bunlar *bi-ḫalbin selim, ereditü en u‘raf, innā lillāhi va innā ilāyhi rāci‘ūn, ḫarībün mine’l-muḥsinīn, mine’l-mutteḫīn, yuḥibbūnehhu, yuḥibbūküm* terimleridir. Kesin hüküm getiren ayet ve hadis anlamında *naşş*, bu ayet ve hadislerden hüküm çıkaran din bilgini için ise *müctehid* terimi kullanılmıştır.

İbadet ve İbadet Üzerine Terimler

İnsanın bir dinin buyruklarını yerine getirerek Allah'a karşı yapması gereken vazifelere ibadet denir. Bu terime karşılık olarak, *‘ibādet, t̃ā‘at, tapuğ, taṭavvu* terimleri kullanılmıştır. Bu vazifeyi yerine getirenler ise *ābid, ‘ibādetliğ, ‘ibādet kılguçı, t̃ā‘atliğ, tapuğsak, tapuğ, ündegen* terimleri ile ibadet vazifesini yerine getirmeyenler ise *tapuğsuz* terimi ile karşılanmıştır. Allah'ın emir ve buyrukları için *yarlık* terimi, yapılması zorunlu ibadetlere *farḫā, farz* terimleri kullanılmıştır. Farklı dinlere mensup insanların ibadetlerini yerine getirdikleri çeşitli ibadethaneler vardır. Bunlarla ilgili olarak Mecusilerin ibadet yeri olarak *ateşhāne*, Müslümanların ibadet için gittikleri yer olarak *cāmi‘*, Yahudilerin ibadet yeri olarak *cuhūd kenīsesi*, Hristiyan kilisesi olarak ise *tersā mescidi deyr, deyristan* terimi yer almıştır. Ayrıca ibadethane anlamında *ḫanḳāh, kenīse, şavma‘a, mescid, ma‘bed, mezigit* terimleri kullanılmıştır. İbadetler yerine getirilirken o dinin gerektirdiği vazifeleri anlatan kişiler için *baṭrīk, imām, keşiş, müftī, rāhib, muğāṭır, muḫtedā* kelimeleri kullanılmıştır. Kiliseye mensup anlamında ise *deyyār* terimi kullanılmıştır. Her dinde yerine getirilmesi gereken ibadetler ve bu ibadetleri yerine getirirken izlenmesi gereken bir usul vardır. Bunun için *ef‘āl* terimi kullanılmıştır. Hadiste de yer verildiği gibi Müslümanlar için namaz bir çeşit müminin miracıdır. Namaz öncesinde de yapılması gereken bazı ön hazırlıklar

vardır. Öncelikle farz namazlarının vaktinin girdiğini belli sözlerle ve özel bir şekilde ilan edilmesi için ezan okunur. Bu dönem eserlerinde ezan için *bāḥ*, *maḥ*, *bāḡ-i namāz* terimleri kullanılmıştır. Ezan okuyan ise Arapça *mü'ezzin* ve Türkçe *kırkırgan*, *orlağuci* sözcükleriyle karşılanmıştır. İslam'ın İlk müezzini olarak *Bilāl-i Habeşî* yer almaktadır. Namaz kılmak için öncelikle kişinin vücudun belirli uzuvlarını usulüne uygun olarak yıkaması ya da meshetmesi gerekir. Bu işlem için *āb-dest*, *teyemmüm*, *vuzū*, *yunuğ* terimleri kullanılmıştır. Eli başa ve meste sürme için *meṣḥ* terimi kullanılmıştır. Abdest alan kişi namaz kılmaya başlamadan kibleye yönelmelidir. Kible, bu dönem eserlerinde *kıbla*, *kible* şeklinde çok kez yer almıştır. Kibleye yönelen kişi niyet eder ve başlangıç tekbiri getirir. Başlangıç tekbiri için Arapça *taḥrīme* terimi kullanılmıştır. Namazın unsurları arasında ayakta durmak, elleri dizlere dayayarak eğilme ve secde etmek vardır. Bunun için *ḳiyām*, *ḳiyām-u ḳirā'at*, *ḳiyām-u rükū* ve *ḳiyām-ı sücud*, *ruḳū*, *rükū*, *secde* terimleri kullanılmıştır. Secde eden anlamında *sācid*, *sücūd*, *sücud*, secde edilen yer anlamında ise *namāzlık*, *secde-gāh*, *seccāde* terimleri kullanılmıştır. Namazda oturularak kılınan bölüm için *ḳu'ud*, *orta ḳa'de*, *orta otruş* terimleri, namaz kılarken okunan namaz duası için *namāznung okımaḳı*, *ḳirā'at* terimleri kullanılmıştır. Ayrıca namaz ile ilgili *ādīme namāzı*, *dü-gāne*, *ekindü namāzı*, *erte namāzı*, *'iyd namāzı*, *ḳa'de*, *ḳadre't-teṣehhüd*, *ḳamet*, *ḳunut*, *muktedī*, *rek'at*, *secde sehiv*, *sehiv secde*, *soḡ otruş*, *taḡ namāzı*, *taḥiyyāt*, *teheccüd*, *teḥiyyet*, *vitir* terimleri kullanılmıştır. Bir işe başlarken besmele çekme anlamında *tesmiyet*, Allah'ın büyüklüğünü, yüceliğini anmak için ise *tekbīr* terimi kullanılmıştır.

Kişinin eğer sağlık durumu el veriyorsa yapması gereken diğer bir ibadet de oruç tutmaktır. Oruç tutulan ay için *ramāzan*, oruç açma için ise *eftār* terimleri kullanılmıştır. Ramazan-ı şerifin bitmesiyle gelen bayram için ise *İdū'l-Fitr* terimi kullanılmıştır. Allah'a bir günahı bağışlatmak umuduyla verilen sadaka veya tutulan oruç için *keffāret*, *nefil* terimleri kullanılmıştır.

Dinin yasak ettiği şeylerden kaçınıp buyurdıklarını yerine getirme için *taḳva*, ibadetle Allah'a yönelme için *evb*, bir ibadethaneye çekilip ibadetle meşgul olan kişi için *mu'tekif*, ermiş kişi için ise *velī* terimi kullanılmıştır.

Vaktinde yerine getirilmeyen ibadetler *każā*, *artuḡsı namāz kıl-*, *artuḡsı tāt* terimleri ile karşılanmıştır. Dinin gerektirdiği şekilde davranıp Hak yolunda ilerleyenler yasak sayılan şeylerden uzak duran takva sahibi kişiler için *aşfiyā*, *nev-niyāzlıḡ*, *pārsā*, *pārsālıḡ*, *pārsālık*, *perhīzlig*, *perhizliḡ*, *rāşidm*, *sāhib-reşād*, *sakıngan*, *saknuḡ*, *şālih*, *şāliha*, *sālik*, *şūfī*, *şulehā*, *yiniḡke*, *zāhid*, *zāhide* terimleri kullanılmıştır.

Kur'an, insanın yaradana, insanlara, çevreye ve diğer varlıklara karşı görevlerini bildirir. İnsan bu bilinçle Kur'anı okur. Kur'anı usulünce okuma için *tilāvet*, okuyan için Arapça *muḡrī*, Kur'anı hatmetmek anlamında ise *ḡatm* terimleri kullanılmıştır.

Dua insanın Allah'a yönelerek maddi ve manevi isteklerini O'na arz etmesidir. Dua için Arapça *rızvān*, Türkçe *okuḡ* terimleri, dua etme için Farsça *sipās*, yalvarma yakarış anlamında ise *niyāz* terimi kullanılmıştır. Yine insanlar işledikleri günahlardan dolayı pişman olup tövbe ederek Allah'a yönelirler. Bu yönelişi ifade etmede *inābet*, *istiḡfār*, *tāyib*, *tevbe*, Türkçe *yanḡan* terimleri kullanılmıştır.

Müslümanların yerine getirmesi gereken görevlerden biri de hacdır. Hac esnasında kutsal olan özel yerler, belirli vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret edilir. Hacıların hac esnasında giydikleri elbise için *iḡrām*, ihrama girenler için *muḡrim*, Kâbe'yi tavaf için *tavāf*, tavaf eden için ise Türkçe *tezgingen* terimi kullanılmıştır. Kâbe'de bulunan ve cennetten geldiği rivayet olunan meşhur kara taş için *hācerü'l-esved*, hac esnasında hacıların Allahümme lebbeyk yani 'Allah'ım hizmetine geldim' anlamında dedikleri cevap için *telbiye* terimi kullanılmıştır. *Umre*, hac mevsimi dışında Kâbe'yi ve Mekke'nin diğer kutsal yerlerini ziyaret etmeye denir. Terim olarak aynı şekilde yer alır. Kaza umresi için ise *'umretü'l-każā* terimi kullanılmıştır.

Allah yolunda ibadet amacıyla yılın belirli zamanında uygun şartları taşıyan hayvanların kesilmesine *kurban* denir. Terim olarak da aynı şekilde yer alır. Kurban bayramı için *'İdü'l-Azḡā* terimi kullanılmıştır.

Adak, kişinin bir ibadeti yapacağına dair Allah'a söz vermesidir. Arapça *nezir*, *nezr* adak karşılığı olarak kullanılmıştır.

Dinî hukuk kurallarına göre bir sorunun çözümünü açıklamak için müftü tarafından verilen belge için *fetvā*, *fitvā* sözcüğü kullanılmıştır. İbadet yerlerinde öğüt niteliğinde konuşmalar yapan kimseler için *vā'iz* terimi kullanılmıştır. Cuma ve bayram

namazlarında minberde okunan dua ve verilen nasihatler için *hutbe*, hutbeyi okuyan kişi içinse *haṭīb* terimi kullanılmıştır.

İman ve İmanın Şartları İle İlgili Terimler

İmanın esasları Allah'ın varlığına ve birliğine, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kader ve kazaya, başka bir deyişle hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmaktır. Öncelikle iman için bu dönem eserlerinde *īmān*, *i'tikād*, *i'tikādlıg*, *birlik*, *inanç* sözcükleri kullanılmıştır. Allah'ın birliğine inanma için *tevḥīd*, İslam dinini kabul edip inananlar için *bitgen*, *bitgen eren*, *bitgen tişi*, *bütgen*, *bütgüçi*, *bütük*, *īmān ketürgen*, *īmān ketürgen tişi*, *imānlıg*, *kirtüngen*, *mu'mın*, *mu'mın er*, *mu'mın eren*, *mu'mın tişi*, *mu'mına tişi*, *muvaḥḥid*, *mü'min*, *mü'mināt*, *mü'mine*, *mü'minīn* terimleri, inanmayanlar için *imansız*, *İslāmsız* terimleri yer almıştır.

İmanın diğer bir şartı meleklerle inanmaktır. Melek terimi bazen aynı kelimeyle bazen ise *ferište*, *ferište*, *firište*, *ıyınmış firište*, çoğul biçimi ise *melā'īk* şeklinde kullanılmıştır. Ruhlar ve melekler alemi için *melekūt* terimi yer almıştır. Melekler başka yaratılmışlara benzemez. İlahi emirlerin gerçekleştirilmesinden sorumludurlar. Bunların içinde dört tanesi büyük melekler olarak bilinir. Allah'ın vahiylerini peygamberimizin kalbine indiren, bazen insan suretinde görünen dört büyük melekten biri Cebrail'dir. *Cabbār-ı 'ālem Cebre'āl*, *Cebre'āl*, *Cebreyil*, *Nāmus-ı ekber*, *Melek-i muḥarreb* gibi isimlerle eserlerinde kullanılmıştır. Mikail, dört büyük melekten biridir. Rızıkların taksimi ile görevlendirilmiştir. *Mikā'āl*, *Mikāyil* şekilleriyle bu dönem eserlerinde yer almaktadır. Diğer bir melek İsrail'dir. *İsrāfil* şeklinde bu dönem eserlerinde geçmektedir. İsrail, kıyamet günü Allah tarafından takdir edilen şeylerin yazılı bulunduğu levhaya bakıp diğer üç büyük meleğe ne yapacaklarını haber verecektir. Bu manevi levha *levh*, *levhü'l-maḥfūz* terimleriyle karşılık bulmuştur. Dört büyük melekten sonuncusu ise canlıların ruhunu teslim alan ölüm meleği olarak bilinen Azrail'dir. Bu dönem eserlerinde *Azrā'āl*, *can alguçi*, *ecel yortucusı*, *ḳabizü'l-ervāḥ*, *meleke'l-mevt*, *melekü'l-mevt*, *ölüm firiştesi* terimi onun için kullanılmıştır. Dört büyük meleğin haricinde denizlere hakim olan *Ferḳayāl*, yeryüzüne hakim olan *Şarṣā'āl*, ölümlere sual soracak olan *Münker* ve *Nekir*, Allah tarafından denenmek üzere yeryüzüne gönderilen *Harut*, (isyan

etmeden önceki adı ile 'Azā), Harutla birlikte Babil halkına sihir öğreten *Mārūt* (isyan etmeden önceki adı ile 'Azāyā) adlı melekler terim olarak bu dönem eserlerinde yer almıştır.

Kitaplara inanmak da imanın şartlarındandır. Harezmi dönemi eserlerinde sık sık insanoğluna indirilen dört büyük kitaptan bahsedilir. İslam dininin kitabı olan Kur'an-ı Kerim farklı isimlerle adlandırılır: *Qur'ān*, *Qur'ān-ı mecīd*, *Furqān*, *Ḥablu'llāh*, *Kelām*, *Kelām-ı mecīd*, *Kelām-ı zülal*, *Kelāmu'llāh*, *Kitāb*, *Kitāb-ı Qadīm*, *Muşḥaf*, *Münevvir-i kerim*. *Tangrının kitabı* bu isimlerdendir.

Hız. İsa'ya gönderilen, Hristiyanların din kitabı için *İncīl*; Hız. Musa'ya gönderilen, Musevilerin din kitabı için *Tevrāt*; Hız. Davud'a gönderilen din kitabı için *Zebūr*, *Kitāb* terimi yer almaktadır.

İmanın bir diğere şartı ise kadere inanmaktır. Kader için *kader*, *kaḏā*, *endāza tigrülmiş* terimleri kullanılmıştır. Bir kulun elinden geleni yapıp sonrasını Allah'a havale etmesi *tevekkül* terimiyle karşılık bulmuştur.

Din, İslam ve İslam'ın Şartları

Din kelimesi bu dönem eserlerinde aynı isimle karşılanmıştır. Din kurallarına bağı olma ve dinî inanca sahibi olma anlamı için *dınluluk*, *dıyānatlıg*, *dīmlıg*, *dīmlülük*, *diyanet*, *şahib-şer'*; aynı dine mensup olanlar için *bir dīn eyesi*; İslam hukukuyla alakalı şeyler için *şer'*, *şer'an*, *şer'ī*, *şerī'at* terimleri kullanılmıştır. Büyük fakihlerin dinle ilgili bir konuda birlik olmaları anlamında *icmā'-i ümmet*, İslam dinini terk ederek başka bir dine girmek anlamında *irtidād*, her şeyi helal kabul edip dinden dönen topluluk için ise *ibāḥātī*, terimi kullanılmıştır.

Doğru yol, hidayet için *kōni yol*, doğru yolu bulan, hidayete eren kişi için *kōngen*, *kōnülgen* terimi kullanılmıştır.

İslamiyet öncesi dönem için *cāhiliyye*, *cāhiliyyāt* terimi kullanılmıştır. İslam, eserlerde çoğunlukla aynı şekilde kullanılmakla birlikte *dīn-i Aḥmet*, *kōni dīn*, *Muḥammed dīni*, *müsülmanlık*, *silm* gibi terimlerle de karşılık bulmuştur. İslam dininden olanlar için

boyun sügen, İslāmluğ, mühtedā, müsülmān, Müslümanın çoğul biçimi için ise *müslimān* terimi kullanılmıştır. Hz. Musa'nın peygamber olarak gönderildiği kavim, eserlerde *Yahūdī, Cuhud, Cühūd* şeklinde karşılık bulmuştur. Hz. İsa'ya inanan Hristiyanlar için *Naşrānī, Tersā*, terimleri, Hristiyanlık için *Tersālīk* terimi kullanılmıştır. Ayrıca ateşe tapanlar için *Gebr, Zerdüşt* terimleri ve ateşperestlik için *gebrlik* terimi kullanılmıştır.

İslam dinine girmek için kelime-i şehadet getirilir. Bu terim *kelime-i şehādet* ve *şehādet* şeklinde yer alır. Şehadet getirdikten sonra yapılması gereken ibadetlerden biri namazdır ve bu terim bir çok kez *namāz* ve *şalāt* şeklinde kullanılır. İslam'ın şartlarından biri de oruç'tur. Oruç için Farsça *oruç, rûze*, Arapça *şiyām, siyām* oruç tutan için *oruç tutğan, rûze-dar, şayimü'd-dehr*. Diğer bir ibadet maddî imkanı olan kişinin hacca gitmesidir. Eserlerde aynı şekilde kullanılmıştır. Hac vazifesini yerine getiren kişi anlamında ise *hāci* ve *hac kılğan* terimleri kullanılmıştır.

Maddî imkânı olanın zekat vermesi farzdır. Eserlerde aynı şekilde kullanılmıştır. Bu terimlerin dışında Allah'a ulaşma ve onu tanıma yolu için *tarīkat*, bu anlayışla ilgili bir dini ve felsefî akım için *taşavvuf*, tevhidi ifade etmek için ise *tehlīl, lā İlāhe* terimleri kullanılmıştır.

Cihat İle İlgili Terimler

Allah yolunda savaşma için *cihād*, bu yolda savaşanlar için *mücāhid* terimi kullanılmıştır. Allah yolunda savaşmak için de *cihād*, bu uğurda savaşanlar için *cihādlig*, İslam dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaşa *gazā, gazāt, mücāhede, tokuş* terimleri, bu ülkü uğruna savaşanlar için *gazāt kılğan, gāzī, mücāhid, tokuş kılğan* terimleri kullanılmıştır. Kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölenler şehittir. Eserlerde aynı şekilde kullanılmıştır. Şehit olma durumu için de *şehadet* terimi kullanılmıştır.

İslam Dininin Hükümleri, Yasakları ve Ahlakî Terimler İle İlgili Terimler

Günah ahlakî bir kavramdır. Harezmi dönemi eserlerinde *'ayb, günāh, ma'siyet, uluğ, vebāl, yazmış, yazuk, yük* terimleri ile kullanılmıştır. Günahkâr anlamında *'ādī, 'āşī, fācir, fāşık, fāşīk, fāşıka, fücūr, ma'siyetliğ, nā-pāk, Tangrı buyrukındın çıkğan,*

yazıklıĝ, yazuk kılĝan, yazuklu, yazukluĝ, yazukluk, yük ketürgen, yük kötürgen terimleri, günahsız için arı, arıĝ, yazuksız, yazuksuz terimleri kullanılmıştır. Dinen yasak sayılan şeyler için *perhîz*, *riyâzad*, *vera* terimleri kullanılmıştır.

Cünüp, dinî bir terim olarak baştan ayaĝa yıkanmayı gerektiren bir durumdur. Bu terim için *cünüb*, *cenâbet* terimleri kullanılmıştır. Bu durumdan kurtulmanın yolu yıkanmaktır. Bunun için *ĝusl*, *ĝusül* terimleri kullanılmıştır.

Dua, insanın bütün benliĝiyle Allah'a yönelerek maddi ve manevi isteklerini O'na arz etmesidir. Dua terimine karşılık *du* 'â, *dürüd* kelimeleri kullanılmıştır. Dua eden kiři için *dâ 'î*, *du 'âcı*, *du 'â-ĝüy*, *du 'â kılĝan* sözcükleri kullanılmıştır. Yakarış için ise *münacat* terimi kullanılmıştır. Beddua anlamında *belâ du 'ası*, *ķargış*, *la 'ne* terimleri, hayır duası anlamında *alkış*, *riżvân*, *taĝiyyât*, *taĝiyyet* terimleri karşılık bulmuştur. Duanın Allah katında kabul edilmesi anlamında ise *isticâbet* terimi kullanılmıştır.

Hz. Peygamberi ve onun Allah'tan getirdiĝi kesinlikle sabit olan şüphe götürmeyen şeyleri inkâr eden kişi için *azıĝlıĝ*, *bâtil işlig*, *bed-baĝtrak*, *bütmegen*, *fâşıklık*, *fisk*, *i 'tikâdsız*, *kâfire*, *ķâvur*, *kâfir*, *kâfir*, *kefer*, *küffâr*, *münâfık*, *münkir*, *müşrik*, *ortak ķoşgan*, *osang*, *tangân*, *usayık*, *yoldan kırsan kâfir*, *zındîk* terimleri, inkâr etme durumu için *küfr*, *küfür*, *kâfirlik*, *kâfirlik*, *osanglık* terimleri kullanılmıştır.

Allah tarafından ödüllendirileceĝine inanılan davranış olan sevap terimi için *ecr*, *edĝü*, *edĝü iş*, *ĝayır*, *ĝayr*, *in 'âm*, *'inâyet*, *muyan*, *şavâb*, *şevâb*, *yanut* terimleri, Allah rızası için fukaraya yapılan yardım için *şadaķa* terimi, farz ve vacibin dışında sevabı olan amel için *müstehab* terimi, sevap kazanmak için yapılan iyiliĝe *ĝayrât* terimi, yapılan iş için *ĝayrâtlıĝ* terimi, sevaba giren kişi için ise *şevâbluĝ* terimi kullanılmıştır. Allah'a verdiĝi nimetler için şükretme anlamında *şükür*, şükreden için *şâkir* terimi kullanılmıştır. Dinen caiz olan şeyler için *meşrû* ' , caiz olmayan işler için *münker*, yapılması gerekli olan şeyler için *vâcib* terimi kullanılmıştır.

Dinen yapılması yasaklanmış olan şeylere haram denir. Haram için *ĝarâm*, *ĝarâmluk*, *nehî*, *yıĝak*, *yıĝaklu*, *yıĝılmış* terimleri kullanılmıştır. Haram karşıtı olarak yapılması mübah olan şeylere ise helal denmektedir. Helal terimi için *helal*, *yıĝaksız* terimleri kullanılmıştır. Bir kişinin Allah'ın adını anarak sözüne ĝüç katması anlamında kullanılan yemin için *ahd*, *and*, *ant*, *ķasem* terimleri yer almıştır.

İslam dinine göre yasak olan büyü, sihir için *bükü*, *s̄m*, *sihr*, büyücülük için *cādū*, *cādūlik*, *cādūluk*, *fūs ūnçı*, *saḥāre*, *sāhir*, muska için ise *saḥ* terimi kullanılmıştır.

Ecel, Ölüm, Ahiret, Kıyamet, Hesap Günü, Cennet ve Cehennem Üzerine Terimler

Bu dönem eserlerinde fani dünyadan, hayatın sonu olan ölüme ve ölümden sonraki yaşam olan ahirete dair pek çok konudan bahsedilmiştir.

Örneğin maddî ve manevî âlem için *kevneyn*, Allah'ın insanı yaratmadan önce dünyayı emanet ettiği halk için *cin bini'l-cānn*, yaratıklar âleminin son noktası için *sidre*, arşın sağ yanında bulunan ve ilerisine hiç kimsenin geçemeyeceği ağaç için *sidretü'l-müntehā*, *sidretü'l-müntehā* terimleri kullanılmıştır.

İçerisinde yaşadığımız bu dünya için *âlem-i süfli*, *ajun*, *bu ajun*, *dār-ı fenā*, *darı fena*, *darı l- fena*, *yaḥḥin tiriglik*, *yaḥḥinrak tiriglik*, *yaḥḥinrek tiriglik*, *yawuḥrak tiriglik* terimleri kullanılmıştır. Bu dünyada yapılan sevap ve günahların yazılı olduğu amel defteri için *bitig*, *dāḥān* terimleri karşılık bulmuştur. İnsanın ölümünden sonra başlayan ahiret yaşamı için *āḥiret*, *āḥirü'z-zamān*, *dār-ı beḳā*, *dāru beḳā*, *dāru'l- beḳā*, *ḡayb*, *ol ajun*, *ol cihan*, *song kün*, *song saray*, *song tiriglik*, *songrakı saray*, *uḳbā*, *uḳbā* terimleri kullanılmıştır. Ahirette sevap ve günahın ölçülmesi anlamında *terāzū*, *terāzu* terimleri kullanılmıştır.

İslamiyet'te Allah'ın bildiği bir vakitte kıyamet kopacaktır. Kıyamet için *aldaşmak küni*, *ayırt küni*, *bilinmiş kün*, *cezā küni*, *çıkmak küni*, *ḥükm küni*, *kaḳımak küni*, *ḳıyāmat*, *küçey kün*, *sakış küni*, *ulugkün*, *cem' küni*, *iglig kün*, *ḳıḳrışmak küni*, *ḳopar küni*, *ḳopḡarılma küni*, *ḳopgarmak küni*, *maḳām-ı maḥmūd*, *tölengen ḳıyāmat*, *tölengen ḳıyāmat kün* terimleri kullanılmıştır. Kıyamet alametlerinden biri âhir zamanda dünyaya gelecek olan Deccāl'dir. Aynı kelimeyle yer almıştır. Kıyamet kopmadan İsrâfil sur denilen boruya üfleyecektir ve kıyamet kopacaktır. Sur için *borgu*, *ḳıyāmat borḡusu*, *şūr* terimleri kullanılmıştır. Kıyamet kopup bütün canlıların toplanacağı yer için *maḥşer* terimi yer almıştır. Burada insanlar sorgulandıktan sonra dünyada fazlaca sevap işleyenler cennetle mükâfatlandırılacaktır. Cennet için *beḥişt*, *bostān*, *bustān*, *büstān*,

cennet, cinān, saknuḳluḡlar sarāyı, uçmaḥ, uçtmaḥ, uçmak, uşmaḥ, uştmaḥ, uştmaḥ, cennetlik olan için *cennetlik, uçmaḥlıḡ, uçtmaḥlıḡ, uçtmaḥlık, uçmaḥlık, uçmaklıḡ* terimleri kullanılmıştır. Cennette yaratılan ilk insanlar Hz. Adem ve Hz. Havva'dır. Hz. Adem için *Aşnukı ata*, Hz. Havva için ise *Havva ve Aşnukı ana* terimleri kullanılmıştır. Cennette kapıcı olan büyük melek için *rıẓvān*, cennette bulunan havuz için *kevşer, uçmaknung arıḡ ḥavẓı*, cennet bahçeleri için *cennāt-ı 'adn* terimi kullanılmıştır. Cennet tabakaları için *'adn, a lā'illiyyīn, 'arş, felūn, firdevs, ḥuṭame, 'illiyyīn, ḳīdem, kürsī, rikfā, veftā, yāḥūn*, gök meleklerinin önderinin adı olarak *ḡarībā, ismā'īl, kökbāyil, nevbāyil, rikbāyil, ru'bāyil, ruḳī'ā, sulṭayā'īl, yāḥūn*, cennette yaşadığına inanılan dışı varlık için *ḥūr, ḥūrī*, cennette giyilen elbise için *ḥulle* terimi kullanılmıştır.

Dünyada kötü iş yapıp Allah'a iman etmeyenlerin gideceği yer cehennemdir. Cehennem için *cehennem, dūzaḥ, sa'īr, saḡar, şer' uçmaḥı, tamuḡ, tamuḡ orṇı* terimleri, cehennem üzerinde bulunan kıldan ince, kılıçtan keskin köprü olan sırat ise aynı terimle karşılanmıştır.

Cehennemlik olanlar için *tamuḡluḡ, tamuḡluḡ* terimleri, cehennemde yaratılmış olan halk için *ciblī* (kadın) ve *tiblī* (erkek), cehennem bekçisi için *tamuḡ ḥāẓını, zebānī, zebānīye*, zebanileri idare eden melek için *mālik*, cehennemin yedinci katı için *ḥāviye*, cehennemdeki azap yeri için *me'āṭib*, ateşten yaratıldığına inanılan cinler için *cinn*, cinler tairesi için *benu'l-cān, 'ifrit, şeytan* için *'aleyhi l-lāne, azāsil, 'azāzīl, dēv, dīv, iblīs, ḳābizü l-ervāḥ, yek çoḡul biçimi* olarak *şeyātīn* terimi kullanılmıştır.

İnsanlar için ömrün sonu olarak bilinen ecel, terim olarak *āḡir-i 'ömr, ecel, ecel ölümi* ile karşılık bulmuştur. Azrail tarafından canın teslim alınması anlamında *ḳabẓ* terimi kullanılmıştır. Ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıdır. Ölmek karşılığında *fevt, mevt, ölüḡse, ölüḡsek, rıḡlet* terimi, ölen kimse için *ölüḡ, ölgen, ölmiş* terimi, ölü olma durumu için *ölüḡselik, ölümlü* için *fānī, ölümlüḡ* terimleri kullanılmıştır. Kişi öldükten sonra yapılan bir takım işlemler vardır. İlk olarak cenazenin bedeni yıkandıktan sonra bir bez ile sarılır. Bu bez için dönem eserlerinde *kefen, kefenlik* terimleri yer almıştır. Cenazenin defnedildiği yer için *gor, goristān, gūristān, gör, gūr, gurüstān, sin, uḡıyur yir, üngme* terimleri, bu defin işleminin yapıldığı yer için *sinlaḡ* terimleri kullanılmıştır.

Ölen kişinin arkasından sevenlerinin yaktığı ağıt için *sığıt* terimi, ağıt yakan kimseler için *sığıtaçı* terimi kullanılmıştır.

Başlangıcı belli olmayan şeyler için *ezel*, *ezelî*, *kadîm* terimi, fanilik için *fenâ* terimi kullanılmıştır. Öldükten sonra yeniden dirilmek anlamında *bâz*, *kopmak*, *tirilmek*, *tirlür* terimleri, diriltme anlamında *dirgüz*, *ehyâ*, diriltilmek anlamında *tirlürülmüş*, diriltilmiş anlamında *çıkarılmış*, *kopgarılmış* terimleri kullanılmıştır.

Son olarak can, ruh anlamında *cân*, *tıñ*, *et* öz, *nefs*, öz çoğulu *ervāh* terimi, canlı için *çemşegen*, *tiri*, *tirig*, *tiriglik*, *tirik*, *yaratıg eyeleri yir üze yörigen*, *yirde yörigen*, *yiryüzinde yörigen* terimi, yaratılmış olan için *yaratılmış*, *yaratılmış âdemîler*, *yaratmış* ve *mağluk*, çoğul şekli olarak *mağlûkât* ve varlık için *bûd* terimi kullanılmıştır.

Yer, Kabile, Kavim, Mezhep ve Putlarla İlgili Terimler

Harezmi dönemi eserlerinde bir çok yer, kavim ve put ismi kullanılmaktadır. Sınıflandırmada da bu başlıklar ayrı ayrı değerlendirilmiştir. İlk olarak yer isimlerine baktığımızda Kâbe için *ew*, *arıg ew*, *Kâ'be*, *Mescid-i Harâm*, *Mescidü'l-Harâm*, *Meş'aru'l-harâm*, hacıların hac ve umre yaparken Kâbe'ye yakın olan yedi kez gidip geldikleri *Şafâ* ve *Merve* adlı tepeler, Kudüs'teki Mescid-i Aksâ için *Beytü'l-makdis*, *Beytü'l-mukaddis*, *Beytü'l-mukaddes*, *Mescidü'l-Akşâ*, *Mescid-i Akşâ*, eserlerde çok sık geçen yer isimlerindendir.

Dünya üzerindeki ilk insan Hz. Âdem'dir. Âdem peygamberin kemiklerinin ve Nuh peygamberin gemisinin bulunduğu dağ olan *Cedî*, *Cūdî* dağı ve Dünya üzerindeki ilk kadın Hz. Havva'nın cennetten sürüldüğü yer olan *Cedde*, *Cidde*; Âdem peygamberin cennetten kovulduğu yer olan *Serendil*, Allah'ın Musa peygamber ile konuştuğu Tur dağı, eserlerde *Ṭūr*, *Ṭūr-ı Sînâ*, *Ṭūr-ı Sînîn*, olağanüstülükler gördüğü kentlerden *Erhab* ve *A'lām*, yine Musa peygamber kıssasında altı parça olan dağın düştüğü yerler *Tuvar*, *Şebîr*, *Hırâ*, *Varqa*, Yakup peygamberin evi için *Beytü'l-aḥzân*, , Medine'nin eski adı olan *Baḥḥâ*, *Yeşri*, bunların dışında *'Arafât*, *'Araşât*, *Âzîne*, *Baḳî Bedr*, *Benu'n-naşr*, *Beytü'l-ma'mûr*, *Hicâz*, *Ḥîrâ*, *Kāvân*, *Ken'ân*, *Medîne*, *Kâyne*, *Medyen*, *Mekke*, *Mısır*,

Ravza, Rûm, Şadr-ı cinân, Şadr-ı Şuffe-i Şafâ, Siccîn, Uḥud yer adı olarak kullanılan terimlerdir.

Kabile, kavim, mezhep isimlerine baktığımızda kabile ismi olarak *‘Abd-i Menâf, Âzâda, Benû Kureyza, Benû nazîr, Benû Sa’d, Benû Seleme, Benû Selîm, Benû Süleym, Cemîne, Dâvud, Gîfâr, Havâzîm, Hazrec, Kâran, Kinâne, Kureys, Murâd, Naḥrân*; kavim ismi olarak *‘Âd, ‘Amâlika Hûd, Kenâme, Lût, Me’cûc, Nûh, Şâlih, Sebe, Semûd, Şu’ayb, Ye’cûc, Yunus* terimleri yer almıştır.

Mezheplerle ilgili olarak çoğul biçimi için *mezâhip*, mezhep sahibi anlamında *yol eyeleri*, mezhep kurucusu kişiler için *imâm* terimi kullanılmıştır. Mezhep ismi olarak ise *Mârya ‘fûrnî, Melîkânî, Teştûrî, Ya’fûnî, Yestûrî* terimleri, mezhep kurucuları ile ilgili olarak Hanefi mezhebinin kurucusu olan Ebu Hanife için *Ebû Hanîfe, Hanîfe, Elîf, İmâme’l-Muslimîn, İmâm-ı A’zam, İmâm-ı Muazzam, Mu’azzam İmâm* terimleri, Mâliki mezhebinin kurucusu İmam Malik için yine aynı terim, Şafî mezhebinin kurucusu olan İmam Şafî için, *İmâm-ı Şâfi’î, Muhammed İbnü İdrîsî- Şâfi’î, Şâfi’î* terimleri Harezmi dönemi eserlerinde yer almaktadır.

Tek Tanrı’ya inanmayanların taptığı putlar için bu dönem eserlerinde *but, sûret*, putların bulunduğu yer için *butḥâne*, puta tapanlar için ise *butperes, butperest* terimleri kullanılmıştır. Eserlerde geçen put isimleri *Ârtamış, Ba’l, Eflûn, Hübel, Kârt, Kâvb, Menât, Lât, Meşhûr, Nesr, Sercân, Suvâ’, Vedd, Yağûs, Ya’ûk, Yebed, Yüleş, Zîfâl*’dir.

Diğer Bazı Terimler

Bu kısımda Eshab-ı Kehf ’te bulunan *Mükselmînâ, Şarrînûs, Şartûlîs, Temlîhâ, Zevânîs*’e ve diğer kategorilere girmeyen dinî terimlere yer verilmiştir.

SONUÇ

Din, yüzyıllar boyunca toplumu, toplumun içinde yaşayan bireyin dünyayı algılayış biçimini derinden etkilemiştir. Türkler, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han zamanında geniş kitleler hâlinde İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu yeni inanç sistemi birçok alanda yeniliğe sebep olmuştur. Yazıda Uygur alfabesinin yanında Arap alfabesi de kullanılmaya başlanmış ve eski inanç sistemlerine ait kavramların yerini de İslami terimler almıştır. Ayrıca Türkler bu yeni dinin gereklerini öğrenirken kendi kültürel değerleriyle İslam kültürünü harmanlamışlardır. Harezmi döneminde de iyice yerleşen bu dine dair çeşitli kitaplar tercüme edilmiştir. “Harezmi Türkçesi Metinlerinde Dinî Terimler” başlığı taşıyan bu tezde dine ait unsurların Harezmi Türkçesi eserlerine nasıl yansdığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Harezmi dönemi eserlerinde başta Arapça, Farsça, Türkçe olmak üzere çeşitli dillere ait dinî terimlere rastlanmıştır. Örneğin Çince *sin*, Rumca *batrîk* terimi bunlar arasındadır. Bazen terimler üç farklı dildeki şekliyle kullanılmıştır. Far. *günâh*, Ar. *ma'siyet*, T. *ulug*, *yazuk*; Far. *hüdây*, *pâdişâh*; Ar. *mevlî*, *huve*, *ilâh*; T. *oğan* *tenri*, *tangrı*, *ugan* olduğu gibi bazen de Arapça – Türkçe şekliyle kullanılmıştır. Ar. *mühtedâ*, T. *boyun sügen*, Ar. *müezzin*, T. *orlagucı*, Ar. *cihâd*, T. *toğuş* bu örnekler arasındadır.

Harezmliler dinî terimlere karşılık bulurken bazen tek bir kelimeyi tercih etmiş, birçok yerde ise Türk milleti pratik zekâsını göstermiş *bitgen*, *körgen*, *ündegen*, *iktülegen*, *keçürgen* örneklerinde olduğu gibi -GAn partisibini ya da *sakış kılğan*, *rahmet kılğan* örneklerinde olduğu gibi ismin yanına ilave edilen *kıl-* yardımcı fiilini tercih ederek kelime türetme yoluna gitmiştir. Kelime seçiminde Arapçaya ait dinî terminolojiyi tercih etme eğiliminin daha yaygın olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada Harezmi Türkçesi metnlerinin dinî bakımdan söz varlığının oldukça geniş olduğu görülmüştür. Amacımız Harezmi Türkçesi metnlerindeki dinî söz varlığını ortaya koymak, ilerde bu kelimelerle hazırlanacak olan toplu bir sözlük çalışmasına küçük de olsa bir katkı sağlamaktır.

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, Mustafa - TOPARLI, Recep, *Mu'inü'l-Mürîd, İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkı Basım*, TDK Yay., Ankara, 2014.
- ARGUNŞAH, Mustafa - SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülден, *Karahanlıca, Harezme ve Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul, 2014.
- AKALIN, Mehmet, *Tarihî Türk Şiveleri*, TKAE Yay., 1988, Ankara.
- ATA, Aysu, *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezme-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2014, Ankara.
- _____, Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıssasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım- II. Dizin*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- _____, *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk Yolu, Cennetlerin Açık Yolu, III. Dizin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1998.
- BATTAL, Abdullah, *İbni Mühenna Lûgati*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yay., Ankara, 2015.
- ÇAĞATAY, Saadet, *100. Doğum Yıldönümü Armağanı, Saadet Çağatay'ın Tüm Makaleleri, C.1, Türkçe'de Dinî Tabirler*, (Hazırlayan: Aysu Ata), Acar Basımevi, İstanbul, 2008.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 5 Cilt, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972.
- DEMİR, Nurettin – YILMAZ, Emine, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2010.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür, *Eski Türkçede Filler*, Umuttepe Yay., İstanbul, 2016.
- DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2009.
- ECKMANN, Janos, *Harezme, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara, 1996.

_____, *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu, I. Metin - II. Tıpkı Basım*, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) TDK Yay., Ankara, 1995.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., 2010.

EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Yay., Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2011.

GABAIN, A. von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1988.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt I, A-N, TDK Yay., Ankara, 2007.

_____, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt II, O-Z, TDK Yay., Ankara, 2007.

GÜNER, Galip, Alkış "Dua" ve Kargış "Beddua" Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine, 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, s. 625-631, Elazığ, 2014.

_____, Yarat- "Yaratmak, Halk Etmek" Fiilinin Etimolojisi, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer 2012, p. 1415-1423, Ankara, 2012.

_____, Yarlığ "Buyruk, Emir, Ferman" ve Yarlıka- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/1 Winter , p.1553-1560, Ankara, 2013.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay., Ankara, 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 2000.

KARAKAYA, Merve, *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi*, TDK Yay., Ankara, 2014.

NALBANT, Mehmet Vefa, "Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer, p. 327-341, Ankara, 2013.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Harizm", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16.cilt, s.217-220, 1997.

ÖZYETGİN, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK Yay., Ankara, 1996.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., Ankara, 2009.

SAĞOL, Güliden, *Old Turkish and Persian Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, (Hazırlayan: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard University, 1993.

_____, *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations III An Inter Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary)*, The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations, (Hazırlayan: Şinasi Tekin Gönül Alpay Tekin); Harvard University, 1995.

SAMÎ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1987.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Harezmi'nin Muhabbet-Nâmesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası XVII.*, s.185-205, 1972.

TANERİ, Aydın, *Hârizmşahlar, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16.Cilt, s.228-231, 1997.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara, 2011.

TOPAL, Erol, *Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi ile Yeni Uygur Türkçesi Kur'an Tercümesinde Dinî Söz Varlığı-Karşılaştırmalı İnceleme-*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

TOPALOĞLU, Bekir, "Esmâ-i hüsnâ", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11.Cilt, s. 404-418, 1995.

ÜNLÜ, Suat, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yay., Konya, 2012.

ÜŞENMEZ, Emek, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmi Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine", *Sosyal Bilgiler Araştırmalar Dergisi* 1, s.89-99, 2006.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2014.

YÜCE, Nuri, *Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Harizmi, Mukaddimetü'l-Edeb: Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuâret Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yay., Ankara, 2014.

YÜKSEL, Nevzat, *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Fihristi*, Bayrak Yay., İstanbul, 1995.

<https://www.diyaret.gov.tr/dinikavramlar>

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Yazgı Tuğçe KURT

Doğum Tarihi: 07.04.1992

Doğum Yeri: Kahramanmaraş

Cep Telefonu: 05377459884

E-postası: tugcekurt211@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Bölüm	Üniversite	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Türk Dili ve Edebiyatı	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	2014
Yüksek Lisans	Eski Türk Dili	Erciyes Üniversitesi	2018

YABANCI DİL

İngilizce